

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

18–20. századi kaleidoszkóp

OLGA KHAVANOVA

Kliensi levelek témái és toposzai a 18. századi Magyarországon

BODNÁR-KIRÁY TIBOR

Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz

SÜLI ATTILA

Balázs Manó honvédőrnagy életútja

GYARMATI ENIKŐ

*Johann Caspar Bluntschli és
Báró Eötvös József a német egységről*

SOMOGYVÁRI LAJOS

*Az ifjúsági kultúra megjelenése a magyar
pedagógiai sajtóban, 1960–1970*

NAGY PÉTER

Gyári munkásokból parlamenti képviselők

30. évf.

2015

2. szám

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Interpretáció és történetiség

Következő számunk tartalmából

KÁRMÁN GÁBOR

Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal

VARGA BEÁTA

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

PAPP SÁNDOR

Bethlen Gábor hatalomrakerülése a török forrásokban és történetírásban. Tayyib Gökbilgin kutatásai és eredményei

BRANDL GERGELY

Társadalmi konfliktuskezelés példája a szegedi boszorkányüldözés alapján

WOJTILLA GYULA

Volt-e Indiának története?

SZÉKELY MELINDA

Szemelvények Pacatus Theodosius császár dicsőítése című művéből

HOFFMANN ZSUZSANNA

Asinius Pollio politikai pályafutása

Beszélgetés Sipos Gábor kolozsvári történésszel

SIPOS GÁBOR

Bod Péter, az egyháztörténész – kutató

Sipos Gábor műveinek bibliográfiája

30. évfolyam

2015. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szerencsejáték Zrt.
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

OLGA KHAVANOVA

„Más hírrel most nem udvarolhatok...” Kliensi levelek témái és topozsai a 18. századi Magyarországon 5

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

Decsy Sámuel és a *Pannóniai Féniksz*. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban 17

PALOTÁS ZSOLT

Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenysége az Amerikai Egyesült Államokban, 1805–1806 44

SÜLI ATTILA

Egy árulás története: Balázs Manó honvédőrnagy életútja 57

GYARMATI ENIKŐ

Johann Caspar Bluntschli és Bárány Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években 75

SOMOGYVÁRI LAJOS

Az ifjúsági kultúra megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1960–1970 103

NAGY PÉTER

Gyári munkásokból parlamenti képviselők. Ózd környéki munkásszármazású képviselők a politikai élet páholyában a Kádár-rendszer utolsó évtizedében 122

Műhely

JOBBÁGY ANDRÁS

Csoda és társadalom. Az 1905-ös máriapócsi kegykép-könnyezés forrásainak elemzése 140

TASINÉ CSÚCS ILDIKÓ

„Félek, hogy az uraknak rossz helyre esett a választásuk”. Jegyzetek a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Zilahy Lajos elnöksége alatti működéséhez 154

Elmélet és módszer

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Interpretáció és történetiség 172

Kitekintés

CIEGER ANDRÁS

Jellemképeink. Élclapok a nemzetépítés szolgálatában – Könyvismertetés forrásközléssel 188

Figyelő

Az alsó ispotály (Rüsz-Fogarasi Enikő: <i>Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története. L'Harmattan, Budapest, 2010</i>) RÁCZ LAJOS	196
Homokból aranyat (Szilágyi Zsolt: <i>Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látászögek metszetében. [Kecskeméti Örökség Könyvek, 2.] Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, Kecskemét, 2012</i>) KOLOH GÁBOR	200
Virilisektől a káderekig (Rigó Róbert: <i>Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948). ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014</i>) HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN	204
Békítő szándékkal (Demmel József: <i>Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram, Pozsony, 2014</i>) BENYUS MÁTÉ	209
A hisztéria kihalt, vagy nem is létezett? (Scull Andrew: <i>A hisztéria felkavaró története. Holnap Kiadó, Budapest, 2013</i>) BUCHMÜLLER PÉTER	214
A kultúrtranszfer professzionális közvetítői (Maria Rózsa: <i>Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle der Kulturvermittlung. Kontakte, Parallelen, Literaturvermittlung, Redakteure und Mitarbeiter. [Studien zur Literaturwissenschaft, 6.] Gabriele Schäfer Verlag, Herna, 2013</i>) DEÁK ÁGNES	219
Számunk szerzői	223

OLGA KHAVANOVA

„Más hírrel most nem udvarolhatok...”

*Kliensi levelek témái és toposzai a 18. századi Magyarországon**

A kora újkor legismertebb szimbolikus köztársasága a „*respublica litteraria*” volt, a tudós és művelt emberek politikai (sőt néha felekezeti) határok fölötti önszerveződése, melynek „polgárai” között a legfontosabb kommunikációs eszköz szerepét a levél¹ töltötte be. A korai újkor Magyarországon, más európai országokhoz hasonlóan, a főúri patrónusok és köz- vagy nem-nemesi származású klienseik hálózatát (némi fenntartással) szintén „köztársaságnak” – „*respublica clientium*”-nak – lehet nevezni. Jelen tanulmányom két részből áll: az elsőben elemzem a patrónus és kliens közötti levelezés jellemző vonásait, a másodikban pedig a „*respublica clientium*” egyik „polgárának” hálózatát, ezen belül a szokásos szolgáltatások és vizontszolgáltatások rendszerét, valamint a társadalmi hierarchiák verbális megnyilvánulásait vizsgálom.

A levél mindkét „köztársaságban” egyszerre volt cél és eszköz,² hiszen a tekintélyes tudósokkal vagy befolyásos mágnásokkal folytatott rendszeres levelezés egyik nélkülözhetetlen feltétele volt, ha nem is a társadalmi felemelkedésnek, de legalábbis a kisebb-nagyobb kegyelmekben való részesülésnek. Egyikben is, másikban is fontos kommunikációs szerepet játszott az információk szerzése, terjesztése és birtoklása. Aki friss újsággal, exkluzív információval rendelkezett, az pártfogója szemében növelte szimbolikus tőkét. Nora Gädeke német történész kimutatta, hogy Leibniz arra ösztönözte levelezőpartnereit, hogy a legkisebb újdonságról is informálják, és elégedetlenségét fejezte ki, ha nem talált semmi említést érdemlő tény a leveleikben.³ Ebből a szempontból a címben szereplő idézet: „Más hírrel most nem udvarolhatok”⁴ – egy fontos korai újkor toposzt⁵ jelenít meg: a hűség kliens így jelezte, hogy szem előtt tarja egyik legfontosabb önként vállalt kötelezettségét.

* Ezúton mondok köszönetet a „*Monastische Aufklärung und die Benediktinische Gelehrtenrepublik. Die Korrespondenz der Brüder Pez*” című FWF-START projekt kutatócsoportjának és a projekt vezetőjének, Dr. Thomas Wallnignak, hogy munkám során kézikönyvtárukat használhattam; továbbá köszönöm Blaskó Katalinnak a cikk szövegének lektorálását.

¹ Droste, Heiko: *Briefe als Medium symbolischer Kommunikation*. In: Füßel, Marian – Weller, Thomas (Hrsg.): *Ordnung und Distinktion. Praktiken sozialer Repräsentation in der ständischen Gesellschaft*. Münster, 2005. (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertssysteme. Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496/8) 239–241.

² Vellusig, Robert: *Schriftliche Gespräche. Briefkultur im 18. Jahrhundert*. Wien–Köln–Weimar, 2000. (Literatur und Leben 54) 56–75.

³ Gädeke, Nora: *Leibniz als Gelehrter im höfischen Europa*. In: Heinekamp, Albert – Hein, Isolde (Hrsg.): *Leibnitz und Europa*. Hannover, 1993. 167–175.

⁴ A kliensi levelekből közölt részleteket a mai írásmód szerint idézem.

⁵ Vö.: Keller, Katrin: „*Alhier an dem kayserlichen hofe ist wenig neues vorgefallen, welches zu berichten der importanz were...*” *Verbindungen zwischen den Residenzen Wien und Dresden im*

Ha nem volt „más hír”, ki kellett találni valami mesélőnivalót. Példaként említhetjük Fegyveres Jánost, a Károlyi-gyalogezred kapitányát, aki az ezredtulajdonoshoz, Károlyi Antal grófhhoz (1732–1791) címzett leveleiben majdnem kizárólag hadműveletekről írt részletes beszámolókat. De 1789. január 15-én a következőt írta: „Más, érdemesebb tárgyak hiányában, ne vegye ő Excellencia kegyetlenül, ha merek egy kis regénnyel udvarolni, amely néhány nappal ezelőtt itt, a legtávolabb előőrskön zajlott.” Fegyveres ezután elmesélt egy mégtörtént, bár a korabeli regények mintájára stilizált történetet arról, hogyan szökött meg egy ottani katona felesége a török rabságból.⁶

Hogy ez a gyakorlat mennyire tartós és egyetemes volt, bizonyítja Robert Musil (1880–1942) osztrák írónak *Tulajdonságok nélküli ember* (1930–1932) című híres regénye – az Osztrák–Magyar Monarchia *post mortem* felállított emlékműve –, melynek története 1913-ban játszódik. A főhős édesapja, aki tekintélyes egyetemi tanár, gondosan követi a volt pártfogóinak, sőt azok gyerekeinek és unokáinak köreiben előforduló eseményeket – esküvőket, születés- és névnapokat –, és az alkalomhoz illő elegáns leveleket ír nekik, amelyekben a nagybecsülés kifejezését közös emlékekre való visszautalásokkal köríti. Ezekre rendszerint meg is kapja a rövid válaszokat, amelyben a címzettek köszöntik a kedves barátot és tisztelt professzor urat.⁷ Ez a jelenség pontosan visszatükrözi a hierarchikus társadalmak egyik legfontosabb gyakorlatát – a kliens és patrónus közötti szimbolikus kommunikáció szükségességét a rendszeres levélváltások által. A koraújkorban, amikor klienseket és patrónusokat fizikai távolságok választottak el egymástól, a levelezés kezdeményezése és ennek fenntartása volt, ahogy Saskia Stegman írja, az a kulcs, amely minden ajtót ki tudott nyitni.⁸

Pál Judit megfigyelése szerint „magyar nyelvű levelekben a 'patrónus' megszólítás viszonylag ritkán fordul elő, mégis sokkal gyakrabban, mint a 'kliens', amire alig-alig találunk példát”.⁹ A kérdés részletesebb elemzése bizonyítja, hogy a levélírók – attól függetlenül, hogy valóban a címzett kliensi hálózataihoz tartoztak-e, vagy csak törekedtek erre – a leveleket általában mint „*servus*”, „*Diener*”/„*Knecht*”, vagy „szolga” írták alá. Bár latinul általában „*clients*”-nek, németül „*Klient*”-nek határozták meg magukat, magyarul mégsem „kliens”-ként írták alá episztoláikat. Sokkal gyakrabban fordult elő, hogy más embereket neveztek „kliens”-nek.¹⁰ Egy a 19. század elejéről származó magyar–német leveleskönyv vizsgálata érdekes következtetésekhez vezet. Német mintaleveleket „*Diener*”-ként, magyar

17. Jahrhundert. In: Paravicini, Werner – Wettlaufer, Jörg (Hrsg.): *Vorbild, Austausch, Konkurrenz. Höfe und Residenzen in der gegenseitigen Wahrnehmung*. Ostfildern, 2010. (Residenzenforschung, 23) 137–155. A bécsi szász követ ugyanis nem egy levelét ezekkel a szavakkal zárta: „Itt, a császári udvarnál kevés újdonság történt, melyet fontos volna közölni.”

⁶ Fegyveres János Károlyi Antalnak, Pancsova [Pančova], 1789. jan. 15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MNL OL); Családi levéltárak, P 398, Károlyi család levéltára, Missiles, 17588. sz.

⁷ Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. 1. köt. Budapest, 2013.

⁸ Stegman, Saskia: *Patronage and Service in the Republic of Letters: the Network of Theodorus Janssonius van Almeloveen (1687–1754)*. Amsterdam–Utrecht, 2005. 294–295.

⁹ Pál Judit: *Karrier a „tudatlanság földén” egy főúri kliens a 18. század közepén Kelet-Magyarországon*. Századok, 141. évf. (2007) 6. sz. 1409. Új könyvében Pál Judit (Vári András és Stephan Brakensiek társszerzőkkel együtt) mikrotörténeti megközelítésekkel elemzi a patronátust a Károlyi családi klientéla példáján.

¹⁰ Haller Sámuel báró például, akiről az alábbiakban még esik szó, Károlyi Ferenc grófhhoz címzett magyar nyelvű levelében beszámolt az „előbbi rekkommendált kliensének” a regimentjébe való befogadásáról. Haller Sámuel Károlyi Ferencnek, Gyöngyös, 1759. aug. 4. MNL OL P 398. 25978. sz.

mintaleveleket pedig „szolga”-ként írtak alá, a patrónust magyarul „jőtevőnek”, németül pedig „Gönner”-nek nevezték. A „Klient” szó mindössze egyszer jelenik meg a leveleskönyv oldalain, a levél rendeltetésének megjelölésében: „[*Brief*] eines Klienten an einen hohen Gönner”, azaz „[Kliensi] levél egy befolyásos jőtevőnek”.¹¹ Feltehető, hogy a kor ismerte a „kliens” szót, és azt is, hogy milyen viszonyrendszert írt le, de az érintettek ritkán használták azt saját magukkal kapcsolatban, és akkor is inkább harmadik személyben.

Két nem egyenrangú személy közötti folyamatos levelezés biztos jele a patrónus–kliens viszonynak, bár ennek valódi természete több esetben észrevehetetlen marad, nem fejeződik ki evidens módon. A mai történészek rendelkezésére többnyire csak kliensi levelek állnak, mivel kevés patrónus őrizte meg saját leveleinek másolatát, alacsonyabb származású kliensek magánlevelezései pedig nem maradtak fenn. Nem ritkaság az sem, hogy egy évekig tartó viszony nyomaként csak egy-egy levél maradt fenn a lehetséges vagy tényleges kliens tollából. Ha egy ilyen írás inkább csak szolgálatok reményteli felkínálását tartalmazza, akkor további rekonstrukció nélkül nem lehet megállapítani, mennyire volt tartós a viszony, milyen előnye származott belőle a kliensnek, és mennyire volt hasznos vagy nélkülözhetetlen a patrónus számára.

Korabeli leveleskönyvek sora között mintákat, hogyan kell befolyásos emberektől anyagi segílyt vagy alkalmazást kérni, nem is beszélve arról, hogy a levélírás-gyakorlat hagyományosan szerepelt mind a jezsuiták, mind a piaristák tanterveiben. A 19. század elejére a készen kapott levélminták szorgalmas utánzása már oktatási rutinná vált a Habsburg Monarchia gimnáziumaiban, mert e nélkül a tudomány nélkül aligha lehetett sikeres pályafutást elképzelni. Werner Mihály pesti gimnazista 1802-ből származó iskolai füzetében, amelybe a házi-feladatokat írta, szerepel egy latin levélvázlat, amelynek a címe: „Köszöntő levél, avagy a kliens hálát ad a patrónusának, N. N. grófnak a pénzsegélyért, hogy tudjon majd iskolába járni”.¹² Hasonló tartalmú, bár sokkal egyszerűbb hangvételű az a magyar nyelvű levél, amely Jéger József 1803-ban kiadott leveleskönyvében jelent meg. A tanuló ebben azt kéri tutorától, hogy adjon neki 20 forintot, mivel nincs ruhája iskolába járni: „Kérem e’ végett kedves Bélt Atyámat, nékem hős [!] forintokat küldjön, és ugyan jó lenne, ha ezt a’ pénzt N. Kereskedőnél letenné, kinek jegyzésére azután, azt itten N. Urtól, kinek ügy-is köze vagyon nevezett N. Úrral, könnyedén felvehetem.”¹³

Mindazonáltal a koraújkori társadalomban léteztek íratlan kritériumok, melyek alapján egy „igazi” klienszt meg lehetett különböztetni azoktól, akik egy esetleges ismeretséget személyes kapcsolatként akartak feltüntetni. Például Bóth István, Károlyi Ferenc (1705–1758) gróf magántitkára így panaszkodott neki egy levelében: „Az tiszteknek s cselédeknek jó harmóniáját írhatom, de hogy felőlem nem sok jót vélnek, tapasztalom, mert sugdosva beszélik azt, hogy Nagyságod felőlem semmit nem tud, és nem is kíván valamint felőlem halani, sőt csak magam gondolattayából jöttem Károlyban, ha Nagyságod legkisebbet akarva vélem, magával Táborban el vitt volna.”¹⁴ A fiatal kalandor Sauttersheim Ignác József azt állította kérelmében, hogy „minek utána különféle országokat beutaztam, ahol a kereskedelmi és kamarai tudományok elsajátításához nem kevés szorgalmat, alapvető fáradozást és rátermettséget mutattam, Ribics kamarai tanácsos mellé kerültem, hogy magamat gyakoroljam”. A Magyar Kamara pedig – a félreértések elkerülés végett – azonnal pontosított

¹¹ *Legújabb megbővített és megjobbított magyar és német levelező könyv*. Pest, 1815. 102.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Lat. 2964. Exertitia correcta per diversos conscripta, fol. 113v. (a forrás nyelve latin).

¹³ József Jéger: *Magyar író deák a’ vagy külömbféle írásbeli feltételek*. Kassa, 1803. 30.

¹⁴ Bóth István Károlyi Ferencnek, Károly, 1758. nov. 19. MNL OL P 398. 8989. sz.

ta, hogy „Ribics tanácsos az elhunyt kamarai elnöktől, Königsseggtől¹⁵ az említett Sauttersheimet csak mint egyszerű gyakornokot kapta”,¹⁶ azaz a kérelmezőnek nincs joga Ribics nevét kihasználni.

A patrónus hiánya igen kellemetlen helyzetet jelentett. Ha valaki annak ellenére, hogy senki sem juttatta előbbre, mégis sikereket ért el, arról büszkén tett említést kérelmeiben. De voltak olyanok is, akiknek szembefordulása a pártfogók és pártfogoltak világával drámai következményekkel járt. Ilyen például Huber Ferenc (Franz) Magyar Kamarai járulnok esete. A tizenegy szolgálati évből (1750–1761) az első három alatt létszámfelettiként nem kapott semmilyen fizetést, utána többször adott be kérelmet magasabb beosztásért, de előljárói (saját állítása szerint) hét ízben preferáltak valaki mást Huber helyett, aki ezt patrónus hiányának tulajdonította. Amikor aztán egy számvevői állást ígértek neki, hirtelen meghalt, felesége szerint az évekig tartó sikertelenség miatti gyötrődések következtében.¹⁷

Segítségért és pártfogásért tekintélyes arisztokratákhoz szoktak fordulni, azokhoz, akik több hatalmi pozíciót is betöltöttek. Ilyen volt például Nádasdy Ferenc (1708–1783) gróf, aki egyszerre volt horvát bán, Fejér vármegye örökös főispánja és egy gyalogezred birtokosa. Nem véletlen, hogy Sermage Péter (1723–1771) gróf özvegye, Mária Anna (született Draskovich, 1723–1782) grófnő 1771. április 26-án a férje halálát követő órákban Nádasdy Ferenchez folyamodott: „Mivel elveszítettem a férjemet – írta a nő –, akiben az édesapát láttam, a gyermekeim pedig elveszítették egyik szülőjüket, nem marad más nekem, mint az, amit férjem a halálos ágyán örökül hagyott: őexcellenciájában nem rokont, hanem apát és pártfogót látni.” Két nap múlva a vigasztalan özvegy már arra kérte rokonát, hogy ruházza Péter fiára azt a bírói tisztséget, amelyet elhunyt férje töltött be.¹⁸

Mivel a katonai egyenruha mindig is vonzotta a fiatal kisnemeseket, ők maguk vagy rokonaik gyakran folyamodtak levélben az ezredek tulajdonosaihoz gyorsabb, sikeresebb vagy látványosabb előléptetés reményében. Fronius Kristóf hadnagy így kérte Károlyi Antal gróftól: „Tábornok úr és csapatvezető von Blovsky kérte, hogy arról tegyem a jelentést, hogy testileg erős, szükséges tudományokban járatos és kitűnően neveltetett unokaöccse, von Grathy úr bizonyos rátermettséget mutat a katonai pályához, és megkérte a nagybátyát, hogy válassza neki az ezredet, ahol kadétként kezdhesen szolgálni, és miután ő az ő excellenciája ezredében különösen bízik, annál inkább, hogy ott törzstisztként szolgált, arról a kegyelemről folyamodik, hogy az unokaöccse is oda kerüljön.”¹⁹ Károlyi, még mielőtt a Magyar Nemesi Testőrség főkapitánya is lett, főispáni méltósága révén is befolyást gyakorolt a testőrök kiválasztására, ezért számos nemes ifjú címzett hozzá kérelmet. Kiss János testőr-főhadnagy így könyörgött egy levelében: „Méltóztassék Excellenciád szívére venni keserves állapotomat [...] én szegény fejem megnyomorodtam, és nincsen kihez folyamodjam, lova-

¹⁵ Königsseg-Erps Károly Ferdinand (1696–1759) grófról van szó.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA); Allgemeines Verwaltungs-, Finanz und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA), Hofffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU), Fasz. r. Nr. 896, 1760. ápr. 10., fol. 192r, 193 r. Hogy a fent említett Sauttersheim mennyire tapasztalt „polgára” volt mind a „*respublica litteraria*”-nak, mind a „*respublica clientium*”-nak, bizonyítja az a tény is, hogy levelezésben állt Jean-Jacques Rousseau-val. Lásd: Rácz Lajos: *Rousseau és Sauttersheim*. Budapest, 1913. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXII. köt. 6. sz.)

¹⁷ ÖStA, FHKA, HFU, Fasz. r. Nr. 897, 1760. május 14., 244r; Fasz. r. Nr. 925, 1762. szept. 9., fol. 190r-v.

¹⁸ Sermage Maria Anna Nádasdy Ferencnek, Zágráb, 1771. ápr. 26., 28. MNL OL P 507. Családi levéltárak, Nádasdy család, B. X, Nádasdy Ferenc horvát bánhoz címzett levelek, 41. cs., 656. sz. (a forrás nyelve latin).

¹⁹ Fronius Kristóf Károlyi Antalnak, Kassa, 1790. márc. 27. MNL OL P 398, 19022 sz.

im sincsenek; nagy alázatossággal azért folyamodom Excellenciád, engemet, legalázatosabb szegény cliensét patrociniuma alá venni, és engemet ezen mostani kezemre égett nagy nyomorúságom valamivel Istenért segíteni.”²⁰

Az egyházi hivatásra pályázók befolyásos klerikusok pártfogását keresték. Fandly József (Joseph) például, aki állást remélt gróf Zichy Ferenc (1701–1783) győri püspöktől, így folyamodott hozzá egy latin nyelvű levélben: „Mivel úgy vélem, hogy velem alig történhet valami szerencsésebb, mint hogy ha Te, tekintetes gróf úr, becsületednek szánnám a jogi tudásomon alapuló fáradságaimat, és így dicsérném az erőteljes patrónus clientéláját, ne csodálkozz, hogy Hozzád fordulok kéresemmel.”²¹ Továbbá található Zichy Ferenc magánlevéltárában egy levél egy bizonyos Lampl Mátyás József (Matthias Joseph) aláírásával. Lampl, miután megtudta, hogy Sopronban új káptalant alapítanak, kérte a püspököt, hogy öccse, Károly (Carl) kapjon ott egy kanonoki posztot. „Ha az a tizennyolc év, amely alatt ő a lelkek megmentésének szolgálatában állt, nem lenne elég, vegye figyelembe azt a harmincnyolc évet, amelyet az édesapám az ön excellenciájának szolgálatában töltött.”²² A kinevezéshez a család annak reményét is fűzte, hogy ezáltal lehetőség nyílik a két évtizede már a püspök szolgálatában álló harmadik testvér, György gyermekeinek iskoláztatására. Az atyai gondoskodásra történő utalás, „amelyet eddig sohasem tagadt meg”, elegendő bizonyíték lehet arra nézve, hogy a Lampl családot régi, talán több generációs kliensi kapcsolat fűzte a Zichykhöz.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a vármegyék is kollektív patrónusként tevékenykedtek. A vármegyei közgyűlések ajánlóleveleket adtak ki a nemesi ifjaknak, akik királyi ösztöndíjakért versenyeztek, vagy testőrségben akartak szolgálni, gondoskodtak az árvák oktatásáról, és segítettek nekik pályájuk kezdetén. Arról, hogy a patronátus hálózatai a nemesi vármegyétől a császári-királyi hadseregig is elértek, Esterházy Imre gróf Károlyi Antal grófhhoz írt levele tanúskodik. Károlyi azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy vegyen fel egy nemes ifjút a lovasezredébe kadétnak. A dolog lehetetlennek bizonyult, „mivel azon kívül is az többi kadetek között a regimentemnél öt vármegyebeli viceispán uraknak az fiai nálam mint kadetek szolgálnak”²³ – válaszolta Esterházy.

Az írásom címéül választott idézet Vass Mihálynak (?–1789), a Magyar Királyi Kancellária tanácsosának és regisztrátorának leveléből származik. Vass a Heves megyei Gyöngyösön született az akkori városbíró és adószedő családjában, feltehetően 1710 és 1715 között. Arra nézve, hogy hol végezte tanulmányait, nincs adatunk, de minden valószínűség szerint rendelkezett egyetemi végzettséggel, mivel az 1741-ben kelt nemesi oklevél említi, hogy „a politikai tudományok iránt érdeklődve, ezekben annyira haladott, hogy 1734-ben a Magyar Királyi Kancelláriában jegyzőként alkalmazták”.²⁴ Azt sem lehet tudni, milyen körülmények között ismerkedett meg Batthyány Lajos (1696–1765) gróffal, az akkori magyar kancellárral (későbbi nádorral), de egyik hozzá intézett levelében Vass megemlítette, hogy az ő

²⁰ Kiss János Károlyi Antalnak, Bécs, 1778. márc. 16. MNL OL P 398, 39705. sz.

²¹ Fandly József Zichy Ferencnek, Homonna, 1749. szept. 20. MNL OL P 707. Családi levéltárak, Zichy család levéltára. Zichy Ferenc, győri püspökhöz címzett levelek, 553. cs., 14430. sz. (a forrás nyelve latin).

²² Lampl Mátyás József Zichy Ferencnek, Bécs, 1778. dec. 28. MNL OL P 707. 552. cs., 14606. sz. (a forrás nyelve latin).

²³ Esterházy Imre Károlyi Antalnak, Vidavac, 1790. márc. 27. MNL OL P 398. 16734 sz.

²⁴ MNL OL A 57, Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Királyi Könyvek (a továbbiakban: A 57), 38. köt. 27. l. (a forrás nyelve latin).

kegyelmessége által jutott a kancelláriába.²⁵ Előljárója segítségével 1746-ban megpróbálta megszerezni a Debreceni Táblánál megüresedett jegyzői állást: „Alázatosan könyörgök excellenciádnak, méltóztassék eddig is bőven tapasztalt kegyelmességét hozzám mutatni, és méltóságos gróf Pálffy Miklós úrnak ő excellenciájának írandó első levelében érdemetlen személyemről is kegyesen emlékezetet tenni [...] oly bizodalommal vagyok, hogy igen rövid idő alatt azon funkciónak végben vitelére magamat alkalmatossá tenném.”²⁶ Elképzelhető, hogy több kísérletet is tett rá, hogy egy másik, tekintélyesebb állást szerezzen magának, de végül is félszázadig szolgált a kancellárián, és 1784-ben – egy gutaütés következtében – a regisztratori pozícióból ment az úgynevezett *jubilacioba*, azaz tiszteletbeli nyugdíjba teljes fizetése megtartásával.²⁷ A császárvárosban dolgozó Vass, aki jól kiismerte magát a hatalmi viszonyokban, hamar nélkülözhetetlenné vált a vidéken tartózkodó főurak számára. A Batthyányak, Brunsvíkok, Dessewffyek, Hallerek, Károlyiak családí levéltárai több levelet őrzik, amelyekben beszámolt kisebb-nagyobb megbízások teljesítéséről, kéréseket fogalmazott meg részletesen, és felsorolta a bécsi híreket és pletykákat.²⁸

Vass Mihály szakmai feladataihoz hozzátartozott ugyan a latin és német nyelvtudás, a leveleit azonban kizárólag magyarul írta. A 18. századi Magyarországon a kliensek patrónusaikkal általában latinul, németül vagy magyarul leveleztek, s a nyelvválasztás sokat elárul mind a levél írójáról, mind címzettjéről. A nyelvi preferenciákat többek között a levélíró nyelvtudása határozta meg, illetve korlátozta. Így vidéken felnőtt és kevésbé iskolázott magyar testőrök gyakran grammatikailag és stilisztikailag rossz magyar nyelven kértek segélypénzt vagy pártfogást az ismerős magyar főuraktól. Németajkú, polgári származású *hungarusok*, akik nem rendelkeztek magyar nyelvtudással, németül és latinul kommunikáltak patrónusaikkal. Azok, akik valamelyik hivatalnál kerestek állást, vagy egy főúrnál magántitkárként kívántak szolgálni, inkább a latin nyelvet választották, mivel ezúton bizonyíthatták, hogy alkalmasak a királyság hivatalos nyelvének ismeretét megkövetelő pozíció betöltésére. Az 18. század második felétől kezdve a német nyelv használata vált általánossá, mely nemcsak a gazdasági és pénzügyi életben lett szinte nélkülözhetetlen, hanem hivatal-

²⁵ Vass Mihály Batthyányi Lajosnak, Bécs, 1746. júl. 2. MNL OL P 1314, Családi levéltárak, Batthyányi család, Missiles, 18–19. század (a továbbiakban: P 1314), 104712. sz.

²⁶ Uo.

²⁷ Berndt Wunder német történész szerint a *jubilacio* abban alapvetően különbözött a nyugdíjazástól, hogy az ily módon „nyugdíjaztatott” hivatalnok formailag élete utolsó napjáig személyzeti állományban maradt, azaz nem nyugdíjat, hanem mindvégig fizetést kapott. Wunder, Berndt: *Die Institutionalisierung der Invaliden-, Alter- und Hinterbliebenenversorgung der Staatsbediensteten in Österreich (1748–1790)*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Jg. 92. (1984) No. 3-4. 404. Fallenbüchl Zoltán, aki a magyar viszonyokat vizsgálta részletesen, annyit ír, hogy a fogalom alatt a teljes fizetéssel nyugállományba történő helyezést kell érteni. Fallenbüchl Zoltán: *A nyugdíj – a kegytől jogig*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat, 11–12. (2003) 36.

²⁸ Vass Mihály levelei, hasonlóképpen más kliensek szövegeihez, értékes életrajzi adatokat tartalmaznak. Ezek gazdagíthatják, néha korrigálhatják a történészek által használt életrajzi lexikonok adatait is. Vári András és Pál Judit például nemrég megjelent könyvükben azt feltételezik (nem ismerve Klobusiczky Antalnak Károlyi Antal grófhhoz címzett leveleit), hogy a jelen cikk szerzője nem tudott különbséget tenni két Klobusiczky Antal között. (Lásd: Vári, András – Pál, Judit – Brakensiek, Stephan: *Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert*. Wien–Köln–Graz, 2014. 186.) Az említett levelek tanulmányozása azonban arra a következtetésre vezet, hogy Szinyei József tévesen vezet közli mind a két Klobusiczky Antal életrajzi adatait (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>), ami a Károlyi Antalhoz címzett levelekből evidens módon kiderül. MNL OL P 398. 40054-40081. sz.

noki kinevezések esetében is kétségtelen előnyt jelentett a bécsi udvar szemében. A címzett személye is szerepet játszott a nyelv megválasztásában: az udvarhoz közel álló, Habsburg-barát mágnásokhoz inkább németül írtak. Vass Mihály esetében a magyar nyelv használata talán baráti érzelmekkel²⁹ színezett kapcsolatra utal.

A levelek stílusa alapján megállapítható, hogy Vass jól alkalmazta a Ciceróra visszavezethető levélkompozíciót,³⁰ amelyet még az iskolában tanult, vagy korabeli (gyakran kéziratos) leveleskönyvekből, vagy mintalevél-gyűjteményekből sajátított el.³¹ Az uralkodóhoz vagy a hatóságokhoz címzett kérelmeket gyakran egy tapasztalt udvari ágens vagy írnok segítségével fogalmazták, amiről a levél túldoldalán tettek említést.³² A patrónushoz intézett magánleveleket viszont a kliensek általában maguk írták. Vass Mihály, akinél a levélírás a szakmai feladatok körébe tartozott, jól ki tudta fejezni saját egyéniségét és gondolatait a mintalevelek merev sablonjainak keretében is. Stilisztikailag tökéletesen fogalmazott levelei jól jellemzik szellemi horizontját, és nem utolsósorban humorérzékre is vallanak.

A kliensi levelek leggyakoribb témája a segélynyújtás kérése volt, legyen az állásszerzés, pénzkölcsönzés, gyermekek iskoláztatása vagy más hasonló ügy. A kliens a segítség fejében a patrónus rendelkezésére állt kisebb-nagyobb megbízások teljesítésére.³³ Franz Mauelshausen német történész szerint a „*respublica literaria*”-ban a tudósok között folytatott levelezést teljes joggal lehet a „bizalom hálózatá”-nak nevezni.³⁴ A patrónus és kliens közötti viszony szintén kölcsönös bizalmon alapult: katonatisztek az ezredtulajdonoshoz, köztisztviselők az előjárójukhoz intézett leveleikben fiúi őszinteséggel számoltak be köznapi gondjairól, titkos reményeikről és elvárásaikról. Vass Mihály levelei alapján megtudhatjuk, hogyan működött ez a rendszer, milyen esetekben számíthatott arra a patrónus, miben segíthetett, milyen jutalmakkal honorálhatta a hűséges szolgálatot.

Ez a rendszer természetesen nem volt mentes a céltudatos önreprezentációtól sem, ami tükröződött a kor leggyakoribb toposzainak megjelenésében. Egy mintaszerű kliens állandóan hűségét emlegette, időről időre panaszkodott szegénységére, és demonstrálta arra való buzgóságát, hogy hírekkel lássa el a társadalmi patrónust. A ranglétra alsó lépcsőfokain álló klienseknek épp a hírek közlése adott lehetőséget arra, hogy növeljék szimbolikus tőküket pártfogóik szemében. Vass Mihály elkötelezettsége, hogy más hasznos szolgálatok mellett különböző hírekkel színeze leveleit, arra enged következtetni, hogy a levélműfaj a kliens–patrónus viszony fontos kommunikációs eszközévé vált a korai Magyarországon.

²⁹ Fallenbüchl Zoltán szintén baráti érzelmeknek tulajdonította a magyar nyelv használatát a hazafias meggyőződéséről ismert Grassalkovics Antal gróf levelezésében. Fallenbüchl Zoltán: *Grassalkovich Antal*. Gödöllő, 1996. 15.

³⁰ Hopp Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből*. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Budapest, 1974. 501–567.; Balogh József – Tóth László: *Bevezető két szólamra*. In: Balogh József – Tóth László (szerk.); H. Balázs Éva (kiadó): *Magyar leveleskönyv*. 1. köt. Budapest, [2001] 13–14.

³¹ Stegeman: *Patronage*, 301–303.

³² Khavanova, Olga: *A kérelemírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a XVIII. századi Habsburg Monarchiában*. Századok, 142. évf. (2008) 5 sz. 1253–1254.

³³ Stegman: *Patronage*, 208–213.

³⁴ Mauelshagen, Franz: *Netzwerke des Vertrauens. Gelehrten Korrespondenzen und wissenschaftlichen Austausch in der Frühen Neuzeit*. In: Frevort, Ute (Hrsg.): *Vertrauen. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2003. 119.

A Vass által keltezett levelek leggazdagabb gyűjteménye az 1749 és 1777 között írt 60 darab episztoła, amelyet Haller Sámuel báróhoz³⁵ intézett. Ezekből, ahogyan a más főurakkal fenntartott kliensi viszonyra utaló levelekből is, arra következtethetünk, hogy a mágnások hivatalosan alkalmazott bécsi ágensei mellett Vass az ágenshez hasonló szerepet és hatáskört vállalt. Haller tábornok számára például Bécsben rendelt bútorokat és ruhákat, a kancelláriai levéltárban őrzött okleveleket keresett ki, segített gabonája és borai árusításában, közvetített pénze befektetésében vagy telkek eladásában, különböző állásokra és megbízásokra alkalmas embereket ajánlott. Mindezekről részletes, magyar nyelven írt és mulatságos kommentárokkal ellátott leveleiben számolt be. Más pártfogóival szemben Hallerhez nemcsak hagyományos kliensi hűség kötötte, hanem az is, hogy mindketten Heves vármegyéből származtak. A Bécsben tartózkodó hivatalnok honvágyára a következő, Haller báróhoz intézett sorok utalnak: „Ha bő szüretje lesz excellenciádnak, méltóztassék számomra is egy kis hordócska Visontai bort szüretelni, hogy mégis részes lehessen az született földem tájára való borban, meddig a föld hátán járok.”³⁶

Vass Mihály leveleit olvasva a távoli Gyöngyösön élő Haller báró a pezsgő bécsi élet sürűjében érezhette magát. A hírek részletes közlésének kétféle funkciója volt: egyrészt be kellett számolni a kapott feladatokról, másrészt olyan információkkal kellett ellátni a pártfogót, amelyek új megbízásokhoz és ezáltal új kegyelmekhez vezethetnek. A hírek jó része az udvarnál, a hivatali apparátusban és a hadseregben történt kinevezésekről szól.³⁷ 1772 januárjában például így informálta Hallert: „Gróf Döry *baro regni* lett Balassa Pál helyében, és gróf Csáki János *agazonum magister*, Neograd vármegye főispán [róf] Batthyány József – Imrének fia, elválík, ki lesz Ungvár vármegye főispán báró Vécsey után.”³⁸ Mivel a királyi rendeleteket a Magyar Kancelláriában készítették, Vass leveleiből a tábornok pontosan tudta, melyik főispáni hivatal vagy püspöki szék szabadult fel, kik a jelöltek, és kit neveztek ki. Vass számára mint Haller báró kliense számára nem volt közömbös patrónusának társadalmi státusza és rendi tekintélye, ezért egyik alkalommal arra buzdította, hogy jelöltesse magát a máramarosi főispánválasztáson, máskor pedig azt óhajtotta, hogy minden áron jelenjen meg a Pozsonyba összehívott országgyűlésen.

Vass informálta továbbá Hallert az uralkodóházzal és a bécsi udvarral kapcsolatos olyan eseményekről, mint akár az uralkodónő egészsége, főhercegek vagy főhercegnők születése, főurak esküvője, halála, betegségei. 1773 januárjában például a következőket írta: „Tegnap méltóságos kancelláriusunk ő excellenciája kisasszonyát [Esterházy Eleonórárt] az ifjú gróf [Ferenc] Nizckyvel copulálta az ide való kardinális Migazzi, hogy ha idejében járt

³⁵ Vass Mihály nem az egyetlen kliense és informátora volt Haller Sámuelnek. Vasshoz hasonlóan a Pozsonyban élő és a Magyar Királyi Helytartótanácsnál dolgozó Gosztonyi István is rendszeresen beszámolt neki a Magyar Királyság adminisztratív fővárosában történt, említésreméltó eseményekről, teljesített megbízásokat, és kért kegyességeket. Lásd: MNL OL P 527. Családi levéltárak, Orczy család levéltára, Missiles II, Correspondentia familiaris et oeconomica Samuelis Haller, 16. cs., Gosztonyi István levelei, 1752–1771.

³⁶ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1765. okt. 29. MNL OL P 527. 18. cs., Vass Mihály levelei, 1749–1777.

³⁷ A Bécsben tartózkodó magyar testőrök például hasonló módon keresték Károlyi Antal gróf kegyeit. Gáspár József hadnagy – hosszú és körülményes pénzkérés után – a következőkről számolt be az utóiratban: „Újságul írhatom kedves uram atyámnak, [hogy] Feldmarschall gróf Leopold Pálffy resignált tőlünk, helyében succedált gróf Esterházy Miklós, az, ki követül volt Muszkánál, szegény Demjen Ágens Uram meghalalozását is írhatom.” Gáspár József Károlyi Antalnak, Bécs, 1762. jún. 8. MNL OL P 398. 19379. sz.

³⁸ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1772. jan. 7. MNL OL P 527. 18. cs. Vass Mihály levelei.

volna az említett gróf Haller, okvetlenül elnyerte volna, kinek magam is inkább akartam volna, mert rendes gróf kisasszony és jó nevelt.”³⁹ A császárvárosban éppen divatos dolgokról sohasem feledkezett meg: Haller báró kérésére például érdeklődött Friedrich Anton Mesmer (1734–1815) híres doktornál, vajon a gutatűtésben fekvő Berényi grófnőt lehet-e kezelni mágnességgel.⁴⁰

Nem hagyott említés nélkül olyan eseményeket sem, mint tűzvész, árvíz vagy földrengés. Ezért a levelei leginkább a *Wienerisches Diarium*ra hasonlítottak: „27a *praeteriti* itten alkalmas földindulást érzettünk reggel három óra előtt, de minden kár nélkül, hanem Németújhelyben s táján sok erős épületek megrepedeztek.” Vass a bécsi életről szóló beszámolókat hallatlan iróniával színezte: „Szinte mai napon vége lévén az Farsangnak, itten sokaknak a kórság gyöttri az erszényeket, kik csak hogy vigadhattak, kéntelenek voltak arany órájukat, tabak piksziseket, és egyéb drága portékájukat zálogban vetni, azért még vakarják a fejeket.”⁴¹ Mikor pedig alig történt valami említést érdemlő esemény, így írt: „Most semmi olyas új hírrel nem udvarolhatok. Felsőleges császáruk még most is oda múlat Franciaországban.”⁴²

Vass széles ismeretési körrel rendelkezett, ezért mindenki másnál jobban tudott megfelelő embereket ajánlani különböző funkciókra és megbízásokra. Fölösleges említeni, hogy a történetírás az utóbbi évtizedekben inkább pozitívan értékeli a patrónus–kliens viszonyokat: nem korrupciót és nepotizmust, hanem a korajújkori közigazgatás, sőt társadalmi viszonyok egyik alkotórészét látja abban.⁴³ Egy olyan társadalmi rendszerben, amelyben még sem a nemzeti oktatási rendszer, sem az ezzel együtt járó végzettséget igazoló szabvány diplomák nem léteztek, a köz- vagy magánhivatalok betöltése lehetetlen lett volna a szerteágazó kliensi hálózatok nélkül. A közvetítő vagy „bróker”-szerep⁴⁴ azt jelentette, hogy a kliens meritokrácia és nepotizmus között lavírozva az ismerősei közül csak rátermetteket ajánljon.⁴⁵ Az ő renoméja is attól függött, hogy a kiszemelt jelölt szakmailag alkalmas volt-e a kívánt funkcióra.

Vass Mihály az ilyen megbízásokat komolyan vette, hiszen az általa javasolt ember alkalmazása esetén az ő kliensévé válhatott, a hálás főúr pedig „új gráciákkal” tartozott az ügyes hivatalnoknak. Egyik alkalommal ezekkel a szavakkal dicsérte Kiss Istvánt, aki a bécsi Mérnöki Akadémián végzett: „Igazán iratom felőle excellenciádnak, hogy jó maga viselő, szép kvalitású és rendes ifjú [...] magyar szót törve, franciát meglehetősen, és deákat, németet pedig legjobban tudja.”⁴⁶ Egyik későbbi levelében megemlíti, hogy Kiss testvére

³⁹ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs 1773. jan. 5. MNL OL P 527. 18. cs. Vass Mihály levelei.

⁴⁰ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1775. jan. 17. MNL OL P 527. 18. cs. Vass Mihály levelei.

⁴¹ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1777. febr. 11. MNL OL P 527. 18. cs. Vass Mihály levelei.

⁴² Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1777. máj. 9. MNL OL P 527. 18. cs. Vass Mihály levelei.

⁴³ Droste, Heiko: *Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform*. Zeitschrift für Historische Forschung, Jg. 30 (2003) 569–571. Vö. Pál Judit: *Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején*. Korall, 42. (2010) 179–205.

⁴⁴ Kettering, Sharon: *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford – New York, 1986. 40–67.

⁴⁵ Fischer, Wolfram: *Rekrutierung und Ausbildung von Personal für den modernen Staat. Beamte, Offiziere und Techniker in England, Frankreich und Preußen in der frühen Neuzeit*. In: Koselleck, Reinhard (Hrsg.): *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Stuttgart, 1977. 194–217.; Hengeger, Mark: *Amtsträger als Klienten und Patrone? Anmerkungen zu einem Forschungskonzept*. In: Brakensiek, Stefan (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln–Weimar–Wien, 2005. 45–76.

⁴⁶ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1771. szept. 3. MNL OL P 527. Vass Mihály levelei.

Haller báró ezredében szolgált. Egy másik alkalommal pedig kénytelen volt a következőket írni: „Szekretáriusnak való jó ifjat [!] itt oly hamar nem találni, mert valamire való ifjú itt nem tartózkodik, mindazonáltal ha fog találkozni, azonnal mégis jelentem alázatosan excellenciádnak.”⁴⁷

Abban a társadalmi értékrendszerben, amelyben a szülői érdemek a gyermekek jövőendő pályájának alapját és kiindulópontját jelentették, természetes volt, hogy az apák a pártfogási rendszert arra használták, hogy felnőtt fiaik boldogulását elősegítsék. Vass Mihály sem feledkezett meg saját fiairól. Több kismemesi családhoz hasonlóan nagyobbik fia, Pál a hivatalnoki karriert választotta, a másodszülött Mihály pedig katonai pályára lépett. A nagyszombati egyetemen folytatott tanulmányok után Vass Pál egy évig a nyitrai főispán mellett szerzett köztisztviselői tapasztalatokat, ezután édesapja jó ismerőse, Brunszvik Antal (1709–1780) helytartótanácsi tanácsos vezetése alatt az úrbéri reform végrehajtását végezte több magyar vármegyében, majd Ürményi Józsefnél (1741–1825) az ítélmesteri hivatalban tevékenykedett, végül 1775-ben az édesapja közbenjárására Bécsbe került a Magyar Királyi Kancelláriához.⁴⁸

Az ifjabb Vass Mihály mindenáron huszár akart lenni, ezért nem Haller Sámuel báró gyalogezredébe, hanem Almássy Ignác lovasezredébe került. A gondoskodó apa így kérte Haller bárót: „Méltóztassék excellenciád kegyesen atyai tanítást neki adni, miképpen viselje magát a noviatásban [...] Gráciául véssen, ha excellenciád méltóztatik Stössel házhoz is elküldeni, leginkább pedig méltóságos báró Balassáné asszonyom ő nagysága udvarlására.”⁴⁹ A huszárezredben szolgáló fiatal katonatiszt édesapja patrónusától gyakran kapott ajándékba lovakat, felszerelést hozzájuk, és nem utolsósorban az ősei szülőföldjén termelt egri borokat. Az 1775-re már hadnagyi rangot elért fiatalember időről időre meglátogatta családját jótevőjét Gyöngyösön.

Vass Mihály két kisebbik fiáról annyit tudunk, hogy az 1770-es években a nagyszombati nemesi konviktusokban tanultak, és az egyiket 1777-ben felvették a budai Terézia Akadémiára.⁵⁰ Többszöri pályázás ellenére sem sikerült azonban egyik fiát sem elhelyeznie az előkelő bécsi jezsuita kollégiumban, a Theresianumban,⁵¹ de az ott tanuló magyar nemesekről az apjuk kérésére állandóan gondoskodott. Erről tesznek tanúbizonyságot a Dessew-

⁴⁷ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1767. okt. 27. MNL OL P 527. Vass Mihály levelei.

⁴⁸ MNL OL A 39, Magyar Királyi Kancellária levéltára, Acta generalia, 5352/1774. Egy évig fizetés nélküli gyakornok volt, 1776-ban kancellista lett évi 400 ft. fizetéssel, 1782-ben 600 ft-ra emelték fel az illetményét. 1783-ban távozott („*valedixit*”), és további sorsáról nincs adatunk. Lásd: MNL OL A 79. Magyar Királyi Kancellária levéltára, Index individuorum Camcellariae Regiae Hungaricae Aulicae.

⁴⁹ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1768. júl. 3. MNL OL P 527. Vass Mihály levelei.

⁵⁰ 1777-ben a *Ratio educationis* néven ismert tanterv bevezetésének eredményeképpen Nagyszombatból Budára költöztették az ország egyetlen egyetemét, és itt alapították meg az első magyarországi nemesi Terézia Akadémiát is. Ennek belső rendszere a bécsi Teréziánumban szerzett tapasztalatokon alapult, de ambíciózusan törekedett annak fényét felülmúlni. A tantervek tekintetében az oktatás össze volt hangolva az egyetemével, de az akadémia szervezetenként elkülönült a nem nemesek előtt nyitott egyetemétől, ami (többek között az ún. nemesi gyakorlatok – tánc vagy vívás – tanítása által) erősítette a növendékekben a rendi kiváltsátság érzését. Ezt a projektet, bár rövidéletű (1777–1784) vállalkozásnak bizonyult, teljes joggal lehet a felvilágosult abszolútizmus egyik leghaladóbb kezdeményezésének tekinteni, hiszen a felvilágosodás jelszavai érvényesültek a tanintézmény elméleti, illetve szervezeti elveiben.

⁵¹ MNL OL A 34. Magyar Királyi Kancellária levéltára, Conceptus referadarum, 205/1762.

ffy Sámuelhez (1711–1776)⁵² és Brunszvik Antalhoz írt levelei. Az ügyes hivatalnok pénzt adott kölcsön, ruhákat rendelt, borokat és kávékat szállított, betegség esetén mindent megtett, hogy az ifjú meggyógyuljon, ha pedig honvágyuk volt, vigasztalta a szülői háztól távol lévő úrfikat. 1755 januárjában például így számolt be a Cserneken tartózkodó Dessewffy Sámuelnek: „Még az ünnepek előtt kint voltam a Theresianumban csupán az úrfinak⁵³ látogatására, mint hogy pater rectortól vagy nem mert, vagy nem akart kérni szükségére való költséget, engemet requirálván, adtam négy körmöci aranyat, két font kávé, és két font nádmézét is küldöttem ki, mivel panaszolkodott, hogy az ausztriai bort nem ihatja.”⁵⁴

A pártfogóihoz írt levelei árnyalják azt a képet, amelyet Vass Mihály a királynőnek beadott kérvényeiben saját helyzetéről festett. Ezekben a korszellemhez híven állandóan a szegénységet, elégtelen fizetését, a számos gyermeke nevelésével kapcsolatos költségeket emlegeti. Még ha mindez igaz lett volna is, semmiképpen nem lehetett őt szegénynek nevezni. A gyöngyösi polgárnak, aki közben magyar nemessé vált, kis kúriája volt a Moson vármegyei Nezsiderben (a burgenlandi Neusiedl-am-Seeben). Amikor a mosonmagyaróvári uradalom a Magyar Kamarához került, komolyan gondolkodott azon, hogy eladja birtokát, és vegyen magának egy másikat szülőföldjén, Gyöngyös környékén. Így írt Hallernek: „Ha excellenciádnak volna olysaj jószágga, amely nem volna oly szükséges, és távolléte miatt excellenciád élélhetne nála nélkül, méltóztatnék nékem zálogban engedni bizonyos Eszten-dőkre, örömost egynéhány ezer forintot megadnék excellenciádnak.”⁵⁵ Egyszer már meg is szerezte a királyi engedélyt, hogy birtokot vásároljon, „a gyöngyösi volt jezsuiták csekély jószágocskáját”. Mivel azonban „felette és mód nélkül sokra aestimálta az Felső Magyar Kamara”, végül lemondott róla. Döntését a következőképpen magyarázta: „Isten mentsen meg, hogy nyakamra oly nagy adósságot vegyek, és szegén gyermekeimnek oly terhes örökséget hagyjak.”⁵⁶

A „kliensi köztársaság” egyik „polgára”, Vass Mihály – más alacsonyabb származású kortársaihoz hasonlóan – kiválóan elsajátította és használta a hírek közvetítésének mesteriségét. A hírekkel és hasznos információkkal mint valamiféle valutával fizette vissza pártfogóinak kegyelmességüket. Hogy milyen alkalmas hivatalnok volt, azt az a ritka gesztus tanúsítja, hogy nyugdíjaztatása alkalmából II. József császártól egy aranyérmét és láncot kapott.⁵⁷ Szakmai alkalmassága mellett ez is fontos tényezője volt annak, hogy képes volt bekerülni és beilleszkedni a rendi társadalomba. Mindennek eredményeképpen gyermekei már kisenemesekként kezdhették saját pályafutásukat.

⁵² A család történetét lásd: Éble Gábor: *Csernekei és tarkeői Dessewffy család: genealógiai tanulmány*. Budapest, 1903.

⁵³ Itt Dessewffy Sámuel fiáról, Dessewffy Istvánról (1736–1785) van szó, aki 1754 és 1756 között a bécsi Theresianumban tanult. Magyar köznemesként fölveették, de (az édesapja révén) már báróként távozott a császárvárosból. Lásd: Khavanova, Olga: *Egy magyar úrfi a bécsi Tereziánumban. Dessewffy István szellemi világa és mindennapi gondjai*. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányol Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2008. 387–394.

⁵⁴ Vass Mihály Dessewffy Sámuelhez, Bécs, 1755. jan. 21. MNL OL P 91. Családi levéltárak, Dessewffy család levéltára, Missiles, 6. cs., Vass Mihály levelei, 1753–1772.

⁵⁵ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1768. okt. 7. MNL OL P 527. Vass Mihály levelei.

⁵⁶ Vass Mihály Haller Sámuelnek, Bécs, 1775. marc. 31. MNL OL P 527. Vass Mihály levelei.

⁵⁷ MNL OL. A 39. 8481/1784.

OLGA KHAVANOVA

“I cannot court you with other news now...” Themes and topoi of the clients’ letters in eighteenth-century Hungary

The best known symbolic republic in early-modern Europe was “respublica litteraria”, a self-regulating corporation of learned and erudite men beyond political and often also confessional borders. Its “citizens” were communicating through exchange of letters. In early-modern Hungary, just like in other countries, one can define a network of aristocratic patrons and their noble and/or common clients as a republic, or “respublica clientium”. The present paper consists of two parts: the first deals with the most typical features of epistolary communication between patrons and clients with special attention to their regularity, their compliance with stylistic rules known from widely circulating sample letters and the choice of language. Furthermore, most typical patron addressees, such as secular and ecclesiastic dignitaries, military commanders, counties as collective patrons are also discussed. In the second part, the career of a typical first-generation Hungarian nobleman, Mihály Vass is presented through the prism of his letters to aristocratic patrons (whose family archives are now depositories of Vass’ and other minor clients’ letters). The conclusion could be drawn that clients’ letters explored in the context of patronage networks help to reconstruct both single biographies and the discursive features of early modern societies.

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

Decsy Sámuel és a *Pannóniai Féniksz*

A „nemzeti karakter” fogalma

a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban*

Bevezetés

A tanulmányban egy a 18–19. század fordulójához kapcsolódó kutatásokban régóta jelenlévő, a történeti irodalomban mégis ritkán reflektált terminológiai kérdés megragadására tesz kísérletet.¹ Célom pedig a modern nemzettudat kialakulásában fontos szerepet játszó, késő 18. századi ’nemzeti karakter’ fogalom elhelyezése a korszak politikai diskurzusaiiban. Hogy erre miért van szükség, a legkönnyebb úgy érthetjük meg, ha némi leegyszerűsítéssel élve elfogadjuk, hogy a vonatkozó tanulmányokban a 20. századi historiográfiában lesz bevett gyakorlat a II. József halála utáni időszak eseményeit a modern nemzetépítés kategóriái felől szemlélni.² Tekintettel a nemzet 20. századi magyar eszme- és elmélettörténetére, érdekes lehet megfigyelni, hogy miközben a leírást segítő fogalmi és historiográfiai keretek az idők során magával a történetírás metanyelvével együtt változtak, és ennek következtében számos új szemponttal gazdagították a magyar kollektív identitások kutatását, a szakirodalom többségi álláspontja lényegében a mai napig egybevág Marczali Henrik több mint száz éves tanulmányának megállapításával.³ Habár a modern nemzet késő 18. századi kialakulásának kérdését az utóbbi időben a 18. és 19. század fordulójának kontinuitását és diszkontinuitását illető tanulmányokban gyakran tárgyalták, kiemelve az események 18.

* A szöveg az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola Jubileumi Doktorandusz Konferenciáján 2014. június 13-án tartott előadás („A válság és ellenszerei: a közjó koncepciói Decsy Sámuel műveiben”) kibővített változata.

¹ Egy politikai nyelvi megközelítéséhez lásd Takáts József distinkcióját. Takáts József: *Politikai nyelvek a „nemzeti hagyományok”-ban*. Holmi, 23. évf. (2011) 9. sz. 1092. A komparatív eszmetörténeti program felől lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011. 41. 300–301.

² Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az elképzelés ne lehetett volna már jelen a korábbi irodalomban is. Lásd: Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon*. Budapest, 1888.; Eckhart Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest 2001.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest, 1967.; Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Budapest, 1987.; Marczali Henrik: *Mária Terézia, 1717–1780*. Budapest, 1987.; Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, 2002.; Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. köt. A virtus jegyében avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Budapest, 2009.; Péter László: *A magyar nacionalizmus*. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998.

³ Eszerint a modern magyar nemzettudatot megelőlegező átrendeződések kezdete valamikor az 1770–1780-as évek magyar politikai kultúrájában keresendő.

század felől való olvasásának relevanciáját, az irodalom szóhasználatában továbbra sem látszik kibontakozni egy konzekvens fogalomhasználat, amely iránymutatással szolgálna a 'nemzet' modern kialakulását illetően.⁴ A probléma kezelése során először néhány jól ismert szemléleti kérdésre fogok hivatkozni a már vázolt historiográfiai hagyománnyal összefüggésben, majd rátérek a 'nemzet' és a 'nemzeti karakter' fogalmakat összekötő és elválasztó összefüggések feltárására. A tanulmány második felében a 'nemzeti karakter' kérdését nyelvi kontextualista⁵ megközelítésben, Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* című szövegének és az 1790-es évek „nyelvművelési” irodalmának relációjában vizsgálom.

A 'nemzeti karakter' fogalma a 18. század végének irodalmában

Az imént vázolt historiográfiai alapállás több szemléleti problémát is felvet. Ezek között az első, amikor a 18. század végének nyelv- és nemzetépítési vitái önkéntelenül egy dekontextualizáló pozícióba kerülnek a magyar nemzeti öntudat metanarratívájának *longue dureé* szemléletében.⁶ Habár a fogalomtörténeti iskola térhódításának betudhatóan⁷ eme probléma egyre inkább a történetírói „*common sense*” részévé válik, a mai napig számos példa igazolja, hogy a szerző sokszor éppen az „előtörténetiség” okozta zavarok kikerülése végett nyúl az utókor eszencialista megközelítését⁸ feltételező fogalmi, nyelvi, eszmei, politikai kontinuitást igazoló kifejezésekhez. Az olyan tipikus szóképzések, mint a „pre- vagy protonacionalista”, a „nacionalizmus előtti”, a „proto-nemzeti” vagy a „proto-etnológiai” gyakran az előzetes tapasztalatok és az anakronizmus feszültségére visszavezethető szemléleti problémákkal küszködnek. Egy másik, szintén elterjedt stratégia a probléma kivédésére az, amikor a fogalmi komplexitás a nagyobb koherenciát ígérő közösségfogalmakból („rendi natio”, „hungarus-tudat”) bomlik ki, holott lehetséges, hogy az adott fo-

⁴ Ennek egyik lehetséges oka, hogy a magyar nyelvű szakirodalom a mai napig a nemzetközi irodalomban meghatározó nacionalizmuselméletek megközelítéséből szemléli a magyar modernség kialakulásának történetét. Az egyik ismertetőjegynek tartott „államnemzet” és „kultur-nemzet” felosztás magyar recepciójához lásd: Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. In: uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. (Második kiad.) Budapest, 1984. 23–41. Vö. Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.; Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1997.; Gellner, Ernst: *Nation and Nationalism*. Oxford, 1983.; Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1987.

⁵ Nyelvi kontextualizmuson a hetvenes, nyolcvanas évek angolszász, német és francia revizionista történetírói iskoláit értem, mint az utólagos konstrukciónak számító angolszász „*Cambridge School*”-t, a német „*Begriffsgeschichte*”-t, illetve a francia „*l'histoire des mentalités*”-t. Összefoglaló jelleggel lásd: Trencsényi Balázs: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. In: uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007.; Trencsényi, Balázs (ed.): *Writing the nation and reframing early modern intellectual history in Hungary*. *Studies in East European Thought*, vol. 62. (2010) No. 2. 135–154.

⁶ Vö. Péter László: 'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség' – *Három szó használata*. In: uő: *Az Elbától keletre*, 138–147.

⁷ Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor: *Fogalomtörténeti perspektívák*. *Múltunk*, 56. évf. (2011) 2. sz. 4–19.

⁸ Vö. Albert Réka: *Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére*. *Korall*, 10. évf. (2009) 37. sz. 26–40. A nacionalizmuselméletek kapcsán pedig az „esszencializmus”, a „kapcsolódó nacionalizmus” és a „modern időtlenség” problémájához lásd: Kovács Ákos András – Lajtai L. László: *Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmuselméletek fényében. Néhány megjegyzés a Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg szócikkhez*. *Korall*, 10. évf. (2009) 37. sz. 20.

galom szemantikai telítettségének változása ténylegesen csak egy hosszabb periódus során lenne érzékelhető.⁹ Ez a jelenség¹⁰ feltűnik egyébként a nyelv művelés megindulásának időszakával foglalkozó irodalomban is, mégpedig a nemzeti nyelv közösségformáló szerepének értékelése kapcsán.¹¹ A modern terminológia-használat potenciális veszélye ebből a szemszögből tehát nemcsak az, hogy nem megfelelően interpretáljuk a 18. század kollektív identitásnarratíváit, hanem azzal a járulékos veszteséggel is számolnunk kell, amelyet egy tudatosabb fogalomhasználat hiányában eltaszítunk magunktól. Egy ilyen szemléleti keret egyes esetekben ugyanis paradox módon felerősítheti a korábbi fogalomhasználatok modernségét.¹² Mint azt Péter László az 'állam', a 'nemzet' és a 'nemzeti kisebbség' fogalmak használatáról szóló tanulmányában jelezte már, a kutatásnak mindig észben kell tartania, hogy egyrészt a „különféle társadalmi törekvések új kifejezéseket hoznak létre”, másrészt az ilyen szemantikai hálónak „megvan a maga saját formálóbereje”. Vagyis nem csupán a vizs-

⁹ Koselleck ezt az átmenetet nevezetesen a „nép, nemzet, nacionalizmus és tömeg” szócikkben az 1750–1850 közötti időszakra helyezi. Koselleck, Reinhart: *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg*. Ford. Vincze Ferenc – Klement Judit. Korall, 10. évf. (2009) 37. sz. 12–13. Esetünkben ez a megállapítás különösen igaz a későbbi modern közosségtudatot konstituáló „nemzet” fogalomra, amely 1848-ig egyrészt egy lassan változó társadalmi–politikai struktúra kulcsfogalma, miközben szemantikai telítettségét tekintve a 19. század során végérvényesen átalakul. Lajtai L. László: *„Magyar Nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, 2013. 27–48.

¹⁰ A Quentin Skinner megfogalmazásában „prolépszis mítoszaként” konceptualizált problémához lásd: Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. Ford. Jónás Csaba. In: Horkay-Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe*. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Pécs, 1998. 25–29.

¹¹ Biró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1998.; *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, 2010.; *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs 2012.; Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009.; Kelemen János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, 1990.; Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében*. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Debrecen, 1996. 251–259.; Sándor Klára: *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelv művelés*. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, 2003. 381–409; S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág (Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak tanulmányozásához)*. Alföld, 5. évf. (2002) 5. sz. 37–61. Az újabb publikációkban felfedezhető egy eltávolodás a nemzet „konstruktivista” felfogásától. Lásd: Hönich Henrik: *A nyelv tétje. Fogalmak és beszédmódok 1790–92-ben*. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 2013. 161–173.; *Nyelv és nemzeti közönség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében*. In: Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Ráczy György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2013. 261–272.; *Milyen nyelv és milyen nemzet? Az anyanyelv és a politikai nyelvek*. Egy 1790-es röpirat tanulságai. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *Koraújkorász. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, 2014. 146–159.

¹² Az „előtörténetiség” kérdésének egyéb veszélyeihez („nemzeti” látószög, a politikai eszmék „proto-kronista” eredete, a történelem whig értelmezése) lásd: Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1951.; Szűcs: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*, 23–41., 141–151.; Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?* Korall, 10. (2009) 35. sz. 151–152., 158–163.

gált történeti fogalmaknak, hanem a történetírás tudományos metanyelve esetében is adott az a „hatalom”, hogy a „»dolgozat« [...] saját képükre formálják”.¹³

Az 1780-as évektől fellendülő nyelvművelési viták analizisének további módszertani előfeltétele a 'nemzet' és a 'nemzeti karakter' fogalom viszonyának meghatározása.¹⁴ Eltekintve az antik előzményektől ez utóbbi fogalom „modern” karrierjének időszaka a 17. századdal veszi kezdetét, amikor is az élővilág és a természet jellemzésén túl elkezdik etnikai-társadalmi jellemzők leírására alkalmazni.¹⁵ A 18. század derekára, amint azt Melvin Richter megjegyzi, a 'nemzeti karakter' fogalom már a kontinens intellektuális diskurzusait alakító szókincs része.¹⁶ A politikai intézményekről, a társadalomról és a közösségről szóló leírások ekkor már a gazdasági, fiziológiai, etikai és klimatológiai tipológiákat együtt alkalmazzák. Az elsődlegesen francia és angol (hozzánk francia és német szűrőkön át érkező) kultúrtranszferek közvetítette karakterteóriák (kiemelten Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkája) egyik fő kérdése ebben az időben a szabad politikai berendezkedés biztosítása. A magyar századvég politikai és szellemi erőterét értelmező irodalom sajátossága (ha tetszik, optikai csalódása) ebben a diskurzusban azonban éppen az lesz, hogy elfogadja azt a politikai értékítéletet, miszerint a hazaszeretet és a rendi nemzet hagyományos címeit megtestesítő (karakter)identifikációk (törvény, ruha, erkölcs) közé a nyelv lép be negyedikként.¹⁷ A feladat tehát annak az állításnak az igazolása lesz, hogy a 18. század végén közösségi szintre emelkedő nemzeti karakterológia alapproblémája és dinamizáló ereje, a szakirodalom értelmezésével éppen ellentétes módon, a nyelv fejletlenségének (tudományos) diagnózisából fakadt. Mint látni fogjuk, ez az alapprobléma a kortárs észrevételek tekintetében egy számunkra meglehetősen paradoxnak tetsző helyzetre hívta fel a figyelmet. A 18. századi kortársak szemében a magyar nyelv ugyanis éppen azért vált kiemelten fontos kérdéssé, mivel karakterbeli tulajdonságaira tekintettel fejletlen, ebből fakadóan pedig alkalmatlan volt arra, hogy a nemesi rend más jegyeihez hasonlóan igazi karakterjeggyé váljon. A félreértések elkerülése végett ezen a ponton még érdemes kitérni egy kulcsfontosságú distinkcióra a 18. század végi rendi nemzet és a nyelvújítás kérdését elindító értelmiségi körök diskurzusai kapcsán.

A rendek esetében a karakterjegyek (ruha, törvény, erkölcs) a reprezentatív történeti önazonosság részét képezték, amely forrásait tekintve számos történetjogi példából is építkezett.¹⁸ A nyelv ehhez képest csak diszkurzív pozícióit tekintve tűnhetett karakterjegynek. Habár a kor szóhasználata mind a két esetre ugyanazzal a megfogalmazással (nemzeti ka-

¹³ Péter: 'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség', 147.

¹⁴ Az utóbbi kifejezésre az irodalom gyakran a „nemzet” fogalom szinonimájaként tekint, holott a 18. század vége a nemzetet még a „nemesi” és „mágnási” rendet érti. Ideológiájában pedig gyakran hivatkozik a „haza” és „hazaszeretet” republikánus víziójára. Vö. Viroli, Maurizio: *For Love of Country. An essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995.

¹⁵ Trencsényi: *A nép lelke*, 40.

¹⁶ Így feltűnik a század olyan történetíróinak munkáiban is, mint Ferguson, Gatterer, Gibbon, Herder, Robertson, Schlözer, Adam Smith és Voltaire. Richter, Melvin: *The comparative study of regimes and societies*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 148.

¹⁷ Vö. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 129.; Trencsényi: *A nép lelke*, 300.

¹⁸ Az 1790-es időszak reprezentatív eseményei során ezek közül is kiemelkedik a nemzeti öltözet szerepe. Lásd: Nagy Ágoston: *Republikánizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül*. Korall, 15. évf. (2014) 55. sz. 22–45. Egy korábbi distinkcióhoz lásd: Bodnár-Király Tibor: *Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszméletörténetében*. In: Fazakas–Míru–Velkey: „Politica philosophiai okoskodás”, 209–219.

rakter) élt, így az átfedésekre is számos példát találni, a különbség nem csupán annyi volt, hogy a kilencvenes évek elején a nyelv még nem része – tehát később nyilván az lesz – a politikai közösség társadalmi pozícióit igazoló narratívának.¹⁹ Az ifjabb értelmiségi generáció szóhasználatában ugyanis mind a 'nemzet', mind a 'nemzeti karakter' fogalom jelentése már a kései felvilágosodás tudományos irodalmában gyökerezett.²⁰ Ezt az intellektuális keretet azonban a szakirodalom az eddigiekben csak kevésbé vizsgálta. Vagyis ha meg akarjuk érteni, hogy a 18. századi kortárs beszélők számára milyen jelentésekben válhatott a nyelv nemzeti karakterjeggyé, akkor ennek a paradigmának a fő problémáira kell fókuszálnunk. Ez a főleg tudományos ismeretekre épülő politikai diskurzus azonban már a hetvenes–nyolcvanas évek szerzőinek (Bessenyei György) szövegeiben is kezdte éreztetni hatását, elsősorban a külföldi „irodalmi” recepció formájában.²¹

A fogalmi elhatárolás, amelyre a következőkben kísérletet teszek, egy a 'nemzet' fogalom „hipnotikus erejének”²² jobban ellenálló nézőpont lehetséges előnyeire hívja fel a figyelmet.²³ Ehhez a gondolatmenethez Decsy Sámuel *Pannóniai Fénixsz* című munkáját is fel fogom használni, amelyre a történeti irodalom, néhány népszerű idézet felelevenítésén²⁴ túl, csak elvétve reflektált. És habár Decsy munkájának hatása ebből fakadóan aligha bírt komolyabb befolyással a magyar történeti hagyományban, a szöveg 20. századi recepcióját átfésülve szembetűnő a már vázolt nemzeti fejlődéstörténeti narratíva. Legutóbb Kosáry Domokos átfogó kultúrtörténeti tanulmányában volt olvasható egy Szekfű Gyulától átvett idézet, ahol a szerző „a nemzeti nyelv programjának legsokoldalúbb, legérdekesebb összefoglalását”²⁵ vélte felfedezni a szövegben. Ez az értékelés azóta az újabb szakirodalomban is újra előkerült, mégsem állítható, hogy hosszabb távon elősegítette volna a szöveg komplex

¹⁹ Megtévészto lehet persze, hogy ezzel sokszor maguk a kortársak sem voltak tisztában. Vö. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 120.; *A legnagyobb pennaháború*, 56.

²⁰ Erre utalhatott Debreczeni Attila is, amikor legutóbb a „tudós hazafiság” kapcsán a nyelv felértékelődéséről, illetve a „nemzet” és „nemzeti karakter” fogalom átstrukturálódásáról („üres hely”) beszélt. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 55–71., 86–87., 214., 239.

²¹ Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, id. mű; Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 39–48. Ilyen publikációk Bessenyei Györgyöt követően a Magyar Hirmondó 1784-es számaiban is fellelhetők. Kókay Györgyöt idézi Bodrogi Ferenc Máté: „*Fornni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni*” *Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?* Magyar Nyelvjárások, 43. köt. (2005) 76.

²² A kifejezést Péter László tanulmányából kölcsönöztem. Péter: 'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség', 143.

²³ Lehmann, Hartmut – Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, 1996.; Richter, Melvin: „*By the Sufferance of Wise Men*”: *A Call for a History of Political and Social Concepts in English*. In: *History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New York – Oxford, 1995. 143–160. A kutatáshoz lásd: Nutz, Thomas: *Varietäten des Menschengeschlechts: die Wissenschaften vom Menschen in der Zeit der Aufklärung*. Köln–Wien, 2009. 7–38.; Romani, Roberto: *National Character and Public Spirit in Britain and France 1750–1914*. Cambridge, 2002. 1–14.; vö. Trencsényi: *A nép lelke*, 36–85.

²⁴ Decsy egyik valóban túlzó kifejezésére hivatkozik Szajbély Mihály, lásd: Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 205. Az újabb kommentárokhoz lásd: Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 60–61., 102–104.

²⁵ Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* (Bevezetés). Budapest, 1926. 27–31. Vö. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 314.

megértését.²⁶ Nem vitatva tehát, de nem is cáfolva azt, ahogy az irodalomban a *Pannóniai Féniksz* kapcsán eddig szokás volt beszélni, a következőkben annak az állításnak az igazolására teszek kísérletet, hogy Decsy 1790-ben Bécsben megjelent könyve a kései felvilágosodás tudományos paradigmáján belül egy antropologizáló–társadalomtudományos diskurzus adaptációjaként értelmezendő, amely még a modern nemzet fogalmának és közösségi identifikációinak²⁷ előterében található. Fókuszában pedig értelemszerűen nem egy modern közösségkonstrukció előképe, ahogyan azt a szakirodalom sokszor feltételezi, hanem a kor antropológiai értelemformálódásának egyik deskriptív kulcsfogalma (‘nemzeti karakter’) állt.²⁸ Mint azt látni fogjuk, ez a kifejezés a 18. század végének szövegtermésében egyáltalán nem tartozott az ismeretlen vagy nehezen megmagyarázható fogalmak közé. Így megtalálható volt többek között a 18. századi nyelvművelési mozgalom forrásszövegeiben (Decsyét is ezek közé sorolom),²⁹ amelyek eseti elemzése során végül – reményeim szerint – lehetőségem nyílik további fogalomtörténeti, eszmetörténeti és tudománytörténeti következtetések levonására.

Átfolyások: politika és tudomány határán

Mint azt a szakirodalom nézőpontja kapcsán már említettük, a szemléleti reflexiók negligálása könnyen „optikai csalódásokhoz” vezethet. A ‘nemzeti karakter’ fogalom körüli félreértések eredője, úgy gondoljuk, szintén az elmaradt distinkciók következménye. A mértékadó történeti munkák lényegében azt a kortárs politikai álláspontot tették magukévá, amelyet például Oswald Zsigmond szövege is közvetített 1792-ben. Oswald szerint „A’ Mágnási és Nemesi Rend a’ Haza testének veleje, és a’ Birodalom alkotványának oszlopa [...] a’ ki a’ Hazától leg több javakat vett; és így tartozik-is ezeket a’ Haza javára valamikor kívántatik, kémélés nélkül feláldozni.”³⁰ A *nemesi natio* történetjogi önazonossága mellett a szerző azonban hivatkozik a magyar nyelvre is mint „nemzeti bélyegre”, ahol az erkölcs, szokás, nyelv és viselet „a Nemzeti tulajdonságnak külső tziemes jelei”.³¹ A fogalomhasználat egy-

²⁶ A szakirodalomban fellelhető „Decsy-idézetek” bizonyos szemszögből éppen ennek a kanonizációs folyamatnak a nehézségeire hívják fel a figyelmet.

²⁷ A nemzeti tudományok történeti kialakulásához lásd: Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.; Lajtai: „Magyar Nemzet vagyok”, id. mű; Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, 2005.

²⁸ Románi: *National Character and Public Spirit*, id. mű. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a karakterjeggé fejlődés történetjogi (a kor terminológiájában „identifikációs”-nak tekinthető) háttere már az első pillanatoktól kezdve központi eleme a nyelvszerveket egyaránt kialakítani szándékozó leíró grammatikáknak. A szerzők azonban éppen a latin nyelv okozta száz–kétszáz éves nyelvművelési „hiátus”-ból kifolyólag szkeptikusan kezelték az eljövendő idők nyelvfejlődését. Általában kettő vagy három évszázadról beszélnek, mire a magyar is eléri a kívánt fejlettségi szintet. Vö. Gáti István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiai elmélkedések* (egybekötve Vedres István szövegével). Béts, 1790. 31.

²⁹ A ‘nyelvművelés és mozgalom’ szavakon a továbbiakban az ortológus és neológus viták tematikai kereténél szélesebb, a nyelvet a politikai és közösségi kérdések szűrőjén keresztül vizsgáló diskurzust értek.

³⁰ Oswald Zsigmond: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságit együgyü beszédbbe foglalta egy hazája ’s nemzete javat ohajító szíü*. Pest, 1792. 11–12. Vö. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. 29–30.

³¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 16. Tanulságos lehet összevetni ezt a magyarázatot Szirmay Antal 1806-os „glossarium”-ával, ahol a „natio” és „nativus character” egymás alatt szerepel, és lényegében ugyanazt a jelentést rögzíti. Vagyis egyrészt van a „nemzet” mint társadalmi cselekvő, és a „karak-

értelműen arra irányult, hogy a nyelvet (átmenetileg) a *nemesi natio* politikai identifikációjának részévé emelje. (Mint tudjuk, ez később megváltozott.) Ez a hagyományosnak tekinthető beszédhelyzet a kor nyelvújító diskurzusaiban azonban csak egyike a létező alternatíváknak. A másik, amelyet újabban „tudós hazafiság” néven emleget az irodalom, módszer-tani megközelítésében annyiban lépett túl ezen, hogy a nyelvújításban részt vevő értelmiségi szerzők nyelvi eszköztárát (például politikai nyelveket) is igyekezett beemelni a nemzet-építés fogalmi konstrukciójába. A mi fogalmi distinkciónk lényege ezzel szemben éppen annak kimutatására irányul, hogy a zavarok oka magában az eddig feltételezett progresszivistá, modern identitáskonstrukcióban keresendő.³² Ennek bizonyítására azonban olyan forrásokra és problémakomplexumokra van szükség, amelyekben a ’nemzeti karakter’ nem az imént említett modern identitáskeresés eszközeként szerepelt.

Decsy szövegére rátérve, rögtön egy fogalomtörténeti megjegyzésre hívnám fel a figyelmet. Eszerint a *Pannóniai Féniks*, amellel, hogy tipikus megfogalmazása a 18. század végi nemzetkarakterológia problémájának – ezért is érdemes figyelmet szentelni rá³³ –, nyelvezetében mégis keveset használja az ebben az időben oly népszerűvé váló fogalmat és annak alakváltozatait.³⁴ A fogalom részleges mellőzöttségének az oka egyértelműen a Decsy által proponált tudományos megközelítés, amely hivatkozásaiban és szellemiségében már nagyon szorosan kötődött a 18. század második harmadától Göttingenben oktatott német *Universalgeschichte und Weltstatistik* műfajokhoz. Ennek az irodalomnak az egyik kulcsproblémája ebben az időszakban a népek karakterének leírása, Decsy pedig művében ennek az irodalomnak egy-egy emblematisz összefoglalóját idézte, amikor a magyar nyelv definíciós problémáját elővezette.³⁵ Ennek köszönhető, hogy nála a „nyelv tulajdonsága” mint nemzetkarakterológiai probléma a korabeli magyar leíró grammatikákban oktatott nyelvtani szakismeretekkel szinte alig, a szélesebb röpiratirodalom korpuszában gyakran

ter”, ami pedig az ő „tulajdona”. Vö. Szirmay Antal: *Magyarázattya azon szóknak, mellyek a’ Magyar Országí Polgári, s’ Törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal megmagyarázta Szirmai Antal*. Cassovia, 1806. 132; Berzeviczy Gergely: *A közgazdaságról (De oeconomia publica politica)*. Budapest, 2006. 37.

³² Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 209–210. Kutatási problémaként lásd: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Bevezetés. Budapest, 2005. 7–21.; Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát*, 158–163.

³³ Az *Ephemerides Budenses* recenziója szerint le kellett volna fordítani latinra is, hogy „a magyar nyelv védőíratát a külföldiek is megismerhessék”. Vö. Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 25. Utóbbihoz lásd: Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 59–61., 102–104.; Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 205., 211., 473., 495.; Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 314.

³⁴ A „karakter”, „nemzeti karakter” szemantikai mezőjében számos szinonim kifejezés kapott helyet. Úgy mint a „jegy” vagy „bélyeg”, de bizonyos szóhasználatokban akár a „tulajdonság” vagy „jellemző” szókapcsolatok is hasonló jelentést hordozhattak.

³⁵ A kortárs hivatkozott szerzők és művek között megtalálható Johann Christoph: *Gatterer Einleitung in die synchronistische Universalhistorie* (1775), August Ludwig Schlözer: *Russischen Annalen* vagy Anton Friedrich Büsching: *Erdbeschreibung* (1787–1805) című műve. Összefoglaló jelleggel lásd: Nutz: *Varietäten des Menschengeschlechts*, 63–83., 84–93. A *Russische Annalen*-hez különösen lásd: Futaky István: *A magyar nyelv a Göttingische Gelehrte Anzeigen 18. és 19. századi recenzióinak tükrében*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, 1991. 180–184.

előkerülő „csinosodás” és „republikánus” tematikákat adaptáló politikai nyelvekkel, szótárakkal pedig csak éppen olyan szinten volt rokonítható, amennyire ezek a szövegek önmagukban is felvetették ezeket a kérdéseket.

A Decsy által követett „világtörténeti” megközelítésmód³⁶ egy a nemzetek történetével szinkron, genealogikus fejlődési ívet követve mutatta be és osztályozta az európai nyelveket. Ezekben a szövegekben a nyelvek fejlődési útjának leírása legalább akkora jelentőséggel bírt, mint az egyes korszakok összehasonlító elemzése. A nyelvek fejlődésének megítélésakor az a fő kérdés döntött, milyen mértékben lehetett állapotukat egy szintre hozni a korszak általános megítélésével. Ez alapján tehát a nyelv a kor és a nép dicsőségnek vagy éppen hanyatlásának attribútumává vált. A magyar nyelv példája ebből az összehasonlító perspektívából nézve azért tűnt egyedinek, mert azt a magyarság szkíta eredetének³⁷ köszönhetően keleti eredetű nyelvként semelyik más nyugati nyelvcsalád kategóriájába (anya- vagy leánynyelv)³⁸ sem lehetett problémamentesen beilleszteni. Konstruált egyedülállósága („*idioma incomparabile*”)³⁹ tehát fejletlen karakterének (ahogy a korban gyakran emlegetik: „szűz nyelv”) az erénye, mivel rendkívül fogékony a külső ingerekre. A harmadik, egyben utolsó karakterjegy, amellyel Decsy komolyabban foglalkozott, az a korban elfogadott meggyőződés, hogy a magyar nyelv „mindenféle indulatoknak ki-nyilatkoztatására alkalmas”. Vagyis ezen a nyelven a „beszélgetések” stílusa „alázatosabb”, „méltóságosabb”, „ékesebb”, „hizelkedőbb”, de adott esetben „rettenetesebb” is, amit a „nyelvnek és szívnék nagy meg-egyezése”-vel támasztott alá. A nyelvi és nemzeti karakterjegyek egymáshoz kötésével Decsy két olyan szempontrendszerrel hozott közös nevezőre, amelyek különállására a korban számtalan példát lehetne idézni. A nyelvi és közösségi kategóriák összecsúsztatásával tehát lehetővé vált, hogy a politikai közösség sorsára a nyelv karakterének keresztmetszetén át vessünk pillantást. A negatív karakterleírás veszélyére pedig Decsy is felhívta a fi-

³⁶ A problémához lásd: Gierl, Martin: *Geschichte als präzisierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 2012.; de Melo Araújo, André: *Weltgeschichte in Göttingen. Eine Studie über das spätaufklärerische universalhistorische Denken, 1756–1815*. Bielefeld, 2012.; Garber, Jörn: *Selbstreferenz und Objektivität: Organisationsmodelle von Menschheits- und Weltgeschichte in der deutschen Spätaufklärung*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 137–185.

³⁷ Kontler László: *The Lappon, the Scythian and the Hungarian, or our former selves as Others. Philosophical history in eighteenth-century Hungary*. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 2011. 131–146.; Laudin, Gérard: *Gatterer und Schlözer: Geschichte als "Wissenschaft vom Menschen"?* In: Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, 2008. 393–418.; Gierl, Martin: *Christoph Meiners, Geschichte der Menschheit und Göttinger Universalgeschichte. Rasse und Nation als Politisierung der deutschen Aufklärung*. In: *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*, 419–433.

³⁸ Decsy Sajnovics János, Hell Miksa, Schlözer és Büsching kategorizáció alapján feltételezi a magyar „finnmarchiai” és „laplandi” (finnugor) rokonságát, amelyek „tsak a' szóknak módjában különbözik”. Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénisz vagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv mellyet irt D. Decsy Sámuel*. Béts, 1790. 44., 34–46. Vö. Futaky: *A magyar nyelv*, i. m.; Kesztüis Tibor: *Schlözer és a finnugor nyelvtudomány*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, 1991. 357–362.

³⁹ Vö. Laakso, Johanna: *A magyar nyelv nem idioma incomparabile. A magyar nyelvújítás európai kontextusban*. *Sic Itur Ad Astra*, 20. évf. (2009) 61. sz. 189–201.

gyelmet. Mint írja, a nyelv halálát ugyanis „bizonyosan a’ magyar vitéz tüzének el-aluvása követné”.⁴⁰

A nyelv egyéb kategorizációinak két másik gyakori forrása ez idő tájt az egyre nagyobb példányszámban megjelenő (leíró) grammatikai munkák,⁴¹ illetve a népek általános jellemzőit összefoglaló *Völkertafel*-irodalom.⁴² Ez utóbbi már csak azért is figyelemreméltó, mivel a legegyszerűbb autosztereotípiákat egyfajta kategorizációs rendszerként közvetítette a nyelv megismerhetőségéről szóló vitákban. Az egyéb szofisztikáltabb érveléstípusoknál ugyanakkor egyszerűbben fogalmazta meg, mit jelent a korban egy nép „természeti (nacionális) caractere”. Gáti István tanulmányában a nemzeteket egymástól „megkülönböztető Bélyeg” a fizikai külsőtől a belső tulajdonságokon át egészen a viselkedési mintáig terjedő osztályozást jelentett, amelyek „részt szerint természeti, részt szerent keresett”, de adott esetben komoly hatással lehet rá a „Levegőég”, „a’ Föld Természete”, a „Társalkodás” és a „Nevelés”. Az erkölcsi, fizikai, földrajzi és klimatikus változókat végül egy háromelemű (több alkategóriát alkalmazó) koordináta-rendszerben adta elő.⁴³ Decsy érveléséhez hasonló módon Gáti esetében is megfigyelhető volt, hogy miközben a nyelv kiemelt jelentősége mellett érvelt, ellentmondott az általa alkalmazott rendszertani besorolásnak. Ebben a nyelv a test fizikai valóságához tartozó karakterológiai jegy, Gáti a nyelv állapotát emellett még a nemzet sorsával is egybekötötte: „e’ nélkül senki Nemzetté nem lehet igazán, hanem csak Kortsá; sőt a’ Nemzetis, mint Nemzet fenn nem állhat. Ez által pedig mind fenn áll a’ Nemzet, mind Nemzetté lehet az Ídegenis, még pedig abban a’ mértékben, a’ mellyben tökéletesítette magát azon Nyelvben.”⁴⁴

A korabeli nemzetkarakterológia további fontos jellemzőjét akkor érthetjük meg a legkönnyebben, ha a tudományos kategorizáció mögött működő kérdésfeltevést is a vizsgálat tárgyává tesszük, illetve megnézzük, hogy a kortársak milyen problémák leírására használták. Ebben a tekintetben azt láthatjuk, hogy Gáti, Decsy, illetve a tudományos ismeretközlést magára vállaló, kilencvenes évek elején feltűnő értelmiségi nemzedék válasza nagyban egybecseng. Gátinál a „Nemzeti Bélyeg” „a’ hasonlatosságon eggyenlőségen fundáltatik”,

⁴⁰ Decsy: *Pannóniai Fénixsz*, 46–48. Ez a párhuzam előkerül még Decsy: *Pannóniai Fénixsz*, 125–126. A rend kedvéért ezt követően még röviden kitér a nyelv „egyéb tulajdonságaira” is, vagyis az olyan grammatikai jellemzőkre, mint a „pronomenek”, a „szavak nemei” vagy a „verbumok” és a ragozás helyzete. Decsy: *Pannóniai Fénixsz*, 49–51.

⁴¹ A történeti feldolgozáshoz lásd: Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 71–151.

⁴² Trencsényi: *A nép lelke*, 39–40. A nemzeti karakter problémájához lásd: Balogh András: *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert*. Budapest, 2013.; Bíró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár, 2011. 174–176.; Margócsy István: „A tiszta magyar”. *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonságfelfogásában*. In: Csorba Sándor – Margócsy Klára (szerk.): *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*. Nyíregyháza, 1998. 131–140.; Fata Márta (Hrsg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Stuttgart, 2004.; Fischer, Holger (Hrsg.): *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandsbild in Ungarn*. München, 1996.; Stanzel, Franz K. (Hrsg.): *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999.

⁴³ I. Testen belül: 1) az egész testre vonatkozóan: a) termet b) öltözet c) edeled; 2) a nyelv természetére vonatkozóan: a) a beszédben jelenlévő jegyek b) a beszéd módjára vonatkozóan; II. Lelken belül: 1) értelem 2) akarat; III. indulatok. Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükségesség voltát*, 4–11.

⁴⁴ Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükségesség voltát*, 5.

ugyanaz látszik Decsynél is, aki ugyan elismeri, hogy „a’ Magyaroknak, Laplandusoknak, és Finlandusoknak [...] nyelve egyenlő”, a „szók módjában” való különbségek miatt mégsem megy messzebb egy valószínű párhuzam felállításánál a hangzás, írásmód és eredet tekintetében.⁴⁵ A tudományos kategorizáció és bizonyítás dinamikáját adó analogikus érvelés (hasonlóságok, azonosságok és különbségek regisztrálása)⁴⁶ számos, a nyelv művelés során előkerülő sztereotípiát erősített vagy éppen cáfolt meg. A korabeli grammatikákban például általánosan elfogadott megállapítás a magyar nyelv keleti eredete, ami nem másra, mint a nyelvek belső szerkezetének törvényszerűségeire és ezek összehasonlítására épült.⁴⁷ Gyarmathi Sámuel 1794-es grammatikájának „Előjáró-beszéd”-ében például húsz pontban sorolta fel azokat a nyelvtani (karakter)jegyeket, amelyek alapján a magyart „tökéletesebbnek” tartotta más népek nyelveinél.⁴⁸ De Verseghy Ferenc 1793-as munkája is külön fejezet szánt *(A magyar mint keleti nyelv / Lingua hungarica, ut orientalis)*⁴⁹ a keleti originalitás tézisének erősítésére. Látnunk kell azonban, hogy a grammatika műfaja a nyelv művelés eme időszakában az originalitás tisztázása mellett legfeljebb a nyelvi kategóriarendszerek kidolgozását és egy-két nyelvpolitikai feladat kidolgozására lehetett alkalmas.⁵⁰ Verseghy tehát, miközben egy későbbi könyvében hasonló módon még a nyelvtanításban teret nyitó latinítás ellen küzdött,⁵¹ kínosan ügyelt arra, hogy a magyar nyelv szellemének álta-

⁴⁵ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 44.

⁴⁶ Békés Vera egy korábbi tanulmányában hasonló mintákat talált a göttingeni tudományos program módszertani jellegzetességeinek vizsgálata során. Így a tipológiai megközelítést (amely egy „sokjellemzős” rendszerleírást jelentett), a ’közös affinitásszférát’ (a kémia, a nyelvtudomány és a természetjog területéről, vagyis, hogy a dolgok nem vizsgálhatók egymástól mereven elkülönítve) és a (diszkontinuus) stadiális szemléletet (utóbbi esetben a fejlődés nem szükségszerűen egyenes irányú vagy folytonos). Lásd: Békés Vera: *A kutatóegyetem prototípusa: A XVIII. századi Göttingeni egyetem*. In: Tóth Tamás (szerk.): Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Budapest, 2001. 86–88. Tudománytörténeti paradigmaként való konceptualizáláshoz lásd: Békés Vera: *A göttingi paradigma*. In: Gurka Dezső (szerk.): Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Budapest, 2010.; Behrisch, Lars: *Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert*. In: Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 2006. 7–27.

⁴⁷ Bíró Ferenc szerint ennek a kijelentésnek a forrása Leibniz 1710-es *Brevis designatio*-ja. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, id. mű.

⁴⁸ Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanito magyar nyelvmester melly iratatott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye Orvos által I.* Kolozsvár, 1794. VII–XI.

⁴⁹ Verseghy Ferenc: *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Ford. Hegyi Balázs. Szolnok, 1999. 35–58.

⁵⁰ Vö. Békés Vera: *Tudományelméleti és nyelvfizikai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. Budapest, 1985.; Csetri Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalom-szemléletének nyelvfizikai alapjairól*. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Budapest, 1974. 243–253.; *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, 1990.

⁵¹ Ez a pozíció politikai érvként jelen volt már a kilencvenes évek röpiratirodalmában. Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány, melyben a’ Hazai Nyelvek sikeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A’ Magyar Nemzeti Oskolák számára*. Buda, 1818. IV–V.; vö. Soós István: *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 261–301.

lános törvényszerűségeit keretbe foglalja.⁵² Nála a fent említett „analógia” egyébként csak a nyelvi rokonságot és tökéletességet igazoló „harmadik hatalom”. Ahhoz ugyanis, hogy egy nyelv a tökéletesség magasabb fokára léphessen, szükséges volt még, hogy az „etimológia” (*etymologiae*), a „szokás” (*consuetudinem*) és a „jóhangzás” (*euphoniae*) törvényeinek is megfeleljen.⁵³

Mint láttuk tehát, a nyelvművelés kezdeti időszakának diskurzusaiban a nyelvnek a 19. századot megelőlegező „nemzeti” jelentősége koránt sem kezelhető automatizmusként, ha tekintettel vagyunk a nyelvi és nemzeti (politikai) karakterizációk tágas szemantikai tartományára. Decsy könyve ebben a sűrű fogalmi mezőben azért lehetett jó példa egy tudományos érveket használó karakterológiai probléma bemutatására, mert megközelítéséből fakadóan kikerülte a korabeli politikai röpiratirodalom „nemzeties” túlzásait. Ezekben az alkalmi nyomtatványokban ugyanis a nyelv felhasználása ténylegesen utalhatott a nemesi nemzet politikai identifikációját igazoló karakterjegyek kiszélesítésére is. A tudományos analízis másik fő forrását jelentő grammatikák tipológiáinak elterjedése előtt tornyosuló akadályok pedig a nyomtatott nyilvánosság ideológiai (olvasói) igényeiből fakadtak. Decsyék esetében ez az átvétel már csak azért sem lehetett magától értetődő (habár a nyelv jellemzői kapcsán számos tudományos érv és sztereotípiá talált egykor egymásra), mert szövegeik (Gáti Istvánéval, Vedres Istvánéval és Báróczy Sándoréval egyetemben) a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. március 2-i pályázatával hozhatók kapcsolatba.⁵⁴ Ebben a pályázati kiírásban a pályázók a következő három politikailag is releváns kérdésre keresték a választ: 1. „Mitsoda ereje vagyon az anyai nyelvnek a' Nemzet természeti tulajdonságának (Nationalis Character) fenn-tartására?"; 2. „Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelv gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt, valamely idegenért való el mellőzése?"; 3. „Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?”⁵⁵

Tanulásgként leszögezhetjük, hogy a „karakter” fogalom tapasztalati tere az 1790-es évek elején még biztosan nem mutat olyan szemantikai átstrukturálódást, amely újszerű módon prognosztizálta volna a premodern közösségfogalmak revízióját. A „karakter”, „nyelvi karakter” és „nemzeti karakter” fogalmaktól ugyanis ebben az időben a közösségi sztereotípiákból és tudományos leírásokból egyaránt építkező összefüggések (különbségek, hasonlóságok, azonosságok) és analogikus magyarázatok rendszerbe foglalását, elrendezését várták. A „*natio*” szó tehát alapvetően a „*nobilitas*” társadalmi struktúrájában betöltött politikai pozíciókat jelenítette meg, miközben főleg az értelmiség köreiből terjedtebb volt

⁵² Az ezzel a témával foglalkozó természetfilozófiai érveket egy külön kötetben jelenteti meg. Vö. Versegly Ferenc: *A' Filozofjának Talpigazságira épített felelet a' Nemzeti Muzéum' nevében a' Magyar Nyelv iránt tett, 's az 1818. esztendőben, Bójt havának 7dik napján a' Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre, melly értekezés gyanánt is szolgál egyszersmind a' nyelvművelésnek mivoltáirúl és akadályairúl.* Buda, 1818.

⁵³ Versegly: *Magyar Grammatika*, 71. Ettől részben eltér a rokonság kritériuma. Azaz rokon egy nyelv, ha „a szóképzés és szóragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában véve csaknem hasonló”. Versegly e szabály alkalmazás révén mondhatja azt a kor számos más „philologusával” egyetemben, hogy a magyarhoz a legközelebb a héber áll. Versegly: *Magyar Grammatika*, 43–46.

⁵⁴ Bíró: *A legnagyobb pannaháború*, 59.

⁵⁵ Kókay György: *Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszerzéséért és az akadémiai program megvalósításáért.* In: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795).* Budapest, 1970. 354.

a területiség elvének megfelelő „nép”, „*populus*” általánosabb jelentése.⁵⁶ A kifelé és befelé egyaránt működő identifikációk pedig a politikai nyilvánosság színpadán a múlt- és jövőorientált elvárásoknak egyaránt teret nyitottak. Hogy miért, arról kicsit később esik szó.

Fontos ugyanakkor rögzíteni, hogy a „karakter” fogalom szemantikai hátterében mindig az összehasonlítás és az adatokat sokszor meglepő rugalmassággal kezelő gondolkodásmód működött. Ez két dolgot is jelentett. Mint minden tudományos eszköztár esetében, a karakterizációkat alkotó elemek variabilitása meglehetősen nagy, így érzékenyen képesek visszatükrözni az egyéni nyelvhasználatokat, intenciókat. Másrészt mindig egy vonatkoztatási keretben nyerik el értelmüket. Vagyis a legalapvetőbb karakterjegyeknek, de az ezeket stabilizáló „törvényeknek” vagy strukturális összefüggéseknek is csak akkor van értelme, ha a mihez viszonyítás végett megbízható ismerettel rendelkezünk a többi „változóról”, karakterjegyről. A korabeli elképzelt olvasó tehát Gáti Istvánnak a magyarok általános természetére vonatkozó megjegyzésének („köptösök”) vonatkoztatási keretét akkor tekinthette érvényesnek, ha a szerző rögtön informálta arról, hogy viszont az oroszok „vékonyok”, a németek „közép szerűek és tsondosak”, míg az olasz „magas szál és nagy a képük”.⁵⁷ De jó példa lehet erre a németiség megítélésének korabeli váltakozása a forráskorpuszban, akiket hol a magyar nyelvet megrontó hatalomként, hol a nyelvi fejlődés kívánatos polcán elhelyezkedő példaként emlegetnek.⁵⁸ A fogalmi háló nyitottsága és rugalmassága tehát sokkal inkább a rendszerszerű magyarázatok és kategorizációk reflexivitását, mintsem egy feltételes *ex ante* etnikulturális identifikáció jelenlétét igazolja.⁵⁹ Ennek nyomán a következőkben az eszmétörténetből jól ismert jelenségről lesz szó, amelynek fő dilemmája a népek összehasonlítása, valamint a fejlődési és hanyatlási közösségmodellek kiértékelése.⁶⁰

Társadalom, összehasonlítás, fejlődés

A magyar nyelvkaraktisztikákban megfogalmazott két leggyakoribb törekvés a korban, hogy a nyelv fejlődését immáron társadalmi méretekben tegyék leírhatóvá, ezen keresztül pedig elősegítsék a közjó megvalósulását. Ez utóbbira a kortársak számára több megközelítés is rendelkezésre állt. Elviekben tehát a társadalom fejlődésének problémája a skót moralistáktól kölcsönzött stádiumelmélet, a német kulturtranszferekben felerősödő göttingeni

⁵⁶ Szűcs Jenő: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*. In: A magyar nemzet tudat kialakulása. Budapest, 1970. 334–340. Vö. Csetri Lajos: *A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében*. In: Amathus. Válogatott tanulmányok II. Budapest, 2007. 228–247.

⁵⁷ Gáti: *magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát*, 5.

⁵⁸ Kiváltképp igaz ez Decsyre, aki könyvében több helyütt a nyelv fejlődésének példái közé emeli a német nyelv állapotát. Ezzel párhuzamosan a magyar karakterre leselkedő legkomolyabb veszélyek egyikének az idegen szokások átvételét és a „hazai” svábság kártékony hatását tartja. Lásd: Decsy: *Pannóniai Féniks*, 65–67., 137. Mint azt azonban Roberto Romani megjegyzi, itt szó sincs még a modern nacionalista beszédmódokra jellemző xenophóbia esetéről. Lásd: Romani: *National Character and Public Spirit*, 2. Az autosztereotípiákból építkező karakterológiában ugyanis a pozitív és negatív karakterjegyek sokszor egymás mellett kaptak szerepet, miközben eltérő kulturális vagy politikai kontextusokra vonatkoztak. Decsynél ez a két jellemző, mint azt látni fogjuk, a nemzetek egymás melletti versengésére épülő fejlődéstörténeti ív felől nyer értelmet. Vagyis Decsy ezzel nem állított többet, mint hogy a német nyelv ebben a versenyben magasabb polcon áll, miközben a hazai körülmények közepette nagyban visszavetette a magyar nyelv fejlődésének lehetőségét.

⁵⁹ Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 239.

⁶⁰ A probléma irodalomtörténeti alkalmazásáról lásd: Fried István: *A magyar komparatiztika előtörténete*. Irodalomtörténeti Közlemények, XCI–XCII. évf. (1987–1988) 4. sz. 454–461.

Universal- und Weltgeschichte rendszer, az angolszász shaftesburiánus esztétika import ízléskategóriái, de akár a merkantilista és a fiziokrata modelleket kölcsönösen kombináló kameralista érvelés segítségével is leírható volt. Habár az alternatívák bőségéből és a politikai diskurzusok poliglott jellegéből fakadóan a legtöbb megközelítéshez lehetne magyar idézetet kötni, folytatva a megkezdett gondolatmenetet, a továbbiakban csak azokból a szövegekből fogok válogatni, amelyek „elvárásaikat” a nemzetkarakterológia szóhasználatához igazították.

A probléma, amely lényegében már a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* újság első két pályázati kérdésében is felvetődött, a társadalom és a nyelv fejlődésének metszéspontjában található komplex törvényszerűségek feltárására vonatkozott. Vagyis a válasz arra a kérdésre, hogy a nyelv miként segítheti elő a társadalom (nemzet) előrelépését az európai népek között kialakuló versenyben, korántsem volt magától értetődő. Az összefüggések feltárása érdekében elsőként a fogalmi eszköztár újraaktualizálásán túl szükségessé vált a fejlődési és hanyatlási tendenciákat befolyásolni képes cselekvési programok kidolgozása. Ezek a tervezetek általában a korszak két leggyakoribb politikai érvrendszerének, a republikanizmus és a csinosodás fogalmi készletének segítségével fejezték ki megoldási javaslatukat.⁶¹ Az elsőre lehet jó példa Vedres István szövege, amelyben a fejlődéstörténeti horizontot végpontját jelentő közboldogság állapota a dicső múlt újraértékelt erényképei közé került vissza. A republikánus toposzokból építkező karakterológiai leírás azonban a múlt rekonfigurált „polgárosodott” körülményeit emelte példaértékűvé.⁶² Vályi Andrásnak 1791. június 16-án elmondott ünnepi beszéde ezzel ellentétben a csinosodás érvelésével azt az állapotot idézte meg, amikor a nyelv „tsinosításának” (fejlődésének) feladatát már a jó ízlés és az ezt közvetítő szép tudományok („Ékesenszólás” és „Poézis”) elterjedése alapozta meg.⁶³ Vályi ugyanakkor ezzel ki is jelölte hallgatósága előtt a „nyelvművelés” ügyének kívánatos programját. A Pesti Egyetem tanárának állásfoglalása azért volt különös, mert a nyelv művelés érdekében éppen a (leíró) grammatikák hasznát illetően fogalmazott meg komoly elvi kritikát.⁶⁴ Vagyis, ahol Vályi különbséget, ott más nyelvészek

⁶¹ A republikanizmus és csinosodás nemzetközi irodalmához lásd: Pocock, J. G. A: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, 1975.; Hampher-Monk, Ian: *From Virtue to Politness*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Republicanism: A Shared European Heritage*. Vol. 2. *The Values Of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, 2002. 85–105. Magyarul újabban: Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debrecen, 2012.

⁶² „azok az Idők jönnek vissza, a’ mellyekben a’ Magyar’ Neve rettentő vólt egész Európában. De mind azon által úgy jönnek vissza, hogy a’ Vadságból Szelidség: az Űldözésből Emberszeretés: az Eggyügyügségből Tökéletesség szármozzék; és az a’ Félelem, melly egész Európá valaha reszketette: a’ Nemes Magyar Nemzetnek bámúlására, és tsudállására változzék.” Vedres István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiui elmélkedések*. Béts, 1790. 61.

⁶³ „minél előbb szükséges az Ízlésnek jó eleve lett kiképzése, minden Ifjakban. Ez a’ legfőbb és a’ legszükségesebb eszköz az egész társaságos életben, minden mesterségekben, minden Tudományokban, és kiváltképen a’ Nyelvben. Az igaz illóságok’, és a’ szép megérzéseinek fogatkozásából származnak többnyire minden idétlen szülemények, mind az erköltsi, mind a’ tudós, mind a’ társasági világban. [...] a’ józan okokon épültt igaz ízlése kerülteti el velünk nagy részét a Nyelvbéli hibáknak, a’ keménységeket, az alatsony és a’ nemtelen szóllások’ módgyait, ’ homályos vagy öszvezavartt darabos egybekapcsolásokat ’s a’ t.” Vályi András: *A’ magyar nyelvnek hathatosságáról mondott beszéd*. Pest, 1791. 14

⁶⁴ Mint írja: „Nem is neveli tsupán a’ Nyelvnek tanítása sem az észet, sem az erköltsi tökéletességet, (virtus) sem az Ízlést; nem találtaik abban olyan igazság is, a’ melly nélkül vagy a erköltsi, vagy a’

kapcsolatot találtak. Az ész és szív kiművelésének pedagógiai programja, amely a „csinosodás” tudomány- és irodalomestményét közvetítette, és áldásos hatásai révén járult volna hozzá a társadalom nemesítéséhez, nem feltétlen kellett, hogy ellenfélként kezelje a korabeli „nyelvtanító” irodalmat. Ez utóbbira lehet jó példa Verseghy Ferenc, aki az 1793-as *„Bevezetését”* követően az 1818-ban megjelenő, *„Grammatika”* című művében összekötötte a két fajta érvelést, az előszóban pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy „a’ valóságos nemzeti csinosodás, avagy kultúra, nem a’ hiú ragyogást, nem a’ pazarló luxust, nem a’ minden egyebet láb alá tapodó bérkérkedést, hanem egyedül csak az ész, és a’ szívet ügyeli”.⁶⁵ A különbség a két érvelés között az volt, hogy ami Vályi esetében a nyelv független kiemelkedésének és társadalmi szerepének megerősítését jelentette a nyilvánosság szemében, az Verseghynél a nyelv saját, önnemesítő karakterisztikájává alakult át.⁶⁶

A meginduló nyelvművelési diskurzusok másik fontos kérdése a nyelv polírozását, csiszolódását segítő és akadályozó összefüggések feltárása körül csúcsosodott ki. A lehetséges válasszísérleteket leggyakrabban olyan „komparatív” leírások foglalták össze, mint amilyen Decsy Sámuel vagy Teleki László könyvei voltak. A magyar nyelv problémája azonban már a diagnózis megállapításánál kezdődött, mivel „fejletlen” karakteréből fakadóan több oldalról is komoly veszély leselkedett rá. A nyelv társadalomjobbító hatásával kapcsolatos elvárásokból ugyanis nem csupán a „csiszoltabb stádium” vagy a „magasabb polc”, hanem amint azt korábban említettük, a „nyelv-” vagy „karaktervesztés” lehetősége is levezethető volt.⁶⁷ A legismertebb foratókönyvek egyike – sok esetben éppen Montesquieu könyvéhez kötődően⁶⁸ – az idegen hatásra karakterét veszített, nyelvével együtt visszaeső politikai nemzet rémképe volt. Az összefüggés, amelyre ez a scenárió támaszkodott, a republikánus helyzetértékelésekből és a kor időszemléletéből egyaránt építkező, kétoldalú folyamat ábrázolását tette lehetővé. Az első megközelítésben egy paradigmátikus szabályról avagy általánosan elfogadott törvényszerűségről volt szó, amely a nyelvnek az érzékeny iránytű szerepét tulajdonította a társadalom fejlődésének történetében. Mint azt Vedres István kiemelte, „a’ Nyelvek Természetének Hasonlatosságát követi a’ Nemzetek polgári Állapottyának mivolta”.⁶⁹ A folyamat másik oldalát pedig az a régi–új perspektíva fejezte ki, amikor a nyelvek segítségével hirtelen leírhatóvá, összehasonlíthatóvá vált a népek metamorfózisának, felemelkedésének és bukásának körkörös története. A nyelvek és közösségek fejlődésének történetét stádiumokban és epochákban szemlélő kortárs megfigyelők számára az új

bőltelkedő, vagy az esztetikébéli igazságokat érzeni, annyival inkább feltalálni ne lehetene [...] Illyen keves behatása lévén a’ Nyelvtanításnak a’ Nemzeti Nyelvművelésre, szembetűnképpen kitettzik, hogy a’ Nyelvnek művelése, nem csak felállhat a’ Nyelvtanító könyv nélkül, hanem hathatós mértékben is virágozhat.” Vályi: *A’ magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*, 12–13.

⁶⁵ Verseghy: *Magyar Grammatika*, 3.

⁶⁶ „4. §. Hogy a’ nyelv, a’ csinosítás egyetlen egy eszköze, az ész, oktathassa, ’s a’ szívet megnemesíthesse, két fő tulajdonssággal kell szükségképpen birnia, melyeknek egyike a’ értelmesség, a’ másik pedig az érzékenység. A’ nyelvnek értelmességére ügyel a’ Szónyomozás (Etymologia), és a’ Szókötés (Syntaxis); érzékenységére pedig az Érzéstudomány (Aesthetica) ’s az erre épített Ékesenszólásnak, (Rhetorica) és Költésnek (Poëtica) szép mesterségei.” Id. mű, 4.

⁶⁷ A nemzethalál, karaktervesztés problémája Batsányi, Csokonai és Berzsenyi példáján lásd: Bíró: *A nemzethalál árnya*, 67–73., 84–89., 118–122., 212–214. A kor egyik anekdotikus példája pont a cseh karakter- és nyelvvesztés. Vö. Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, 26–27.

⁶⁸ Vö. Richter: *The comparative study of regimes*, 151–159.; Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 52.

⁶⁹ Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 53.

összefüggések további tanulságok levonását tették lehetővé. Így többek között elméletileg is elképzelhetővé vált akár a fennálló (politikai) identifikációk kiforgatása. Vedres István egy ilyen metamorfózisra utalt, amikor azt írta, hogy „A’ Görög Nyelvvel, a’ Görög Kényesség és Rátartás is el veszett, és tsűfűl által változott egy Török Durvaságra: valamint szintén a’ Római Méltóságból a’ Deák Nyelv Veszedelmével és Elváltoztatásával egygy fertelmes Olasz Puhaság származott. [...] tehát nem tézsi a’ Magyarat Magyarára Hazája, ’s lakó földje; hanem Nyelve és Természete.”⁷⁰

A nyelvi karakter elvesztésének (és a nyelv fejletlenségének) általános veszélye a kortárs szemléletben a múlt és a jelen eseményeinek jól áttekinthető elrendezésévé állt össze, amelyet a történettudomány gyúrt készre.⁷¹ A más nemzetek tudáskincséből, tapasztalataiból és tragédiáiból építkező összehasonlító narratív elbeszélések egy tanulságokban bővelkedő „történeti példatárrá” kovácsolódtak össze.⁷² Ebből a „példatárból” szemezgetett Decsy Sámuel is a *Pannóniai Féniksz*ben. De ennek hatását lehet felfedezni a kilencvenes évek hírlapirodalmának hasábjain, ahol az információ sok esetben a pártos aktuálpolitikai áthallásokkal együtt került tálalásra. Decsynél a belga nyelv egy helyütt mint „megromlott német nyelv” jelent meg, míg szerinte „a’ Norvégiai nyelv nagyon megt – zavarodott a’ Dániai nyelvel, miólta Norvegia a’ Danusok birtokába esett”.⁷³ Pozitív példaként a francia, az angol és a német példákhoz hasonlította a magyar nyelv helyzetét.⁷⁴

A nyelv mint karakterjegy ebben az időben még nem a koncepciózus nemzetté válás történetfilozófiai feladata előtt nyitotta meg a fejlődés lehetőségét,⁷⁵ hanem mint az egyik komponens a sok közül a társadalmi és erkölcsi nemesedés dimenziójában tette értelmezhetővé a közboldogság elérésének lehetőségét. A nemzeti karakter elvárás- és eszmetörténeti horizontján a kor politikai gondolkodását meghatározó *concordia* és *harmonia* ideálja csak akkor volt elérhető cél, ha a kitűzött fejlődési irány és a jelen állapota megfeleltethetőnek tűnt az adott közösség belső természetét jellemző karakterjegyekkel. A belső és külső folyamatok felismerése, értelmezése és elválasztása tehát szintén megkerülhetetlen részét képezte a kortárs szellemi és kulturális tapasztalatcserének. A külföld példája, illetve az

⁷⁰ Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, id. mű.

⁷¹ A korabeli történetíráshoz lásd: Erős Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás (I.)*. Világosság, 50. évf. (2009) 2. sz. 111–125.; *A XVI–XVIII. századi történetírás (II.)*. Világosság, 50. évf. 3. sz. 127–137.; Kontler László: *Hume, a történetíró*. Magyar Filozófiai Szemle, 56. évf. (2012) 1. sz. 26–42.; Mason, Haydn: *Optimism, progress, and philosophical history*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 195–217.; Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, 2000.

⁷² Ennek a tudástranszfernek egyik kiemelt képviselője a korban August Ludwig Schlözer és az ő híres politikai szemináriuma, ahol a kor széles forrásbázisa az elemzés részét képezte. Kalendáriumok, útleírások, újságok és folyóiratok, tudományos munkák (politika, gazdaság, statisztika, földrajz, történelem, jog). A göttingeni paradigma intézményi hátteréhez lásd: Békés: *A kutatóegyetem prototípusa*, id. mű.

⁷³ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 23., 24.

⁷⁴ „Amiólta Richelieu Kárdinál a’ Frantzia tudós Társaságot felállította, azólta szembe ötlhetőképen kezdtek ottan a’ tudományok és mesterségek virágozni.” Míg „Anglia boldogságának ideje Baco Verulamiustól kezdődik”, addig „Mihelyt Thomasi Christián á’ Hálai fő-iskolában nemet nyelven kezdte a’ tudományokat tanítani, mingyárt szemlátomást nevedett Prussia, ’s annyira előment, hogy mind a’ polgári, mind a’ hadi dolgokban tanító mesterévé lett Európának. Mi pedig éppen akkor lettünk anyai nyelvünkhöz leg-hidegebbek, a’ midön más nemzetek nyelveiknek mivelése által, a’ ditsőségnek leg-felsőbb póltzára ültek;” Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 84.

⁷⁵ Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 86–87.

idegen szokások és gyakorlatok tükrében a kérdés úgy vetődött fel, hogy mennyiben szolgálja vagy akadályozza a nyelv és a nemzet előrehaladását a különböző erkölcsi, nyelvi és kulturális kategóriák meghonosítása.⁷⁶ Habár a helyzetértékelést tekintve a magyar értelmiség nagy része erre a kihívásra ösztönös konzervativizmusának kimutatásával reagált,⁷⁷ vagyis elfogadható magyarázatnak tűnt számukra a magyar nyelv fejletlenségének okaként az idegen erkölcsök és szokások torzító hatása,⁷⁸ alapvetően mégis a kulturális recepció („tanulás és adaptáció”) eltérő szintű és minőségű kontrolált támogatásában látták a kivezető utat.⁷⁹ Decsy esetében például a jó irányba tett határozott lépés esetén, minden hátráltató tényező ellenére, elképzelhetőnek tűnt a magyar nyelv magasabb szinten való kiművelése, ezzel pedig a nemzet hírnevének öregbítése.⁸⁰

Magyar viszonylatban a nyelv felemelkedése előtt azonban volt még egy akadály, amelyet a kilencvenes évek politikai röpiratirodalma is hevesen tematizált, jelentősége mégis alulmaradt más, a nyilvánosságot erősebben megosztó vitákkal szemben. Mint arról korábban esett már szó, a latin nyelv ellen felhozható érvek akár a kor nyelvtankönyveiből is kiolvashatók lettek volna.⁸¹ Hogy ez végül nem így történt, a latin nyelv megtartása, illetve eltörlése körüli ideológiai felhangoknak is betudható volt. Még a pragmatikusabb véleményen levő szerzők esetében is gyakran megtörtént, hogy a viták a magyarországi sajtó- és cenzúraügylek, illetve az oktatás helyzete mellett az eltörölt jezsuita rend egykori prominenseinek társadalmi pozícióiról szóltak. A latin nyelv megtartása ellen állást foglaló Bécsi Magyar Társaság köre (többek között Decsy is)⁸² azonban abban egyetértett, hogy hosszú távon a latin nem szolgálhatja a magyar nyelv fejlődését,⁸³ végleges eltörlése mégis sokak

⁷⁶ Trencsényi: *A nép lelke*, 43., 79.

⁷⁷ Szűcs: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*, id. mű.

⁷⁸ Ez az elem Decsy diagnózisában is meghatározó súllyal volt jelen.

⁷⁹ A probléma összetettsége nem teszi lehetővé az akár csak érintőleges kifejtést sem. Címszavakban mégis érdemes utalni a nyelv terminológiai gazdagítását előirányzó állásfoglalásokra, amelyek hol a fordítás vagy az önálló művek, hol a szélesebb olvasóközönséget vagy a műveltebb rétegeket megcélzó minőségi irodalom mellett tették le voksukat. Ugyanez a bináris logika érvényesült az ész kiművelését népszerűsítő tudományos vagy a lelket pallérozó egyéb szépirodalmi kategóriák találkozásánál, illetve a fordítás esetében. Utóbbihoz lásd: Gángó Gábor: *Hermeneutikai problémák a nemzeti kultúra receptivitásának és kreativitásának vizsgálatában*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás. Összefüggések, tanulságok*. Budapest, 2004. 41–55.; *Receptivitás és kreativitás változatai a magyar művelődéstörténetében*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás*, 56–83.; Kontler László: *Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmétörténetben*. Helikon Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1–2. sz. 142–182.; Kontler László: *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson In Germany, 1760–1795*. London, 2014.; Vincze Hannah Orsolya: *A kora újkori magyar fordítások téjei*. Korall, 7. évf. (2006) 23. sz. 116–132.; Tolesvai Nagy Gábor: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás*, 84–96.

⁸⁰ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 273–274.

⁸¹ Kókay György kutatásai azonban egyértelműen igazolták, hogy a kilencvenes évek nyelvi törekvéseinek nyilvánossága a meginduló hírlapirodalom tematikáihoz kötődött. Kókay: *Bessenyei, Rát és Révai útján*, 355.

⁸² Kókay: *Bessenyei, Rát és Révai útján*, 352–353. Lásd még: Almási Gábor: *Latin and the language question in Hungary (1700–1844): a survey of Hungarian secondary literature*. In: Franz M. Eybl (Hg.): *Nebenschauplatze: Ränder und Übergänge in Geschichte und Kultur des Aufklärungsjahrhunderts*. Bochum, 2014. 211–319.; Evans, Robert J. W.: *Frontiers and National Identities in Central-European History*. In: *Austria, Hungary, and the Habsburgs: essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006. 127.

⁸³ Szacsay Sándor: *Hazafiak tükröre. Magyarok! A' ki jól köt, jól old*. Pest–Buda–Kassa, 1790.

szemében túl drasztikus lépésnek tűnt. A legtöbb vita tehát abból fakadt, hogy mely területeket kell megtisztítani a deák nyelv „veszedelmétől”. Erre a kérdésre pedig mind a problémák,⁸⁴ mind a lehetséges forгатatókönyvek⁸⁵ tekintetében Decsy könyve adta az egyik legkomplexebb választ.

Javaslatában alapvetően a magyar nyelv „társadalmiasítása”, azaz a korabeli elvárások megismételve a nyelv lehető legszélesebb elterjesztése mellett foglalt állást. Ezzel a „reformmal” lényegében a korabeli Magyarország összes társadalmi szegmensét (tudományok, oktatás, igazgatás és hivatalvállalás, cenzúra, könyvkiadás, kereskedelem, mezőgazdaság, hadsereg, országgyűlés, társnemzetek) érintette volna. A könyv mondanivalója mégis inkább a problematizált szimptomák felől ragadható meg könnyebben. Decsy a magyar nyelv műveletlen karakterének és a latin nyelv oktatására elvesztegetett időnek tulajdonította, hogy „Erköltseink-is első darabosságában marad, mely miatt paraszt ’s goromba nemzetnek tartanak bennünket az idegenek, nem vágyódnak hozzánk jönni, és tudományban ’s mesterségekben való ismerettségét közinkbe hozni.”⁸⁶ Ahhoz tehát, hogy a nemzetek sorába a magyar előrébb léphessen, a nyelv dinamizáló erejét kihasználva három további területen volt még szükség nagy előrelépésre: a tudományok, a szép és hasznos mesterségek és a kereskedelem, amelyeknek a szerző (legalábbis elméletben) egyenlő jelentőséget tulajdonított. A helyenként valóban a csinosodás terminológiáját idéző szöveg⁸⁷ azonban sokkal inkább a fejlődési tényezők rendszerbefoglalását végezte el, mint a koncepció egyenletes kifejtését. Decsy például a legkevesebbet a szép és hasznos mesterségek leírásával és hasznáival foglalkozott, míg a legtöbbet egyértelműen a hozzá közelebb álló tudományok magyarországi helyzetéről írt. Különösen igaz ez a Magyar Tudós Társaság felállításával kapcsolatos javaslatára, amelynek a történeti előképei között az 1634-ben alapított Francia

⁸⁴ Amíg a nyelv „miveletlenségének” okait 8 rendre osztotta föl („1. Hazánknak Török szolgálatban való létele; 2. Idegen nemzetből származott fejedelmeink; 3. a’ nállunk le-telepedett Sváb új lakosok; 4. mi magunk, idegen való lakásunk miatt; 5. idegen nemzetből származott asszonyokkal való öszve házasodásunk; 6. a’ magyar nemes asszonyok: a) Idegen élet modjának követése által; b) Idegen köntösben való öltözetek; c) Idegen nyelvekkel való élesek által; d) Idegen férfiakkal való társalkodások és öszve házasodások által; 7. A’ tudományoknak iskoláinkban deák nyelve való tanítása; 8. a’ nemelly könyvárosoknak és könyvkötőknek nagy fősvénysége”), addig a „haza szegénységének” okainál 4 elemet („1. a’ földmivélés mesterségének, gazdaságnak és majorkodásnak nem-értése; 2. nemes indulatú nemzetünknek irigyei; 3. Talentomainknak, a’ szép mesterségeknek, és a’ kereskedés kútfejének meg-fojtatása; 4. a’ vallásbeli nagy gyűlölség”), a nyelv műveletlenségének hatásánál pedig 3 területet említ („a) A’ tudományokra nézve; b) A’ szép és hasznos mesterségekre nézve; c) A’ kereskedésre nézve”).

⁸⁵ A megoldási javaslatok között is 8 elemet szerepeltet: („1. egy Magyar Tudós Társaság – hasznos következtetései pedig: a) A’ magyar nyelvre; b) A’ tudományokra nézve; c) A’ szép és hasznos mesterségekre nézve; d) A’ gazdálkodásra nézve; e) Az egyházi és polgári igazgatásra nézve); 2. egy jó magyar szótárnak, és nyelv-tanító könyvnek készítése; 3. A’ gondolkodásban írásban és nyomtatásban való tellyes szabadság; 4. A’ jó magyar könyve’ kinyomtatásának meg-könnyítése; 5. A’ tudós vetélkedések; 6. Mindenféle tudományoknak magyar nyelvenvaló tanítása, nem tsak az alsó, hanem a’ felsőbb-iskolákban-is; 7. nemcsak a’ polgári, hanem törvényes székekben való bévitése-is; 8. a’ Magyar Commerciumnak fel-állítása”). Utóbbi esetében (a kereskedésnél) pedig egy hármás hasznot említ („1. Gabonainknak, borainknak, ’s barmainknak más nemzetekkel való közölhetése; 2. az Industriának fel-ébredése; 3. nemzeti nyelvünknek pallérozódása”).

⁸⁶ Decsy: *Pannóniai Féniks*, 123.

⁸⁷ Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998. 411.; Takáts: *Politikai nyelvek a „nemzeti hagyományok”-ban*, 1088.

Akadémia is szerepelt.⁸⁸ A szervezeti kérdések vagy a hasznosnak tekinthető diszciplínák kapcsán azonban már a német tapasztalatokra épített, amelyekről a Berlint érintő peregrinációs időszak során, valamint a Berlini Királyi Tudós Társaság előadásai alkalmával szerezhett tudomást.⁸⁹ Esetében tehát a komplex helyzetértékelés mögött a tudományok és a magyar nyelv kapcsolatának megfogalmazása húzódtott meg.

Második érvm elsősorban arra vonatkozott, hogy a 18. század végének nyelvkarakterológiai diskurzusaiban a tudományos meggyőződések, társadalompolitikai célok és horizontok összemosódása általános tendencia, miközben az ország „modernizációjának” ügye a legfontosabb kérdések között szerepel. A nyelv- és nemzetkarakterológiai definíciók összekötése a társadalom fejlődését, kiművelését elősegítő kulturális programokkal részben a német nyelvfilozófiai viták transzferhatását tükrözte.⁹⁰ A göttingeni tudományok, illetve a csinosodás és a republikánus érvrendszerének szerepe ebben a diskurzusban pedig akkor sem lebecsülendő, ha az esetek többségében „csak” a már létező ideológiai formációk leírását vagy újrafogalmazását szolgálták.⁹¹ A nyelv és nemzeti karakter definíciójához kötődő, széles elváráshorizont vázlatos ismertetését követően most azt a tudománytörténeti kontextust veszem figyelembe, amely a nemzeti karakter fogalom szemantikai háttérét adta, és amelynek fő problémája ebben az időben az ember és a közösség viszonya.

Ember és társadalom antropológiája a 18. század végén

Az eddigi kérdések mellett szükséges kitérni még azon kontextus vizsgálatára, amelyben a fogalmi mozgások a 18. század derekától kezdve fokozatosan az ember és közösség újrafogalmazását vetítették maguk elé. Mint azt az eddigi során igyekeztem érzékeltetni, aligha kérdőjelezhető meg, hogy a kilencvenes évek nyelvi ébredésének szószólói – számukra természetesen módon – összekapcsolták egymással a nyelvkarakterológiák és az emberiség tökéletesedésének problémáit. A kérdés csupán az, hogy a nemzeti karakterológiából kiindulva

⁸⁸ A XIII. Lajos francia király idején Richelieu főminisztersége alatt alapított intézmény feladatai közé tartozott a francia államnyelv kialakítása és védelme, valamint egy értelmező szótár elkészítése. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 128–142. Vö. Zvara Edina: *Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata a kismartoni Esterházy-könyvtárban*. Irodalomtudományi Közlemények, 117. évf. (2013) 5 sz. 600–609.

⁸⁹ Vö. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 53, 128–171. Decsy egyébként még egy fontos dologban érvelt a tudományok kiemelt szerepe mellett. Ez leginkább abból látszik, hogy a kritikai megjegyzései alól egyedül a magyar tudósok teljesítményeit emelte ki, akiket szerinte nem lehet azzal vádolni, hogy „a’ mit irtak, és fordítottak, az, vagy vig és szomorú játék, vagy mese, vagy rövid historiátka, vagy föld írás, vagy más ehez hasonló könnyű tudomány volt.” I. m. 113.

⁹⁰ A transzfer fogalomhoz lásd: Lüsebrink, Hans-Jürgen: *Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany*. In: Hampsher-Monk, Iain – Tilmans, Karin – van Vree, Frank (ed.): *History of Concepts: Comparative Perspectives*. Amsterdam, 1998. 115–128.; Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichart, Rolf (Hg.): *Kulturtransfer im Epochenbruch: Frankreich-Deutschland 1770 bis 1815*. Leipzig, 1997. A német felvilágosodás hatásaához lásd: Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest, 1938. A német nyelvfilozófiai diskurzusok recepciójához: Aarslef, Hans: *Philosophy of Language*. In: Haakonssen, Knud (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, 2006. 451–495.; Csetri: *A magyar nyelvújítás kora*, I. m.; Ricken, Ulrich: *Linguistics, Anthropology and Philosophy in the French Enlightenment. Language Theory and Ideology*. Transl. from the German by Robert E. Norton. London – New York, 1994.

⁹¹ Ehhez nagyon hasonló konklúzióra jut Takáts. Takáts József: *A csinosodás politikai nyelve*. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Debrecen, 2013. 159.

ez miként volt számukra elgondolható a későfelvilágosodás tudományos paradigmájában. A továbbiakban ennek a paradigmának azon aspektusairól esik szó, amelyek a kor sokszólamú „ember tudományainak” eredményeit felhasználva a társadalom újraértelmezésének előkészítéséhez járultak hozzá. A sokszólamúság a kutatásban gyakran az eltérő kulturális és történeti hagyományokból építkező megközelítések kérdésfeltevésében is érezteti a hatását. A szakirodalomban szokás még antropológiáról, politikai teológiáról, irodalomtörténetről, illetve (politikai) filozófia- és eszmetörténetről beszélni. Könnyen belátható, hogy a más és más módon interpretált kérdésfeltevések közös nevezőre hozása lehetetlen vállalkozás, a kérdést ezért függőben hagyva a szövegek relációjában kísérlem meg értelmezni a problémát. A közösség és az egyén teoretikus és tudományos megalapozásán a különböző diskurzushagyományok függvényében pedig végig ugyanazt a jelenséget fogom érteni. Ez pedig egy permanens érdeklődés az ember(iség) karakterének megismerhetősége és kiművelése iránt.

Ez a karakter a korábbi századok „modernitás-vitái” felől nézve nagyon is kortárs jelenség még a 18. század második felében. Habár az antropológiai megalapozású politika- és közösségelméletek története valójában már a reformációtól kezdetét vette,⁹² a nép és nemzeti karakterrel kapcsolatos episztemológiai kérdésfeltevésnek nagyjából csak a 18. század közepétől van értelme.⁹³ Az összkép azonban itt is összetett. Miközben az „ismeretelmélet” (és az ennek keretét adó „emberi természet”) tárgyalása ekkor még a filozófián belül főleg a metafizika és a logika aldiszciplínái között kapott helyett,⁹⁴ a megismerés az arisztotelészi paradigma alapjainak köszönhetően a természet és emberi közösség relációjában nyerte el értelmét.⁹⁵ A (praktikus) filozófiában (teológiába oltott metafizika⁹⁶) tehát a natura és törvényszerűségeinek felismerése, illetve átültetése a szerződéses (politikai és polgári) viszonyokra a század első felében még a közös isteni terv részeként nyerte el értelmét. Változást

⁹² Lásd Mester Béla gondolatébresztő könyvét, ahol a locke-i életmű a kálvini reformáció kulcsfontosságú „adiaphora”-vitáit meghaladó kora újkori vallási antropológiai törekvések felől értelmeződik. Mester Béla: *Szabadságunk születése. A modern politikai közösség antropológiája Kálvin Jánostól John Locke-ig*. Budapest, 2010. 115. Összefoglaló jelleggel lásd: Mester Béla: *Az ételek szabadságától a szerződés szabadságáig. A politikai közösség antropológiai feltételei Kálvin Jánostól John Locke-ig*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 299–312.

⁹³ A század „episztemológiai” paradigmaváltásához lásd: Gierl, Martin: *Compilation and Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissensschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 69–104.; Schlumbohm, Jürgen: »Die edelste und nützlichste unter den Wissenschaften«: *Praxis der Geburtshilfe als Grundlegung der Wissenschaft ca. 1750–1820*. In: Bödeker–Reill–Schlumbohm (Hrsg.): *Wissensschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, 275–297. A felvilágosodás „szócikk” kapcsán lásd: Vassányi Péter: *„Isten” és „ész” Locke teológiájában*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 381–382.

⁹⁴ Haakonssen, Knud: *The History of Eighteenth-Century Philosophy: History or Philosophy?* In: Haakonssen, Knud (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, 2006. 15.

⁹⁵ A gyakorlatban persze túl is nyúlt a bölcsélet nyújtotta határokon.

⁹⁶ Az ennek tudománytörténeti előzményét adó (Lessing és Pomponazzi között folytatott) „Pomponazzi-vita”-hoz lásd: Losonczy Péter: *Metafizika és apológia: Lessius és Descartes*. (Adalékok a karteziánus filozófiai teológiai aspektusairól folyó vitához). In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 118–119.

ebbe a képletbe a század első harmadában a racionális teológiák elterjedése és egyetemi katedrara emelkedése – a leibniz-i tanok átalakulása, illetve a Wolff és Thomasius neve kapcsán emlegetett német protestáns természetjog kialakulása – hozott.⁹⁷ A filozófia terminusaiban pedig a teodícea kérdéskör⁹⁸ háttérbe szorulásaként emlegetett kulturális szekularizációs folyamattal párhuzamosan az ember morálteológiai megalapozásának projektjében a korabeli természettörténet (*historia naturae*) és természetfilozófia (*philosophia naturalis*)⁹⁹ egyre nagyobb szerepet kapott. Linné 1735-ben megjelent, *Systema naturae* című művében például a fizikai (természeti) karakterjegyek egy átfogóbb „faj”¹⁰⁰ fogalomnak voltak még alárendelve, amelyet a svéd természettudós nem kötött össze a társadalom problémájával.¹⁰¹ Egyik korai ellenpéldája ennek a jogtudós és történetíró Giambattista Vico, aki az „új tudományban” a szociális és fizikai környezeti tényezőket az emberek közötti különbségekből következtette ki, generalva egy olyan fejlődési horizontot, ahol az emberiség saját maga természetének történetét mesél(het)te el.¹⁰²

A századvég kérdésfeltevésének háttérében a nyelveken keresztül az emberi természet tulajdonságaira, karakterére és az ezeket hordozó lélek minőségére is rákérdező, több forrásból táplálkozó „antropológizáló”¹⁰³ diskurzus állt, amelyben az ember mind szellemi, mind fizikai értelemben a „test és lélek” dualizmusának kategóriái felől volt értelmezhető.

⁹⁷ Az előbbihez lásd: Schröder, Jan – Pielemeier, Ines: *Naturrecht als Lehrfach an den deutschen Universitäten des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Naturrecht, Spätaufklärung, Revolution*. Hamburg, 1995. 255–269. A történeti áttekintéshez lásd: Dickinson, Harris T.: *The Rise and Fall of the Theory of Natural Right in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Britain*. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Naturrecht, Spätaufklärung, Revolution*. Hamburg, 1995. 23–47.; Haakonssen, Knud: *Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century England: Theological Debate from Locke to Burke*. Oxford, 1998.; *German natural law*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 251–290.; Tuck, Richard: *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge, 1979.

⁹⁸ Összefoglaló jelleggel lásd: Fonnesu, Luca: *The Problem of Theodicy*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 749–778.

⁹⁹ A német „Naturphilosophie” romantikus tudományosményéhez lásd: Gurka Dezső: *A pozitivistá tudományfelfogástól a megismerés színtereinek terminusáig. A romantikus tudományok felfogásáról*. In: *Tudósok a megismerés színterein: a romantikus tudományok és a 18-19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012. 11–27.

¹⁰⁰ Vö. Gurka Dezső: *Kant és Forster rasszvitájának göttingeni vonatkozásai*. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010. 101–116.; Garrett, Aaron: *Human Natura*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 183–202.

¹⁰¹ Garrett: *Human Natura*, 185.

¹⁰² Brown, Robert: *Social Sciences*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 1084.

¹⁰³ Az antropológiafogalom mint tudományos projekció elméleti lehetőségként a századfordulón vetődött fel a német ismeretelméletben. Vö. Nutz: *Varietäten des Menschengeschlechts*, 31–32. A későbbi történethez lásd: Hagner, Michael: *Kluge Köpfe und Geniale Gehirne: Zur Anthropologie der Wissenschaftler im 19. Jahrhundert*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 299–334. Az irodalomtörténeti használathoz lásd: Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Budapest, 2013. 11–31. Az eszmetörténet nézőpontjából pedig Pross, Wolfgang: *Naturalism, anthropology, and culture*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 218–247.

A szakirodalom álláspontja szerint a „karakter” fogalom alapvetően a fizikai (külső) jellemzőket sűrítette magába (lásd korábban Gáti István példáját), ez azonban a magyar nyelvtervezés időszakára már egyértelműen megváltozott, köztes pozícióba került, inkorporálva az emberi természet belső lelki világának problémáját. Ennek eredményeként a „karakter” fogalom értelmezési mezejébe már nemcsak a test, hanem a lélek tudományára vonatkozó érvek is beszivárogtak. A társadalmi megismerés színterein a kortárs (szak)tudományok képviselői egy olyan helyzetben találták magukat, ahol az emberi nem fejlődéstörténetének elemzését és leírását¹⁰⁴ megalapozó „közvetlen tudás”¹⁰⁵ diszciplínáinak (medicina, filozófia, természethistória, történelem) társadalmi hasznosságán volt a hangsúly.

A test és lélek dualitásának problémája könnyen átülthető volt a polgári társadalom elérését előkészítő nyelvfejlődési problematikába.¹⁰⁶ Kempelen Farkas például az eredetileg német nyelven megjelent, az emberi kommunikáció belső fiziko-mechanikai törvényszerűségeit leíró, *Az emberi beszéd mechanizmusa* című munkájának bevezető szakaszában hivatkozott Herder és Adelung érveire. Mint írja, az emberi nyelv genezisének (történeti) megismerése előtt álló legnagyobb akadály maga a polgári társadalom. A feladat ugyanis, amelynek meg kell felelni, nem kisebb, minthogy a tudós elképzelje, hogy a fejlődés egyes szakaszai során „kiműveletlen lelke milyen átalakuláson ment keresztül”.¹⁰⁷ Maradva a lélek és a nyelv fizikai megközelítésénél, tanulságos lehet egy-egy példa erejéig megvizsgálni, hogy a magyar kortársak milyen módon közelítették meg e kérdést a természethistória, a filozófia, a medicina és az ezek határterületein egyensúlyozó pszichológia érvei felől.

Az első esetben érdekes lehet nagyobb figyelmet szentelni Kazinczy Ferenc egyik, talán kevésbé emlegetett 1795-ös fordítására (*A' természet Economiája*), amely Samuel Christian Hollmann filozófus és természettudós egy 1782-es rövid, két tagból álló füzetecskéjét vette alapul.¹⁰⁸ A lélek ebben a szövegben a test egységét fenntartó belső cirkulációk és erőhatások törvényeinek összefüggésében mutatkozott, feltételezve, hogy az intellektuális lét is hasonló elven működik, mint a fizikai valóság. Vagyis az ember mint természeti és mint kultúrát teremtő lény a természet törvényeinek („virit”, „ér”, „hervad”)¹⁰⁹ megfelelően létezik. Hasonló problémát fejtegetett egyébként Rácz Sámuel 1789-ben megjelent „physiologiájában”, ahol az egészséges ember(i természet) medicina-képéből kiindulva a lélek (a test „ér-

¹⁰⁴ A tudományos nézőpontok ismeretelméleti logikáját jól jellemezi, hogy a 'Mi az ember?' kérdésre a kölcsönzött eklektikus metafizikai alapokat felhasználva keresik a választ, azt feltételezve (egyben el is térve egy filozófiai módszertől), hogy a dolgokra való rákérdezés egyenlő a dolog leírásával. Vö. Nutz: *Varietäten des Menschengeschlechts*, 40; Brandt, William: *Philosophical Methods*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 137–159.

¹⁰⁵ Békés: *A romantika tudászményéről*, id. mű.

¹⁰⁶ Ricken: *Linguistics, Anthropology and Philosophy*, 134–148.

¹⁰⁷ Kempelen Farkas: *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépezének leírása*. Ford. Mollay Károly, a bev. tan. Tarnóczy Tamás, szerk. és lekt. Szilárd Gabriella. Budapest, 1989. 70–71.

¹⁰⁸ A szövegkiadásokhoz lásd: Kazinczy Ferenc: *A természet ekonomiaja*. Kiad. Kulcsár Péter. Irodalomtörténeti Közlemények, XCI–XCII. évf. (1987–1988) 4. sz. 473–495.; Kazinczy Ferenc: *A' természet oeconomiaja*. Kazinczy Ferenc kiadatlan kéziratából sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta Szilágyi Ferenc. Sátoraljaújhely, 1989. A filológiai jegyzetekhez lásd: Fried István: *Kazinczy Ferenc: Természet oeconomiaja*. Irodalomtörténet, XXIII. évf. (1992) 3. sz. 621–624.

¹⁰⁹ Kazinczy: *A természet ekonomiaja*, 474., 478., 490–491.

zékelő”, „figyelmező” és „emlékező” fele)¹¹⁰ funkcionális működését és testen belüli topografikus elhelyezkedését magyarázta. Vagyis a lélek ebben az „orvosi” megközelítésben, ha elvileg nem is,¹¹¹ de gyakorlatilag az emberi test természeti jellemzőinek derivátumává vált. Helye pedig, legalábbis Rácz véleménye szerint, valahol a lélek akarátát („érzékenységet”) közvetítő érzőinakkal állt kapcsolatban, amelyeknek felsőbb parancsolója az „agnak vejeji”.¹¹² Ez a „lélekkarakterizáció”, amelyet a korban főleg az orvostudományokon nevelkedett szerzők kapcsán gyakran emlegetnek „materialista”-ként, a kortárs emberképekről szóló viták legfontosabb kérdéséhez szolt hozzá. A természeti megismerés felől tehát a lélek nemcsak hogy egy ősi rendszer működési elveit követő matériának tűnt, hanem egyben halandóvá is vált, amelynek születéskor várható élettartama kiolvasható a természet ciklikus működésének rendszeréből.¹¹³ A lélek „halhatatlansága” mellett szóló filozófiai érvek¹¹⁴ kivédésére ezért a leggyakoribb megfogalmazások éppen a test és lélek dualitásának ciklusát megszakító halál pillanatahoz kötötték a lélek továbbélésének teóriáját. Többek között tehát Rácz Sámuel is hasonló érveléssel védekezett, amikor azt írta, hogy „Az Embert lélekből, és testből, tudni illik: két különböző természetű, mégis leg-belsőképpen, de titkos móddal egyesült részekből állani, nem tsak Boerhavius, és más nagy édemű Orvosok tanítják, hanem tagadhatatlan jelenségek-is bizonyítják. A' Lélek, a' mint Haller, és más nagy nevű Orvosok jelesen, 's igazán feljedzik, minekutánna a' testől elválik, el-nem vész, hanem oda mégyen, a' hova a' bölts Teremtő parantsolya. A' Test ellenben rothadás' által elenyészlik, és férgek' eledelévé válik.”¹¹⁵

A lélekkarakterizációk politikai átfogalmazásához közelebb álló, „nem fiziológiai” szempontú meghatározás jelentette a következő lépcsőfokot az emberi természet közösségének újszerű leírása felé. Aranka György például *Az ember esmérete* című értekezésében kettős

¹¹⁰ Rácz Sámuel: *A' physiologiának rövid somája, melyet a' magyar olvasóknak hasznokra kiadottácz Sámuel a' szabad mesterségnek, philosophiának, és orvosi tudománynak doctora; és Pesten a' Királyi Univerzitasban a' physiologiának közönséges, és rendes tanítója*. Pest, 1789. 127–130.

¹¹¹ Könyvét Rácz is a test-lélek dualitásának tanával kezdte. Vö. Rácz: *A' physiologiának rövid somája...* 6.

¹¹² Rácz: *A' physiologiának rövid somája...* 95., 96–97., 185.

¹¹³ Ennek a kérdésnek népesedésügyi és (politikai) igazgatási forrása a korban az orvosi jelentések. Lásd: Krász Lilla: *Orvosi tudás és hatalom. A hivatalnok-orvos társadalmi képlete Magyarországon, 1750–1830*. In: Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012. 189–200.; *Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyjelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon*. Századvég, (2013) 4. sz. 155–187.

¹¹⁴ Az egyik legtipikusabb érvelést ebben az időszakban Szentgyörgyi István 1784-es könyve, a *Theologia Naturalis* szolgáltatta, ahol a sárospataki tanár élesen szembehelyezkedett az újító „materialista” érveléssel. Többek között ezt vetette szemére az ekkor még Rimaszombaton orvosként praktizáló Decsy Sámuel is egy levelében. Lásd: *Decsy Sámuel 1784. augusztus 28-i levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz*. Sárospataki füzetek, II. évf. (1905) I. füz. 188–191. Szentgyörgyi ezt a véleményét rövidebb formában egyébként megírta Kazinczy Ferencnek is. Lásd: *Ferencz levelezése, Második kötet 1790–1802*. Köz. Váczy János. Budapest, 1891. 391–393. *A Theologia Naturalishoz, illetve a vele kapcsolatos tágabb problémához* lásd: Szűcs Zoltán Gábor: *Természet, jog, teológia*. Aetas, 26. évf. (2011) 2. sz. 99–115. A vitát jól összefoglalja: Antognazza, Maria Rosa: *Arguments for the Existence of God: The Continental European Debate*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 731–748.; Gerrish, B. A.: *Natural and Revealed Religion*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 641–665.; Zurbuchen, Simone: *Religion and Society*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 779–813.

¹¹⁵ Rácz: *A' physiologiának rövid somája*, 6.

felosztást alkalmazott. Vagyis a lélek számára egyszerre volt szétválasztható „esmérő” és „érző” részre, miközben a „belső” és „külső” megkülönböztetés továbbra is releváns tényező maradt a szövegben.¹¹⁶ Aranka az utóbbin egyébként nem mást, mint „személyt” értett, amely tulajdonságára és alkotórészeire tekintettel a természet működése alá rendelt, és amelyből a közjót is levezethetőnek tartotta. A lélek „belső alkotványa” ezzel szemben az előbb említett esmérő és érző rész kiművelését feltételezte az „érzékenység” és az „okosság” révén.¹¹⁷ Összehasonlítva tehát Aranka emberismeretét az előzőekben tárgyalt megközelítésekkel, láthatjuk, hogy az emberi természet fiziológiai leírásával párhuzamosan a kor „filozófiai” diskurzusaiból kiolvasható volt egy „lélekközpontú” antropológia. Ez az emberkép pedig adott esetben elválaszthatónak tűnt a rá ható külső determinációktól, legyenek azok természeti, fiziognómiai vagy társadalmi jellegűek. Egyrészt középpontba került a lélek belső tulajdonságainak megismerése, másrészt újabb kaput nyitott az emberi lényeg filozófiai analízise irányába. Ennek a leírásnak diszciplináris megfogalmazása a korban a „lélektudomány” (avagy pszichológia).¹¹⁸

Bárány Péter „Jelentésszerű lélekménye”, amelyet eddig az irodalom – a szöveg intencióit kiemelve – jobbra a kanti metafizika iránt tanúsított közvetlen párhuzamok felől értékelte,¹¹⁹ a 18. század végi modernizálódó antropológiakép fontos kordokumentuma. A szövegben ugyanis szerepel már az a fogalmi eltolódás, amit a nyelvkaraktológiák esetében többször megfigyelhettünk. Bárány lélekdefiníciójának előterében szerepet kapott a csinosodás fogalmi rendszerének két alapkategóriája. Mint írja, „Ílylyen a' Lélekmény (Lélektudomány), melyben elsőben is az észnek, az után a' szívnék ereje ki-fejtegetődik. Hahogy pedig egyszer ezen kettőnek erejét egyszer, 's ezen erőnek törvényeit esmérjük: könnyű azt az után a' kifényesítésben is szabásokra venni.”¹²⁰ (Kiemelés tőlem – B-K. T.) Bár a lélekre Rácz fiziológiai definícióját megismételve¹²¹ az érzékenység és annak hatóerői (az értelem és akarat) felől tekintett (elismerve az agyat mint „lélek-házat”), fontos különbség, hogy a testtől már elválasztható szubjektumként, illetve a nyelvekhez hasonlóan kiművelhető részként tekintett.¹²² A lélek működésének és megismerő funkciójának aspektusait kidolgo-

¹¹⁶ Aranka György: *Az ember esmérete*. In: Tüskés Gábor – Lengyel Réka (szerk.): *Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok I.* Budapest, 2010. 223.

¹¹⁷ Id. mű 230–231.

¹¹⁸ Vidal, Fernando: *Die Geschichte der Psychologie als zentrales Element der „Geschichte der Menschheit”*. In: Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, 2008. 177–198.; Rudolph, Olver-Pierre – Goubet, Jean-François (Hrsg.): *Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen*. Tübingen, 2004.

¹¹⁹ Vö. Bogár Krisztina: *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában*. Irodalomtudományi Közlemények, 106. évf. (2002) 5–6. sz. 543–551.; Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története = Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*. Budapest, 1990. 185–233.; Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola. 2012. (Kiadatlan doktori disszertáció) 205–212. Bárány egy másik elfeledett pszichológiai munkájához lásd: Zvara Edina: *Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a' Kisded Lélektudomány a' Gyermekek Számára*. In: Puztai Bertalan (szerk.): *Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged, 2012. 64–74.

¹²⁰ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 8.

¹²¹ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 202.

¹²² Mint írja: „a' lélek tsak az agy, és inak által közösködik a' testtel,” Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 20.

zó lélektudománynak ebben az időben azonban se egy hipotetikus politikai antropológia, se a nyelvkarakter kidolgozása nem volt a feladata. Bárány például a beszéd problémáját, így a nyelvek kiművelését a lélek és lélektudomány külső periferiájára helyezte, elválasztva a belső „én” megismerését az ez utóbbiakat formáló természeti és társadalmi, politikai tényezőktől.¹²³ Nála kicsit pontosabban határozta meg ezt a kapcsolatot Pálóczi Horváth Ádám szintén díjnyertes „*Psychologia*”-jában.¹²⁴ Szerinte ugyanis a nyelvek „tudóssá tétele” a lélek számos tulajdonsága közül leginkább a memóriától („emlékezet”) függ, „mert bírhat az emlékezet sok számtalan ideákkal, és azokra az elme szerentsésen és serkentően emlékezik, és így sok tudhat; de ha az emlékezet hibás képeldésekkel vagyon öszvekaptsolva, lehet a’ sokat tudás mellett hijjános az értelem”.¹²⁵ Habár a lélek az imént látott megközelítésekben nem, más (politikai) terminusokban végig aktuális kérdése maradt a nyelv művelés körüli politikai diskurzusoknak. Aranka, Bárány és Rác szövegeinek érdekessége abban rejlett, hogy a tudományos és politikai karakterizációk függvényében szövegeik inkorporáltak a korabeli „modern” antropológiai leírások fogalomhasználatát. A lélek tehát az egyéni nyelvhasználatokban már könnyen a politikai elvárások foglatatává válhatott.

Az eddigiek során ritkán emlegetett nyelvméletek transzferhatásaival párhuzamosan számos nevelési koncepció nyert teret, amelyek egyenest a lélek társadalmi célú kiművelését feltételezték.¹²⁶ Így a csinosodás politikai idiómájának alkalmazása a nyelvfejlesztés ügyére, az ész és a szív kiművelése, az értelem és érzékenység kialakítása mellett az emberi természet antropológiai leírásának új formáját teremtette meg.¹²⁷ Mint arra korábban utaltam, Verseggy egy késői művében ez a jelentéstulajdonítás ment végbe, ahol az „értelem” és az „érzékenység” a nyelv inherens tulajdonságának szintjére emelkedett.¹²⁸ Verseggy pedig a nyelv „nevelésének” eszközét a grammatika tudományában (később filológia) találta meg. De ehhez hasonló direkt fogalmi transzmisszióra lehetünk figyelmesek Vedres István 1822-ben megjelenő szövegének fogalomhasználatában. Vedres, aki az 1790-es röpiratában még nyelvromlásról és a „nemzeti karakter” elvesztéséről beszélt, a harminckét évvel későbbi szövegében már „nemzeti lélek”-ről írt.¹²⁹

A „nyelv és szív (érzékenység)” kapcsolata Decsynél a nyelv és nemzeti karakter viszonyában fejeződött ki, a lélek kérdése nála egy az eddigiekben keveset emlegetett felfogásban nyert értelmet. A *Pannóniai Féniksz* „antropológiai hitvallásáról” a könyv végén talál-

¹²³ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 67–68.

¹²⁴ Pálóczi műve a Magyar Kurír szerkesztőbizottságának pályázatán (1789. január 9-i sz.) Bárányé mögött a második helyezést érte el. Bárány 1791-es díjkiosztóján Decsy is jelen volt. Kókay: *Bessenyei, Rát és Révai útján*, 352.

¹²⁵ Pálóczi: *Psychologia az az a’ lélekről való tudomány. Íratott 1789-dik Esztendőben*. Pest, 1792. 58. A ’lélek’ terminusra vonatkozó különbségekhez Pálóczi és Bárány esetében lásd: Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 203–204.

¹²⁶ Csetri Lajos tulajdonképpen az empirista nyelvkeletkeztes útját követő, erős adelung-i hatást regisztrált Révai és Verseggy esetében egyaránt. Csetri: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*, 241.

¹²⁷ A csinosodás eme antropológiai fogalmi párjának kontinuitása a 19. századi politikai gondolkodásban is éreztette hatását. Például Dessewffy József és Széchenyi István „ész és szív” vitájában. Vö. Vaderna: *Élet és irodalom*, 288–294.

¹²⁸ Ebből a szemszögből lehet tanulságos Kazinczy Ferenc és Dessewffy József levelezése Vaderna Gábor könyvében, ahol az emberi érzékenység antropológiai kifejezésrendszere a kommunikációs gyakorlatok bevett háttérét szolgáltatta. Vö. Vaderna: *Élet és irodalom*, 103–158.

¹²⁹ Vedres István: *A’ magyar nemzeti lélekrül egy két szó*. Pest, 1822. 3–7., 10–15., 20–21.

ható összefoglalás során értesülhet az olvasó.¹³⁰ Ebből pedig az az intenció rajzolódik ki, hogy a lélek definiálását és a vele kapcsolatos problémák kifejtését (a „nevelés” kérdését leszámítva) a szerző láthatóan nem tekintette kiemelt feladatának. Igaz, a szöveg során több utalás történt a lélek egyéb(ként) sztoikus karakterisztikumára. Így kiderülhetett, hogy a lélek tulajdonságait Decsy a csinosodás érvkészletének megfelelően az *elme* és *szív* dualitására építette, miközben az egyéb fontosabb jellegzetességek közé sorolta a gondolkodás sztoikus szabadságát, amelynek korlátozását „tyrannusi” tettként minősítette, és amely „szabadságot” szerinte csak az istennek tetsző „okos és kiművelt” (emberi) lélek képes a közösség javára fordítani.¹³¹ Az ember és közösség antropológiai viszonyát a könyv a wolffianus rendszerelmélethez igazítva a tudományok hármasság tipológiáját állította fel. Decsy egyrészt beszélt „természeti boldogságról”, amely az ember veleszületett tulajdonságait és az egyén közösségekben betöltött szerepét a politikai közösség („köztársaság”) használatával értelmezte.¹³² A leghasznosabb nevelés ismeretek ezen a szinten a földművelés és a gazdálkodás tudománya. A lélek problémája ebben a szisztémában a második („erkölcsi boldogság”) típushoz tartozott. Itt a lélek két attribútumát, az elmét és a szívet kiművelő tudományok kaptak helyet, amelyek természetesen nélkülözhetetlenek a „társaság fenntartásához”.¹³³ A rendszer harmadik elemében a tudományos ismereteknek ismét hangsúlyos, a léleknek már annál kevesebb szerep jutott. A „polgári boldogság”-ként emlegetett állapot az eddigi két rendszer természetes társadalmi hierarchiába rendezését („törvényhozók”, „előljárók” és „fenyítettek”) jelentette. Ennek *modus vivendijét* pedig elképzelhetetlen tartotta „a’ jól készült társaságok külső és belső állapotjának historiaja nélkül kitanúlni”.¹³⁴

A *Pannóniai Féniksz* rendszerszemléletében tehát a lélek kérdése a kortárs domináns „antropológiai” diskurzusokhoz viszonyítva más hangsúlyokkal volt jelen. Decsy tudomány szemléletének és tudós önmeghatározásának betudhatóan a rendszerszerű ismeretek elrendezésének a korban egyik legkézenfekvőbb módszerét, a leibnizi – wolffi matematikai szisztémát választotta. A nyelv és nemzeti karakter ügye a könyvben ennek a három pillérű rendszernek egyensúlyára épült. Ugyanis, ha a lélek karaktere (az elme és a szív) nem állnak a fejlettség kellő szintjén, amint azt a „tökéletesedés” formájában már a leibnizi társadalomfilozófiai program előírta, akkor annak a teljes közösség boldogságát illetően lesznek káros következményei. A tudományok proponálása mint segédeszköz az ember boldogságának elősegítésében tehát kiemelt fontossággal bírt nem csak Decsy, hanem a korszak más szerzőinek gondolkodásában.

¹³⁰ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 262–271.

¹³¹ Vö. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 190–194.

¹³² Vagyis ez az állapot az önművelés és könyvolvasás útján csak akkor érhető el, ha az ember megtalálja a maga helyét a közösségekben, és tevékenységével nem csupán saját magának, hanem a köztársaságnak is használ. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 262–265.

¹³³ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 266–267. Ebből a rendszerszerű elrendezésből válik világossá, hogy Decsy számára miért jelentett fontos problémát a magyar nyelv karakterének kidolgozása. Az idegen nyelven való oktatás és a nyelv fejletlensége a wolffi rendszerben éppen a tudományok és a tudósok jótékony hatásának szabna gátat, miközben a tudós ember társadalmi megbecsültsége már Leibniz óta axióma a 18. század társadalmi gondolkodásában. Id. mű 269. A Decsy által alkalmazott rendszer a leibnizi hármasság igazságosság-elnének megfelelően (a „bölcsek igazságossága”, az „uralkodó igazságossága”, az „állampolgár igazságossága”) hierarchizálta a társadalmat. Vö. Kurkó Noémi: *Igazságosság égen és földön*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában*. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században. Csömör, 2006. 257–288.

¹³⁴ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 270–271. Decsy ennek forrását a statisztika és „univerzális história” tudományaiban jelölte meg. Vö. id. mű 219–220.

Az utolsó megjegyzés valójában két oldalról kívánta érzékeltetni, hogy az 1790-es évek nyelvfejlesztési diskurzusaiban mennyire szembetűnő jelenség a tudományok művelésének igénye. Ezek az ismeretek ugyanis egyrészt a megismerés feltételeit biztosították a kortársak számára miközben a lélek (individuális) problémájára fókuszáltak. Másodsorban a közösségi rend megalapozásának és megerősítésének (politikai) feladatával szembesítették a 18. század végének magyar elitjét. A fogalmi útkeresés tehát még a századvégen is főleg ezen komparatív antropológiai és pedagógiai célok között zajlott.

Konklúzió

Tanulmányomban a szakirodalomban eddig csak ritkán reflektált fogalom történetével kapcsolatban tettem három, reményem szerint megfontolandó kijelentést. Az első ezek között azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a 18. század végi magyar nyelvépítés időszakában mit értenek a nemzeti karakter összetett tipológiáin, miként használják ezt a könnyen félreérthető fogalmat a nyelv fejlesztésével kapcsolatos problémák értelmezésére. Egyáltalán milyen típusú (politikai, tudományos) érvek kerülnek ekkor felszínre, és miként történhetett, hogy éppen ezek és nem más argumentumok kaptak helyet ezekben a szövegekben. Az első megjegyzés a fogalom szemantikai mezejének feltérképezéséről, de nem kimerítő elemzéséről szólt.

Másodikként, habár eszmetörténetről beszéltem, ideértettem a releváns fogalmakra vonatkozó kortárs elváráshorizontokat is. Ez a horizont azonban nagymértékben a korszak ideológiai térképével és politikai nyelvi átrendeződéseivel telítődött, miközben a 18. századi Európa népei között több dimenzióban zajló verseny és fejlődés (gazdaság, hadsereg, alkotmány, igazgatás, nyelv stb.) egy-egy momentumát emelte az elemzés szintjére. A nyelvvel kapcsolatos remények és elvárások a korszakban tehát komoly politikai mozgósító erővé váltak, egyfajta politikai „akció fogalommá” emelve a nyelvi karakterizáció jelentette problémákat.

A harmadik elemzési kategória ezzel szemben azt az intellektuális kontextust világította meg, amely ténylegesen a nyelvi karakterizációk fogalmi és eszmei háttérében állhatott. Az ennek forrását jelentő „humán” tudományok az emberrel kapcsolatos évszázados kételyek antropológiai újrafogalmazása felé vezették a figyelmet, miközben maguk is új vagy régi kategóriákat alkottak újra, fogalmaztak át. Ezek tétje azonban aligha alábecsülhető, kiváltképp annak tudatában, hogy a 18. század antropológiai útkeresésében az ember morális és az emberiség mint közösségi létező egymástól elválaszthatatlan terminusok.

Ehhez a problémakomplexumhoz a nyelvi karakter megtalálását és fejlesztését elősegítő tudományok olyan alapot biztosítottak, amely nagyobb távlatokban tette elgondolhatóvá a modern nemzeti antropológia 19. századi nagy átalakulását. A nyelv előtérbe kerülése tehát a tudománytörténet felől nézve nem csupán a német nyelvfilozófiai viták (Wieland, Adelung, Herder) kortárs adaptációjának tulajdonítható, bár kétségtelen, hogy eme kulturális transzfernek meghatározó jelentősége volt. A szakirodalom tehát helyesen értelmezte – a történeti távlatból nézve két évtizednyi – pillanatot, amikor a kosellecki „*Verzeitlichung*”, „*Werwissenschaftlichung*” és „*Politisierung*” kifejezésekkel jelölt folyamatok révén a 18. század végi magyar politikai köznyelv mozgásba lendült¹³⁵ és az új közösségi formák keresése felé fordult. Azzal kapcsolatban viszont már több bizonytalanságot mutatott,

¹³⁵ Kovács Ákos András: *Konzervatív felvilágosodás és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdős Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 17–18.

hogy ennek milyen fogalmi feltételei voltak elérhetők a kortársak számára. Véleményünk szerint ennek középpontjában nem a statikus „*natio*”, „nemzet” fogalom lassú kitágulása volt a feltűnő jelenség, hanem a tudomány felől érkező, a korábbiakban semlegesnek tűnő karakterizációk gyors átpolitizálódása. A korszak antropológiai, nyelvi és egyéb tudományos tipológiáinak fogalmi újraélesztése¹³⁶ tehát nem csak azért lehet fontos a számunkra, mert rajtuk keresztül a kortársak „tudós” fejébe is beleláthatunk, hanem mert értelmezésük nélkül az elől a kihívás elől hátrálnánk meg, amellyel a 18. századi politikai kultúra megértése szembesíti a jelen kutatóját.

TIBOR BODNÁR-KIRÁLY

Samuel Decsy and the Pannóniai Féniksz. The notion of “national character” in the discourses on the development of language and nation at the end of the 18th century in Hungary

The study makes three remarks on the conceptual changes of “national character” at the end of the 18th century in Hungary. First, it ventures upon the comprehension of complex typologies regarding the Hungarian language and asks the following questions about contemporary texts? What was meant with them? And how different uses did they have? It defines a methodological problem, too, which have been proven to be extended in the references so far and handled the notion of national character subordinated to the *longue dureé* conceptual changes of “nation”. Our “language contextualist” solution claims the two to be separated in the hope of preventing the optical illusions in literature. The second remark applies to the *Erfahrungsraum* and the intellectual context of using “national character.” The fact that in the horizon of contemporary political thought, among other issues like the rivalry of people and the development of economy, military, constitution, administration, language and so forth were discussed, implies the question why contemporaries employed such rather pre-modern categories as national character in order to conceptualize the common good or the political community instead of describing a “refined nation” by a more modern vocabulary. The third argument approaches the intellectual background of the notion of national character, which shows links in particular to contemporary political affairs and to the realignment in the field of anthropology. In a Hungarian context, the disciplines of psychology, literature, philosophy (moral theology), pedagogy, medicine played an inevitable role in the changes that led to the creation of a new comprehension of the human being (in the centre with the human soul) and the community. In conclusion, the paper deduces a capable solution, which in theory bears a resemblance to the practice of retrofitting, to the conceptual turmoil at the turn of the 18th and 19th century.

¹³⁶ Szentpéteri Márton ennek lehetőségét a kora újkor esetén egy előadásában („Retrofitting” vagy retrospektív anakronizmus? A kora újkori filozófiai szövegek irodalomtörténeti szerepéről) a „retrofitting” kategóriával jellemezte. Az előadás 2015. március 18-án elhangzott az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet *Az értelmezés hatalma I. A régi-magyar irodalomtörténetírás mint értelmező metodológia* konferenciáján.

PALOTÁS ZSOLT

Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenysége az Amerikai Egyesült Államokban, 1805–1806

„A lovas felvonulás nagyszerű volt, továbbá a nagykövet és két titkárának öltözete újdonságként hatott és nagy figyelmet keltett.”¹

1805. szeptember 5-én a *Congress* fregatt fedélzetén Hammúda tuniszi pasa/basa, bej követével, Szidi Szulejmán Mellimellivel kifutott Tuniszból, és elindult Észak-Amerikába. A tunéziai megbízott feladata az volt, hogy diplomáciai úton rendezze az Amerikai Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság között 1805 nyarán kialakult nézeteltérést. A két állam közötti feszült viszony kiváltó oka az volt, hogy az amerikaiak Tripoli blokádja során tunéziai tulajdonú hajókat fogtak el 1805. április 24-én.

Mellimelli volt az első muszlim követ, aki az Egyesült Államokba utazott (1805. november 4. – 1806. szeptember 17.). Sem az amerikai lakosoknak, sem az amerikai politikai vezetőknek nem volt tapasztalatuk arra vonatkozóan, hogyan kell ilyen szituációban viselkedniük, illetve helytállniuk. A két kultúra szokásainak, hagyományainak és értékeinek érintkezése igen színessé tette a követség történetét. Mellimelli és kíséretének feltűnése mindenhol kisebbfajta szenzációval ért fel a lakosok körében. Emellett Thomas Jeffersont, az Egyesült Államok harmadik elnökét (hivatalban 1801–1809) is a vallási különbségek tiszteletben tartása jellemezte, amikor a követet vendégül látta egy vacsora alkalmával a Fehér Házban.

A két állam politikusain és megbízottain keresztül igyekezett érvényre juttatni nemzeti érdekeit. Az Egyesült Államok elsődleges célja a földközi-tengeri szabad kereskedelem biztosítása és ezzel párhuzamosan mindenféle, különösen a muszlim államoknak fizetendő sarc elutasítása volt. 1805-ben az amerikai politikai vezetés ezeket a célokat mindenképpen békés úton kívánta elérni, hiszen éppen ekkor zárult le a Tripoli elleni háború (1801–1805). A másik fél, a tuniszi bej az 1805-ös nézeteltérést úgy kívánta rendezni, hogy annak végeredménye lehetőleg ne csorbítsa nemzetközi tekintélyét. Hammúda szintén nem szándékozott fegyveres konfliktusba kerülni az amerikaiakkal, ugyanis számára jelentősebb ellenséggel, Algírral kívánta felvenni a harcot.

A források tanúsága szerint Mellimelli diplomáciai tevékenységével a végsőkéig, több mint egy évig majdnem teljes bizonytalanságban tudta tartani az amerikai vezetést azzal kapcsolatban, hogy sikerül-e a nézeteltérést tárgyalásos úton rendezni, vagy háború tör ki a két állam között. A tanulmány a szakirodalom és a források segítségével ezen időszak dip-

¹ Janson, Charles William: *The Stranger in America: containing observations made during a long residence in that country, on the genius, manners and customs of the people of the United States; with biographical particulars of public characters; hints and facts relative to the arts, sciences, commerce, agriculture, manufactures, emigration, and the slave trade.* London, 1807. 216.

lomácia- és eseménytörténetét kívánja ismertetni Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenységén keresztül.²

Mellimelli követségének előzményei

Az 1805–1806-ban az Egyesült Államokba küldött tunéziai követség eseményeinek tárgyalása előtt vegyük sorra röviden az előzményeket! 1805. április 24-én a *Constitution* nevű fregatt és annak kapitánya, John Rodgers (1772–1838) elfogott három tuniszi tulajdonban álló hajót, mivel azok megsértették a Tripoli elleni amerikai tengeri blokádot. Abu Mohamed Hammúda tuniszi pasa/basa, bej (1782–1814)³ ezt a foglalatást nem ismerte el, és a hajók visszaadását követelte az amerikaiaktól.⁴

1805 júniusa és augusztusa között a két állam, jobban mondva az amerikai földközi-tengeri flotta parancsnoka, Rodgers és Hammúda között pattanásig feszült volt a viszony. A bej nem akart engedni abból az igényéből, hogy a nevezett hajókat az amerikaiak adják vissza Tunisznak. Rodgers szintén hajthatatlan volt, és augusztus 2-i levelében már nyíltan ultimátumot küldött Hammúdának.⁵ A bej végül kész volt a nézeteltérés békés megoldására.

² Mellimelli követségéről a modern szakirodalomban lásd: Allen, Gardner Weld: *Our Navy and the Barbary Corsairs*. Boston, 1905. 271–272.; Paullin, Charles Oscar: *Diplomatic Negotiations of American Naval Officers, 1778–1883*. Baltimore, 1912. 104–107.; Irwin, Ray Watkins: *The Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers, 1776–1816*. Chapel Hill, 1931. 164–167.; Irwin, Ray Watkins: *The Mission of Soliman Mellimeli, Tunisian Ambassador to the United States, 1805–7*. Americana, vol. 26. (1932) No. 4. 465–471.; Macleod, Julia H. [– Wright, Louis B.]: *Mellimelli: A Problem for President Jefferson in North African Diplomacy*. The Virginia Quarterly Review, vol. 20. (1944) no. 4. 555–565. <http://www.vqronline.org/articles/1944/autumn/macleod-mellimelli/> A hozzáférés ideje: 2013. június. (A jelen tanulmányban az internetes forrást vettük alapul, mely nem tartalmaz oldalszámokat!); Wilson, Gaye: *Dealing with Mellimelli, Colorful Envoy from Tunis*. Monticello Newsletter, vol. 14. (2003) No. 2. 1–3. <http://www.monticello.org/site/research-and-collections/tunisian-envoy> A hozzáférés ideje: 2013. június.

³ Szinán pasa foglalta el a *Fényes Porta* számára 1574-ben Tunéziát, mely így hivatalosan a birodalom részévé vált. A kormányzóság politikai vezetése jelentős átalakuláson ment keresztül a 16. és 18. században. Egyrészt Tunéziát kezdetben az Isztambulból kinevezett pasák/basák irányították. A pasai hivatal idővel veszített jelentőségéből, azonban nem szűnt meg. Másrészt a 16–17. században a hatalom az ún. dejek, majd bejek kezében összpontosult. A Huszainida-dinasztia alapítója, Huszein ibn Ali (1705–1735) volt az, aki felszámolta a dejek uralmát, és uralkodói titulusai közé felvette a beji és a pasai címet. Hammúda volt az egyik legsikeresebb tagja ennek a dinasztiának, akinek uralma alatt Tunézia virágzott. Mantran, Robert: *L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire Ottoman du XVIe au XIXe siècle*. Les Cahiers de Tunisie, 26/27 (1959) 319–333. Hammúda uralkodásához lásd: Chérif, Mohamed Hédi: *Hammúda Pacha Bey (c. 1759–1814) : et l'affermissement de l'autonomie tunisienne*. In: Julien, Charles André (ed.): *Les Africains, Tome 7*. Paris, 1977. 102–127.; Moalla, Asma: *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte, 1777–1814: Army and government of a North-African Ottoman eyalet at the end of the eighteenth century*. London – New York, 2004.; Chater, Khélifa: *Dépendance et mutations pré-coloniales : la Régence de Tunis de 1815 à 1857*. Tunis, 1984. 25–39.

⁴ Az 1805-ös eseményekhez lásd: Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 267–271.; Paullin: *Diplomatic Negotiations*, 95–105.; Irwin: *The Diplomatic Relations*, 161–164.; Palotás Zsolt: *Az 1805-ös krízis az Amerikai Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság között a források tükrében*. Mediterrán Világ, 27–28. köt. (2013) 89–111.

⁵ Rodgers levele Hammúdának, 1805. augusztus 2. Archives Nationales de Tunisie, Serie Historique, Carton 252., Dossier 686., Doc. 18., 19., 45.; Knox, Dudley W. (ed.): *Naval Documents*

ra, és felajánlotta Tobias Learnek (1762–1816), az Egyesült Államok észak-afrikai főkonzuljának, hogy elküldi különleges megbízottját Amerikába. A diplomata feladata az volt, hogy tárgyaljon az elfogott hajók és a béke megújításának ügyében.

Hammúda jelöltje és választottja a kialakult félreértés rendezésére Szidi Szulejmán Mellimelli volt. Mellimelli és családja hosszú idő óta élvezte a bej bizalmát. A „kormányzó-ság kiváló személyisége”⁶ több alkalommal látott el diplomáciai feladatokat Hammúda szolgálatában. Amerikai megbízását megelőzően többek között nápolyi és genovai követ is volt,⁷ s a bej minden bizonnyal elégedett volt Mellimelli Újvilágban végzett tevékenységével, mivel visszaérkezését követően kinevezte követének a spanyol udvarba.⁸ A tunéziai diplomata családjának egyik tagja szintén a bej szolgálatában állt az 1800-as évek elején. Rodgers Robert Smithnek, az Egyesült Államok haditengerészeti miniszterének (*Secretary of the Navy*, 1801–1809) írt levelében például arról számolt be, hogy Mellimelli testvére a tuniszi fegyveres alakulatok főparancsnoka volt 1805-ben.⁹

Mellimelli Egyesült Államokba való küldését Rodgers és Lear is örömmel fogadta, így már csak az indulást kellett megszervezni. A *Congress* fregatt, fedélzetén a diplomatával és népes kísérettel szeptember 5-én hagyta el a Tuniszi-öblöt, és indult el Észak-Amerika felé.¹⁰ A tunéziai küldöttséget Mellimellin kívül összesen tizenegy fő alkotta. A követ kíséretéhez tartozott két hivatalnok, egy titkár, egy szakács, egy borbély, egy inas, három jól megtermett szerezcsen testőr, továbbá egy vagy kettő egyéb feladatot ellátó személy.¹¹ A *Congress* zavartalanul hajózott keresztül a Földközi-tenger nyugati medencéjén utasaival, és szeptember 22-én kikötött a marokkói Tangerben. Az észak-afrikai várost elhagyva a következő kikötőt már Észak-Amerika keleti partja jelentette.

Mellimelli Norfolkban és Washingtonban

A *Congress* Tangerből történő szeptember 25-i kihajózását követő negyvenedik napon, november 4-én érkezett meg a virginiai Hampton Roadsra és kötött ki Norfolkban.¹² Step-

Related to the United States Wars with the Barbary Powers. 6 vols. Washington, 1939–1944. 6: 202.

⁶ Hammúda levele Learnek, 1805. augusztus 14. *Naval Documents*, VI. 226.

⁷ Lear levele a külügyminiszternek [James Madison], 1805. szeptember 4. *Naval Documents*, VI. 273.

⁸ Hugh G. Campbell levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1807. február 27. *Naval Documents*, VI. 508–509.; Campbell levele David Porternek, 1807. március 7. *Naval Documents*, VI. 511.; Porter levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1807. március 29. *Naval Documents*, VI. 513–514.; Campbell levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1807. április 8. *Naval Documents*, VI. 514–515.

⁹ Rodgers levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1805. szeptember 3. *Naval Documents*, VI. 271.

¹⁰ A *Congress* állomásait a Földközi-tengeren lásd: *Naval Documents*, VI. 36.

¹¹ Macleod: *Mellimelli*, id. mű. A követség tagjait név szerint is ismerjük. James Madison, aki 1801 és 1809 között volt az Egyesült Államok külügyminisztere/államtitkára (*Secretary of State*) James Leander Cathcartnak írt 1806. június 21-ei levelében a nekik adandó ajándékok kapcsán felsorolta a kíséret tagjait: Ali Hodzsa, Mohamed Su, Mohamed Bel Hodzsa, Musztafa, Szulejmán és Háddzsi Mohamed. A külügyminiszter [James Madison] levele Cathcartnak, 1806. június 21. *Naval Documents*, VI. 445.

¹² Stephen Decatur levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1805. november 4. *Naval Documents*, VI. 302.; *Alexandria Advertiser*, 1805. november 11.; Irwin: *Diplomatic Relations*, 164.; Marr, Timothy: *The Cultural Roots of American Islamicism*. Cambridge, 2006. 66.

hen Decatur (1779–1820), a *Congress* kapitánya a rossz időjárás miatt csak három héttel később tudta a tunéziai diplomatát eljuttatni Washingtonba.¹³ Ezen időszak alatt a tunéziaiak az *Alexandria Advertiser* beszámolója szerint Norfolk városának vendégszeretét élvezték. Az alexandriai lap állítása szerint a vendégek november 14-én megvacsoráztak a Bainbridge Hotelben, majd ezt követően szállásokon fogadták a polgármestert és a város néhány tiszteletreméltó személyét. A tunéziai küldött, minthogy kitűnő érzéke volt a diplomáciai protokollhoz, másnap reggel látogatásával viszonzta ezt a kedvességet. Az afrikaiak megjelenésének újdonsága, nagyszerű, török stílusú ruháik már Norfolkban ugyanúgy nagy feltűnést keltettek, ahogyan később Washingtonban. Emellett az újság véleménye Mellimelliről összességében pozitív volt: „A nagykövet 50 év körüli, komoly és méltóságteljes viselkedésű embernek látszik” – írta a lap.¹⁴

A tunéziai követségről kialakult amerikai képet ekkor a megbecsülés és a tisztelet, a másik kultúrájának elfogadása jellemezte. Ahogyan azt a helyi újságokban olvashatjuk, az amerikai kormányt és népet nagy megtiszteltetés érte a követség révén: „A barbár hatalmak politikája szerint ezt a megbízást megkülönböztetett tisztességgnek kell tekinteni az Egyesült Államok irányába, mivel ezek a hatalmak soha nem küldtek minisztereket akárhová, csak olyan nemzetekhez, melyek hatalmát nagy tiszteletben tartják.”¹⁵

Az amerikai feladata volt a tunéziaiak kényelmének és szállásának biztosítása, továbbá azok megfelelő illetménnyel való ellátása.¹⁶ Viszonzásul a tunisziak sem érkeztek üres kézzel, országuk hagyományainak megfelelően sokféle ajándékot, többek között négy gyönyörű arab lovat is hoztak Tuniszból.¹⁷

November 29-én délelőtt fél tizenkettőkor a *Congress* fregatt és annak kapitánya, Decatur teljesítette a nyáron rábizott feladatot, ugyanis a Potomac felhajózva Greenleaf Pointnál elérte Washingtont.¹⁸ Mellimelli másnap reggel szállt partra kíséretével, és kezdte meg diplomáciai tevékenységét az Egyesült Államokban.¹⁹ 1805 hátralévő részében és 1806 tavaszi hónapjaiban Washington lakossága és politikai elitje látta vendégül a tunéziai diplomatát és kíséretét.

A követség tagjainak megítélése ezen időszak alatt jelentős változáson ment keresztül. A kezdetben szívesen látott vendégek és elsősorban Mellimelli fokozatosan jutott el James Leander Cathcart (1767–1843), volt tuniszi és tripoliszi konzul szavaival élve a „társadalom politikai pestise” megjelölésig.²⁰ A kormány Mellimelli minden kívánságát teljesítette. Például a tunéziaiak szállásának kijelölt, Capitol Hillen található Stelle's Hotel tengerészgya-

¹³ Macleod: *Mellimelli*, id. mű; *Alexandria Advertiser*, 1805. november 15.

¹⁴ *Alexandria Advertiser*, 1805. november 15.

¹⁵ *Alexandria Advertiser*, 1805. november 19.; *National Intelligencer*, 1805. november 18.

¹⁶ Plumer, William: *Memorandum of Proceedings in the United States Senate, 1803–1807*. New York, 1923. 334.

¹⁷ Thomas Turner levele Edward Preblenek, 1805. november 13. *Naval Documents*, VI. 308. Plumer szenátor véleménye szerint ezek a lovak nem voltak valami értékesek. Plumer: *Memorandum*, 334.

¹⁸ Kivonat Hezekiah Loomis naplójából, 1805. november 29. *Naval Documents*, VI. 312.; *National Intelligencer*, 1805. december 2.

¹⁹ Mellimellit a szombati nap folyamán fogadta Madison a Külügyminisztériumban. *National Intelligencer*, 1805. december 2.; Plumer: *Memorandum*, 336.

²⁰ Cathcart levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1806. augusztus 20. *Naval Documents*, VI. 475–476.

logos őrséggel látták el.²¹ Az őrség mellett a kormány heti kétszáz dollár illetményt biztosított a követnek és kíséretének.²² A társadalomnak ez jelentős terhet jelentett, mivel ezeket az összegeket a közpénzekből vonták el. A *Troy Gazette* úgy vélekedett, hogy az országnak előnyére válik a követ ott tartózkodása. A cikk szerzője azonban remélte, hogy Mellimelli nem időzik sokáig az országban, mivel ez komoly kiadást jelentene a kormánynak és az amerikai népnek.²³

A tunéziaiak Norfolkhoz hasonlóan Washingtonban is nagy feltűnést keltettek, hiszen az amerikai lakosok soha nem láttak még közelről előkelő muszlim embereket.²⁴ Margaret Bayard Smith (1778–1844) amerikai író nő megfigyelései szerint az idegenek jelenléte valószínűleg felpezsdítette a főváros életét: „Be kell vallanunk, hogy turbános fejük, szakállas arcuk, török öltözetük, mely gazdag selyemben, bársonyban, kasmírban, aranyban és gyöngyben, több bámszokdó és kitüntetett figyelmet kapott, mint az európai miniszterek szokásos kinézete.”²⁵ Margaret Smith a fentiek mellett kétkötetes írásában, a *Winter in Washington*ban is részletesen beszámolt az afrikai látogatókról. A szerző többek között leírta az „afrikai vademberek”²⁶ fizikai megjelenését (magasság) és gazdagságát is. Smith megfigyelése szerint Mellimelli köntösének aranyhímzése, az alatta található skarlátvörös ruha, amely szintén gazdagon volt kirakva arannyal, és a papucs, mely selyemből készült, valószínűleg csodálatba ejtette a bámszokdó tömeget.²⁷ Nemcsak a főváros lakosait, hanem az amerikai politikusokat is újdonságként érte a követ jelenléte. A New Hampshire-i William Plumer (1759–1850), aki 1802-től volt szenátor a Kongresszusban, a *Memorandum of Proceedings in the United States Senate, 1803–1807* című feljegyzéseiben például több oldalt szentelt a tunéziai küldöttségnek. Plumer egy a diplomatánál tett látogatása alkalmával például alaposan megfigyelte annak külsejét. Mellimelli katonai ruhájában fogadta, ami gazdagon volt kirakva arannyal. A szenátor állítása szerint Mellimelli soha nem hordott ka-

²¹ A haditengerészeti miniszter [Robert Smith] levele Franklin Whartonnak, 1805. december 2. *Naval Documents*, VI. 315. Ugyanerről: *Otsego Herald*, 1806. január 2.

²² Cathcart levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. július 1. *Naval Documents*, VI. 448.; *United States's Gazette*, 1806. január 7.; *Troy Gazette*, 1806. január 28.

²³ *Troy Gazette*, 1806. január 28. A Mellimellinek és kíséretének kifizetett heti kétszáz dollár (évi 9600 dollár) hatalmas összeg volt az 1800-as években. 1805. január 9. és 1806. január 9. között a kormány hivatalnokai közül a kormányzó 3750 dollár, a kancellár 2500 dollár, a legfelsőbb bíróság bírói 12 500 dollár, a főállamügyész 2000 dollár, a kincstárnok 2200 dollár fizetést kapott. *Republican Watch-Tower*, 1806. február 25. A nem állami hivatalnokok fizetése természetesen ennél sokkal kevesebb volt. 1800 és 1850 között egy nem mezőgazdasági munkás naponta 0,75–1 dollárt, egy asztalos 1,45–1,50 dollárt, míg egy textilipari dolgozó 0,76–1,01 dollárt keresett. Lebergott, Stanley: *Wage Trends, 1800–1900*. In: *Trends in the American Economy in the Nineteenth Century. The Conference on Research in Income and Wealth*, 1960. 462. Table 2. <http://www.nber.org/chapters/c2486> A hozzáférés ideje: 2013. október.

²⁴ Wheelan, Joseph: *Jefferson's War: America's First War on Terror, 1801–5*. New York, 2003. 219. Az amerikaiak a követ országáról és annak történelméről szintén csak felületes információkkal rendelkeztek. Egy forrás például Mellimellit mint karthágói nagykövet említette. Smith, Margaret Bayard: *A Winter in Washington; or Memoirs of the Seymour Family*. 2 vols. New York, 1824. I. 25.

²⁵ Smith, Margaret Bayard: *The First Forty Years of Washington Society*. Ed. by Hunt, Gaillard. New York, 1906. 400.

²⁶ Smith: *Winter in Washington*, I. 25.

²⁷ Smith: *Winter in Washington*, I. 27–28.

lapot, azonban mindig fehér turbán volt a fején. Emellett egyszerű sárga marokkói cipőt viselt.²⁸

Mellimelli washingtoni tartózkodása alatt számos bálba és mulatságba kapott meghívást, egyenesen a „báli szezon oroszlánja” volt.²⁹ A meghívásokat és az amerikaiak vendégszeretetét viszonzva nem egyszer drága ajándékokat vett vendéglátóinak, kormányhivatalnokoknak és azok feleségeinek. Emellett az összejöveteleken a követ nem győzte csodálkozását kifejezni azzal kapcsolatban, hogy a nők ebben az országban milyen nagy társadalmi szabadságot élveznek.³⁰

A társadalmi, kulturális és vallási különbségek számos egyéb esetben is éreztették hatását az amerikaiak és tunéziai vendégeik érintkezése során. Az ezen különbségek miatti kellemetlen helyzeteket az amerikai politikusok megpróbálták elkerülni. Robert Smith haditengerészeti miniszter egyike volt az elsőeknek, aki a követtel találkozott. Smith nem kis zavarban volt, amikor december 7-én Mellimellit meglátogatta. Mellimelli ugyanis ekkor térdre borulva imádkozott, minthogy ramadán hónapja (november 23. – december 22.) volt. Az imádkozás befejeztével a miniszter közös étkezésre invitálta Mellimellit. A muszlim diplomata udvariasan visszautasított ezt, mivel a böjti hónap alatt egy hívő muszlim nem ehet napközben. A követ azonban kijelentette, hogy az este folyamán szívesen meglátogatná őt, és meginna vele egy kávét.³¹

Az étkezés kérdése a Jeffersonnal történő vacsorameghívás alkalmával is problémát jelentett. December 9-én Mellimelli azzal a kéréssel fordult vendéglátójához, hogy ezt a vacsorát a szokásos délután fél négy helyett tegyék napnyugtára. Jefferson eleget tett vendége kívánságának, és a vacsorát „pontosan napnyugtakor” tartotta meg a Fehér Házban.³² A vacsora puritán módon zajlott, ugyanis Jefferson „egyszerű és szerény szokásai éles ellentétben álltak a török despotizmus pompázatos külsőségeivel”,³³ ami az elnöki vacsorák – nem csak a Mellimellivel való vacsora – alkalmával is megmutatkozott.³⁴

Az ilyen és ehhez hasonló vacsorák alkalmával megoldandó feladatot jelentett továbbá az, hogy tolmácsot kellett biztosítani, mivel a tunéziai megbízott nem beszélt angolul. Sir Augustus J. Foster, aki 1805 és 1807 között Anthony Merry (1756–1835) angol nagykövet titkáráként tartózkodott Washingtonban, például arra panaszkodott, hogy nem tudott elmenteni egy általa nagy érdeklődéssel várt eseményre, mivel december 30-án Mellimelli Merrynél vacsorázott, és neki is jelen kellett lennie, mivel a társaságban csak ő beszélt olaszul.³⁵

²⁸ Plumer: *Memorandum*, 358.

²⁹ Smith: *Washington Society*, 403. A „*Lion of the season*” kifejezés jelentését nem lehet megfelelően visszaadni magyarul. Körülbelül úgy lehet értelmezni, hogy Mellimelli teljes lendülettel belevetette magát Washington társadalmi és kulturális életébe.

³⁰ Smith: *Washington Society*, 404.

³¹ Plumer: *Memorandum*, 343–344.

³² Wilson: *Dealing with Mellimelli*, 3.; Dame, Frederick William: *The Muslim Discover of America*. Norderstedt, 2013. 120.; Adams, John Quincy: *Memoirs of John Quincy Adams: comprising portions of his diary from 1795–1877*. 12 vols. Ed. by Adams, Charles Francis. Philadelphia, 1874–1877. I. 378.

³³ Janson: *Stranger in America*, 216.

³⁴ A Jefferson korabeli elnöki vacsora-etikethez lásd: *Thomas Jefferson's Monticello – „Dinner Etiquette”* <http://www.monticello.org/site/research-and-collections/dinner-etiquette> A hozzáférési ideje: 2013. október; Stanton, Lucia C.: *Observing the Health Law*. Charlottesville, 1986.

³⁵ Wollon, Dorothy – Kinard, Margaret: *Sir Augustus J. Foster and „The Wild Natives of the Woods”, 1805–1807*. The William and Mary Quarterly, Third Series, vol. 9. (1952) No. 2. 204. Fos-

December 22. után, vagyis a ramadánt követően a tunéziaiak különböző igényei lényegesen megnövekedtek, ami komoly kihívás elé állította az amerikai kormányt. Először is Mellimelli, mint ahogyan azt Madisonnak jelezte, a *seraglioja*, vagyis háreme nélkül jött Amerikába, és azt szerette volna, hogy a kormány biztosítson számára hét nőt. A külügyminiszter válaszában kijelentette, hogy ebben az országban nem megengedett a többnejűség, de Washingtonban biztosan talál olyan személyt, aki megfelelő lesz számára. Mellimelli azt válaszolta, hogy mértékletességet és az amerikai törvények iránt tiszteletet tanúsít, így csak négy nőre tart igényt.³⁶

Ennél az esetnél komolyabb problémát jelentett az, hogy a böjti hónapot követően a tunéziai megbízott kíséretének több tagját az állandó részegség állapota jellemezte. William Janson a Steele's Hotelben tett látogatása során például azt látta, hogy a „hívatlan látogatók”³⁷ minden tízedik, tizenötödik percben tisztán gint ittak. Emellett megjegyezte, hogy „idejüket főképpen a kis csapszékben töltötték, és estére általában már a részegség állapotába jutottak”.³⁸

Az 1805–1806-os esztendő telén nem csak az észak-afrikaiak keltettek nagy feltűnést Washingtonban. Számos indián törzs vezetője és kísérete is a fővárosban tartózkodott. Mellimelli élénken érdeklődött az indiánok eredete, vallása és szokásai iránt. Többek között az osagesek külsejét vizsgálta meg alaposan, és döbbenten jutott arra a következtetésre, hogy közös őstől származnak. Mellimelli „levette turbánját, és megmutatta nekik, hogy haja hasonló módon van leborotválva, és arról érdeklődött, hogy a népük mindig hasonlóan hordta-e azt. „Kik voltak az apáitok? Honnan jöttek az apáitok? Az én országomból jöttek? Hiszen ebben és más egyéb dologban, amit cselekedtek, hasonlók vagytok a népemhez, és a mi [közös] apánk Iszmáil.”³⁹ Más alkalommal is arra a következtetésre jutott, hogy az indiánok Afrikából vagy az arábiai Jemenből származnak. Ismét máskor a tunéziai küldött egyszer az indiánokat nyelvük és kinézetük alapján tatároknak tekintette.⁴⁰

Mellimelli emellett tudakozódott az indiánok vallásáról is: „...többek között azt kérdezte a cserokiktól, hogy melyik prófétában hisznek: Mózesben, Jézus Krisztusban vagy Mohamedben. Ők azt válaszolták, egyikben sem. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ez furcsa, hiszen nem ismert még olyan embert, aki ne követte volna a három közül valamelyiket. Ezt követően megkérdezte, hogy miben hisznek. A Nagy Szellemben válaszolták. [Mellimelli] izgatottan csodálkozott. De ki a közvetítő? Senki sem, mi magunk intézzük ezt az ügyet – hangzott a válasz...”⁴¹

A tunéziai követ eredettörténetei egy esetben az amerikaiak nehezítését váltották ki. A követ egyszer az amerikaiakat a yesbinekhez hasonlította. A *Northern Post* értesülése szerint az afrikai Yesbin/Yerbin egykori lakói pedig nem voltak mások, mint egyszerű gonosztevők és tolvajok.⁴²

ter írását az Egyesült Államokról lásd: Foster, Augustus John: *Jeffersonian America: Notes on the United States of America*. Ed. by Davis, Richard Beale., San Marino, 1954.

³⁶ *Balance*, 1806. március 25.; *New England Palladium*, 1806. március 14.

³⁷ Janson: *Stranger in America*, 217.

³⁸ Janson: *Stranger in America*, 218.

³⁹ Smith: *Washington Society*, 403.

⁴⁰ Wollon–Kinard: *Augustus J. Foster*, 200., 205.

⁴¹ Wollon–Kinard: *Augustus J. Foster*, 200–201.

⁴² *Northern Post*, 1806. május 1.; Janson: *Stranger in America*, 219–220. A *Northern Post* a fentiekhez továbbá hozzátette, hogy Yesbin/Yerbin hasonló Botany Bayhez. Ez az öböl arról volt nevezetes, hogy az Angliából száműzött gonosztevők és fegyencek itt értek partot Ausztráliában.

Az amerikaiak eredetének kérdése mellett a követ meglehetősen nagy érdeklődést tanúsított az Egyesült Államok politikai rendszere és működése iránt. A *United States' Gazette* és a *Troy Gazette* is beszámolt arról, hogy Mellimelli 1806. január 2-án mind a Képviselőházban, mind a Szenátusban látogatást tett.⁴³ A Képviselőházban egy felszólalás alkalmával az olaszul jól beszélő kentucky-i Thruston Buckner (1763–1845) szenátort arról kérdezte, hogy a teremben minden embernek joga van-e felszólalni minden egyes törvény megalkotásánál. Miután a követ igenlő választ kapott, „döbbenet állapította meg, hogyan vagyunk képesek egy törvénytől többet alkotni egy évben!”⁴⁴

Miközben a tunéziai diplomata az Egyesült Államokban tartózkodott, az elfogott hajók ügye újabb fordulatot vett a Földközi-tengeren. Rodgers ugyanis a haditengerészeti miniszterhez írt 1805. december 5-ei levelében jelentette, hogy a korábban Máltára küldött hajókat eladták.⁴⁵ Ennek ellenére James Dodge (?–1806), az Egyesült Államok tuniszi *chargé d'affaires*-je szerint nem tűnt úgy, hogy a tuniszi bej ellenséges lépéseket tenne az amerikaiakkal szemben. Mindazonáltal türelmetlenül várta a híreket Amerikába küldött követétől: „Valóban komolyan hiszem, hogy az Egyesült Államoknak soha nem lesz újra nagyobb nézeteltérése ezzel a Kormányzósággal. Öexcellenciája, a bej jelenleg tökéletesen nyugodt és látszólag nagyon barátságos. Egyszer egy hónapban meglátogatom őt, és el kell hogy ismerjem, mindig örül látogatásomnak. Mindazonáltal egyre izgatottabb az Amerikába küldött nagykövetének jelentései miatt, és naponta várja azokat.”⁴⁶

A bej nem hiába várta a híreket Amerikából, ugyanis képviselője, a „ravasz török”⁴⁷ nem csak Washington társadalmi és kulturális életébe vetette bele magát teljes erővel, hanem a politikába is. Az 1806-os év első felében Mellimelli ismertette Madisonnal elképzeléseit vagy inkább ura, a tuniszi bej elképzeléseit a két állam között fennálló vitás kérdések rendezéséről. Első levelében kifejezte igényét az elfogott hajók visszaadására vagy kárpótlásra, hiszen azok értéke nem túl nagy, körülbelül csupán 4000 dollár.⁴⁸ Második levelében a fentiek mellett a követ különféle tengerészeti eszközöket (például árboc, vitorlavászon, kötél, ágyú, ágyúgolyó, lőpor stb.) kívánt az amerikai kormánytól, amiért cserébe hároméves békét kínált a két állam között. Mellimelli emellett visszautasítás esetén hadüzenettel fenyegette meg a külügyminisztert. A követ szerint ugyanis „...az elnöknek be kell látnia, hogy célszerű utasítást adnia bizonyos mennyiségű tengerészeti eszköz berakodására a xebec [földközi-tengeri hajótípus, melyet elsősorban kalózkodásra használtak – P. Zs.] fedélzetére [...] Ez lenne a béke és egyetértés fenntartásának módja még legalább három évig, [...] ha ezek a feltételek nem teljesülnek Tuniszba történő visszaérkezésemtől számított egy éven belül [...]és] hogy ha a meglévő nézeteltéréseket nem lehet békésen rendezni ezen időszak alatt, akkor Öexcellenciája, a tuniszi basa a nevezett egyéves időszak leteltét követően parancsot fog adni arra, hogy vágják le az Amerikai Egyesült Államok zászlóját Tuniszban, és hadat fog üzenni...”⁴⁹

⁴³ *United States' Gazette*, 1806. január 7.; *Troy Gazette*, 1806. január 28.

⁴⁴ *United States' Gazette*, 1806. január 7.; Plumer: *Memorandum*, 365.

⁴⁵ Rodgers levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1805. december 25. *Naval Documents*, VI. 327.

⁴⁶ Dodge levele Rodgersnek, 1806. január 28. *Naval Documents*, VI. 356.

⁴⁷ Janson: *Stranger in America*, 217.

⁴⁸ Mellimelli levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. február 10. *Naval Documents*, VI. 365.; Irwin: *Diplomatic Relations*, 164.

⁴⁹ Mellimelli levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. március 11. *Naval Documents*, VI. 385–386.

Az amerikaiak egyetértettek azzal, hogy az elfogott hajók után kárpótlás jár a tuniszi bejnek. Azonban sem Madison, sem Jefferson nem volt hajlandó semmilyen formában sem sarcot fizetni Tunisznak a béke biztosítása érdekében.⁵⁰ Az amerikaiak álláspontját hasonló kérdésekben kitűnően érzékelteti John Randolph (1773–1833) Szenátusban elmondott beszéde is. Randolph véleménye szerint ugyanis: „milliókat a védelemre, de egy centet sem sarcra”.⁵¹

A „tunéziai zsarnok képviselője”, ahogyan Janson munkájában Mellimellit nevezte,⁵² az amerikai politikusok álláspontját nem volt hajlandó elfogadni, és ragaszkodott követeléséhez. A tárgyalások holtpontra jutottak, és a bej megbízottja április 6-i levelében kijelentette, hogy kész hazatérni Tuniszba, amint az lehetséges lesz számára.⁵³ Ezzel kezdetét vette az amerikai kormány közel egyéves bizonytalansága a tunéziai ügyek alakulásával kapcsolatban.

Mellimelli körútja a keleti parton és a „Franklin-probléma”

Washington egészen május végéig vendégül látta Mellimellit és kíséretét.⁵⁴ Ezt követően körutat szerveztek a tunéziai diplomatának végig a keleti parton, aminek nem titkolt célja az volt, hogy meggyőzzék őt az ország nagyságáról és erejéről.⁵⁵ A külügyminiszter ennek megfelelően körlevelet küldött a jelentősebb városok polgármestereinek, hogy azok fel tudjanak készülni a tunéziaiak fogadására: „Uram! Úgy gondoljuk, helyénvaló, hogy a tuniszi miniszternek, mielőtt elhagyja az Egyesült Államokat, lehetőséget biztosítsunk arra, hogy megnézhesse nagyobb városainkat és országunk legnépesebb részeit, mivel inkább az gyanítható, hogy az erőnket illetően téves benyomás alakult ki a fejében.”⁵⁶

Mellimelli valószínűleg megértette a számára szervezett utazás célját, és ennek megfelelően nem is sietett elhagyni az Egyesült Államokat. Madison Cathcartot kérte fel, hogy kísérelje el a követet, és legyen mindenben a segítségére a körút során. Az első állomás május 25-én Baltimore,⁵⁷ majd ezt követően az Egyesült Államok legnépesebb városa, Philadelphia (június 1.) volt.⁵⁸ Az utóbbi városban a követ csak rövid ideig tartózkodott, és rögtön

⁵⁰ Lowrie, Walter – Clarke, Matthew St. Clair (eds.): *American State Papers, Class I: Documents, Legislative and Executive, of Congress of the United States: Foreign Relations, 1789–1828*. 6 vols., Washington, 1832–1859. II. 799. 1806. április 14.; Thomas Jefferson elnöki üzenete a Tunisszal való nézeteltérésre vonatkozóan, 1806. április 18. *Naval Documents*, VI. 418.; Plumer: *Memorandum*, 487.; Paullin: *Diplomatic Negotiations*, 106.; Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 271–272.

⁵¹ *Northern Post*, 1806. május 1. A „milliókat a védelemre, de egy centet sem sarcra” vélemény nagymértékben meghatározta az amerikai külpolitikai gondolkodást a Napóleoni háborúk idején. Robert Goodloe Harpernek (1765–1825) tulajdonítható a fenti kijelentés, mely az ún. „XYZ-ügy” kapcsán hangzott el.

⁵² Janson: *Stranger in America*, 215.

⁵³ Mellimelli levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. április 7. *Naval Documents*, VI. 414.

⁵⁴ *Universal Gazette*, 1806. május 29.; *Newbury Herald*, 1806. június 3.

⁵⁵ Plumer: *Memorandum*, 344.; Wheelan: *Jefferson's War*, 219.

⁵⁶ Körlevél a külügyminisztertől [James Madison] a tunéziai követ útjára vonatkozóan, 1806. május 19. *Naval Documents*, VI. 428.

⁵⁷ *Newbury Herald*, 1806. június 3.

⁵⁸ *New-York Gazette*, 1806. június 13.

tovább indult New Yorkba, ahol szintén csak néhány napig maradt.⁵⁹ Mellimelli New York-i tartózkodása alkalmával derült ki, hogy kíséretének néhány tagja, Mohamed Su, Szulejmán és Musztafa megtagadta, hogy tovább kövesse őt, és visszatérjen vele Tuniszba. A kíséret tagjai úgy gondolták, inkább Amerikában maradnak, ahol minden tekintetben jobb életük van, mint otthon.⁶⁰

Amíg a muszlim diplomata a jelentősebb városokat látogatta, az amerikai kormány folytatta a neki és a tuniszi bejnek szánt ajándékok összegyűjtését – viszonzva a bej által küldött ajándékokat. Simon Theus például már március 15-én jelentette Madisonnak, hogy Charlestonban megvásárolta a bejnek szánt rizst.⁶¹ Továbbá igen értékes ajándék volt a bej számára megvett három poligráf, azaz sokszorosító készülék is (600 dollár). A Charles W. Peale-tól (1741–1827) beszerzett poligráfok ezüsttel voltak kirkák, és szövettel bélelt diófadobozokban voltak elhelyezve.⁶² Emellett a bejnek, a sahibtappának (magas rangú tuniszi hivatalnok), a diplomatának és kíséretének szánt ajándékok, a követtség amerikai tartózkodása alatt kifizetett illetmény és az egyéb költségek (például hintó bérlése) összegét 10 000 dollárban határozták meg. Cathcart jelentéséből tudjuk, hogy ez az összeg azonban nem fedezte a kiadásokat, és 3000 dollár ráfizetés keletkezett.⁶³ Az ajándékok végső összetételéről Charles D. Coxe tengerészgyalogos, aki mint *chargé d'affaires* volt jelen 1806 végén Tuniszban, leveléből értesülhetünk. Eszerint a tuniszi kikötőbe érkező hajó rakománya többek között „kávé, kosenil [bibortetű], porcelán, csokoládé, bútor, gyömbér, börszőnyfa [kékfa], rum, fűszerpaprika, poligráf stb.” volt.⁶⁴

Mellimelli a körút utolsó állomását, Bostont július elején érte el.⁶⁵ A tunéziai megbízottat washingtoni tartózkodásához hasonlóan szintén meghívták bálozni.⁶⁶ Ezt megelőzően pedig július 4-t is ebben a városban „ünnepelte”. Ezen a napon az *Olive Branch* újság értesülése szerint pohárköszöntőjében az amerikai nép iránti megbecsülését fejezte ki. Mellimelli szerint ugyanis „minden külföldi megbízott hasonlóképpen lenyűgözve térhessen haza országába az amerikai vendégszeretettel kapcsolatban, mint én, aki örökké jó szívvel fogok emlékezni arra”.⁶⁷

Cathcart a köszöntő ellenére már nagyon várta a tunéziai követ hazahajózását, hiszen Mellimelli igényei számára terhet jelentettek. Mellimellinek azonban kifogása volt az erre a célra kijelölt hajóval, a *Franklin* briggel kapcsolatban.⁶⁸ Többek között ezt a hajót jelölték ki az amerikaiak kárpótlásként az elfogott tuniszi hajók ellenében. A tunéziai diplomata azonban nem kívánt ezen a vitorlásan hazautazni. A hajóval kapcsolatos kifogását Jeffersonnak július 26-án írt levelében is kifejtette. Érvelése szerint a nevezett hajó 1803-ban

⁵⁹ *A Commercial Advertiser* állítása szerint Mellimelli június 20-án érkezett a városba. *Commercial Advertiser*, 1806. június 21.

⁶⁰ Macleod: *Mellimelli*, id. mű; Irwin: *Diplomatic Relations*, 165.; Marr: *Cultural Roots*, 66.

⁶¹ Theus levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. március 15. *Naval Documents*, VI. 389.

⁶² Charles W. Peale számlakivonata az Egyesült Államoknak a tuniszi bejnek szánt ajándékokról, 1806. április 4. *Naval Documents*, VI. 413.

⁶³ Cathcart levele a külügyminiszternek [James Madison], 1806. július 1. *Naval Documents*, VI. 448.

⁶⁴ Coxe levele John H. Dentnek, 1807. január 5. *Naval Documents*, VI. 497–498.

⁶⁵ Irwin: *Diplomatic Relations*, 165. Idézi *Repertory*, 1806. július 2.; *Salem Register*, 1806. július 3.; *Northern Post*, 1806. július 10.

⁶⁶ Mellimelli július 14-én részt vett a Mr. Labotierre által rendezett bálon, ahol többek között török táncokat is bemutattak. *Columbian Centinel*, 1806. július 12.

⁶⁷ *Olive Branch*, 1806. július 23.

⁶⁸ *Otsego Herald*, 1806. augusztus 28.

már volt tuniszi tulajdonban mint zsákmányolt hajó. Nem sokkal ezt követően azonban a bej parancsára eladták Triesztben.⁶⁹ „Uram! A *Franklin* brigg tegnap megérkezett ide, és nagy aggodalommal úgy vettem észre, hogy az egy zsákmányolt hajó, amelyet egy tripoliszi hadihajó fogott és adott el Tuniszban 1803-ban. Ezt a hajót kétszer használtam szállításra, és ezt követően Tuniszból Triesztbe küldtem, ahol azt eladták a tuniszi basa kifejezett utasítására. Következésképpen nem tudom elfogadni az azoknak a hajóknak a helyettesítőjeként, amelyeket Tripoli előtt fogtak el. [...] Azt kérem, hogy vagy utasítsa Mr. Cathcartot, hogy béreljen nekem egy kis hajót, amely elszállít engem Tuniszba, vagy engedje meg nekem, hogy béreljek egyet magamnak...”⁷⁰

Mellimelli kifogása közel sem volt jelentéktelen, mint ahogy azt Charles Paullin monográfiájában állította.⁷¹ A tuniszi bej képviselőjének kitűnő diplomáciai felkészültségét és emlékezetét mutatja a „*Franklin*-eset”. Mellimelli tisztán emlékezett egy négy évvel korábbi eseményre. Az amerikai politikusok részéről finoman szólva is óriási baklövés volt, hogy éppen azt a hajót akarták ajándékképpen Tuniszba küldeni, amely a bejnek egyszer már nem kellett. Még Cathcartnak is, aki olyannyira várta már Mellimelli hazautazását, tisztában kellett volna lennie a hajó előtörténetével. A konzult ugyanis 1802-ben értesítették arról, hogy a *Franklin* brigget a tripolisziak elfogták, és ezt követően eladták a tuniszi bejnek.⁷²

A követ kifogása és kérése így véleményünk szerint jogos volt. Az amerikaiak is felismerték ezt, és egy másik hajót, a *Two Brotherst* jelölték ki, hogy szállítsa a diplomatát és a bejnek szánt ajándékokat Tuniszba.⁷³ A hajóra történő átrakodás augusztus 20-án fejeződött be,⁷⁴ szeptember 17-én ki is hajózott Bostonból, és elindult Tunisz felé.⁷⁵

Mellimelli visszatérése Tuniszba

Mellimeli úgy hagyta el az Egyesült Államokat, hogy annak politikai vezetése nem volt biztos abban, sikerült-e rendezni a két állam közötti nézeteltéréseket.⁷⁶ A haditengerészeti miniszter szeptember 4-ei levelében például felhívta az amerikai földköz-tengeri flotta főparancsnokának, Hugh G. Campbellnek (flotta parancsnok 1806. május és 1807. december között) a figyelmét arra, hogy a tunéziai követ bejnek tett jelentése esetleg Hammúda részéről hadüzenetet válthat ki. A miniszter ezért azt javasolta a parancsnoknak, álljon harc-

⁶⁹ A *Franklin* brigget 1795-ben építették Philadelphiában. A hajót a Tripoli elleni háború idején, 1802-ben a muszlimok elfogták, és ezt követően eladták a tuniszi bejnek. A bej nem sokkal ezt követően ismét eladta a *Franklint*. 1805 áprilisában vásárolta vissza James Barron Triesztben. *Dictionary of American Naval Fighting Ships* – „*Franklin*” <http://www.history.navy.mil/danfs/f4/franklin-ii.htm>, a hozzáférés ideje: 2013. november; Irwin: *Diplomatic Relations*, 165–166. A hajó visszavásárlásáról: Thomas Robinson levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1805. április 23. *Naval Documents*, V. 531–532.

⁷⁰ Mellimelli levele Jeffersonnak, 1806. július 26. *Naval Documents*, VI. 462–463.

⁷¹ Paullin: *Diplomatic Negotiations*, 106.

⁷² Andrew Morris levele Cathcartnak, 1802. július 22. *Naval Documents*, II. 176–179.

⁷³ Menlevél az amerikai *Two Brothers* briggnak, hogy hazaszállítsa a tunéziai nagykövetet Tuniszba, 1806. augusztus 5. *Naval Documents*, VI. 471.; Irwin: *Diplomatic Relations*, 166.

⁷⁴ Cathcart levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1806. augusztus 20. *Naval Documents*, VI. 475–476.

⁷⁵ *Boston Commercial Gazette*, 1806. szeptember 18.; *American Citizen*, 1806. szeptember 24.; Paullin: *Diplomatic Negotiations*, 106.; Marr: *Cultural Roots*, 66–67.

⁷⁶ *American State Papers, Foreign Relations*, II. 799. 1806. április 14.; Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 272.

készültségben, és figyelje a tunéziai flotta minden mozdulatát.⁷⁷ A bizonytalan helyzettel az amerikai újságok is tisztában voltak. A *National Intelligencer*, hivatkozva Hugh G. Campell cádizi amerikai konzulnak írt 1806. decemberi levelére, 1807. március 23-án azt írta, hogy „a tuniszi nagykövet 3-án úgy hajózott el innen [Gibraltár, 1806. december 3], hogy nem a legjobb a véleménye kormányunkról, ami előidézheti azt, hogy a bej ellenséges módon járjon el irányunkban...”⁷⁸

Hammúda bej azonban az amerikaiak helyett számára fontosabb ellenséggel, az Algíri Kormányzósággal kívánta felvenni a harcot. Algír és Tunisz kapcsolata közel sem volt felhőtlen a 18. században. 1756-ban például algíri csapatok elfoglalták a kormányzóság jelentős területét. A Tuniszi Kormányzóság teljes, Algír által történő megszállásának fenyegetése, Asma Moalla tunéziai történész szavaival élve, mindig Damoklész kardjaként lógott a levegőben.⁷⁹

Az Algír elleni háború előkészületeinek idején,⁸⁰ december 17-én a *Two Brothers* megérkezett Tuniszba. További kéthónapos amerikai bizonytalanságot követően Hammúda levelet írt Jeffersonnak 1807. február 27-én, melyben köszönetét fejezte ki az amerikaiak követe irányába tanúsított kedveségéért, és biztosította az amerikai elnököt a béke fenntartásáról a két állam között: „Nagykövetem, Szulejmán Mellimelli, aki biztosságban megérkezett ide az 1806-os év decemberének közepén, hazatérve az ön boldog és virágzó államai-ból, hűségesen átadta nekem az általam mindig szívesen és készségesen fogadott június 20-ai levelét, melyet igyekezetére és szorgalmára bíztak [...] Korábbi szerződésünk legyen betartandó törvény azért, hogy az államaink között lévő kereskedelem és párbeszéd virágoz-zon, és minden kapcsolatunk a teljes és tökéletes kölcsönösség elvén alapuljon...”⁸¹

Összegzés

Szidi Szulejmán Mellimelli tunéziai diplomata 1805–1806-os amerikai tevékenysége egyike volt a legszínesebb követségnek az Egyesült Államok történetében. A követség során először találkozott hivatalos formában a muszlim világ az amerikai értékekkel. Nemcsak az amerikai lakosokat, hanem az amerikai politikusokat is váratlanul érte ez a helyzet.

Az amerikai kormány Mellimelli minden személyes kívánságát igyekezett teljesíteni, hogy ezáltal megnyerjék a megbízott szimpátiáját, és kedvezően alakítsák a diplomáciai tárgyalásokat. A Jefferson-adminisztráció elismerte, hogy az 1805-ben elfogott tunéziai hajók után kártérítés jár Tunisznak, azonban azt semmilyen formában sem volt hajlandó el-

⁷⁷ A haditengerészeti miniszter [Robert Smith] levele Campbellnek, 1806. szeptember 4. *Naval Documents*, VI. 479. 1805–1806 között több hajó visszatért Amerikába és csak a *Hornet* brigg érkezett a Földközi-tengerre 1806. május 26-án. Dent levele a haditengerészeti miniszternek [Robert Smith], 1806. május 26. *Naval Documents*, VI. 434. Campbell meglehetősen nehéz helyzetben volt, mivel parancsnoksága alatt ekkor csak három hajó (*Constitution*, *Hornet*, *Enterprize/Enterprise*) állt. Allen: *Our Navy and the Barbary Corsairs*, 272.

⁷⁸ *National Intelligencer*, 1807. március 23.

⁷⁹ Moalla: *Regency of Tunis*, 55.

⁸⁰ Az 1807-es tuniszi–algíri háborút kezdetben a tunéziaiak kudarcai jellemezték. Az algériai Constantine melletti csata például a tunéziaiak vereségével ért véget. A következő támadás már több sikerrel járt. Juszuf Sahib at-Tábi vezetésével a tunéziaiak győzelmet arattak Salátánál július 13-án. Moalla: *Regency of Tunis*, 56–57.; Abun Nasr, Jamil: *A History of the Maghrib*. Cambridge, 1971. 185–185.

⁸¹ Hammúda levele Jeffersonnak, 1807. február 27. *Naval Documents*, VI. 508. A *National Intelligencer* májusi számában is a nézeteltérés rendeződéséről számolt be. *National Intelligencer*, 1807. május 27.

fogadni, hogy bármilyen sarcot – például tengerészeti eszközök küldése formájában – fizessen a Tuniszi Kormányzóságnak.

Miközben a tunéziai követ az amerikai városok, Norfolk, Washington, Baltimore, Philadelphia, New York és Boston vendégszeretetét élvezte, az amerikai kormánynak komoly kétségei voltak arra vonatkozóan, hogy sikerül-e a nézeteltéréseket rendezni Tunisszal, vagy háború tör ki a két állam között.

Hammúdának és a Tuniszi Kormányzóságnak azonban nem állt érdekében háborút kezdeni az Egyesült Államokkal. A bej ugyanis a Tuniszt a 18–19. században szinte állandóan fenyegető Algíri Kormányzósággal vette fel a harcot. Az amerikai hivatalnokok a Földközi-tengeren, például James Dodge, tisztában voltak a bej békés szándékaival. Ezzel szemben az amerikai politikusok a tengerentúlon, mint például Thomas Jefferson vagy Robert Smith, komolyan tartottak egy tuniszi hadüzenettől. Ez mindenekelőtt Mellimelli tevékenységének volt köszönhető.

ZSOLT PALOTÁS

The activity of Sidi Soliman Mellimelli in the United States, 1805–1806

On September 5, 1805 the *Congress* frigate on board with Sidi Soliman Mellimelli, who was the representative of Hammuda, Tunisian Pasha Bey, sailed off Tunis and went to North America. The Muslim ambassador was commissioned to find a diplomatic solution to the misunderstanding (the US Navy captured three Tunisian vessels) that emerged between the Regency of Tunis and the United States of America in the summer of 1805.

Mellimelli was the first Muslim envoy to negotiate in the United States, between November 4, 1805 and September 17, 1806. The American government satisfied every personal demands of Mellimelli so as to gain the sympathy of the ambassador. Furthermore, the Jefferson administration acknowledged that Tunisia should be compensated for the captured vessels. However, the administration refused to accept to pay any kind of tribute to the Regency of Tunis.

While the Tunisian envoy was enjoying the hospitality of the American cities (Norfolk, Washington, Baltimore, Philadelphia, New York and Boston), the American government had serious doubts about whether the differences would be arranged or a war would break out between the two nations. According to the primary sources, Mellimelli was able to keep the American leadership in uncertainty for more than a year as to whether the misunderstanding would be settled in a diplomatic way or a war would evolve between the two nations.

SÜLI ATTILA

Egy árulás története: Balázs Manó honvédőrnagy életútja*

Bevezetés

Háromszék törvényhatósága az 1848. november 28-án tartott „nemzeti” gyűlésén mondta ki az önvédelmi harc vállalását. Ezt megelőzően végezték ki népítélet keretében az árulással vádolt Balázs Manó őrnagyot, a 12. honvédszászlóalj parancsnokát.

Az utókor Balázs Manót magától értetődően olyan árulónak tartotta, aki 1848-as tevékenységével és a korábbi határőrszti szolgálata alatt elkövetett kegyetlenkedéseivel kiérdemelte a sorsát. A Közlöny 1849. január 16-i számában megjelent tudósítás szerint, amelynek szerzője az információit a január elején Kolozsvárra érkező háromszéki küldöttektől (Lisznyai Kálmán, Jakab Elek, Macskási Antal, Jenei József) nyerte,¹ Balázs Manó arra biztatta honvédejait, hogy álljanak át báró Anton Puchner altábornagyhoz, erdélyi főhadparancsnokhoz, illetve a zászlóaljparancsnok az ellenséggel levelezett. Balázs állítólag azt is állította, hogy pénzzel nem rendelkezik, noha később 6000 forintot találtak nála. A felbőszült nép a honvédekkel együtt „a szó valódi értelmében” szétszaggatta az őrnagyot. „Erre Zsombori² hűséget esküve a székely és általában a magyar ügyek vezére lett, s nincs rá panasz.”³ Benedek Áron nagyborosnyói lelkész a kolozsvári Honvéd című napilapban megjelent, Háromszék önvédelmi harcát felidéző cikkében így értékelte az eseményt: „Mert hogy a véletlen és gyanúsán kimúlt Donáth⁴ és Lamberg⁵ sorsára jutott Balázs őrnagyok – kiknek s bűntársaik gonoszságán törek meg a székely bátorság – a camarilla bérencei voltak, tények, s cáfolhatatlan adatok igazolják. Amaz a Magyarsáron árulás következményében megtámadott székely vadászcsapat védelmére nem bocsátá a közvetlen parancsnoksága alatt lévő

* Jelen dolgozat az MTA BO/00002/12. számú Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült el. Itt szeretnék köszönetet mondani a tanulmányom elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségért Hermann Róbertnek, aki gazdag anyaggyűjtését a rendelkezésemre bocsátotta, Egyed Ákos akadémikusnak a szakmai tanácsaiért, Németh Györgynek, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára szakreferensének és Demeter Lajos helytörténésznek.

¹ Lisznyai Kálmán (1823–1863) költő, 1848-ban a 15. (Mátyás) huszárezred katonája; Jakab Elek (1820–1897) történetíró, Mátyás huszár; Macskási Antal (1820–1883) Mátyás huszár; Jenei József (1823–1880) birtokos, a maroszséki nemzetőrség tisztje.

² Sombori Sándor ezredes.

³ Közlöny. Szerk.: Gyurmán Adolf. Debrecen. 2. évf. (1849) 1849. január 16. 8.

⁴ Donáth György (1792–1848) alezredes (15. határőrezred), később a székely tábor dandárparancsnoka. 1848. november 19-én halt meg betegségben Marosvásárhelyen.

⁵ Lamberg Ferenc gróf altábornagyot, pozsonyi hadosztályparancsnokot a felbőszült pesti nép 1848. szeptember 28-án felkoncolta.

és csak negyedórányi távolságra állomásozó nagyszámú rendes fegyvereseket.⁶ Emez pedig múlt évi november 27-én, mikor a szász-oláh rablócsorda Hídvége körül legfenyegetőbb állást vón Háromszék megtámadására, cselet, erőszakot, s mindent elkövette, hogy a vezérlete alatti vitéz honvédek letegyék a fegyvert. De a lelkes honfiak ellenszegülve a szaladással menekülni kívánó ármánykodót S[epsi]szentgyörgyig úzték, és ott, miután nála talált levelekből is a bűne kiviláglott, 28-án a felbőszültség miatt előlegeztetve a végrehajtás törvényes útja, rongálások s két lövésök alatt összerogyék, a marosvásárhelyi ütközetben is reactionális cselszövényét kiténtetett honáruló. Rémületes vala e kínos kivégzés, de méltó díja a legfeketébb honárulási merényletnek. Lovakkal tapodtaték a holttest; s átkot szora a felbúsult nép a kiszzenvedettnek még emlékére is.

E nap méltán örökre emlékezetes maradand a székely nép történeteinek évkönyveiben. A kocka végre elvetették. A catilina, árulási vérfürdő életet s keresztiséget ada a marosvásárhelyi ütközet után hozzánk menekült honvédek által élesztett háromszéki lelkesültségnek.⁷

Dózsa Dániel maroszléki nemzetőr és újságíró 1848. december elején Pap Mihály őrnaggyal és Kővári László társaságában érkezett Erdővidékre a helyi lakosság megnyerése céljából. Emlékeit a magyar kormányzat hivatalos lapjában, a Közlönyben megjelenő cikksorozatában örökítette meg. Dózsa szerint August Heydte báró százados, az Erdővidékre betörő császári különítmény parancsnoka és Daniel Imre császári biztos Balázs őrnaggyal együttműködve hajtotta végre Bardóc fiúszék lefegyverzését. Az utóbbit azonban a honvédek megtudták, és elfogták az őrnagyukat. Őt „a nép Sepsiszentgyörgy piacán bűneihez méltó halállal végeztet ki, és rabokkal temettette el a bitófa alá”.⁸

A három fenn idézett írást leszámítva a korabeli források többsége mélyen hallgatott az ügyről. Ennek okát csak találgatni tudjuk, azonban nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy bár a népitélet forradalmi időkben nem példa nélküli eset, maga a cselekmény mindenképpen törvényellenes volt. Ettől függetlenül a későbbi visszaemlékezésekben és történeti munkákban Balázs Manó tettét árulásnak vélték, sőt néhányan annyiban kiszínezték a történetet, hogy a kivégzett főtitizet eleve emberi érzéseiből kivetkőzött lénynek ábrázolták, aki határórtisztként visszaélt a hatalmával, és a neki alárendelt állománnyal embertelenül bánt. Kővári László szerint Balázs még attól sem riadt vissza, hogy az édesapját megbotoztassa.⁹ Elbeszélése szerint a honvéd őrnagyot katonái fogták el és kísérték a szék házába, miután a levelezéséből nyilvánvalóvá vált az árulása. Kővári azt is tudni vélte, hogy Balázs már 1848. május 16-án jelezte az erdélyi főhadparancsnokságnak, hogy még magyar származását is kész megtagadni azért, hogy saját nemzete ellen harcolhasson.¹⁰ Az elfogott parancsnok tárgyalása a szék házában folyt, az eljárás azonban elhúzódott, a főtéren össze-

⁶ A háromszéki dandár egyik egységét, a Kálnoky Dénes gróf által Erdővidéken szervezett és vezetett vadászcsapatot 1848. október 25-én császári csapatok, román és szász felkelők Magyarsárosnál meglepték és szétverték. A csúfos kudarc után a dandárvezért, Donáth György alezredest felmentették, helyébe Josef Betzman alezredest nevezték ki.

⁷ Benedek Áron: *Háromszékről*. Honvéd. Szerk.: Ocsvai Ferenc. Kolozsvár, 2. évf. (1849) 87. sz. 1849. április 9. 341.

⁸ Dózsa Dániel: *Erdély végnapjaiból*. In: Zepezsaner Jenő: Udvarhelyszék az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki eseményekhez. Székelyudvarhely, 1999. 187–200.

⁹ Hasonló álláspontot képviselt K. Horváth Ignác Mátvás huszárszázados is. Kovachich Horváth Ignác: *Töredékek az 1848 és 1849-ki székely hadjáratokról*. Sajtó alá rendezte: Demeter László. In: Határvidék. 1762–1918. I. Felelős szerkesztő: Demeter Lajos. Sepsiszentgyörgy, 2003. 29.

¹⁰ Erre vonatkozólag egykorú kútfővel nem rendelkezünk.

gyűlt tömeg pedig attól tartott, hogy emiatt nem születik meg az általuk várt ítélet. Ennél fogva berontottak a tárgyalóterembe, kiragadták Balázst, és „ős székely szokás szerint, mint árulót” szuronyokkal és a lovak patája által kivégezték. Kővári szerint „a különben szép, eszes, magas termet férfi ott állt most a bitófa alatt; neje nem látogatta meg, csak gyermekét csókolhatja meg, kit hozzá felemeltek.”¹¹ Hasonló álláspontot képvisel Balázs Manó megítélésében Nagy Sándor és Egyed Ákos.¹² Mérsékeltőbb véleményt fogalmazott meg tanulmányában Csikány Tamás. Szerinte a honvéd őrnagy vétkét aligha lehet pontosan megállapítani, de tény, hogy tárgyalat Heydte kapitánnyal, az Erdővidékre betörő ellenséges különítmény parancsnokával.¹³

Balázs Manó árulóként való ábrázolásának tipikus példáját a szépirodalomban Sombori Sándor Gábor Áron című ifjúsági regényében találjuk. Sombori olvasmányos munkája, amely a történelmi tévedések tárháza, szinte már a háttérben lapuló ellenforradalmár képében szerepelteti a szerencsétlenül járt honvéd őrnagyot, aki Dobai Károly ezredes véleménye szerint „karakter nélküli ember volt”. A szerző szerint Balázs közvetlenül az agyafalvi székely nemzeti gyűlés után Nagyszébenbe ment Puchnerhez, feljánlva szolgálatait, mire a főhadparancsnok a székely tábor bomlasztásával bírta meg őt. Az Erdővidéket részben feladó őrnagyot a honvédjein kívül Gál Dániel buktatta le, és a nép kollektíven szolgáltatott ítéletet az áruló számára.¹⁴

Balázs Manó életpályája 1848 tavaszáig

Balázs Manó 1811. március 30-án született a csíkszéki Csomafalván, katolikus székely család sarjaként. Édesapja, Balázs Károly, aki 1826-tól gyergyószentmiklósi előnévvel nemesiséget nyert, szintén a székely határőrségnél szolgált, ahonnan századosként vonult nyugdíjba. Bátyja, Balázs Konrád a 15. (2. székely) határőrezred tisztje volt, 1845-től őrnagy és zászlóaljparancsnok. Ő volt annak a mozgósított zászlóaljnak a parancsnoka, amelyet 1848. május elején előbb az erdélyi vármegyékbe a román parasztmozgalmak megfékezésére, majd a délvidéki hadszíntérre vezényeltek.¹⁵

Balázs Manó a katonai szolgálatát 1824. február 1-jétől kezdte meg a 15. (2. székely) határőrezred önköltséges hadapródjaként. 1831. április 16-tól zászlós az erdélyi kiegészítésű 62. sorgyalogezredben. Mint képességeiben és intellektualitásában kiemelkedő tisztjelöltet felvették a magyar nemesi testőrséghez 1831. szeptember 1-jén, ahol mint II. testőrőrmeister szolgált. A Mária Terézia által alapított, Bécsben szolgálatot teljesítő magyar nemesi testőrségbe elsősorban a magyar származású tisztek szellemi elitje kerülhetett be. Innen főhadnagyi rangban a 49. sorgyalogezredhez helyezték át 1836. szeptember elsején, majd 1844-től századosként ismét a 15. (2. székely) határőrezredben szolgált, ahol a 4. század parancsnoka volt.¹⁶

¹¹ Kővári László: *Erdély története 1848-49-ben*. Pest, 1861. 126–127.

¹² Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848-49*. Kolozsvár, 1895. 43–44.; Egyed Ákos: *Háromszék 1848-1849. Forradalom, szabadságharc*. Harmadik, bővített kiadás. Sepsiszentgyörgy, 2008. 140–141.

¹³ Csikány Tamás: *A háromszéki kisháború 1848 decemberében*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 3. sz. 837–873., 848.

¹⁴ Sombori Sándor: *Gábor Áron*. Bukarest, 1957. 92–94., 140–143.

¹⁵ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848-49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 216–217.

¹⁶ Hellenbronth Kálmán: *A magyar testőrségek névkönyve. 1760–1918*. Budapest, 1939. 70–71.; Nagy: *Háromszék önvédelmi harca*, 46.

Az 1830-es évek végén megnősült, felesége Jindra Anna lett, akitől Emánuel nevű fiúgyermek 1839. június 26-án született.

Katonai szolgálata alatti viselkedéséről nagyon keveset tudunk. Szolgálati jellemzése szerint, amelyet 1848-ban parancsnoka, Dobai Károly ezredes készített, Balázs kiváló csapatpattiszt volt, aki a német és magyar nyelvek mellett az angol és olasz nyelveket is bírta. Minden bizonnyal alkalmazta a botbüntetést, amely a császári-királyi hadseregben a fenytés egyik eszköze volt, de hogy ezzel visszaélt volna, arra nézve forrással nem rendelkezünk. Ettől függetlenül a büntetés ezen formája mind testileg, mind lelkileg nagyon fájdalmas és megalázó volt. Így nem tekinthetjük meglepőnek, hogy éppen az április 25–26-i uzoni események¹⁷ idején az egyik határőr tüzér, Botos nevű azzal fenyegette Balázst, hogy két puskagolyót tart magánál, egyiket a századparancsnoknak, másikat önmagának szánja az első adandó alkalommal. Ennek következtében a zászlóaljparancsnokság Botost Nagyszebenbe szállította, és ott folytatták le ellene a hadbíróági eljárást.¹⁸ Azonban nem valószínű, hogy Balázs a botbüntetést édesapjával szemben alkalmazta – vagy alkalmazhatta – volna. Balázs Károly százados és nemes volt, sőt fiával szemben még rangidős tiszt is. Nincs arra bizonyíték, hogy a fiának alárendeltje lett volna, aki még ebben az esetben is csak a hadbíróági eljárás keretében léphetett volna fel vele szemben.

Árkosi Kiss Mihály unitárius lelkész emlékezése szerint 1844-ben Balázs Manó elrendelte, hogy a lelkész a századának tartson prédikációt. Ennek végén, a templomból való kijövetelkor a százados kezét nyújtott Kissnek, megköszönvén, hogy határőreit a katonai szolgálat teljesítésére utasította, emellett dicséző levelet írt a lelkésztől az ezredparancsnokság részére.¹⁹

Nagy Sándor szerint Balázs a gyűlölt határőri katonáskodási rendszer jelképe volt. Ennek alátámasztására két okmányt közölt, 1847-ből és 1848-ból, melyekben Balázs mint századparancsnok hozzájárult a beosztottjai házasságához. Kétségtelen tény, hogy a határőrség intézménye mélyen meghatározta a katonák magánéletét is, de a korlátozások a rendszer egészét jellemezték, ezekből Balázs Manóra nézve mélyreható következtetéseket levonni nem lehet.²⁰

Katonai pályájának alakulása 1848 tavaszán és őszén

1848-ban alapvető változások következtek be Erdély politikai és társadalmi berendezkedésében. Május 31-én az erdélyi diéta elfogadta a Magyarországgal való uniót, amelyet rövidesen szentesített V. Ferdinánd. E politikai változás kihatott az erdélyi főhadparancsnokságra is. A nagyfejedelemségben állomásozó csapatok többsége – leszámítva a két székely gyalog és a székely huszárezred 3 osztályát – idegen (osztrák, cseh, morva, lengyel, ukrán) és román kiegészítésű volt. Noha az erdélyi főhadparancsnokságot az uralkodó június 10-én utasította a magyar minisztérium rendelkezéseinek teljesítésére, a katonai hatóságok együttműködési szándéka kétséges volt. A parancsnokok többsége az uralkodó iránti feltét-

¹⁷ 1848. április 25-én a 15. (2. székely) határőrezred négy százada megtagadta a kiindulási parancsot, illetve lefoglalta és visszaszállította a kivitelle tervezett 1550 darab kovás puskát. A négy század Tordára és Nagyenyedre vonulását és a fegyverek elszállítását a guberniumi biztosok érték el végül.

¹⁸ *Balázs Konrád és emlékirata*. Határvidék. 2. Szerk.: Demeter Lajos. Sepsiszentgyörgy, 2006. 40–59., 44–45.

¹⁹ Kiss Mihály *Árkosi unitárius esperes politikai fogsága*. Keresztény Magvető, 22. évf. (1887) 6. sz. 415–416.

²⁰ Nagy: *Háromszék önvédelmi harca*, 46.

len hűség és a birodalmi egység szellemében nevelkedett, és eleve rossz szemmel nézték a magyar önállóodási törekvéseket.

1848. május 19-én Batthyány Lajos miniszterelnök szózatot intézett a székely székekhez és ezrekhez, melyben a délvidéki szerb lázadás miatt önkéntes zászlóaljak alakítására és a Szegeden alakuló táborhoz való csatlakozásra szólította fel őket. A mozgósítás elősegítésére háromtagú küldöttséget menesztett Erdélybe, pontosabban Székelyföldre. Ezen lépését azonban sem az erdélyi főkormányzósággal, sem a bécsi kormányzóséggel nem egyezett meg, kiváltva azok gyanakvását és nehezítését. Ellenezte a székely alakulatok kimozdítását a magyar kormány legbiztosabb támaszának számító erdélyi liberális nemesség is, mert félt, hogy a román parasztmozgalmakkal szemben nem marad megbízható fegyveres erő. Végül kompromisszum született: a román és székely határőr gyalogezrek egy-egy zászlóaljja és a 11. székely határőr huszárezred alezredesi osztálya fog a délvidéki táborba vonulni.²¹

A délvidéki hadszíntérre való vezénylés az 1848 májusa óta Tordán és Nagyenyeden állomásozó háromszéki századoknál kis híján lázadást idézett elő, mivel nekik korábban azt ígérték, hogy nem kell Erdély határait elhagyniuk. A főkormányzóság Mikes János grófot, illetve Berde Mózes ügyvédet küldte a meggyőzésükre. Az utóbbi egyébként a háromszéki határőri rend országgyűlési követe volt. A Tordán állomásozó két század állományából csak egy fő volt hajlandó Magyarországra kiindulni, a többiek pedig csak akkor, ha a nemesek is velük tartanak. Némileg jobb volt a helyzet Nagyenyeden, ahol csak 25 fő szabta az előbbi feltételt, a többiek készek voltak azonnal indulni. A zászlóalj júliusban nem túl nagy lelkesedéssel elindult a Délvidékre, állományából mintegy 82-en szöktek haza. A 6. század tagjai Balázs Konrád őrnagyot, zászlóaljparancsnokot lelövésével fenyegették arra az esetre, ha elrendeli a menetelést. Erre végül nem került sor, de a század állománya hátra maradt.²²

Ebben a nehéz helyzetben Pap Mihály nyugalmazott őrnagy 1848. augusztus 5-én Kézdivásárhelyről felszólítást intézett a székely határőrökhöz. Emlékeztette őket a régi székely vitézségre, illetve arra, hogy a francia forradalmi és napóleoni háborúkban milyen bátran harcoltak. A hazaszökött katonák szégyen hoztak a székelységekre, és felkérte a papokat, lelkipásztorokat, hogy jó szóval bírják visszatérésre a dezertálókat. Felszólítását az alábbi sorokkal zárta: „Uram bocsásd meg nekik bűneiket, mert nem tudják mit tselekedtenek, ezen estben titeket kedves Veterán Társaim kiket az isten jó egészséggel és erővel megáldott, tellyes bizodalommal kérlek, hogy mi ezen motskot rajtunk Száradni, a' bujtotatóknak káros ármiánkodásait is tovább harapózni meg ne szenvedjük – hanem fogjunk fegyvert és sissünk kedves magyar hazánkot ellenségeinktől megoltalmazni –

Én mindenkor életemet is ezen szent ügyé[r]t feláldozni kész vagyok reméllem, hogy ti is kedves barátaim engemet követni fogtok, addig is Isten veletek.”

²¹ A téma alapos feldolgozása: Urbán Aladár: *A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában*. Hadtörténelmi Közlemények, 27. évf. (1980) 3. sz. 405–420.; Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: *Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken*. Budapest, 2008.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). Gubernium Transylvanicum. Elnökségi iratok. F37. 1848:1802. Mikes János gróf és Berde Mózes jelentése a főkormányzóságnak. Kolozsvár, 1848. június 29. Közli: *Documente privind Revoluția de la 1848. în Țările Române. C. Transilvania*. Vol. VIII. 26 iunie–30 iunie. Volum întocmit de: M. Bodor, E. Cosma, G. Neamțu. Cu cuvânt introductiv de Acad. Camil Mureșanu. București, 2007. 233–234.; *Balázs Konrád emlékirata*, 46–47.; Csikány–Demeter–Egyed–Kedves–Urbán: *Székely határőrök*, 70–71.

A felhívás kihirdetését Balázs Manó százados külön rendeletben hagyta meg a századkormányára alá eső falvak előjáróinak. Érdemes ezt teljes terjedelmében közölnünk, mert hüen tükrözi a később kivégzett tiszt felfogását:

„A’ falusi Commendáns és Katona Bíráknak

S[epsi] Sz[en]t György aug[usztus] 7^{kén} 1848^{ba}

Ezen nyilatkozatott másolatba, mely minden valódi Székely Katonában a’ ki ősseink által szerzett Országszerte híres, ditsó nevet hordoztak, jelenleg pedig Szeged alá a’ nagy magyar honnunk védelmére szál[í]tott Székely katona atyánkfiá[i] által bémotskoltatott tény miat[t] – méltó és örökre megsértő vészhangra talált – oly meghagyással közöltetik, hogy eztet a’ kívánság szerént illő módon közhírré tenni tartsák kötelesség[ne]k. –

Balás százados”²³

A fentiekből láthatjuk, hogy Balázs Manó nem tartozott a magyar kormányzat esküdt ellenségei közé. Először ezredparancsnokától, Dobai Károly ezredestől kérte 1848. július 27-én alkalmazását a szerveződő honvédségnél, zászlóaljparancsnoki beosztásban, őrnagyi rendfokozattal. Ezt az alábbi sorokkal indokolta: „Csak is pontos szolgálatom megtételével érzem magamot testi és lelki erőbe. – Mivel nevezetesen itten katonai működésünk némely körülmények által oly annyira meg vagyon fojtva, hazafiúi indulatomnál fogva méltán óhajtanám, most éppen ahol szeretett hazánkat sokféle ellenségeskedések fenyegetik, egy oly elhelyeztetésemet, hol ipar és szorgalmom által magamat használtathatnám.” A kérelmet Dobai ezredes azzal a megjegyzéssel továbbította az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz, hogy meggyőződése, hogy Balázs több jelentkezővel együtt a „kötelességöknek megfelelnek”.²⁴ Az áthelyezés motiváló tényezőt jelenthetett Balázs számára, aki ekkor már 24 év 6 hónap szolgálati viszonytal rendelkeztet, hiszen a császári-királyi hadseregben az előmenetel 1848-ig nagyon nehézkes volt. Kérését megismételte Mészáros Lázár hadügyminiszternél. Itt több lehetőséget is felvázolt alkalmazásával kapcsolatban. Vállalt volna szolgálatot a hadügyminisztériumba vagy tanári hivatást a Katonai Főtanodában, végül pedig zászlóaljparancsnoki beosztást valamelyik honvéd vagy nemzetőr alakulatnál.²⁵

Balázs Manót 1848. augusztus 25-én nevezték ki őrnagynak és a 12., marosvásárhelyi székhelyű honvédzászlóalj parancsnokává.

Erdélyben az első négy honvédzászlóalj toborzása és szervezése 1848. június elején kezdődött meg Kolozsvár, Marosvásárhely, Déva és Fogaras székhellyel (sorszámuk: 11-14.). Az érdemi szervezőmunkát a Vay Miklós báró királyi biztos felügyelete alá rendelt főkormányos végzte, amely fogadta az erre a célra magánszemélyek által felajánlott adományokat is. A hadügyminisztérium rendelete alapján az erdélyi főhadparancsnokság megadta a szükséges támogatást, amely ekkor még abban merült ki, hogy a hadfogadó helyekre magyarul beszélő tiszteket és altiszteket rendeltek ki. Július második felében a zászlóalj

²³ Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe. 387. Fond. 2. dosszié 114–115.

²⁴ MNL OL Országos Nemzetőrségi Haditanács. Közösen Kezelt Általános Iratok. H92. 2732/nó. Balázs Manó százados levele Dobai ezredeshez, Sepsiszentgyörgy, 1849. július 27. Mellette: Dobai ezredes átírata az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz. Kolozsvár, 1848. augusztus 10.

²⁵ MNL OL Országos Nemzetőrségi Haditanács. Közösen Kezelt Általános Iratok. H92. 3108/nó. Balázs Manó százados levele Mészáros Lázár hadügyminiszterhez, Sepsiszentgyörgy, 1848. július 22. Mellette: Balázs Manó katonai szolgálati leírása.

szervezését Dobai Károly ezredes, a 15. (2. székely) határőrezred parancsnoka vette át, aki augusztusban elkészítette a zászlóalj fegyver- és felszerelési igényét. A honvédek részére szeptemberben 2000 darab Augustin rendszerű gyutacsos puskát és 1000 katona részére egyenruházatot szolgáltatott ki a gyulafehérvári raktárból. Szintén szeptemberben pénzhány miatt a négy zászlóaljat összevonták, a dévai önkénteseket Kolozsvárra, míg a fogasiakat Marosvásárhelyre rendelték.

A 12. zászlóalj honvédjeit a marosvásárhelyi várban képezték ki. Arról, hogy Balázs zászlóaljparancsnokként milyen emberi tulajdonságokkal rendelkezett, Vajasdi Lajosnak, az alakulat egykori katonájának visszaemlékezéséből nyerhetünk képet: „Én derekabb és szebb testtartású, büszke katonát még most sem ismertem, mint amilyen volt Balázs Manó. – Szerettük is úgy, mint édesapánkat, útközben hozzánk csatlakozott tarka paripáján velünk élcelt, tréfált és verset énekelt velünk útközben.”²⁶

A harmadik balázsfalvi gyűlés (1848. szeptember közepe) során meghirdetett román felkelés következtében Tholdalagi Ferenc gróf maroszéki főkirálybíró a zászlóaljat Küküllő megyébe kívánta rendelni, ezt azonban Dobai ezredes ellenezte, mivel az újoncok még ki-képzetlenek, és a napokban kapott „lókupakos”²⁷ puskák használatát sem sajátították még el eléggé.²⁸

Ebben a feszült légkörben, szeptember 30-án érkezett a városba a 41. Sivkovich sorgyalogezred négy százada, amelyeket a helyi parancsnok, Georg August von Auenfels ezredes a várban kívánt elszállásolni. Mivel a városba érkező sorkatonaság parancsnoka a magyar kormányról ellenszenvvel nyilatkozott, a polgárok, Berzenczey László²⁹ kormánybiztossal az élen egyre hangosabban követelték a távozásukat. Ekkor Balázs őrnagy felment August ezredeshez, aki kijelentette, hogy a sorgyalogságot a város főbírája és a szék főkirálybírója hívta a várba. Balázs az említett két tisztségviselővel visszament Augusthoz, aki ekkor úgy nyilatkozott, hogy sem a főkirálybíró, sem a főbíró nevét nem hozta korábban szóba. Ekkor Balázs és August kis híján összeverekedtek, de végül sikerült elsimítani az ellentéteket. A sorkatonák végül elvonultak a városból.³⁰

Szeptember végén a román mozgalmak ellenében bevetették a zászlóalj két századát. Október elején a nyárádtói román mozgalom lecsendesítésére a főkirálybíró először 400 honvédet akart kirendelni, végül az alakulat gyenge fegyelme miatt csak 120 főt küldött ki. Október 14-én a főkirálybíró újabb 300 honvédet rendelt ki a forrongó vidékre. A Balázs őrnagy vezetésével Nyárádtőre kivonuló honvédek felgyújtották a falut.³¹

1848 őszén az erdélyi helyzet megoldását sokan a székelység mozgósításától remélték. A székely had felállítását az október 16–18-án tartott agyagfalvi gyűlés határozta el. Ennek élére a 11. (székely) huszárezred parancsnokát, Sombori Sándor ezredest állították, a tábori főbiztos pedig Berzenczey László lett. A négy széknek megfelelően 4, egyenként 4000-4000 fős dandár létrehozását mondták ki. A székely tábor tehát lényegében egy közel tizenöt-

²⁶ MNL OL Mikrofilmgyűjtemény. 17669. tekercs. A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára. 1848-1849-es Ereklýmúzeum. *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

²⁷ Ezek valójában gyutacsosak voltak.

²⁸ Süli Attila: *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadszapat szervezése Erdélyben 1848-ban*. Sepsiszentgyörgy, 2011. 128–129.

²⁹ Életútjára lásd: Egyed Ákos: *Berzenczey László*. In: 1848 erdélyi magyar vezéralakjai. Marosvásárhely, 2004. 20–36. (Erdély emlékezete)

³⁰ MNL OL Vay Miklós kormánybiztosi iratai. H113. 1848:1229. Tholdalagi Ferenc gróf beszámolója Vay királyi biztoshoz, Marosvásárhely, 1849. szeptember 30.

³¹ Süli: *A nemzetőrség...* 129.

húszezres létszámú népfelkelő „hadtest” volt, melynek kötelékében körülbelül 2500 reguláris katona harcolt. Tüzérséggel egyáltalán nem rendelkeztek. A reguláris alakulatok közé sorolandók a két székely határőrezred egy-egy zászlóalja, a székely huszárezred három százada és a 12. honvédszászlóalj. Harcértékük szempontjából a második vonalat jelentették a székek és városok felfegyverzett nemzetőrségei, melyek részben a gyulafehérvári fegyverraktárból, részben saját, főleg vadászpuskával voltak felszerelve. A harmadik lépcsőt pedig a lándzsával, kaszával, vasvillával felfegyverzett népfelkelők képezték. Ekkora tömeg élelmezése azonban komoly gondot okozott, pénz alig állt rendelkezésre, így az egyes alakulatok sokszor rekvirálásra kényszerültek, ami több esetben fosztogatássá fajult.

1848. november 18-án a székely tábor parancsnoksága az alábbi utasítást bocsátotta ki Franz Dorsner ezredes számára, aki a csíki „dandár” parancsnoka volt: „Az őrnagy Balázs Manó vezérlete alatt álló 12. honvéd zászlóalj dandárvezér úrnak dispositioja alá adatnak, miaránt az említett őrnagy haladék nélkül értesítendő.”³²

Szöllősy István, a zászlóalj volt tizedesének visszaemlékezése szerint Balázs már a székely tábor harcai idején levelezett is együttműködött Karl Urban alezreddessel. Állítólag erről Makkfalván napiparancsot is felolvasott a zászlóaljparancsnok.³³ Közlését azonban egykorú forrással megerősíteni nem tudjuk.³⁴

Ezzel szemben Vajasdi Lajos visszaemlékezése szerint Balázs Manó igyekezett a legjobb tudása szerint felkészíteni alakulatát a hadszíntéri szolgálatra. A kiképzés folytatása mellett rendszeresen riadóztatta a honvédeket, és mindent megtett a hadrafoghatóság megteremtése és megőrzése érdekében.³⁵

Október 21-én a székely táborparancsnokság Balázs őrnagyot zászlóaljával és 2 nemzetőr zászlóaljjal Radnót felé indította, a fenti erőket a környező falvakban úgy kellett elhelyezni, hogy Radnót mint hadműveleti bázis biztosítva legyen.³⁶

Október 27-én az egész, Dorsner vezette csíkszéki dandárt a Mezőség felé rendelték a román felkelők ellen. Az elővédet a 12. honvédszászlóalj képezte.³⁷

1848. október 31-én a Josef Betzman alezredes vezette székely dandár Sárpataknál szétverte Urban főleg népfelkelőkből álló előhadát. A székely erők egy zászlóalj háromszéki határőrből, a 12. honvédszászlóalj néhány századából és 30–40 Mátyás-huszárból álltak. Az ütközet előtt a háromszékiek megkérték Betzmant, hogy vezesse őket szuronyrohamra a mintegy 1500–2000 fős román tábor ellen. Az egyik oldalról a határőrök, a másik oldalról pedig a honvédek által szorongatott felkelők közül a Mátyás-huszárok sokat lekaszaboltak, de legalább olyan sokan voltak azok, akik a Marosba fulladtak. Nem jártak szerencsésebben azok sem, akiknek sikerült a folyót átúszni, mivel időközben megérkezett Berzenczey a maros- és udvarhelyszéki nemzetőrökkel, és szörnyű mészárlást vitt közöttük végbe. Jakab Elek szerint csak a folyóba több mint négyszázan fulladtak bele. A menekülőket üldözve a

³² MNL OL Mikrofilmgyűjtemény. 19172. tekercs. Kovászna Megyei Levéltár, Sepsiszentgyörgy. Székely Nemzeti Múzeum Levéltára. 1848/49. évi dokumentumok gyűjteménye. Pálmay József adománya. *A Székely tábor parancskönyve*. (1848. október 18. – november 2.) 6.

³³ Szöllősy István: *A XII. önkéntes honvédszászlóalj működése az erdélyi hadjáratban*. In: 1848-49 Történeti Lapok. Szerkeszti: Kuzsók István. Kolozsvár, 1897. (cikksorozat) 6. Ugyanezt állítja Komáromi Ferenc is. Komáromi Ferenc: *Vésznapok a Székelyföldön. Korrajz az 1848-ki forradalomból*. Írta: Komáromi Ferenc. Első füzet. Marosvásárhelyen nyomta Kali Simon a Főtanoda be-tüivel. 18.

³⁴ Erre vonatkozólag a székely tábor parancskönyve sem tartalmaz információt.

³⁵ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

³⁶ *Székely tábor parancskönyve*, 10. Utasítás Dorsner dandárvezérhez 1848. október 21.

³⁷ *Székely tábor parancskönyve*, 20.

székelyek Vajdaszentivánnál érték el Urban fő erőit. Időközben ideérkezett Dorsner dandárja is. Betzman dandárja 1 század csiki határőrből, két század honvédből (12. honvédzászlóalj), egy zászlóalj háromszéki határőrből (315 fő) és két zászlóalj lándzsás nemzetőrből állt. Ezen erőket a parancsnok a falutól észak-nyugatra állította fel. Ettől mintegy 150 lépés távolságra helyezkedett el Dorsner dandára és két század honvéd a 12. honvédzászlóaljból. A háromszéki zászlóaljtól balra állt fel Kálnoky Dénes gróf vadászcsapata (80 fő) és 38 Mátyás-huszár. Az ütközet kezdetén a Betzman parancsára a faluba vonuló két zászlóalj lándzsás nemzetőrt a házakban elrejtőzött felkelők heves tüzelése fogadta, akik csak a segítségükre küldött Kálnoky vadászok segítségével tudtak úrrá lenni az ellenségen. Ezzel párhuzamosan a dragonyosok is rohamot intéztek Dorsner erői ellen, akinek két század székely huszárra tétlenül szemlélte az eseményeket, a nehézlovasokat csak a székely határőrök messze hordó puskáinak sortüze állította meg. A lovasroham megállítását követően a honvédek szuronyrohamot intéztek a bukovinai határ vadászok ellen, melynek eredményeképpen Urban elrendelte az általános visszavonulást. A retirálókat üldöző székelyek másnap érték el az ellenség által kiűrt Szászrégent. A város ugyan behódolt, de nem teljesítette Berzenczey követeléseit, vagyis nem fizetett hadisarcot, és nem látta el élelemmel a székely tábor. Ennek következtében a székelyek a város kirabolták és felgyújtották. Ezzel lényegében a székely tábor sorsa beteljesedett. A fegyelem felbomlott, sokan a frissen szerzett zsákmánnyal megrakottan egyszerűen hazatértek. Akik még táborban maradtak, azok Marosvásárhelyre vonultak vissza.

Itt azonban nem sokáig volt részük nyugalomban, mivel Gedeon József császári tábornok november elején 4000 fővel és 6 ágyúval Marosvásárhely ellen indult. Az offenzívájának célja a Felvinc–Nyárádtő vonal elfoglalása, az Urban alezredes alatt harcoló csapatokkal való összeköttetés megteremtése, valamint a Maros-völgy pacifikálása volt.

Vajasdi Lajos visszaemlékezése szerint Szászrégen kifosztása után sem Sombori ezredes, sem Balázs őrnagy nem mutatott nagy hajlandóságot a további harcra.

A marosvásárhelyi ütközet a székelyek kudarcával végződött. A császári ágyúk tüzelése következtében a székely és Mátyás-huszárok egyaránt szétfutottak, mivel több ágyúgolyó is közöttük csapódott be. Példájukat gyorsan követték a nemzetőrök és népfelkelők is. Csak a háromszéki zászlóalj és a 12. honvédzászlóalj egy százada rohamozta meg az ágyúkat, ezeket azonban nem sikerült elfoglalniuk. A zászlóalj többi százada a harcoktól távol állomásozott, amit többen a zászlóaljparancsnok cselészövényének vélték.³⁸ A székely tábor maradéka katasztrofális vereséget szenvedett.

Az ütközet következményeként sok honvéd elhagyta az alakulatot. A honvédek többsége ugyanis maroszéki lévén egyszerűen hazaszökött. K. Horváth Ignác Mátyás huszár százados Gyergyóban „Balázs Emánuel őrnagyokat találván, mondtam, miért nem szedi egybe e fiatal katonákat, és miért nincs több ügyelettel reájok, mire amúgy könnyedén, őket számba vevőleg válaszolt.”³⁹

Akik nem hagyták el egységüket, azok Gyergyóalfalun és Csíkszeredán keresztül Háromszék felé vették útjukat.⁴⁰

³⁸ Szöllösy: *A XII. önkéntes honvédzászlóalj működése az erdélyi hadjáratban*, 21. Vö. Dálnoki Incze József: *Irtóháború 1848. és 1849-ben*. Kézirat. Lelőhely: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Leltári szám: MS648.

³⁹ K. Horváth: *Töredékek az 1848 és 1849^{ki} székely hadjáratokról*, 27.

⁴⁰ Süli: *A nemzetőrség... 187–193.*; Vajasdi Lajos visszaemlékezése

Erdővidék katonai parancsnokaként

Balázs erősen megfogyatkozott alakulatával tehát Háromszékre húzódott vissza, és Erdővidék védelmének első számú irányítója lett. Vajasdi Lajos szerint Balázs ekkor már nem sok hajlandóságot mutatott a harcra. Olyannyira nem bízott a sikerben, hogy feleségét és kiskorú gyermekét Barótról Sepsiszentgyörgyre költöztette.

Erdővidék, amely földrajzilag magában foglalta az Olt-völgyet, a Kormos-Lángos- és Barót-patak vidékétől terjedő területet, közigazgatásilag nem volt egységes régió. Miklós-várszék Háromszékhez, Bardóc-fiúszék Udvarhelyszékhez, emellett néhány község (Felső-rákos, Ágostonfalva, Apáca, Ürmös) Felső-Fehér megyéhez tartozott. Ezzel szemben katonai igazgatási szempontból mind Miklós-várszék, mind Bardóc-fiúszék a 15. (2. székely) határőrezred, illetve a 11. (székely) határőr huszárezred hadkiegészítési területének részét alkotta.

Időközben a császári csapatok, valamint a román és szász felkelők megszállták Maros- és Udvarhelyszéket, míg Csíkszék állásfoglalása kétséges volt. November 16-án az észak-erdélyi magyar csapatok feladták Kolozsvárt, így Erdély – Háromszék kivételével – az ellenség kezére került. Háromszék 1848. november 11–12-én székgyűlést tartott Sepsiszentgyörgyön, ahol védelmi intézkedéseket fogantatosítottak. Berde Mózes kormánybiztos lett – P. Horváth Albert főkirálybíró mellett – a polgári ügyek felelőse, a katonai ügyeké pedig az időközben hazatért Dobai Károly ezredes. Demeter József pedig a katonai ellátásért felelős biztos posztját töltötte be. November 13-án küldöttséget indítottak Brassóba, amely magával vitte a törvényhatóság Puchnerhez írt levelét. A delegációt Brassóban fogva tartották, majd november 19-én érkeztek vissza Puchner levelével. Ennek tartalma elutasító volt, kijelentve, hogy ha nem hódolnak meg, a császári csapatok megszállják Háromszéket.⁴¹

A továbbiakról a szemtanú Komáromi Ferenc az 1849. június 12-én Marosvásárhelyen megjelent munkájában így emlékezett: „November 23-án olvastatott fel e gyalázatos válasz⁴² Szentgyörgyön a bizottmányi ülésben; - s ugyan ez nap - a választ nyomban az ellenség betérése követvén - volt Bodzánál az első csata. Lássuk előbb a gyűlés folyamatát. Az ellenség közeledésének híre zúzott kedélyeket hozta, minden háztól a gyűlésbe. Dobai, Zsombori és Nagy Imre ezredesek⁴³ valának a három hadtestre osztani tervezett sereg vezérei. Ezek közül a két első ezer okot hozott fel, hogy a gyűlés ne engedje magát túlaradó lelkesültségtől elragadtatni; s különösen a hadüzenetet fontolja meg higgadtan. Azt állíták, hogy pénz, munitió nincsen, főleg pedig, hogy az öntött ágyú harcra nem - hanem csak lakomákon puffogatni használható.⁴⁴

Erre Gál Dani,⁴⁵ s többen felfejték, hogy pénz van, mert a hadi pénztárt, a marosvásárhelyi futás alkalmával Kis Lajos segéd megmentvén, 6000 pengő rftat kaptak kezökhez. Ezenkívül a helybeli katonai, s polgári katonaságok pénztárai is rendes állásukba vannak. S végre van 40 mázsa kész tölteny is, s naponta annyi készül, hogy folytonosan csatázhatnak. Az öntött ágyúkat illetőleg pedig Gábor Áron⁴⁶ - azoknak lelkes mestere - úgy nyilatkozott; hogy próbálóvást fog tenni, s ha 2000 lépésről, bármelyik tornyat öntött ágyújával az első

⁴¹ Egyed: *Háromszék 1848-1849*, 121–126.

⁴² Anton Puchner báró altábornagy, erdélyi főhadparancsnok válasza Háromszék átíratára. Nagyszében, 1848. november 16. Közli: Egyed: *Háromszék 1848-1849*, 294–296.

⁴³ Nagy Imre 1848-ban a 11. (Székely) huszárezred alezredese volt.

⁴⁴ Itt feltehetőleg a Kálnoky Dénes gróf által felajánlott egyfontos vaságyúra gondoltak.

⁴⁵ Gál Dániel (1811–1861) Illyefalva országgyűlési képviselője, Hunyad megye kinevezett kormánybiztosa.

⁴⁶ Életútjára lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 348–349.

lövésre le nem lövi; azon esetbe a második lövést maga fogja ágyúja előtt öt lépés távolságban kiállani.”⁴⁷

Az Udvarhelyszéket megszálló Heydte 1848. november 24-én felszólítást intézett Székelyudvarhelyről „Bardóc fiúszer minden polgári és katonai lakosaihoz”. Ebben kifejtette, hogy tudomására jutott azon hír, hogy a „pártütő” Dobai ezredes Bardóc fiúszerben népgyűlést akar szervezni. Mivel Udvarhelyszék közgyűlése I. Ferdinándra és Puchner október 18-án kelt proklamációjára esküdt, nekik is ehhez kell tartaniuk magukat. Felszólította őket, hogy a határőrök és a polgárok november 27-ig szállítsák be a fegyvereiket Karácsonfalvára egy tizedes és 8 közkatona kíséretében. Engedelmség esetén a személy- és vagyonbiztonságot garantálja, ellenkező esetben a határon összevont erőivel benyomul, és így szerez érvényt követeléseinek.⁴⁸

Mivel Háromszék nem hódolt meg, megindult a császári-királyi csapatok koncentrált támadása. Heydte százados különítménye november 26-án bevonult Felsőrákosra. A császári csapatok, román és szász felkelők két napig állomásoztak a faluban. Heydte komoly segítséget kapott az általa Bardóc-fiúszer biztosságává kinevezett Daniel Imrétől.⁴⁹

Vajasdi Lajos szerint a zászlóalj először sikeresen verte vissza a székely huszárokkal Heydte támadását,⁵⁰ ennek ellenére tisztjeik visszavonulást rendeltek el. Ezt a honvédek közül sokan árulásnak vélték. A tiszték közül többen is a megadás mellett nyilatkoztak a gyűléseken, amit ő az utóbbiak császárhű nevelésével indokolt. Balázs az erdővidéki védőerőt egészen Köpecig visszavonta.⁵¹

K. Horváth Ignác visszaemlékezése szerint Heydte a támadása után megadásra szólította fel Balázst, a „parlamentírozás”-t a zászlóaljparancsnok személyesen folytatta. Balázs megpróbálta a honvédeket a fegyverletételre rábírní, de azok erre nem hajlottak, majd a védelmi állásba helyezett alakulatot Heydte visszanyomta, 46 honvéd pedig Alcsikba szorult, őket Dorsner ezredes Csíkszentimrénél lefegyverezte.⁵² Az „árulót” saját honvédjei fogták el. A honvédek lefegyverzéséről azonban Vajasdi Lajos nem tud, ráadásul ekkor még Csíkszer lakossága hezitált az önvédelmi harc vállalása és a meghódolás között. A döntés csak december elején született meg, így Dorsner akciója valószínűtlennek tűnik. Nem kizárt, hogy K. Horváth Ignácnál az események összerosódtak, és a háromszékiek december közepi csíki akciójára gondolt, amikor Dorsner valóban szembeszállt a honvédekkel.⁵³

Mi indokolhatta ezt a retírárlást, amely sokak szemében árulásnak tűnt? Erre egy későbbi, november 30-án kelt kútfő adhat magyarázatot. Dobai ezredes e napon Laborfalváról kelt levelében megróttta a „2^{dik} honi gyalog századot”, hogy Felsőrákoson önként letették a fegyvert. A század parancsnoka Lázár János alszázados volt, így nyilvánvaló, hogy a 15. (2. székely) határőrezred területi kompániájáról van szó. Azaz Badóc-fiúszer lakossága – határőrök és polgári személyek egyaránt – engedelmeskedett Heydte utasításának, és letették a fegyvert. Dobai felszólította Lázár századost, hogy e gyalogatos tettet és bűnt jöváté-

⁴⁷ Komáromi: *Vésznapok a Székelyföldön*, 51.; Dobai Józsefre lásd: Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 307–308.; Somborira: uo. 626.; Nagy Imrére: uo. 534.

⁴⁸ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc iratai. 52b-7/2.

⁴⁹ Csikány: *A háromszéki kisháború 1848 decemberében*, 850.

⁵⁰ Ezt egykorú forrásokkal alátámasztani nem tudjuk.

⁵¹ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

⁵² K. Horváth: *Töredékek az 1848 és 1849^{ki} székely hadjáratokról*, 29.

⁵³ Egyed Ákos: *Csíkszer az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés után*. In: Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. Csíkszereda, 1997. 1-2. köt.; a vonatkozó rész: 1. köt. 322–326.

endő vegyék magukhoz ismét a fegyvereket, és álljanak készen a harcra. Lázár december el-
sején kérte vissza a puskákat Daniel Imrétől, aki erre természetesen nem volt hajlandó.⁵⁴

Heydte támadásának elhárításában tehát Bardóc fiúszerk lakossága nem volt hajlandó segítséget nyújtani, Balázs néhány száz honvédjával pedig erre nem volt képes. Mivel nem akarhatta, hogy alakulata felmorzsolódjon, elrendelte a visszavonulást, de nem tette le a fegyvert! Pedig Bardóc fiúszerk lakosságának példájára akár ezt is megtehette volna.

A „harag napja” Sepsiszentgyörgyön

(1848. november 28.)

Ebben az időszakban Sepsiszentgyörgyön nagyon feszült volt a hangulat. Az önvédelmi harc vállalását a törvényhatóság még nem mondta ki, de Gál Dániel illyefalvi országgyűlési képviselő és kormánybiztos politikai elvbarátaival, akik közül kiemelkedett Bíró Sándor réty református lelkész, mindent elkövettek ennek érdekében. A városba vonult az Erdővidékről kiszorult 12. honvédszázalaj zöme is. November 27-én Balázs lakása előtt nagy tömeg gyűlt össze, ekkor a parancsnokot fegyveres honvédek kísérték a székház felé. Balázst korábban honvédek fogták el, mivel csónakkal jött a város felé az Olt folyón az ellenség táborának irányából. Szabó Ferenc káplár a letartóztatott őrnagyot a székházhoz akarta kíséni, de Balázs kérte, hogy engedjék a tömeghez szólni. Vajasdi Lajos szerint Balázs kifejtette, hogy a személy- és vagyonbiztonság érdekében jónak látta az ellenséggel a megadásról egyezkedni, mivel egész Erdély elesett. Erre a tömeg azt ordította, hogy „Nem igaz!” és „Halál az áruló fejére!” Szabó káplár ekkor széttépi Balázs kabátját, s kiestek a levelei. Azt, hogy ezek mit tartalmaztak, Vajasdi később sem tudta meg.⁵⁵ Ezután a tömeg Balázsnak akart esni, de mintegy 20–30 honvéd megmentette a széttépéstől. A honvédek Balázst a székház előtt kikötötték. Másnap bevezették a székházba tárgyalás céljából, azonban, hogy itt mi történt, azt Vajasdi szintén nem tudta.⁵⁶ A tárgyalás estig elhúzódott, és a tömeg kezdte azt hinni, hogy nem születik meg az általa várt ítélet. Ekkor Jeney József marosszéki nemzetőr őrnagy, aki a székely tábor maradványaival húzódott vissza Háromszékre, bement a székházba, és a továbbiakról egy Kossuth Lajos kormányzóhoz 1849. június 29. után írt levelében így fogalmazott: „Sőt, hogy csaták legyenek⁵⁷, arra nézve igen hatalmas tényező, - mennyiben az áruló Balázs őrnagyot én vétettem ki a nép közé, hol az, és a 12^{ik} h[onvéd]százalaj millióra tépte, és én mondom, halál azon felsőbb fejére, ki megadásról beszél.”⁵⁸ Vajasdi Lajos visszaemlékezése szerint a nép kihurcolta Balázst a tárgyalóteremből, ütötte-verte és szurdosta. Végül egy honvéd, aki iránt Balázs több jót tett, lelőtte. Ezután a lemeztelenített és szétmarcangolt testet a székely huszárok lovai taposták meg. Vajasdi a borzalmas látványról így írt: Balázs „utolsó perceit sokan is megkönnyeztük, főképpen midőn láttuk, hogy neje az ablakból látja férjét ezen helyzetbe”.⁵⁹

⁵⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrath. Varia. Karton 3. Heydte 1848., 1850. ; Lázár János alszázadosra lásd: *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*. Wien, 1848. 268.

⁵⁵ K. Horváth Ignác szerint a levelek között olyanok is voltak, amelyek Balázsnak az ellenséggel való együttműködésére utaltak. K. Horváth: *Töredékek az 1848 és 1849^{ki} székely hadjáratokról*, 29. Hasonló álláspontot képvisel: Dálnoki Incze: *Irtóháború*, id. mű.

⁵⁶ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

⁵⁷ Értsd: Háromszék vállalja az önvédelmi harcot.

⁵⁸ MNL OL Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzó elnökségi iratok. H2. 1849:696. Jeney József levele Kossuth Lajoshoz.

⁵⁹ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

Az eseménynek főszereplője volt Gál Dániel. Béldi Gergely liberális birtokos a Háromszék önvédelmi harcáról írt „jegyzőkönyvében” így értékelte Gál szerepét Balázs Manó nyilvános kivégzésében: „Az erdővidéki őrvonalai parancsnokság honvédőrnagy Balázusra bízta. – Gyanú támad ellene, hogy a császáriakkal tractál, Szentgyörgyön megjelenvén, a főtsizt szobájából erőszakkal kihurcolják, kínozzák, ütik, szúrják, végre bitófához kötik, sikerült a népet meggyőzni, hogy előbb ítéletet kell felette tartani, börtönbe zárják. – Másnap összeül a hadi törvényszék, s míg bűnét vizsgálja, a nép feltöri a börtönt, kitepi a szerencsétlent, egész nap hurcolja, kínozza, míg végre könyörületességből egy honvéd meglövi. – Holttestén sem szűnven a nép bosszúját úzni. A nép dühe ezen borzasztó példája 28^{ik} novemberis történt s Gál Daninak tulajdonítatik.”⁶⁰ Béldi adatai az ügy szempontjából rendkívül nagy fontossággal bírnak. Egyrészt megtudhatjuk, hogy valóban volt hadbíróvági tárgyalás, de hogy az ítélező testület kiből állt, vagy azt, hogy ki képviselte a vádat, nem ismerjük. Sőt még azt sem, hogy egyáltalán mi hangzott el ott, s hogy miért húzódott el a tárgyalás.⁶¹

A korabeli jogszabályok szerint egy főtsizt felett csak a hadbíróóság ítélezhetett. A magyar honvédsereg fegyelmi jogszabályait 1848 őszén Rác Vilmos⁶² hadbíró százados állította össze az Országos Nemzetőrségi Haditanács felkérésére. A szerző elsősorban a császári-királyi hadsereg törvényeit alkalmazta a honvédseregére. A hadbíróóság kizárólag katonákból állhatott, a vádlottak ügyvédet nem fogadhattak, a mentő körülmények mérlegelése kizárólag a hadbíró feladata volt.⁶³ A hadbíróóság lehetett rendes vagy rögtönítélő, ezek alkalmazását az elkövetett bűn jellege határozta meg.

Melyek lehettek a vádpontok? Az általános felfogás szerint Balázs szándékosan szabotálta Erdővidék védelmét, ami az ellenséges erők sikerét eredményezte.⁶⁴ Egyébiránt ezért a vétekért a bűnösnek rögtönítélő bíróság elé kellett állnia, és ha a tényállás bizonyítást nyert, az ítélet csak halálos lehetett.⁶⁵ Az ellenséggel való direkt összejátszás tényét teljesen kizárni nem lehet, azonban több adat is valószínűtlenné teszi ezt. Először az, hogy Heydte nem tud arról, hogy támadását Balázs őrnagy konstruktívan segítette volna.⁶⁶ Másrészt az erdővidéki vonal Háromszék védelmének leggyengébb láncszeme volt. December elején Heydte ismét betört a régióba, lefegyvereztette a helyi nemzetőrséget, és elfogatta Pap Mihály őrnagyot, Balázs utódját. Az utóbbi az eseményekről később jelentést készített, de Balázs áruló szerepéről nem írt, ugyanakkor kifejtette, hogy Erdővidék védelmét a helyi erők-

⁶⁰ Kolozsvári Állami Levéltár. Fond 324. Béldi család levéltára. Nr. 226. *Uzoni Béldi Gergely jegyzőkönyve a magyar forradalomról 1848 végéig Erdélyben*. 15.

⁶¹ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*.

⁶² Életrajzát lásd: Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2008–2009. 2. köt. 255.

⁶³ *A hadi fenyítőtörvények a magyar honvédseregére alkalmazva*. Szerkeszté Rác Vilmos százados és habíró. Budapest, 1848. 100.

⁶⁴ Ez a felfogás tükröződik Kézdivásárhely városának Csikszékhez intézett felhívásában. Kézdivásárhely, 1848. december 4. (Másolat. Lelőhely: MNL OL Teljhatalmú országos biztosok. F245. Teljhatalmú országos biztosok iratai. 2. csomó. 1849:5245.), illetve Kővári László későbbi cikkében. Kővári László: *A székely nép*. Közlöny, 2. évf. (1849.) 46. sz. 161.

⁶⁵ Rác: *Hadi fenyítőtörvények*, 155.

⁶⁶ Heydte, August: *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, 1863. (2. kiadás) 155.

kel minden igyekezete mellett sem tudta megoldani.⁶⁷ Balázs őrnagy együttműködésére az osztrák katonai forrásokban sem sikerült adatokra bukkanni.⁶⁸

Forrásaink alapján sokkal inkább alkalmazható volt Balázs őrnagy esetére a törvénykönyv XIV. cikke. E szerint: „Aki valamely erős hely feladásáról gyáva, vagy veszélyes beszédek tart, a körülmények fontossága szerint, rendes hadi törvényszéken, vagy rögtön elítélendő, és derék bajtársainak szeméik előtt elvonandó.” Ezt erősíti Heydte műve is, aki szerint Balázs belátta, hogy a további fegyveres ellenállás értelmetlen, és hajlandó lett volna magát alávetni Puchner proklamációjának, azaz a fegyvert letenni.⁶⁹ Balázs tehát meggyőződött a helyzet kilátástalanságáról, és a kapituláció érdekében nyilatkozott az őt elfogó honvédek és a tömeg előtt.⁷⁰ Itt már csak az szorul tisztázásra, hogy a letartóztatott őrnagy ezt a harc közben is tette, vagy csak az elfogása után. Az előbbiért ugyanis agyonlövés, míg az utóbbiért fogság járt.⁷¹ Ezt a kérdést az egykorú források hiányában minden kétséget kizáróan nem tudjuk eldönteni.

Tisztázásra szorul a lefoglalt iratok kérdése, hiszen azok perdöntő bizonyítékul szolgálhattak a hadbírószági eljárás során. Csakhogy azok még egy héttel később is Gál Dániel birtokában voltak. A Háromszéki Kormányzó Hivatal ugyanis ekkor szólította fel őt ezek és a lefoglalt pénz beszolgáltatására.⁷² A korabeli jogszabályok szerint Gál mint polgári személy nem lehetett tagja a hadbírószágnak, ámde akkor az utóbbi mi alapján folytatta le a bizonyítási eljárást?

Gál Sándor ezredes, a székelyföldi hadosztály későbbi parancsnoka azt állítja visszaemlékezésében, hogy Balázs szándékosan vont ki alakulatait a hadszíntérről, összejátszott az ellenséggel, a veszte azonban az lett, hogy beosztottjait is beavatta a terveibe, akik hazafias kötelességből jelentették ezt, letartóztatták, és Sepsiszentgyörgyre kísérték. A „népbírószág” vezetője maga Gál volt, a tárgyalás során Balázs bűnössége bizonyítást nyert, azonban a nép attól tartva, hogy a büntetés nem halálos lesz, kiragadta őt a tárgyalóteremből, és meglincseltek. Az utóbbit Gál „mindenki felett álló tekintélyével” sem tudta megakadályozni.⁷³

Bár Gál emlékiratában az események és történések összemosódnak, közlését mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. Tisztázásra szorul azonban, hogy Gál, aki ekkor még százados volt, hogyan lehetett egy őrnagy felett ítélező hadbírószág vezetője, de egyértelműen kiderül, hogy a felizgatott nép halálbüntetést várt, ugyanakkor a bíróság ítéletet még nem hozott. Azaz a bíróság valamilyen oknál fogva hezitált az elvárt ítélet meghozatalánál.

A népitéletben résztvevők még a holttestet sem kímélték, a városi tanács pedig képtelen volt a helyzetet kezelni. Ekkor érkezett meg Zsigmond Jakabné, született Kovács Lídia, Kovács Gábor sepsiszentgyörgyi főbíró lánya. Kovács Lídia a tömeghez beszédet intézett, mire az felhagyott a holttest gyalázásával. Ezután Kovács Lídia eltemettette Balázst az úgyneve-

⁶⁷ HL A kolozsvári Csány-levéltár anyagáról készített mikrofilm másolatok. 209. d. 1849:4152. Pap Mihály alezredes levele Szent-Iványi Károlyhoz. Kézdivásárhely, 1849. június 2.; Egyed: *Háromszék 1848-1849*, 171–173.

⁶⁸ Hermann Róbert és Csikány Tamás szíves közlése.

⁶⁹ Rác: *Hadi fenytőtörvények*, 158.; Heydte: *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges*, 155. Arról azonban, hogy erről személyesen tárgyaltak volna, Heydte nem nyilatkozik.

⁷⁰ *Vajasdi Lajos visszaemlékezése*; vö. Jeney József idézett levelével.

⁷¹ Rác: *Hadi fenytőtörvények*, 158–159.

⁷² Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (a továbbiakban: SÁL) Fond 8. nr. 5994. fol. 31.

⁷³ *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból*. Fordította: Zágonyi Zsolt. Csíkszereda, 2006. Bibliotheca Transsylvanica 49. 26.

zett „akasztófagödörben”, amely az Őrkő nevű hely alatt volt. Később kiasatta a holttestet, és a református temetőben helyezték végső nyugalomra Balázst, egyházi szertartás nélkül.⁷⁴

A népitétel híre bejárta Erdélyt. Wesselényi Józefa bárónő – Bánffy János báró Küküllő megyei főispán felesége – az esetről így emlékezett meg a naplójában: „Emlékszem egy Balázs nevű kapitányra, kire annyira gyanakodtak a katonái, hogy Székelyföldön összeapritották.”⁷⁵

A lincselés elrettentő erejét reprezentálja Vargyasi Daniel Gábor bardóc-fíuszéki birtokos, Udvarhelyszék későbbi főkirálybírójának esete. Ő 1848 novemberében először Kőrösputakra, majd Sepsiszentgyörgyre menekült. Itt kapta meg Heydte levelét, hogy Bardóc-fíuszék királybírójának nevezték ki a császári hatóságok által november 17-én tartott székyűlésen. Daniel lelki szemei előtt Balázs esete villant fel, így azonnal elment a levéllel P. Horváth Albert főkirálybíróhoz, aki azt tanácsolta, hogy szerezzen be egy orvosi bizonyítványt, és a „betegségére” hivatkozva udvariasan utasítsa el a Heydte által felkínált hivatal.⁷⁶

A következmények

Háromszék politikai és katonai vezetése feltehetőleg nem volt elragadtatva a sepsiszentgyörgyi eseményektől, hiszen az eset kellőképpen reprezentálta, hogy a tömegmozgalmakat nem minden esetben képesek irányítani. Ugyanakkor rendezni kellett egy kényes kérdést is: Balázs Manó meglincelése, függetlenül annak bűnösségétől vagy ártatlanságától, mindenképpen törvénytelen volt. Ebben az esetben a helyi hatalom képviselőinek intézkedni kellett volna a tettesek és felbujtóik felelősségre vonásáról, ami ebben a politikai helyzetben csak olaj lett volna a tűzre. Csak egy megoldás kínálkozott: olyan határozatot kellett hozni a székyűlésen, amely leveszi a felelősséget a törvényhatóság válláról. Így nem tekinthető véletlennek, hogy ebben az ügyben a közgyűlés az alábbi határozatot hozta: „9. Balázs kapitány (!), az önkéntesek majora hazaárulónak nyilvánítottván, elfogatott és rögtönítélet alá vonatott – miután az ítélet kimondása előtt az önkéntesek által elvégeztetett.”⁷⁷ Azaz Balázst Háromszék egyeteme nyilvánította hazaárulónak, így a cselekmény személyhez nem köthető. Ugyanakkor a népitélet végrehajtóiként a honvédeket jelöli meg, holott ebben a határőrök mellett a polgárok közül is többen részt vettek.⁷⁸ Heydte szerint a lincselés a kormánybiztosok támogatásával történt, akik az eset után kijelentették, hogy így jár minden hazaáruló.⁷⁹ Utóbbi közlését azonban egykorú forrással megerősíteni nem tudjuk.

⁷⁴ Székely Nemzet. Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. Sepsiszentgyörgy. 8. évf. (1890) 134. sz. 30.; Harsányi Zsolt: *Zsigmond Jakabné. Székely Újság. Kézdivásárhely. Szerkeszti: Molnár Emil.* 33. évf. (1936) 48. sz. 2.

⁷⁵ *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata az 1848-49-i élményeiről.* Sajtó alá rendezte és életrajzot írt hozzá: Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1931. 30.

⁷⁶ Az 1848. november 17-én Székelyudvarhelyen tartott tisztújításra lásd: Pál-Antal Sándor – Zepezsaner Jenő: *Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok.* Székelyudvarhely, 2005. 162–163.; Ugron Lázár ideiglenes királybíró levele Gál Dániel bardócszéki dullónak. Székelyudvarhely, 1848. november 20. Pál-Antal-Zepezsaner: *1848-1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken*, 165.; Ádám Éva: *báró Daniel Gábor Udvarhelyszék utolsó főkirálybírójának ismeretlen emlékezései.* Szeged, 1938. 6.

⁷⁷ SÁL Fond. 74. 1848-49. 23fol. 39r. Közli: Egyed: *Háromszék 1848-1849*, 146–147.

⁷⁸ A kollektív döntésre hívja fel a figyelmet: Heydte: *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges*, 155.

⁷⁹ Heydte: *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges*, 155.

Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a magyar kormánysszervek nem feszegették a kérdést. Ellenben a császári hatóságok a szabadságharc leverése után nyomozást indítottak az ügyben. Kovács István kapitány, háromszéki kerületi biztos a holttestet felkutattatta, azt Brassóba szállították, ahol a háromszékiek tiltakozása ellenére nagy katonai pompával temették el.⁸⁰ Ekkor költözött Brassóba Balázs Manó özvegye és árvája.⁸¹ Az utóbbi később szintén a katonai pályát választotta, és szép karriert futott be a császári királyi hadseregben. Altábornagyi rendfokozattal vonult nyugdíjba, emellett elnyerte a bárói címet.⁸²

Összegzés

Dolgozatomban Balázs Manó honvédőrnagy életpályájának felvázolására tettem kísérletet. Kutatási eredményeimet az alábbi pontokban összegzem:

Balázs Manó katonatiszti pályája átlagosnak tekinthető, nem tartalmaz olyan elemeket, amelyek arra utalnának, hogy ő 1848-ban a magyar kormányzat ellensége lett volna. Nem lehet kizárni, hogy 1848. május 16-án az erdélyi főhadparancsnokságtól kérte az áthelyezését, ebből azonban mélyreható következtetéseket levonni nem lehet, még akkor sem, ha a székelység és a magyar kormányzat iránti ellenszennvel indokolta a kérelmét. Az uzoni események után ezredének fegyelme mélyponton volt, őt is megfenyegették, így nem meglepő, hogy Balázs más alakulatnál kívánt szolgálni. Ezt tekinthetjük egy adott pillanatban megfogalmazott állásfoglalásnak, nem pedig az egész katonai pályafutását meghatározó véleménynek. Azonban, ha az 1848-ban megfogalmazott áthelyezési kérelmeket vizsgáljuk, akkor lépten-nyomon belefutunk effélékbe. Ennek szemléltetésére Nehiba József őrnagy esetét vázolom fel. Ő századosként szolgált a 62. (Turszky) sorozatban. 1848. július 9-én levélben kérte Vay Miklós báró erdélyi teljhatalmú királyi biztostól, hogy a Szeth János alezredesi kinevezésével megürült zászlóalj parancsnoki beosztást ő kaphassa meg. Addig szívesen átvonná az ezrede 3. zászlóaljának parancsnokságát, amely ekkor Marosvásárhelyen állomásozott. Kérelmét magyar származásával, a magyar kormányzat iránti ragaszkodásával indokolta. Felterjesztése annyira hatásos volt, hogy még a 11. honvédszászlóalj parancsnokává is kinevezték. Ettől függetlenül a szabadságharcot a császári oldalon harcolta végig. Felmerülhet a kérdés, hogy Nehiba fent idézet kérelméből lehet-e azt a véleményt formálni, hogy ő a magyar kormányzat híve lett volna 1848-ban. Válaszunk csak nemleges lehet.⁸³

Azt sem tudjuk megerősíteni, hogy Balázs kegyetlen, a hatalmával visszaélő határőrtiszt lett volna. E téren még további kutatásokra van szükség. A botbüntetés alkalmazása általános volt 1848-ig a császári-királyi hadseregben, sőt még a forradalom tábornokai (Görgei

⁸⁰ Demeter Lajos kutatásai szerint az alábbi személyek ellen folyt vizsgálat Balázs őrnagy lincselése és holttestének meggyalázása vádjával: Kósa Dénes székely határőr és sepsiszentgyörgyi nemzetőr, Salati Mózes polgár és nemzetőr, Vásárhelyi Antal székely határőr huszár és sepsiszentgyörgyi nemzetőr, Kovács Lajos székely határőr (Kilyén) és Császár Károly székely határőr. Demeter Lajos – Demeter László: *Honvédnévköny. Sepsiszentgyörgyiek 1848-1849-ben*. Barót, 2008. 62., 137., 185., 215-216., 246.

⁸¹ ifj. Gödri Ferenc: *Sepsi-Szent-György város története*. In: Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezredéves fennállása ünnepére. Sepsiszentgyörgy, 1899. 93.

⁸² Erre vonatkozólag lásd: HL A Magyar Királyi Honvédség tisztii anyakönyvi lapjai. 1868-1910. 48643. báró Balás Emánuel altábornagy. (1839-1926); Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi geneológiája*. Budapest, 1990. 1-5. köt. I. 81.

⁸³ MNL OL H.113. Szn. Nehiba József százados levele Vayhoz. Nagyszében, 1848. július 9.; Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, 540., 659-660.

Artúr, Perczel Mór) sem riadtak vissza az azzal való fegyvelmezéstől. Még az önvédelmi harcot vívó Háromszék közgyűlése is kénytelen volt újból bevezetni ezt a büntetésnemet a táborban elharapódzott szökések és italozások megfékezésére.⁸⁴ Geréb Mátyás, a csíkszéki 77. honvédszászlóalj főhadnagya 1849. február 19-én így írt a segesvári táborból: „Bár hogy a rablás keményen meg volt tiltva, embereink mégis iszonyút raboltak, de cirkálóink többeket rablott portékával hol elfogva, hol a tetten érve, máris sokat tartóztattunk vissza. És tegnap a várdán, mi van akkora, mint a Jani ebédlője, annyi rablásért letartóztatott, hogy több már nem fért. Én csupán tegnap 1550 sújtás botot osztattam // per 50 egyre, mert ez a büntetése, aki egy túhegynit is rabol és 30 a részegeké, ami hasonlólág számtalan van.”⁸⁵ Azaz a botbüntetés alkalmazása Bem táborában is általános volt.

Balázs Manó honvédőrnagyként 1848. november végéig hűséges maradt esküjéhez. Zászlóalja a székely tábor kötelékében egyike volt a leginkább bevethető alakulatoknak. Vonakodása Szászrégen feldúlása után kezdődött, mivel ekkor a székely tábor már felbomlóban volt. Azért nem ítélnék el, hogy nem sok hajlandóságot mutatott a harcra egy olyan „haderővel”, amelynek a szökések mellett a legfőbb gondja a szászrégeni zsákmány elszállítása volt. A marosvásárhelyi vereség után nem tudta megakadályozni alakulatában a szökéseket, de ekkor a fegyelem a táborban már gyenge lábakon állt. Ugyanakkor – és ez ellentmond minden későbbi gyanúsítgatásnak – vállalta megfogyatkozott alakulata Háromszékre vezetését. Gondoljunk arra, hogy el is hagyhatta volna a magyar zászlót, mint ahogy azt sokan tették ebben az időszakban.

Fentebb már utaltunk arra, hogy az erdővidéki vonal Háromszék védelmének egyik leggyengébb eleme volt. Balázs őrnagy feltehetőleg tárgyalt Heydttel, bár az utóbbi a munkájában erről nem nyilatkozik. A tárgyalás tényét támasztja alá Vajasdi Lajos visszaemlékezése és más, igaz, későbbi forrás. Azt azonban, hogy Balázs tevőlegesen is segítette volna az osztrák támadást, a hadművelethez köthető források nem támasztják alá.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy egy katonai parancsnok számára – ha csak nincs magasabb beosztásban lévő személy részéről tiltás – jogában állt az ellenséges erők vezetőjével bizonyos ügyekben tárgyalásba bocsátkozni.

Kétségtelen tény, hogy az érvényben lévő hadijogszabályok szerint a megadás érdekében történő agitálás bűnnek számított. Fentebb ismertettük az ehhez kapcsolódó büntetési formákat. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezen törvények alkalmazása egy politikailag tiszta helyzetben gördülékeny és egyértelmű, de az 1848-ban előállt kusza politikai helyzetben nem feltétlenül az. A magyar országgyűlést és az Országos Honvédelmi Bizottmányt V. Ferdinánd osztrák császár és magyar király törvénytelennek nyilvánította. Ezt követte október 18-án Anton Puchner báró altábornagy, erdélyi főhadparancsnok október 18-án kiadott proklamációja, amelyben átvette az országrész irányítását, elrendelte a nemzetőri és honvéd alakulatok lefegyverzését. Vagyis az egykori bajtársak halálos ellenségként kerültek szembe egymással. Ehhez járult hozzá még a Kolozsvár eleste (november 16.) után reménytelennek tűnő katonai helyzet, amiről Balázs Manó is tudomást szerzett. Ennek nyomán juthatott arra a meggyőződésre, hogy az egyetlen lehetséges megoldás a kapituláció. Továbbá nem feledkezhetünk meg arról, hogy ebben az időszakban Háromszék még nem döntött az önvédelmi harc vállalásáról, a székgyűléseken több politikai és katonai ve-

⁸⁴ SÁL Fond 8., nr. 5995. fol. 13r. A Háromszéki Kormányzóhivatal átírata Dobai Károly ezredeshez. Sepsiszentgyörgy, 1848. december 23.;

⁸⁵ SÁL Fond. 74. 32 fol. 75v. Geréb Mátyás főhadnagy levele ismeretlenhez. Segesvár, 1849. február 19.

zető a meghódolás mellett nyilatkozott. Így Balázs Manó agitációját a megadás mellett nem tekinthetjük egyedüli esetnek Háromszéken.

Balázs Manó őrnagy meglinceselése tipikus példája annak, hogy némely esetekben a politikába bevont tömeg irányíthatatlanná válik. Gál Dániel és politikai elvbarátai, az úgynevezett „Kiskomité” elsősorban a néptömegre támaszkodva próbálta szándékait érvényesíteni. Azaz az önvédelmi harc vállalását a hezitáló politikai és katonai vezetőkkel szemben is kimondatni. Kővári László a Háromszék önvédelmi harcáról írt visszatekintésében így fogalmazott erről: „A látható kormány megett egy láthatatlan kormány emelte fel a fejét, a közvélemény kormánya.”⁸⁶ Kétségtelen tény, hogy a lincselésnek elrettentő hatása volt, a harc ellenzői elnémultak. Azonban a nép kétélű fegyver. A benne rejlő erőt csak az igézzé meg, aki azt kezelni is tudja. A probléma, amelyet Johann Wolfgang Goethe nagy német költő a Búvészinas című versében művészi fokon ábrázolt, nem új keletű. A széki és a városi vezetők nem tudták megállítani a bírósági ítélet kimondása előtt a gyilkosságot és a holttest meggyalázását. Hasonló helyzet állt elő a Brassó elleni katonai vállalkozás esetében, 1848. december elején. Az eresztvényi gyűlésen Gál Dániel és elvbarátai keresztülvitték a Brassó elleni támadás tervét. A katonai vezetők azonban ellenezték azt, mivel joggal félhettek attól, hogy a barcasági város Szászrégen sorsára jut. A tömeg erre ahhoz a házhoz vonult, ahol éppen a tanácskozás folyt, és felgyújtással fenyegették az épületet.⁸⁷ Vida Dániel honvédőrnagy visszaemlékezése szerint a nép körbevette a házat, és Dobai ezredest olyan árulónak nyilvánították, akit el kell pusztítani. Ekkor Vida a leendő apósa kezébe nyomott egy nemzeti színű kokárdát, amellyel Dobai a nép elé lépett, és megéljenezte őt.⁸⁸ Azaz a háromszéki önvédelmi harc katonai vezetői kis híján Balázs Manó sorsára jutottak, de ez persze nem jelenti azt, hogy árulók voltak.

Balázs Manó árulásának története korántsem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt eddig általánosan vélték. Nagyon sok a tisztázatlan tényező, ezek pedig döntően befolyásolhatják az ügy megítélését. E nélkül pedig nem törhetünk pálcát minden kétséget kizáróan a feje fölé.

ATTILA SÜLI

A story of treachery: the life of honvéd major Manó Balázs

The paper presents the life of the one-time commander of the 12th battalion of the Hungarian defence forces, major Manó Balázs. It describes his military career until November 27, 1848, when the officer was arrested for high treason, then dragged out from the courtroom during his trial and executed by mob law. Even though both the public and historians has regarded Balázs as a traitor, according to contemporary sources the charges were not proven. In Austrian sources, there are no traces of Balázs's treachery, while the events he was held responsible for, namely the disarmament of Erdővidék by the enemy, took place only after the death of the ill-fated major. The paper also discusses the events at Háromszék and the fate of Manó Balázs's family.

⁸⁶ Kővár: *Székely nép*, 161.

⁸⁷ Egyed: *Háromszék 1848-1849*, 170.

⁸⁸ Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. Kézirattár. *Vida Dániel fiának feljegyzése* Kelemen Lajos számára édesapja emlékeiről. Kecskemét, 1894. január 25.

GYARMATI ENIKŐ

Johann Caspar Bluntschli és Báró Eötvös József a német egységről

Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években

A Német Jogászok Egyletének – *Deutscher Juristentag* – harmadik közgyűlését 1862 augusztusában Bécsben rendezték meg. Ezen a közgyűlésen Johann Caspar Bluntschli (1808–1881) svájci-német államjogász¹ az első és a második jogi osztály elnökeként vett részt. A jogi, szakmai munkán túl aktuálpolitikai kérdések megvitatása – többek között a német egység lehetséges útjainak mérlegelése – szintén napirenden szerepelt. Bluntschli augusztus 30-án néhány napra megszakította bécsi tartózkodását, átlátogatott Pestre, és felkereste báró Eötvös Józsefet budai, svábhegyi villájában. A találkozón elhangzott eötvösi gondolatok a svájci-német jogtudós háromkötetes, 1884-ben kiadott memoárjában maradtak fenn.²

A szóban forgó memoár harmadik kötetében Bluntschli nyilvánvalóan saját érdeklődése és prioritásai szerint összegezte az Eötvöstől hallott gondolatokat.³ Ezek szerint Eötvös 1862 nyarán úgy látta, hogy Németország helyén hatalmi vákuum található, pedig minél egységesebb és erősebb Németország, annál jobb ez mind Európa, mind a Magyar Királyság számára. A sláv környezetben ez alkothatná a magyarság fennmaradásának az egyik

¹ 1808. március 7-én született Zürichben. A Bluntschli-család felmenői között a 15. századtól kezdve neves kézművesek és kereskedők találhatók, ők gazdasági befolyásuk által a város politikai vezetésében is kulcsszerepet játszottak. A családi hagyományokhoz híven Johann Caspar jogi karrierjét Zürich város kerületi bíróságán 1831 és 1833 között jegyzőként kezdte. Apja utódként 1837-től a Zürichi Nagytanács tagja, ezt a tagságot 1848-ig megtartotta. Ebben az időszakban 1839 és 1845 között egyúttal kormányzati tanácsosként is tevékenykedett, 1845-ben pedig a Nagytanács elnökeként vett részt a kereskedőváros irányításában. 1847 végén költözött át Németországba. Az 1860-as évek folyamán Németországban számos közeleti funkciót töltött be. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük, hogy a Német Protestánsok Egyesületének, valamint a Badeni Evangélikus Színódusnak több alkalommal elnöke volt. 1868-ban megválasztották a Német Vámparlament tagjának. Továbbá 1873-ban a Gentben létrehozott *Institut de Droit international* alapító tagjai között is szerepelt. 1881. október 21-én hunyt el Karlsruheban. Heidelbergben temették el. Metzner, Carolin: *Johann Caspar Bluntschli. Leben, Zeitgeschichte und Kirchenpolitik 1808–1881*. (Schriften zum Staatskirchenrecht Band 46.). Frankfurt am Main, 2009. 157–159.

² *Denkwürdiges aus meinem Leben von J. C. Bluntschli*. Veröffentlicht von Rudolf Seyerlen. Band I. Zürich (1808–1848), Band II. München (1848–1861), Band III. Heidelberg (1861–1881) Nördlingen, 1884. 451., 319., 524. (a továbbiakban: *Denkwürdiges*). A forrást átfogó igénnyel ismertette Ferenczi Zoltán. Ferenczi Zoltán: *Bárá Eötvös József 1813–1871*. (Magyar Történelmi Életrajzok) Budapest, 1903. 236–237. További hivatkozások a találkozóra: Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, 1967. 307.; Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Völker des Reiches. Bd. III/1–2*. Wien, 2003. III/1. 192–193.

³ A nyomtatott forrás magyar nyelvű fordítását lásd a tanulmány függelékében.

garanciáját. Eötvös tartott attól, hogy az osztrák-németek által elképzelt osztrák összállam háborút fog szítani Németország és Ausztria között. Egyúttal hiányolta elkötelezettségüket a német ügy iránt, ha létezne egy osztrák-német párt, ezzel a magyarok bizonyosan szót tudnának érteni. A magyar tiltakozás és ellenállás nem a németek ellen irányult, hanem az osztrák kormányzat és német segítői ellen. Mivel a Magyar Királyság nem rendelkezett szabad sajtóval és működő országgyűléssel,⁴ a közvélemény tiltakozását formálisan magyar ruha felöltésével juttatta kifejezésre.

A Magyar Királyság és az Osztrák Császárság közjogi viszonyával kapcsolatban Eötvös úgy fogalmazott, hogy a *Reichsrath*hoz, a birodalmi tanácshoz történő csatlakozás rövid távon előnyös lenne, mivel a Magyar Királyság egysége és gyakorlottabb parlamenti politizálása vezető szerepre predesztinálná az országot, ugyanakkor ez csupán átmeneti előnynek bizonyulna, mivel a szlávok számbeli többségben vannak. Továbbá a szlávok nyitottsága az abszolutizmus és ultramontánizmus irányában a haladás gátját jelentené. Eötvös tudatában volt annak, hogy Anton von Schmerling államminiszter liberális politikája és személyisége nagy elfogadottságnak örvendett az osztrák-németek körében, ezért is tartotta szerencsétlennek, hogy a jogeljárás elméletével elidegenítette magát a magyaroktól. Ugyanígy népszerűtlenségnek örvendett a bécsi magyar udvari arisztokrácia is. Az osztrák politika egyetlen jó pontját Eötvös az oktatás megszervezésében látta. Közép-Európa jövőjének garanciáját egy erős német hatalomban jelölte meg, perszonálunióban⁵ a Magyar Királysággal. Eötvös és Bluntschli beszélgetésének középpontjában tehát a német egységfolyamatok pillanatnyi helyzetének és a magyar viszonyokra gyakorolt hatásainak megítélése állt.⁶

Eötvös a német egységről – Magyarország különállása

Eötvös 1862 nyarán, már a találkozói előtt is intenzíven foglalkozott a német kérdéssel. Június 14-én azért ragadott tollat, hogy reagáljon Karl Theodor Welcker⁷ *A német reform jogi megalapozása* című munkájára.⁸ Welcker ebben a művében úgy foglalt állást, hogy Ausztria osztrák-német tartományainak ki kell lépniük a Német Szövetségből, miután kinyilvánít-

⁴ Az októberi diplomához (1860) kapcsolódó legfelső császári kéziratok visszaállították a Magyar Királyság régi alkotmányát, és lehetővé tették a magyar országgyűlés összehívását, azt azonban az uralkodó 1861. augusztus végén feloszlatta, 1861 novemberében pedig felfüggesztette az alkotmányosságot.

⁵ Az 1861. évi magyar országgyűlés hivatalos állásfoglalását Deák Ferenc két felirati beszéde tartalmazta, melyek értelmében a magyar-osztrák közjogi viszonyt a perszonálunió elve szerint kell rendezni. Első felirati javaslat Pest, 1861. május 13. és második felirati javaslat 1861. augusztus 8. In: *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek II.* Válogatta: Deák Ágnes. Budapest, 2001. 51–117.

⁶ A nyomtatott forrás pontos helye: *Denkwürdiges*, III. 56–60.

⁷ Welcker, Karl Theodor (1790–1869) német jogtudós, Bluntschlihoz hasonlóan heidelbergi egyetemi tanár, aki 1841-től élt az egyetemi városban. A Karl Rotteckkel közösen szerkesztett *Staatslexikon* a *Vormärz* korának liberális szemléletű, meghatározó befolyással bíró, jogi alapküvet, tizenkét kötetben jelent meg 1834 és 1844 között. Ennek a munkának a meghaladását jelenti majd Bluntschli és Brater hasonló vállalkozása az 1850–1860-as években. 1869-ben bekövetkezett haláláig a Badeni Nagyhercegség második kamarájának liberális tagja. Eötvös és Welcker korábbi kapcsolatairól lásd még: Deák Ágnes: *Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéről.* Aetas, 12. évf. (1997) 1. sz. 1–3. http://www.aetas.hu/1997_1/1997_t8.htm (letöltve: 2014. július 30-án)

⁸ *Eötvös József levele Karl Theodor Welckernek* 1862. június 14. In: Oltványi Ambrus (szerk.): *Eötvös József: Levelek.* Budapest, 1976. (a továbbiakban: Eötvös: *Levelek*) 353–359.

tották akarataikat, hogy alkotmányos módon egy másik központi államnak rendelik alá magukat. Itt nyilván az októberi diploma és a februári pátens által megteremtett alkotmányos állapot elfogadásáról van szó. A német jogtudós szerint a kettős állampolgárság intézménye nem lehetséges, ebből következik, hogy meg kell szüntetni az osztrák tartományok és Németország között fennálló közjogi kötelekeket. A Schmerling által elképzelt Ausztria – reálunió az osztrák tartományok és a magyar korona országai között – addig nem valósítható meg, amíg az előbbieket a Német Szövetség részét képezik. Welcker szerint tehát az osztrák-németeknek választaniuk kell az Osztrák Császárság és Németország között.⁹

Eötvös több szempontból is másképpen gondolkodott. A osztrák-németek szándéka mögött például nem látott Németországgal szakítani kívánó politikát. A Német Szövetségből való kilépés negatív következményeként Németország szétdarabolását, a Német Szövetség felbomlását jelölte meg. Eötvös osztotta a német jogtudós nézeteit a reformok jogi megalapozásának fontosságáról, mégis úgy látta, hogy a Poroszország által megvalósítani kívánt német egység nem jogi, hanem politikai kérdés. Meggyőződése volt, hogy a monarchia egész németisége és magyarsága ellenezné ezt a politikát, mivel a kiválás a monarchia szlavizálását elkerülhetetlenné tenné. Németország érdekében áll, hogy a Magyar Királyság megmaradjon a nyugati német műveltség vonzásában, és ne oldódjék fel a Kossuth Lajos által is hirdetett, Eötvös olvasatában „bizánci jellegű” szláv konföderációban.¹⁰ Eötvös Welcker külön figyelmébe ajánlotta a német kérdéstről írott korábbi munkáját, és késznek mutatkozott arra, hogy egy Welcker bizalmát élvező személlyel erről személyesen értekezzen, bár azon a nyáron a Heidelbergbe történő kiutazást a maga részéről kizártan tartotta.¹¹

A német kérdéstről írott korábbi munka átfogó elemzés az Eötvös szerint reálisan kivitelezhető és kívánatos, valamint a Magyar Királyság számára előnyösnek vélt német egyesítésről.¹² Röpiratát – az európai kortársak hasonló témájú számos röpiratához hasonlóan – az 1859. évi francia–szárd–piemonti–osztrák háború Ausztria számára kedvezőtlen kimenetele, nagyhatalmi helyzetének meggyengülése ihlette.¹³ A magyar történeti szakirodalom ezt az eötvösi munkát egységesen nemzeti látószögből értékelte, és az eötvösi politika perzonáluniós alapelvhez történő visszatéréseként interpretálta.¹⁴ Eötvös röpiratában szinte

⁹ Eötvös: *Levelek*, 353.

¹⁰ Eötvös: *Levelek*, 358. Egy másik, szintén 1862 nyarán kelt eötvösi levél szerint az akkoriban ismertté vált kossuthi terv felborzolta a magyar politikai kedélyeket. Szerinte a terv azért rémítette meg Kossuth korábbi támogatóit is, mert mindezt a napóleoni politika befolyásának tulajdonították. Eötvös felfogása szerint a kossuthi elképzelés a Duna-medence szlávosságát erősítette volna a magyarsággal szemben. *Eötvös József levele Charles de Montalembert grófnak 1862. június 29-én.* In: Eötvös: *Levelek*, 359–362.

¹¹ Eötvös: *Levelek*, 359.

¹² Eötvös József: *Magyarország különállása Németország egysége szempontjából* című értekezése először német nyelven Lipcsében jelent meg 1860-ban, majd Toldy István fordításában magyarul 1861-ben, az országgyűlés nyári időszakában.

¹³ Beseler, Wilhelm: *Das deutsche Verfassungswerk nach dem Kriege*. Leipzig, 1859.; Frantz, Constantin: *Untersuchungen über die europäische Gleichgewicht*. Berlin, 1859.; Fröbel, Julius: *Deutschland und der Frieden von Villafrauca. Deutschland, Österreich und Venedig*. 1861.; Lassalle, Ferdinand: *Der Italien Krieg und die Aufgabe Preussens*. Berlin, 1959.

¹⁴ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 222., 490–491.; Szabad György: *Eötvös József a politika útjain*. Századok, 105. évf. (1971) 3–4. sz. 666.; Somogyi Éva: *Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátens felfüggesztése)*. Századok, 107. évf. (1973) 4. sz. 901.; Frank Tibor: *Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a*

minden ismert német szövetségi változatot megjelenítve a következőképpen vázolta fel a Német Szövetség és az osztrák monarchia jövőbeni kapcsolatának lehetséges útjait: „Itt csak három lehetőség tételezhető fel: Ausztria vagy belép egész területével a Német Szövetségbe, vagy kilép belőle egész területével; vagy pedig Ausztria azon tartományaival marad a szövetségben, melyek most is ahhoz tartoznak, míg a monarchia azon részei, melyek sem történelmi jog, sem nemzetiségöknél fogva Németországhoz nem tartoznak, jövőben is mint a szövetséghez nem tartozók tekintetnek, igazgattatnak és kormányoztatnak.”¹⁵

Ami az első lehetőséget illeti, Eötvös úgy látta, hogy a területének harmadával már a Német Szövetségben jelen levő osztrák monarchia belépése teljes területével a szövetségbe az európai egyensúly szempontjából fontos következményekkel járó esemény volna, tehát túlságosan megingatná az európai egyensúlyt. Egy ilyen eshetőség csak azzal a feltétellel működne, ha Ausztria számára a Német-római Császárság visszaállítása reális lehetőségként kínálkozna. Ugyanakkor a nagyhatalomból szövetségi taggá válás Ausztria számára a szupremáciája elvesztését hordozná magában, így ezt a birodalmon belül senki sem támogatná. Nem beszélve azoknak az országrészeknek az ellenállásáról, mint Galícia vagy Magyarország, ahol 1849 óta hagyományos a németiséggel szembeni ellenállás és ellenszenv. A Német-római Császárság visszaállítása Poroszország hatalomtaktikai elképzelései szerint sem elfogadható alternatíva, nem beszélve arról, hogy a csaknem harminc millió nem német lakossal rendelkező államalakulat a német egység eszméjének sem felelne meg. Eötvös összességében ezt az alternatívát úgy ítélte meg, hogy Németországon belül még mindig nagyobb az Ausztria szupremáciájával szembeni ellenérzés, mint a Poroszországgal kapcsolatos tartózkodás. Az, hogy a német egység kérdése mennyire nem csak az osztrák és porosz dualizmus függvénye, Eötvös is meggyőződéssel vallotta.¹⁶

A második lehetőség, az Ausztria nélküli német egység esetében két változatot is felvázolt Eötvös. A kis- és középnémet államok fejedelmei által javasolt út mind Ausztria, mind pedig Poroszország kilépésével számolna a Német Szövetségből. Az úgynevezett triász-elképzelések szerint három szuverén állam: Ausztria, Poroszország és a Bajorország által egyesített „harmadik” Németország hozna létre olyan szövetségi államot, amely inkább emlékeztette Eötvöst a „szolgai idők” államalakulatára, a Rajnai Szövetségre. Ezt az utat politikai irrealitásnak minősítette, mivel úgy látta, a két nagyhatalom sohasem mondana le a német befolyási igényéről. A második elképzelés, a Poroszország vezetése alatt történő egyesítés a porosz alkotmányos fejlődés eredményei alapján az 1848. évi frankfurti kísérlet megghiúsulását követő időszakban egyre több támogatót szerzett. Ennek ellenére Eötvös megítélése szerint hosszú távon egyik út sem kínálhat megnyugtató megoldást, egyrészt mert Ausztria mindig törekedne német pozíciójának erősítésére, másrészt pedig egy porosz főség alatt egyesített Németország sohasem adná fel az egész német nyelvű terület újraegyesítésébe vetett hitét.¹⁷

Eötvös maga a harmadik megoldást gondolta járható útnak. Eszerint az osztrák monarchia Német Szövetséghez tartozó része továbbra is része marad a szövetségnek, míg azok a részek, amelyeket sem történelmi jog, sem nemzetiségük nem köt Németországhoz, to-

dualista államberendezkedésről. *Aetas*, 20. évf. (2005) 3. sz. 147–154.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2*. Budapest, 2010. 224–231.

¹⁵ Az idézetek megjelenése a MEK elektronikus változata alapján: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság III*. 191–270. <http://mek.oszk.hu/05300/05343/html/03htm> (letöltve: 2014. június 24.) Az idézet pontos helye: 207.

¹⁶ Eötvös: *Magyarország különállása*, 207–223.

¹⁷ Eötvös: *Magyarország különállása*, 223–231.

vábbra is függetlenek, szuverének maradnának. A Német Szövetség így egész területével szövetséges állammá alakulhat, ebbe a szövetségbe pedig Ausztria csak akkor tud belépni, ha az egész monarchiát alkotmányossá teszi, és a nem német részeket elválasztja Ausztriától, s mint Magyarország esetében a perszonálunió elvét újra alkalmazza.¹⁸

Bluntschli és Eötvös személyes kapcsolatairól

Eötvös korának egyik legfontosabb közép-európai kérdésével, a német egyesítéssel az 1860-as évek folyamán még számos alkalommal foglalkozott.¹⁹ Arról, hogy Bluntschli Eötvös német egyesítéssel kapcsolatos nézeteiről rendelkezett-e bármilyen korábbi tudással, visszaemlékezéseiben nem található információ. Látogatásának egyetlen céljaként azt fogalmazta meg, hogy szeretné megismerni a magyar államférfi véleményét ebben az ügyben, a hallottakhoz azonban nem fűzött kommentárt. Az sem derült ki feljegyzéseiből, hogy más magyar politikust szándékában állt volna felkeresni Pesten. Bluntschli magyar kapcsolatairól, így Eötvös Józsefhez fűződő szakmai barátságáról kevés forrás maradt fenn. 1856–1857 folyamán keletkezett két Eötvös-levél, amelyekből rekonstruálható, hogy Bluntschli a készülő német államlexikon számára szócikkek elkészítésére kérte fel Eötvöst, aki azonban nem vállalta azt.²⁰

Mai tudásunk szerint az 1862-es volt az egyetlen személyes találkozójuk, mivel müncheni kapcsolattartásról közvetlen forrásjellegű utalás nem maradt fenn, 1865-ben pedig Eötvösnek nem állt módjában elfogadni Bluntschli azon javaslatát, hogy találkozzanak a berni nemzetközi jogi konferencián.²¹ München 1848–1850-ben elméletileg kínálhatott lehetőséget a személyes kapcsolattartásra, hiszen mindketten ott éltek. Míg Bluntschli számára a radikalizmus svájci térhódítása, valamint az 1847. évi Sonderbund-háború vált elfogadhatatlanná, Eötvös esetében a forradalomtól való irtózás bizonyult a kényszerűen vállalt emigráció fő motivációjának.²² Mindketten hasonló okok miatt hagytak fel tehát az aktív politikával 1847–1848 folyamán, Eötvös két évig élt Münchenben, Bluntschli pedig 1848 és 1861 között több mint tíz évig oktatót államjogot a müncheni egyetemen.²³

¹⁸ Eötvös: *Magyarország különállása*, 236–243.

¹⁹ Eötvös József: *A nemzetiség elve Németországban*. In: uő: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. Budapest, 1981. 156–164. Az osztrák monarchia föderatív szerkezetéről: *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*. Ford. Gángó Gábor. In: A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet Bárány Eötvös József születésének 200. évfordulóján. Budapest, 2013. 211–213.; *Ausztria hatalmának és egységének garanciái*. In: Reform és hazafiság III. 3–191. <http://mek.oszk.hu/05300/05343/html/03htm> (letöltve: 2014. június 24.), itt: *Németország egységének eszméje*, 85., *Németországba történő beolvasztás*, 115–116.; valamint *Ausztria és Németország viszonyáról*, 154–155.; továbbá kisebb publicisztikai írásai 1865 után: *Ausztria és hazánk kapcsolatának alapjai, Németország egysége és az osztrák birodalom*.

²⁰ Deák Ágnes: *Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 95. évf. (1991) 5–6. sz. 654–660.

²¹ *Denkwürdiges*, III. 230.

²² Eötvös müncheni emigrációjáról lásd még: Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. (Csokonai Könyvtár – Bibliotheca Studiorum Litterarium 18.) Debrecen, 1999. 18–36.; Sótér: *Eötvös József*, 234–236.

²³ *Denkwürdiges*, II. 4. A Németországba történő áttelepülés okait Bluntschli a következőképpen fogalmazta meg. „Egyértelművé vált számomra, hogy Svájcban a radikalizmus a jövő. A kérdés számomra úgy fogalmazódott meg, vajon a svájci radikalizmus a kilencvenes évek francia forradalmának heves és értelmetlen kísérleteit teszi magáévá, vagy a józan utat követve hagyja a liberális szempontokat is érvényesülni. Az általam megfogalmazott reformok, amelyek egyértelműen a

Johann Caspar Bluntschli – a 4/7-ed részben politikus és 3/7-ed részben professzor²⁴

Bluntschli Eötvöshöz hasonlóan jogi tanulmányokat folytatott.²⁵ Szekfű Gyula magyar történeti szintézisében a korszak legnagyobb jogi tekintélyeként említette a német jogtudóst.²⁶ Személyiségének, életének és munkásságának azonban Magyarországon eddig nem szenteltek önálló tanulmányt. Ha az utóbbi évek tanulmányainak elektronikus formában elérhető darabjait áttekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy személyisége és munkássága csak érintőlegesen jelenik meg a magyar jogtörténeti, egyháztörténeti, politikatörténeti szakirodalomban.²⁷ Mindazonáltal két jelentősnek mondható politikai munkáját még a 19. század második felében neves magyar történészek – Acsády Ignác és Ballagi Géza – fordították magyar nyelvre.²⁸

Az államjogász nemzetközi tekintélyét elsősorban a pályája kezdetén még Zürichben eltöltött évek alatt készített jogi munkájával alapozta meg. A római jog által kevésbé alakított alemann partikuláris jog történetét írta meg *Zürich város és kanton állam- és jogtörténete* című munkájában.²⁹ Szintén az 1840-es években kezdte el, majd az 1850-es évek első felében Münchenben fejezte be *Zürich kanton privátjogi törvénykönyvének összeállítását*.³⁰ Ebben a munkában a kortársak a világos, elegáns tárgyalási stílust, az amerikai és svájci alkotmányjog összehasonlító, elemző leírását, valamint a gyakorlatias politikai megközelítést méltatták. A német liberalizmus egykori bibliájaként számon tartott, Karl von Rotteck és

forradalom megakadályozására születtek, jelenleg kudarcot vallottak. ...Mindenfajta ellenzéki ség felvállalása ma értelmetlen és káros lenne, a részvétel egyébként is presztízaveszteséget hozna magával. Ha hú akarok lenni önmagamhoz, egyelőre hosszabb időre le kell mondanom a politizálásról.” Az idézet saját fordításom.

²⁴ A kifejezés Bluntschli önmeghatározását közvetíti. *Denkwürdiges*, II. 309.; Metzner: *Johann Caspar Bluntschli*, 67–71.

²⁵ A zürichi Politikai Intézetben kezdte jogi tanulmányait, majd 1827 és 1829 között először Berlinben, utána Bonnban folytatta és fejezte be. Metzner: *Johann Caspar Bluntschli*, 19–23.

²⁶ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 5. köt. Budapest, 1936. 566.

²⁷ Molnár Máté: *Az európai integráció szövetségi tervezetei*. Századok, 135. évf. (2002) 1. sz. 57–74. Ez a tanulmány a szövetségi állam és az államszövetségek európai dimenziókban megfogalmazott tervezeteit tekinti át, többek között Alexander Bakunin, Pierre-Joseph Proudhon, Constantin Frantz késői, érett korukban keletkezett munkái tükrében. Johann Caspar Bluntschli 1881-ben megjelent európai konföderációs terve Denis de Rougemontra történő hivatkozással, feldolgozások és nem források alapján kerül itt két bekezdésben említésre. Politikai pártokról írt munkáját említi: Pokol Béla: *Politikaelmélet. Társadalomtudományi trilógia III*. Budapest, 2006.; Takács Péter: *Államelmélet a 19. században 1789–1914*. Pro Publico bono Online. Állam- és közigazgatástudományi Szemle, 1. évf. (2011) 1. sz. 2–3.; Gángó Gábor: *Eötvös József államtudományi gondolkodásának recepciója 1850-től az Eötvös-centenáriumig*. www.phil-inst.hu/recepcio/htm/212_belső.htm 77., 78., 79. lábjegyzetek, melyek szerint Bluntschli Eötvös Józsefet az egyéni szabadság és az önkormányzat szószólói között említi, de szisztematikusan műveiben nem hivatkozik Eötvösre. Hamza Gábor: *A közvetlen demokrácia történelmi előzményei Európában*. Magyar Tudomány, 174. évf. (2013) 11. sz. 1380–1385. Fazekas Ibolya Diána Friedrich Wilhelm Emmanuel von Kettelerről szóló munkájában a pápai csalhatatlanság kérdésével kapcsolatban említi Bluntschli nevét: Fazekas Ibolya Diána: *Friedrich Wilhelm Emmanuel von Ketteler politikai és egyházipolitikai nézetei és tevékenysége az I. Vatikáni Zsinat és a Kulturkampf ideje alatt*. Egyháztörténeti Szemle, 13. évf. (2012) 3. sz. 50–74.

²⁸ Acsády Ignác fordításában *Az általános államjog és a politika története. A tizenhatodik század óta a jelenkorig*. Budapest, 1876.; Ballagi Géza fordításában *A politikai pártok*. Pest, 1872.

²⁹ *Stats- und Rechtsgeschichte der Stadt und Landschaft Zürich*. Bd. 1-2. Zürich, 1838–1839.

³⁰ *Privatrechtliches Gesetzbuch für den Kanton Zürich*. Bd. 1–5.. Zürich, 1855–1871.

Karl Theodor Welcker által összeállított, illetve írt *Államlexikon* tudományos meghaladását jelentette az általa és Karl Brater³¹ által szerkesztett, 1857 és 1870 között napvilágot látott tizenegy kötetes *Német államjogi szótár*. Jogi munkássága csúcának tekinthető az 1861–1881 közötti heidelbergi korszakban készült, nemzetközi joggal – különösen a háborús joggal – kapcsolatos munkái, melyeknek kiemelt szakmai figyelmet szenteltek a kortársak.³² A svájci és német szövetségi államszervezéssel kapcsolatos elméletei a föderatív szempontú német történetírás forrásait képezik.³³

Bluntschli az 1840-es évek folyamán formálódó svájci liberálkonzervatív párt tagja lett, saját magára elsősorban liberális szellemiségű politikusként tekintett. A liberális konzervativizmus vagy konzervatív liberalizmus alapelve akkor a radikalizmus tagadása volt. A *juste milieu*-höz hasonló politikai áramlat pszichológiai elméletét barátja, a német származású Friedrich Rohmer³⁴ alkotta meg az emberi lélek tizenhat alapismérve, az élet intuitív kutatása alapján.³⁵ Bluntschli ezt az elméletet fejlesztette tovább, amikor az emberi lélek tizenhat alapvonásának megfelelően megalkotta államtani elméletét. A magát inkább politikusnak, mint akadémikusnak tartó államjogászt München elhagyására, egyúttal Robert von Mohlnak³⁶ bundestagi követé történő kinevezése következtében megüresedett, heidelbergi államjogi professzori állás elfogadására elsősorban politikai ambíciói készítették. 1861 decemberétől I. Frigyes badeni nagyherceg kinevezésének köszönhetően a Badeni Nagyhercegség első kamarája tagjaként ez a vágya messzemenően teljesült.³⁷

³¹ Brater, Karl Ludwig Theodor (1819–1869) német jogász, politikus, újságszerkesztő. Alapító tagja a Német Nemzeti Egyesületnek 1859-ben, szerkeszti az ugyanebben az évben indított *Süddeutsche Zeitung* című lapot. A Poroszország vezetésével történő német egység hívének tartották.

³² Államjogi munkásságáról: Kleinheyer, Gerd – Schröder, Jan: (Hg.): *Johann Caspar Bluntschli (1818–1881)*. In: uők: *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. Heidelberg, 2008. 70–73.; Bullinger, Martin: *Johann Caspar Bluntschli. Zur 150. Wiederkehr seines Geburtstages*. Juristische Zeitung, 1958. 560–563.; *Johann Caspar Bluntschli*. In: Schulthess, Hans (Hg.): *Schweizer Juristen der letzten hundert Jahre*. Zürich, 1945. 135–167.; Meili, Friedrich: *Johann Caspar Bluntschli und seine Bedeutung für die moderne Rechtswissenschaft*. Zürich, 1908.

³³ *Über die Verfassung des Standes Zürich*. Zürich, 1830.; *Stimme eines Schweizers für und über die Bundesreform*. Zürich-Frauenfeld, 1847.; *Die beiden Verfassungs-Entwürfe für Deutschland*. München, 1848.; *Die Neugestaltung Deutschlands und die Schweiz*. Zürich, 1867.; *Deutsche Staatslehre und die heutige Staatenwelt. Ein Grundriss mit vorzüglicher Rücksicht auf die Verfassung von Deutschland und Österreich–Ungarn*. Nördlingen, 1880.

³⁴ Rohmer, Friedrich (1814–1856) német filozófus és politikus. 1841-től Zürichben élt. Életében kevés munkája látott napvilágot. Halálát követően ezért néhány munkáját maga Bluntschli adta ki. Kettejük baráti és szakmai kapcsolatáról lásd még: Metzner: *Johann Caspar Bluntschli*, 35–40.

³⁵ *Denkwürdiges*, I. 287–290. Bluntschli egyetemes történet kronológiája Rohmer elmélete alapján az 1790–1840 közötti időszak történetére vonatkozóan: Uo. I. 310–311. Ezen az elméleten alapuló államelméleti munkája: *Psychologischen Studien über Stat und Kirche*. Zürich, 1844. Uo. I. 319–325.

³⁶ Mohl, Robert von (1799–1875) német államjogászként az 1848. évi frankfurti előparlament tagja, 1857-től képviselte a Heidelbergi Egyetemet a Badeni Nagyhercegség első kamarájában. Ezt cserélte fel 1861 novemberében a frankfurti birodalmi gyűlés képviselői helyére, 1866-ig képviselte Badent Frankfurtban. 1867–1872 között újra a hercegség első kamarájának a tagja, sőt ekkor már elnökeként tevékenykedett.

³⁷ Metzner: *Johann Caspar Bluntschli*, 54–58., 67–68. A hagyományok alapján a Heidelbergi Egyetem egy képviselői hellyel rendelkezett az első kamarában a nyolc választott arisztokrata, nyolc kinevezett honorácior, a püspök, egy protestáns világi vezető és a Freiburgi Egyetem képviselője

A Badeni Nagyhercegség kormányzati politikájában az 1860-as évek első felében a német kérdés kezelése prioritást élvezett. A kortársak által gyakran harmadik Németországgént említett délnémet kis- és középállamok csoportjában Baden közel egymillió négyszáz ezer lakosával³⁸ politikai és felekezeti tekintetben közel sem volt egységes. Északi részén protestáns, így inkább poroszpárti, déli része Freiburg központtal katolikus és osztrákpárti. 1862-re az északon fekvő Mannheim és Heidelberg városok a Német Nemzeti Egyesület³⁹ fellegráivá váltak, míg a Német Reformegyesület⁴⁰ tevékenységének az akkor politikai többséggel rendelkező egyházellenes liberalizmus és az 1861–1865 között hivatalban lévő Lamey–Roggenbach vezette minisztérium porosz irányultságú külpolitikája sem teremtett jó befogadó közeget. A badeni nagyherceg 1861. november 30-án tartott trónbeszéde már előrevetítette a külpolitikai irányváltást. A trónbeszédre adott válaszfelzólalások során Roggenbach külügyminiszter nyíltan kijelentette, hogy Ausztria nem vehető fel a német szövetségi államba.⁴¹

mellett. Németország legrégebbi egyeteme (alapítva: 1386. október 1.) a 19. században jogászegyetem hírében állt.

³⁸ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 38–39. A modern történetírás szerint 1860-ban a Badeni Nagyhercegségben egymillió lakos élt. Müller, Jürgen: *Deutscher Bund und deutsche Nation 1848–1866*. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Band 71.) Göttingen, 2005. 572–573.

³⁹ A Német Nemzeti Egyesület (Deutscher Nationalverein) – alapítás: 1859 – elsődleges célja a német polgárság fejedelemségek határain túlnyúló egyesítése volt egy területileg egységes, központi hatalommal rendelkező és a polgári szabadságjogokat biztosító államban. A magyar történetírásban rögzült toposszal ellentétben céljai között nem szerepelt a kisméret egység, vagyis az Ausztria nélküli Németország megteremtése. Két elképzelés versengett képviselői körében: a) porosz egységállam, tehát a német államok beolvadása Poroszországba, b) német szövetségi állam, vagyis a német tagállamok egyenjogú szövetsége. Taglétszáma 1862 nyarán mintegy tizenkettőezer fő. Az egyesület ekkor érte el a legmagasabb taglétszámot. Na‘aman, Shlomo: *Der Deutsche Nationalverein. Die politische Konstituierung des deutschen Bürgertums 1859–1867*. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien Band 81.) Düsseldorf, 1987. 315–325. A célkitűzéseket az 1860. szeptember 4-i közgyűlés határozatából kiemelt következő mondat jól összegzi: „Az egylet Ausztria német tartományait a Német Szövetség területének természetes részeként tekinti, ha Ausztria csatlakozása mégis akadályba ütközne, az egylet akkor sem adja fel a német egyesítés célját.” Huber, Ernst Rudolf (Hg.): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*. Bd. 2. 1851–1900. Stuttgart, 1986. 108–109.

⁴⁰ A Német Reformegyesület (*Deutscher Reformverein*) alapítására 1862. október 28-án került sor. A nagynémet mozgalomhoz kapcsolt egyesület négy nagy irányzata 1862-re dolgozta ki közös kompromisszumát. Annak létrehozásában nagy szerepet játszott többek között Julius Fröbel, aki az osztrák kormányzat hivatalos megbízásából próbált támogatókat szerezni 1861. szeptember 21-én induló németországi körútján. A reformegylet igazi mozgalommá nem tudott válni, kevésbé a közvélemény, mint inkább kormányok befolyásolása révén próbált célhoz jutni. Taglétszáma nyolcszáz és ezerötyszáz fő között mozgott. Zimmermann, Erich: *Der Deutsche Reformverein*. (UnD Ruprecht Karls Universität Heidelberg) Pforzheim, 1929. 9–13., 38–39.; Real, Willy: *Der Deutsche Reformverein. Grossdeutsche Stimmen und Kräfte zwischen Villafranca und Königgrätz*. (Historische Studien Heft 395) Lübeck–Hamburg, 1966. 210–215. A programot lásd: Huber: *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*, II. 109–110.

⁴¹ Gall, Lothar: *Das Ministerium Lamey–Roggenbach (1861–1865)*. In: uő: *Der Liberalismus als regierende Partei. Das Grossherzogtum Baden zwischen Restauration und Reichsgründung*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Bd. 47.) Wiesbaden, 1968. 208–223. Baden politikájáról a magyar szakirodalomban lásd még: Erdődy Gábor: *A 19. századi német liberalizmus*. Budapest, 1993. 81–82.

A heidelbergi jogászprofesszor hasonló értelemben foglalt állást, amikor 1861. december 10-i felszólalásában összegezte a német egyesítésre vonatkozó nézeteit. Ausztria helyzetét úgy értékelte, hogy egy önálló, különböző nemzetiségekből álló birodalom nehezen tud egységet teremteni határain belül. Következésképpen egység nélkül képtelen részt venni a német egyesítés folyamatában. Véleménye szerint egy osztrák államférfi az osztrák birodalom központját csak Bécsben vagy Pesten láthatja, nem keresheti Németországban. Barátok és szövetségesegek lehetnek, az állami összenövés azonban a történelem ellen szólna. Bemomásai szerint maguk az osztrákok sem akarnak, nem készek arra, hogy szorosabb kapcsolatba lépjenek Németországgal.⁴²

Badeni politikusként Bluntschli nem lépett be a Német Nemzeti Egyesületbe, jogi szak tudásával, munkájával azonban segítette és támogatta annak működését. A német jogegyesítés munkájában a Német Jogászok Egylete vállalt oroszánrészt, ebben a fiatal szakmai szervezetben viszont vezető szerepet vitt.⁴³ Az egylet létrehozására 1860. március 3-án Franz von Holtzendorff⁴⁴ tett javaslatot a berlini *Die Juristische Gesellschaft* elnökségi ülésén. A szervezet létrehozásának céljai között szerepelt a német jogászok személyes vélemény- és tapasztalatszerzésének biztosítása, a német magán- és büntetőjog területén egységes joggyakorlat kialakításának igénye, valamint évente történő ülések szervezése. Az egylet tagjai között bírákat, ügyészeket, ügyvédeket, jegyzőket, akadémiai tagokat, valamint a jogi főiskolák és egyetemek oktatóit tartották számon.

A plenáris ülések előkészítésére négy osztályt szerveztek: az első a magánjoggal, a második a kereskedelmi, váltó, tengeri és nemzetközi joggal, a harmadik a büntetőjoggal foglalkozott. Mint a bevezetőben említettem, Bluntschli 1862 augusztusában a harmadik közgyűlésen az első és második szekció elnökeként vett részt. Az azt megelőző évben Drezdában ő töltötte be a közgyűlés elnöki posztját. Elnökként feladatai közé tartozott a különféle jogi elképzelések, javaslatok szintetizálása, majd prezentálása, továbbítása a plénum felé. Ennek a második közgyűlésnek legfontosabb feladatai között szerepelt egy közös német magán- és büntető törvénykönyv megalkotása. A német államok közös törvényhozó szervének létrehozásával, a német jogi egység megteremtésével akkor már sokan egyetértettek. Bár az 1860-as években több politikai krízis miatt nem tartották meg tanácskozásait, 1865–1866-ban pedig Ausztria kiválása és az Észak-német Szövetség létrejötte nyomán maradtak el a megbeszélések, a politika hosszú távon mégsem szakíthatta ketté a tudományos közösséget, az osztrák jogászok továbbra is részt vettek a munkában. Az egylet munkájának szerepét a törvényhozási tanácsadásban foglalmazták meg, a jogászok általános értelemben véve nem ápoltak közvetlen politikai kapcsolatokat a kormányokkal és parlamentekkel.⁴⁵

⁴² *Denkwürdiges*, III. 27–28.

⁴³ Metzner: *Johann Caspar Bluntschli*, 53–54. Bluntschli számára óriási megtiszteltetés volt, hogy svájci születésű polgárként ilyen fontos németországi pozíciót tölthetett be.

⁴⁴ Holtzendorff, Franz von (1829–1889) elsősorban büntetőjogász, jogi tanulmányait a berlini, bonni és heidelbergi egyetemeken folytatta. 1870-től részt vett a Jogtudományi Encyklopédia összeállításának munkálataiban. Nemzetközi jogi munkái között kiemelkedik az 1882-ben Berlinben kiadott *Die Idee des Völkerfriedens* című értekezése. Teichmann, Albert: *Holtzendorff, Franz von*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 55. Leipzig, 1910. 785–801.; Meltz, Carl: *Holtzendorff, Franz von*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 9. Berlin, 1972. 556.

⁴⁵ Conrad, Hermann: *Der Deutsche Juristentag 1860–1960*. In: Conrad, Hermann – Dilcher, Gerhard – Kurland, Hans-Joachim (Hg.): *Der Deutsche Juristentag 1860–1994*. München, 1997. 5–47.

Bluntschli és a német egyesítés ügye

1862 tavaszán–nyarán Bluntschli véleménye szerint a német egyesítés kérdésének egyik kényes pontja volt a németek és az osztrák-németek közötti szakmai, politikai viszony alakítása. A Német Jogászok Egyletén belül úgy ítélték meg, hogy a bécsi közgyűlést hasznos lenne felhasználni informális megbeszélésekre. A tárgyalások egyeztetésére a heidelbergi jogtudós kapta a megbízást, a meghívásokat és a tárgyalások előkészítését is maga koordinálta. Alois Brinz⁴⁶ és Karl Rechbauer⁴⁷ bécsi parlamenti képviselőkkel vette fel először a kapcsolatot.⁴⁸ Az egyeztetések során folytatott levelezésből az is kiderült, hogy a német kis- és középállamok – ellentétben Bluntschli személyes véleményével – a Habsburg Birodalom helyzetét erősnek és stabilnak ítélték meg. Az Osztrák Császárság egysége a németek részéről általában elismertségnek örvendett. Az 1860. október 20-án kihirdetett birodalmi alkotmányt, amely létrehozta az új birodalmi gyűlést, az erős egység zálogaként értékelték. A németek szemében az egységes központi hatalom és a közös parlament európai jelentőséget adott az osztrák birodalomnak.⁴⁹ Ebből az alaphelyzetből kiindulva fogalmazódott meg a kérdés, vajon tudnak-e és akarnak-e az osztrák-németek csatlakozni a német egységet célul kitűző politikához. Általános felfogás szerint Karl Rechbauert a német reformtörekvéseket leghatározottabban támogató, befolyásos képviselők között tartották számon Németországban. A németek azt is tudták róla, hogy személy szerint elképzelhetőnek tartotta, hogy az osztrák alkotmányt a német egység érdekében módosítják. Az sem volt ugyanakkor senki előtt sem kétséges, hogy az egylet közgyűlését az osztrákok az osztrák szövetségi politika érdekeinek megfelelően szintén fel kívánták használni.⁵⁰

A Bluntschli által javasolt bizalmas beszélgetésre német és osztrák-német, főként liberális képviselők között a közgyűlés augusztus 25-i plenáris ülését követően, augusztus 27-én került sor, tehát három nappal a pesti találkozó előtt. A németek részéről a heidelbergi professzoron kívül jelen volt még Gottlieb Planck,⁵¹ Rudolf Probst⁵² és Joseph Völk.⁵³

⁴⁶ Brinz, Alois (1820–1887) liberális, a nagynémet egység mellett politizáló képviselő. 1861-től a cseh tartományi gyűlés tagja. Wesenberg, Gerhard: *Brinz, Alois Ritter von* In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 2. (1955) 617. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/118515479.html>. (letöltve: 2014. április 29-én).

⁴⁷ Rechbauer, Karl (1815–1889) 1861-től Landtag és Reichrat képviselőként az úgynevezett autonomisták csoportjához tartozott. Bár támogatta a Magyar Királysággal és Galiciával történő kiegyezést, elsősorban ő is a nagynémet egység mellett emelt szót. Höbelt, Lothar: *Rechbauer, Karl*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 21. (2003) 228. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/116372915.html>. (letöltve: 2014. április 29-én).

⁴⁸ Mindketten az úgynevezett nagynémet elképzelés hívei. Mindazonáltal míg az előbbi a nagy nagynémet egység híveként a harmincmillió nem német lakost magában foglaló osztrák monarchia belépése mellett állt ki, addig az utóbbi a kis nagynémet egység keretében Ausztria osztrák-német tartományainak Németországhoz történő csatlakozása mellett érvelt.

⁴⁹ *Denkwürdiges*, III. 45.

⁵⁰ *Denkwürdiges*, III. 46–47.

⁵¹ Planck, Gottlieb (1824–1910) hannoveri jogásként aktívan támogatta az 1859-ben létrehozott Német Nemzeti Egyesület munkáját. A Német Jogászegylet első közgyűlésein a jogpolitikai viták résztvevője. Az 1860-as évek közepétől a német Nemzeti Liberális Párt tagja. Schubert, Werner: *Planck, Gottlieb*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 20. (2001) 496–497. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/119059606.html> (letöltve: 2014. április 29-én).

⁵² Probst, Rudolf (1817–1899) württembergi jogász, politikus, a vámparlament tagja. Raberg, Frank: *Probst, Rudolf*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 20. (2001) 735. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/116291621.html> (letöltve: 2014. április 29-én).

Bluntschli memoárjában az osztrák–németek részéről megemlítette Johann Nepomuk von Berger,⁵⁴ Rudolf Brestel,⁵⁵ Ignaz Kuranda,⁵⁶ Eugen Mühlfeld,⁵⁷ Karl Rechbauer, Franz Schuselka⁵⁸ és Joseph Unger⁵⁹ nevét, de arra is utalást tett, hogy mások is részt vettek a közgyűlésen.

A történeti köztudat szerint az osztrák–német liberálisok 1861 után még csak egy heterogén politikai csoportosulást, mozgalmat alkottak az osztrák birodalmi tanács képviselőházában. A Februári Pátens alapján álló három liberális frakció politikai programja csupán hangsúlybeli különbségeket tartalmazott. Az Eugen Mühlfeld körül csoportosuló alsó-ausztriai képviselők úgynevezett nagyosztrák programja a magyar kérdést megkerülve kiállt a miniszteri felelősség, a képviselői immunitás, a törvény előtti egyenlőség, valamint a nemzetiségi és felekezeti egyenlőség mellett. Az Eduard Herbst⁶⁰ körül tömörülő, főleg csehországi mandátummal rendelkező képviselők fontosnak tartották Magyarország megnyerését a Birodalmi Tanács számára, egyaránt elleneztek a tartományi szeparatizmust és a föderális átalakítást, továbbá erős centrális hatalomban gondolkodtak. A harmadik, Moritz

⁵³ Völk, Joseph (1819–1882) bajor politikusként a német egyesítés mellett, kezdetben a bismarcki politikával szemben, később azt támogatva politizált. Vogt, Wilhelm: *Völk, Joseph*. In: *Neue Deutsche Biographie*, (1896) [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/117449121.html> (letöltve: 2014. április 29-én).

⁵⁴ Berger, Johann Nepomuk von (1816–1870) liberális politikus, osztrák miniszter. Hugelmann, Karl Gottfried: *Berger, Johann Nepomuk von*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 2. (1955) 79. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/116131640.html> (letöltve 2014. április 29-én). 1861-ben Johann Nepomuk Berger *Die Lösung der österreichischen Verfassungsfrage* címmel publikálta röpiratát.

⁵⁵ Brestel, Rudolf (1816–1881) 1861-től az alsó-ausztriai tartományi gyűlés tagjaként politizált. 1867-ben osztrák pénzügyminiszter. Reinhold, Lorenz: *Brestel, Rudolf*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 2. (1955) 601. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/135583969.html> (letöltve 2014. április 29-én).

⁵⁶ Kuranda, Ignaz (1811–1884) 1840–1866 között az *Ostdeutsche Post* szerkesztője. Ausztria föderális átszervezésének ellenzője. Szintén kétségesnek tartotta a nagynémet egység kivitelezhetőségét, ugyanakkor Ausztria és Németország vám- és védelmi szövetségének szószólója volt. 1861-től az Alkotmánypárt képviselője az alsó-ausztriai tartományi gyűlésben, valamint a birodalmi tanácsban. Winkler, Gerhard: *Kuranda, Ignaz*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 13. (1982) 320–321. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/116615923.html> (letöltve: 2014. április 29-én).

⁵⁷ Mühlfeld, Eugen (1810–1868) osztrák államférfi.

⁵⁸ Schuselka, Franz (1811–1886) politikus, publicista, 1861-ben tagja a birodalmi tanácsnak. 1862-ben alapította a *Reform* című hetilapot. Höbelt, Lothar: *Schuselka, Franz*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 23. (2007) 767–768. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd/117316474.html> (letöltve 2014. április 29-én). *Österreich und Ungarn* című röpirata 1861-ben Bécsben jelent meg. Schuselkáról lásd még: S. Lengyel Márta: *Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé I–II*. Századok, 94. évf. (1960) 1–3. sz. 750–793.; Századok, 95. évf. (1961) 1. sz. 47–81.; Deák Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és sláv röpiratírodalom tengerében*. In: Takács Péter (szerk.) *Wesselényi Emlékkülés*. Debrecen–Hadad–Zilah–Zsibó. (A Kölcsey Társaság Füzetei 8.) Fehérgyarmat, 1996. 23–24.; Deák Ágnes: *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újáalakítására (1848–1849)*. Aetas, 12. évf. (1997) 4. sz. 8–10., 21–22. http://www.aetas.hu/1997_4/1997_4-01.htm (letöltve: 2014. július 20-án).

⁵⁹ Unger, Joseph (1828–1913) az osztrák magánjog professzora, a Birodalmi Törvényszék elnöke, miniszter. Adolf Fischhoffal közösen 1861-ben írott munkájuk címe: *Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag*.

⁶⁰ Herbst, Eduard (1820–1892) prágai jogászprofesszor, nagytekintélyű liberális politikus.

Kaiserfeld⁶¹ vezetésével szerveződő, stájerországi és felső-ausztriai képviselőkkel álló csoport a községi, járási és tartományi autonómia mellett agitált, és Magyarország esetében tárgyalások mellett foglalt állást.⁶² Ehhez a csoporthoz tartozott Karl Rechbauer is. A közös pontot a három frakció között a Schmerling-kormány által képviselt birodalmi egységállam programjának elfogadása képezte.

Ezen az egyébként széles sajtóvisszhangot⁶³ kiváltó bizalmas beszélgetésen Bluntschli a német egység megvalósításának négy lehetséges alternatíváját vázolta fel. Az első variáció szerint Ausztria uralná a német kis- és középállamokat. A második szerint Ausztria fenntartaná a jelenlegi helyzetet, és nem formálna igényt kizárólagosságra, hegemoniára Németországban. A harmadik út az egységes Ausztria egységes Németországgal történő egyesülését fogalmazta meg. A negyedik elképzelés szerint pedig az osztrák-németek lemondának az osztrák egységalkotmányról, és csatlakoznának a németekhez.⁶⁴ Az osztrák-németeknek tudniuk kell, hogy melyik utat követik, a német liberális politikus azonban hozzátette, hogy az első és a második utat a maga részéről járhatatlannak tartja. Bluntschli a bizalmas beszélgetés során is kizárta Ausztria vezető szerepét a német egység megvalósításában. Ugyanakkor függetlenül attól, hogy az osztrákok csatlakoznak-e vagy sem, meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy a német központi hatalom jellegét mindenképpen meg kell változtatni. Bluntschli azoknak a német parlamenti képviselőknek a táborába tartozott, akik a német egységesülés folyamatára nem Poroszországba történő beolvadásként tekintettek, hanem egyenjogú tagok szövetségében gondolkodtak.⁶⁵

Az elhangzott képviselői vélemények közül memoárjában megemlítette, hogy Berger szerint Németország elképzelhetetlen az osztrák-németek csatlakozása nélkül, s a legnagyobb bizonytalanság abból adódik, hogy még semelyik állam sem áll készen arra, hogy egységessé váljon. Nagy-Poroszország (a Poroszországba történő beolvadás értelmében) létrehozását az osztrák liberális politikus sem támogatta. Ennek megakadályozására szerinte a legjobb eszközként a közvetlenül választott képviselőkkel álló német parlament, nem pedig a tartományi gyűlések által delegált személyekből álló küldöttgyűlés szolgálna, ami egyébként már 1862 nyarán – a két hónappal később októberben megalapított *Reformverein* célkitűzéseivel összhangban – az osztrák reformterv lényegi elemét képezte.⁶⁶ Az állami szuverenitás garantálásának feltételeit szintén Berger hozta szóba, amellyel kapcsolatban Bluntschli egyértelműen annak a véleményének adott hangot, hogy az Amerikai Egyesült Államokhoz és a svájci kantonokhoz hasonlóan minden állam szuverén hatalommal bírna, kivéve a szövetségi szintű törvényhozást, a kormányzást és a jogalkalmazást.⁶⁷

Schuselka szintén Németországban látta az osztrák-németek jövőjét, radikális megoldási javaslatára szerint a köztársasági államforma is járható út a politikai egység megteremtése

⁶¹ Kaiserfeld, Moritz (1811–1885) stájerországi jogász. 1862 nyarán vitatta a Schmerlingi jogeljárás elméletét, és a magyar alkotmány visszaállítása mellett foglalt állást.

⁶² Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976. 31–41.; Zachar József: *Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881*. Budapest, 1981. 33–34.

⁶³ A Pesti Napló például név nélkül, bécsi laptudósításokra hivatkozva említ egy magánértekezletet 1862. szeptember 3-i számában. Az erről lejegyzett vélemények nagy hasonlóságot mutatnak a Bluntschli-memoárban rögzített gondolatokkal. *Pesti Napló*, 13. évf. 202. sz. 1862. szeptember 3.

⁶⁴ *Denkwürdiges*, III. 50.

⁶⁵ *Denkwürdiges*, III. 50.

⁶⁶ *Denkwürdiges*, III. 50–51.

⁶⁷ *Denkwürdiges*, III. 52.

érdekében.⁶⁸ Tulajdonképpen mindegyik jelenlévő osztrák-német liberális képviselő egyetértett a februári pátens módosításának szükségességével. Érdekes módon annak nevét, aki ehhez csak annyit tett hozzá, hogy mindez nemcsak Németország miatt, hanem Magyarországon is szükséges, Bluntschli nem írta le. Ugyanakkor mindenki hangsúlyozta, hogy ezt a szándékot nyilvánosan még nem mondhatják ki, tekintettel arra, hogy a februári pátens kihirdetését követő kényes politikai helyzetben kímélni kívánták Schmerling államminiszter személyét.⁶⁹ A bizalmas eszmecserén elhangzottak felhívják a figyelmet arra, hogy a liberális osztrák-német képviselők csatlakozási szándékukról biztosították német kollégáikat, ez azonban akkor teljesen szembement volna az osztrák állam vezetésével történő német átalakítás Schmerlingi koncepciójával.

Bár a parlamenti képviselők érintették az erős központi hatalom kérdését, amit maga Bluntschli is kardinális problémaként tartott számon, az osztrák-németek kerülték annak a kérdésnek a konkrét megválaszolását, vajon az 1849. évi frankfurti birodalmi alkotmány által felvázolt hatalommegosztás elfogadható alternatíva-e számukra.⁷⁰ Mindazonáltal Bluntschli olvasatában azzal minden felszólaló egyetértett, hogy Ausztria kormányzata és a német közép-államok által 1862. augusztus 14-én Frankfurtban javasolt delegáltak közgyűlése helyett központi német parlamentet kell létrehozni. Az osztrák-német képviselők véleménye szerint liberális fejlődés csak a Németországhoz történő csatlakozás által lehetséges. Azzal kapcsolatban, hogy ki bírjon vezető pozícióval Németországban, úgy vélték, hogy sem Ausztria, sem Poroszország nem rendelkezhet hegemoniával.⁷¹ Végül a kisméretű és nagynémet együttműködés lehetőségeivel kapcsolatban Joseph Völk azon aggodalmának adott hangot, hogy a nagynémetek körében erős érdekképviselettel bírnak az abszolutisták, az ultramontanok és a partikularisták, ebből kifolyólag a közeljövőben bármilyen megegyezés nehezen lesz létrehozható a két irányzat között.⁷²

Kuranda állásfoglalásaival kapcsolatban Bluntschli egyetlen személyes véleményt örökített meg visszaemlékezéseiben. Kuranda arról panaszkodott a találkozón, hogy Bluntschli hideg racionalitással közelít Ausztriához, és nélkülöz minden nyitottságot Ausztriával szemben.⁷³ A svájci-német jogász politikai megnyilvánulásait, állásfoglalásait valóban az

⁶⁸ Schuselka korai, az 1840-es években keletkezett röpirataiban még a jozefinista felvilágosult abszolutizmuson nyugvó monarchikus államforma mellett tette le a voksát. S. Lengyel: *Egy osztrák röpiratról* I. 759.

⁶⁹ *Denkwürdiges*, III. 51.

⁷⁰ *Denkwürdiges*, III. 52.

⁷¹ *Denkwürdiges*, III. 53.

⁷² *Denkwürdiges*, III. 52.

⁷³ A Pesti Napló vezércikke részletesen foglalkozott Kuranda nézeteivel. A cikkíró, nagy valószínűséggel a főszerkesztő Kemény Zsigmond utalt arra, hogy a német kérdés Magyarország viszonyaira nézve fontossággal bírhat. Négy pontot emelt ki a magánértekezleten elhangzottakból: 1. Berger szerint sem Ausztria, sem Poroszország nincsenek még annyira constitutionálva, hogy „a két nagyhatalom állását a német szövetségi reformhoz szabatosan formulálni lehessen”. 2. Kuranda ellenetése az volt, hogy a februári alkotmány német Ausztriának Németországhoz történő csatlakozását lehetetlenné teszi, vagyis a módosítás emiatt is esedékes. 3. A német reform kivitelezése ne porosz vezérlés alatt történjék. 4. A német parlament összehívása egyenes népválasztás útján elkerülhetetlen. A február 26-i pátens elleni véleményeket a szerző egyértelműen a magyar ügy támogatásának minősítette. Figyelemreméltó tényként rögzítette azt is, hogy mindezt egy centralista reichsrati képviselő (és) egy centralista bécsi lap tulajdonosa fogalmazta meg. A magyar államférfiaknak mindez elégtételül kell, hogy szolgáljon, és itt a szerző utalt Eötvös hasonló tartalmú, 1861. évi országgyűlési alsóházi beszédére, valamint a *Sonderstellung* című munka által vázolt lehetőségekre a német kérdés kapcsán. Az októberi diplomához történő visszalépés semelyik vonatkozás-

Ausztriával kapcsolatos kritikai attitűd jellemezte, visszaemlékezéseit olvasva nyilvánvaló válik, hogy már az 1830-as évektől több megértést, nyitottságot tanúsított Poroszország német politikájának irányában.⁷⁴ Éles kritikával illette az I. Ferenc József és IX. Pius pápa által 1855. augusztus 18-án megkötött konkordátumot, amelyben a császár és az állam megalázkodását vélte felfedezni a pápa és az egyház előtt. Véleménye szerint önálló államesszme és államtudat nélkül egy nagyhatalom sem állhat fenn, a konkordátum megkötésével pedig Ausztria németországi befolyását is nagymértékben csökkentette.⁷⁵

Egy Wilhelm Wackernagelnek⁷⁶ 1860. január 21-én címzett levél azt a személyes véleményét örökítette meg, miszerint az akkori európai hatalmi politika minden józanságot nélkülözött. A német egyesítés és a Poroszországgal történő megegyezés legfőbb akadályát a III. Napóleonnal szembeni gyűlöletben és a patriotizmus vakságában látta. Véleménye szerint akkor már nem kísérte általános bizalom Ausztria reformtörekvéseit. Annak ellenére, hogy az ultramontán politika nem élvezett népszerűséget, mégis tették neki a szépet.⁷⁷ A badeni német politikus számos publicisztikai értekezésben támadta a fejlődés gátjaként számon tartott ultramontanizmust.⁷⁸ 1866 júniusában szintén úgy fogalmazott, hogy a Habsburg Birodalom azért jelenti a civilizáció legnagyobb akadályát, mert a restauráció, a legitimitás és az ultramontanizmus elvei irányítják a birodalmat. A változás akadályá Bluntschli olvasatában többek között ott érhető tetten, hogy a Német Szövetség frankfurti gyűlésének intézménye nem teszi lehetővé, hogy a liberalizmus képviselőt kapjon, értve ez alatt a népképviselő hiányát.⁷⁹

Bluntschli röpirata – a Neugestaltung⁸⁰

Eötvös röpiratához hasonló áttekintést a német egységről Bluntschli csak 1866-ban készített.⁸¹ A nyilvánvalóan már más nagyhatalmi helyzet által inspirált munka történeti értekezései ugyanúgy összegző áttekintést nyújtanak a német kérdéstről, mint ahogy 1860-ban

ban nem célravezető – írta végaszavában a szerző –, és reményét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Kuranda is erre a végkövetkeztetésre jut majd. *Pesti Napló*, 13. évf. 202. sz. 1862. szeptember 3. 1.

⁷⁴ Az 1830-as évek közepén a germánság és a szlávtság helyzetével kapcsolatban vetett papírra néhány gondolatot. Ezek szerint a germán néptörzsek hanyatlása erősítheti a szláv népfaj helyzetét, amely addig inkább befogadó, mint alkotó erőket birtokolt. Már akkor úgy vélte, Németország saját erejéből kell, hogy nagy és szabad legyen, a szövetségi szintű hatalom kiterjesztése, még ha nyomasztóan is hat, szerinte örvendetes. Ezáltal közelíthetők a tömegek egymáshoz, és erősíthető az összetartozás tudata. Németországban a hegemonia Poroszországgé, a vámszövetséggel pedig biztosan halad Németország az önálló államiság és a belső szabadság útján. *Denkwürdiges*, I. 176–177.

⁷⁵ *Denkwürdiges*, II. 230–231.

⁷⁶ Wackernagel, Wilhelm (1806–1869) német filológus, germanista, művészet- és kultúrtörténész. Több alkalommal (1841, 1855, 1866) a Bázeli Egyetem rektora volt. Schröder, Edward: *Wackernagel, Wilhelm*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), Bd. 40. Leipzig, 1896. 460–465.

⁷⁷ Fleiner, Fritz (hg.): *Ein politischer Briefwechsel zwischen Johann Caspar Bluntschli und Wilhelm Wackernagel*. Sonderdruck aus *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, Band 5. Heft 1. Basel, 1905. 205–266., a Münchenben kelt levél: 56–57.

⁷⁸ Az 1859-ben indított *Süddeutsche Zeitung* lap alapító tagjai között szerepelt többek között Karl Braterrel együtt.

⁷⁹ *Denkwürdiges*, III. 160–161.

⁸⁰ Bluntschli, Johann Caspar: *Die Neugestaltung von Deutschland und die Schweiz*. Zürich, 1867.

⁸¹ A *Németország újjászervezése és Svájc* című munkát magyar nyelvre eddig nem fordították le.

Eötvös a *Sonderstellung*ban tette.⁸² Bluntschli önálló fejezetekben értekezett az Osztrák Monarchiáról és a Habsburg-Lotharingiai házról, valamint Poroszországról és a Hohenzollern-dinasztiáról, összefoglalva történeti fejlődésük eltérő útjait. Külön elemzés tárgyát képezte a délnémet államok – a Bajor Királyság, a Württembergi Királyság, a Hesseni Nagyhercegség, a Badeni Nagyhercegség – politikai helyzete, valamint a délnémet államokat szorosán érintő, délnémet demokraták által megfogalmazott Délnémet Esküszövetség megalakításának terve.⁸³ A német egyesítés folyamatának Svájcra gyakorolt következményeit értékelve Bluntschli az alpesi köztársaság önálló politikai entitása, semleges európai szerepvállalása mellett állt ki ebben a röpiratában.⁸⁴

Ami Ausztria és a Habsburg-Lotharingiai házzal kapcsolatos helyzetértékelését illeti, Bluntschli szerint Ausztria azzal tett nagy szolgálatot Európának, hogy korlátozta, majd kiszorította az Oszmán Birodalmat Közép-Európából. Ezzel párhuzamosan azonban egyre inkább eltávolodott és elidegenedett a német birodalomtól. Néhány Habsburg-családtagot leszámítva a dinasztia nem állt az emberiség fejlődésének oldalán, a civilizációs mozgalmakkal szemben bizalmatlan, visszautasító, esetenként ellenséges volt. Az újjal szembeni idegenkedés okait Bluntschli a Rómához fűződő kapcsolatban, a katolikus egyház hatalmában, az arisztokraták által képviselt eszmék befolyásában, az osztrák politika hagyományában, a modern eszmékkel szembeni ellenséges viszonyban és a tehetséges parlamenti képviselők hiányában látta. Aki mint Ausztria császára egyidejűleg németeket, magyarokat, cseheket, horvátokat, románokat és illíreket kormányoz, nem tud ugyanolyan módon és ütemben haladni. A svájci-német államjogász összességében úgy vélte, hogy Németország esetében az tekinthető szerencsétlenségnek, hogy a császári korona túl sokáig a Habsburg-ház birtokában maradt.⁸⁵

Poroszország és a Hohenzollern-ház vonatkozásában azt hangsúlyozta, hogy az ország elsőként ismerte fel és alkalmazta azt a modern elvet, miszerint a fejedelmi hatalomnak az államot kell szolgálnia. Visszatérő restaurációs kitérők ellenére a teokratikus királyi uralom helyett a munkát és az alattvalókról történő gondoskodást az uralkodás részének, a jólét növelése eszközeként tekintették. A dinasztia legnagyobb erénye tehát az állammal szembeni kötelesség-tudat elismerésében és gyakorlásában jelenik meg. A két nagyhatalom dualizmusa a 18. század közepétől meghatározta a közép-európai politikát. Ausztria és Poroszország ugyanabból a kiinduló helyzetből más-más fejlődési utat járt be. Ausztria a Német-római Császárság keleti, Poroszország az északi határterületeit védte, felügyelte. Míg a soknyelvű Ausztria reál- és perszonálunió kötésével alakította dinasztikus kapcsolatait, és egy soknemzetiségű államot épített, addig Poroszország német egységállammá fejlődött. A két nagyhatalom közötti különbség megragadható a nyelvben, a vallásban, a területi uralom gyakorlásában és a pénzügyek kezelésében. Bluntschli szerint Poroszország mellett szól gazdasági fejlettsége, a szabad kereskedelem mellett történő kiállása, a Német Vámszövet-

⁸² A königráti katonai vereség következtében felbomlott a Német Szövetség, ezáltal Ausztria elvesztette hegemon helyzetét Németországban, és kiszorult onnan.

⁸³ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 37. A délnémet demokraták elképzelése szerint a délnémet területek Svájc mintájára egy délnémet esküszövetségben egyesülnének, és semleges területet alkotnának Franciaország, Ausztria, Olaszország és Poroszország között. Svájcban nagy örömmel fogadták az elképzelést, hiszen így a svájci köztársaság számára veszélyesnek tűnő Poroszországgal Svájcban nem lett volna közvetlen határa. Mindezen érvek ellenére Bluntschli maga ezt a koncepciót nem tartotta politikai realitásnak.

⁸⁴ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 56–57.

⁸⁵ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 13–17.

ség alakítása, iparfejlődése és az 1860-as évek elején minden ellenállás ellenére létrehozott tengeri flottája.⁸⁶

Bluntschli mind az 1830-as években, mind az 1860-as évek folyamán annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Ausztria jövője Keleten van, ezt röpiratában így összegezte 1866 nyarának eseményei tükrében: „Az osztrák állam jövője többé nem Nyugaton, Németországban, hanem Keleten van. Ausztria Oroszországhoz és Törökországhoz hasonlóan kelet-európai állammá fejlődött.”⁸⁷ Az egységes Németországban tehát a modernizáció feltételeinek történő megfelelésből adódóan Poroszországa a jövő. Ugyanez az álláspont fogalmazódott meg a korábban már ismertetett, 1861 végén elhangzott parlamenti felszólalásában is.

Nyilvánvaló, hogy Eötvös is másképp értékelte már a königgrätzi vereség következtében kialakult nagyhatalmi helyzetet. 1860-ban azonban még nem kérdőjelezte meg Ausztria helyét és szerepét a Német Szövetségben belül. Bár tudatában volt annak, hogy Ausztria szupremáciáját Németországban 1848 óta folyamatosan kétségbe vonták, úgy érvelt, hogy német tartományai szövetségben belül történő megtartásával pozícióját erősítenie kell, a Villafranca után bekövetkezett európai elszigeteltségét pedig meg kell szüntetnie. Az 1859 után megbomlott európai egyensúly visszaállítása Ausztria nyugati pozíciójának erősítésén túl nem mellékesen belső politikai viszonyainak rendezésével valósítható meg. Ausztriának tehát feladatai vannak Németországban, a Német Szövetségben belül: „Németország Ausztria nélkül kevesebb volna; s a felállítandó feladat egyszerűen az: a formát megtalálni, melyben a Német Szövetséghez tartozó minden országok egyesítése lehetséges.”⁸⁸

A Német Szövetség újjászervezésének formáiról

A német egyesítés módja, formája a sajtócenzúra ellenére 1848 után is nagy viták tárgyát képezte. Szövetségi állam vagy egységállam, monarchikus vagy köztársasági államkeret szempontjai mentén csoportosíthatók a különféle nézetek és koncepciók. Mind Bluntschli, mind Eötvös a német államok szövetségi alapon történő újraegyesítése mellett érvelt. A heidelbergi jogászprofesszor a szövetségi államforma négy fontos követelményére, előfeltételére hívta fel a figyelmet munkájában. Először is a szövetségre lépő államok legyenek hasonló lakosságszámuk és területük nagyságának vonatkozásában. A szövetségi szintű kormányzati, törvényhozói és bírói intézmények függetlenségét a tagállamok hasonló intézményeitől további alapkövetelményként fogalmazta meg. A köztársasági vagy monarchikus államkeret kérdésében úgy foglalt állást, hogy az előbbi szerencsésebb lehet az utóbbinál. Végül pedig, ami a partikularizmus jelenségét illeti, az helyzettől függően lehet hasznos, vagy lehet hátrányos.

A német tagállamok lakosságszámát és területi nagyságát összehasonlítva az első feltétel nyilvánvalóan teljesíthetetlen – szögezte le Bluntschli –, mert Poroszország tizenkilenc millió lakosával meghatározó nagyságot képviselt a többi német állam összesen tizennyolc millió lakosával szemben.⁸⁹ A második követelményt azért értékelte problematikusnak, mert Ausztria és Poroszország így egy amerikai részállam vagy egy svájci kanton szintjére csökkentené állami szuverenitását, ami mindkettő hegemon hatalmi étvágya miatt nem te-

⁸⁶ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 18–26.

⁸⁷ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 45. Az idézet saját fordításom.

⁸⁸ Eötvös: *Magyarország különállása*, 231.

⁸⁹ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 29.

kinthető reálisan teljesíthető feltételnek.⁹⁰ A harmadik ponttal, az államkerettel kapcsolatban azt az aggályát fogalmazta meg, hogy a monarchikus elvek és a monarchikus állam felülről történő szervezése alapvetően nem kedvez a föderatív szemléletnek, sőt ellentétes annak alulról építkező elvével. Bluntschli igazat adott Treitschkének abban, hogy a szövetségi állam republikánus föderatív létforma, egy olyan államforma, amelyben a községek alulról, lépcsőzetesen építik ki közös szervezeteiket.⁹¹ Az egységmonarchia ennek kivitelezésére nem alkalmas.⁹² Az európai alkotmányos folyamatok értékelésénél azonban úgy fogalmazott, hogy Európában a monarchikus államberendezkedés előnyösebb, mint a republikánus. Annak ellenére, hogy a korabeli Európában egyedülként Svájc rendelkezett köztársasági államformával, az európai monarchiák az abszolút hatalom visszaszorításával, az alkotmányos kontroll megteremtésével és a képviseleti részvétellel számos republikánus vonást tettek magukévá. A modern képviseleti monarchia így tekintve hasonlíthat a modern képviseleti demokráciára.⁹³

Eötvös szintén mérlegre tette a monarchikus és köztársasági törekvéseket, és úgy látta, hogy Németország hamarabb lehet egységes, ha megmarad a monarchikus államformánál, és nem törekszik olyan intézmények létrehozására, ami harcokkal járhat, és időigényes folyamat.⁹⁴ A 19. század derekán Európában a monarchikus államok létjogosultságát a politikai gondolkodók többsége alapvetően nem kérdőjelezte meg. Az ebben a tanulmányban ismertetett állásfoglalások között egyedül Schuselka tartotta lehetségesnek a republikánus utat. A kritika célkeresztjében sokkal inkább általában a dinasztikus uralom, a fejedelmi szuverenitás állt. A szuverenitás ugyanis szorosán kapcsolódott az államforma kérdéséhez, az alkotmányos monarchia pedig elfogadható politikai kereteket kínált. A monarchiát általában alkalmasnak találták a föderalizmus elvének alkalmazására, az egység és a föderatív tagolás egyensúlyának megteremtésére. Azt a nézetet, hogy a szövetségi állam és a monarchikus államforma összeegyeztethetetlen, csak egy kisebbség képviselte a 19. század közepén.⁹⁵

A partikularizmus jelenségét elemezve annak hátrányát vagy éppen hasznát mindketten érzékelték. A magyar jogtudós egyrészt az erős partikularizmusban az egységre törekvés el-

⁹⁰ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 30.

⁹¹ Treitschke, Heinrich von (1834–1896) német történész és publicista. Kortárs történeti munkája *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* címmel 1862-ben Lipcsében jelent meg. *Bundesstaat und Einheitsstaat* című történeti tanulmánya a német egyesítés egységállami koncepcióját képviselte a kis- és középállamokkal történő szövetségkötés helyett. Ily módon Treitschke a föderalizmus kritikusa volt. Tartós hatást gyakorolt a német nemzeti és liberális politikai gondolkodásra.

⁹² Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 31.

⁹³ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 49.

⁹⁴ Eötvös: *Magyarország különállása*, 200.

⁹⁵ Ullner, Rudolf: *Die Idee des Föderalismus im Jahrzehnt der deutschen Einigungskriege. Dargestellt unter besonderer Berücksichtigung des Modells der amerikanischen Verfassung für das deutsche politische Denken*. (Historische Studien Heft 363.) Lübeck–Hamburg, 1965. Vita az állami keretokről: 46–48. A köztársasági államforma melletti érvek hiányának okait a szerző a következőkben állapította meg. 1. A francia köztársaságok rövid életűek voltak a 19. század elején. 2. Svájc akkor még fiatal köztársaság. 3. A négy német városállam berendezkedésére a kortársak kivételként tekintettek. 4. A német negyvennyolcas republikánusok többsége az USA-ba emigrált. 5. A tengerentúli modell politikai helyzetét a polgárháború miatt instabilnak ítélték, példaként nem lett volna szerencsés az említése. Továbbá a közép-európai föderalizmus neves elméleti politikusai, mint Julius Fröbel és Constantin Frantz mindannyian elfogadták a monarchikus kereteket. A kevés kivétel között a szerző Ludwig von Heeren történészt és Bluntschlit is megemlíti.

lentétét látta, másrészt a centralizáció megakadályozásában előnyét domborította ki.⁹⁶ A svájci-német jogtudós viszont ezen túlmenően azt emelte ki, hogy a nemzeti állameszme iránt nyitott, hazafias szemléletű partikularizmus a szövetségi állami keretről folyó vitában, az arról történő megegyezésben inkább segíti, mint gátolja a feleket. A német államok partikularizmusa, a német államok történeti önállósága és a német törzsek sokféleségének általános elfogadottsága nagyon is kedvez egy szövetségi államformának. Bluntschli értelmezésében tehát a partikularizmus nem szükségszerűen akadály a nemzeti egység megteremtésének.⁹⁷

A nemzetiségi elv jelentőségét az állami egység megteremtésében mindkét államjogász elismerte. Eötvös azt hangsúlyozta, hogy Ausztria jövődjének szerkezetére is nagy befolyással fog ez az elv bírni, hiszen kényszerből, de megtette az első lépést, amikor a villafrancai fegyverszünetben és a zürichi békefeltételekben elismerte az olasz egység eszméjét, és hozzájárult egy olasz konföderáció megalakításához. A német nemzet egysége eszméjének megvalósítása szintúgy a teljes német nemzet egyesítése útján lehetséges. Az osztrák-németek csatlakozása a német államokhoz és a Habsburg Birodalom nem német, mintegy harmencmillió lakosának kívül maradása szolgáltatja erre a garanciát.⁹⁸

Bluntschli ezzel szemben történeti fejtegetései során ismételtlen arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy egy nemzetállamnak több nemzetiség is részét képezheti. Mind szövetségi, mind kantonális jogalkotási tapasztalataira építve azt az elvi alapállást képviselte röpiratában, hogy az állam nem egyetlen elv logikus következménye, hanem különböző eszmék és erők együtt, organikus módon alakítják a feltételeket. Bár elismerte, hogy az akkori világ természetes nemzeti igényként jelenítette meg, hogy egy nemzet egy közös nemzeti államalakulatban szervezze állami intézményeit, mégis úgy gondolta, hogy ezt az igényt nem csak a nemzetállami keretek elégíthetik ki. Már csak azért sem, mert a 19. századi politika alakításában a humanizmus elve: az emberek összekötése, egymásra találásának igénye ugyanolyan erős igényként van jelen, mint a nemzeti szétválasztás politikája.⁹⁹ Bluntschli véleménye szerint azonban Svájc nemcsak több nemzetiség közös államban történő együttélésére kínálhat jó példát, hanem Németországtól és a Habsburgoktól történő politikai és gazdasági emancipációs folyamatokban is számos párhuzam fedezhető fel.¹⁰⁰ Ami Eötvöst illeti, számára a *Sonderstellung*ban Svájc az állami egység magas fokának egyedi eseteként jelenik meg. Svájc azért kínált modellt számára, mert, ahogy fogalmazott, országegységet, államegységet nem csupán az uralkodó személyével lehet teremteni.¹⁰¹

Az uralkodói szuverenitás korlátozására, az állami központosítás megvalósítására, vagyis a hatalommegosztás módjára, az ezt szolgáló intézményi keret megalkotására az egységesülő Németországban 1850 óta számos reformterv látott napvilágot.¹⁰² A frankfurti biro-

⁹⁶ Eötvös: *Magyarország különállása*, 235.

⁹⁷ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 33–34.

⁹⁸ Eötvös: *Magyarország különállása*, 193., 223.

⁹⁹ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 54.

¹⁰⁰ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 32. Bluntschli tapasztalatai szerint tartós politikai átalakítások erőszak nélkül nem vihetők keresztül. A svájci Sonderbund-háború a bizonyíték erre. A kis európai köztársaság szintén az Ausztria elleni küzdelemben vált szabaddá és naggyá. A partikuláris törekvések kezelésére szerinte a legbiztosabb garanciát a nemzeti érzelmi képviselők megválasztása nyújthatja. A választás ugyanis az egyetlen mód a háború vagy a forradalom elkerülésére.

¹⁰¹ Eötvös: *Magyarország különállása*, 206.

¹⁰² A német végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalom átalakítására, illetve létrehozására született koncepciókat elsősorban a Drezdai Konferenciára koncentrálva, de sok esetben hosszabb korszakot (1814–1863) vizsgálva, átfogó igénytel dolgozta fel a következő tanulmánykötet: Flöter, Jonas

dalmi gyűlés működését mind Bluntschli, mind Eötvös – a liberális kortársak többségéhez hasonlóan – elégtelennek tartotta. Mindazonáltal sem Bluntschli, sem Eötvös nem tárgyalta részletesen a hatalommegosztás módját és intézményi kereteit. A magyar politikus hitet tett a népképviselőt szükségessége mellett.¹⁰³ A német végrehajtó hatalom konkrétumaival kapcsolatban nem foglalt állást, szövetségi bíróság létrehozásának igényéről sem tett említést. A hatalommegosztás mikéntjére igazán egyikőjük sem tett javaslatokat.¹⁰⁴

Eötvös számára röpiratában rendkívüli fontossággal bírt a magyar különállás érvekkel történő megalapozása, valamint a történelmi jog hangsúlyozása. Itt az osztrák összbirodalom állami működését biztosító intézményekkel kapcsolatban azonban megállapította, hogy a kor kihívásainak jobban megfelelni képes állami szövetkezés jogos hatalmpolitikai törekvés a 19. században. Úgy vélte, hogy a Német-római Császárság korához hasonló magyar különállás visszaállítása korántsem jelentené azt, hogy Magyarországon ne látnák be, az állam hatalma részeinek erejétől függ, ezért a közös célokra központosítani kell az erőket. Továbbá az is egyértelműen kivethető érveléséből, hogy szükségesnek tartja az összállam érdekeinek képviselőre választás vagy kinevezés útján központi intézmények létrehozását, hívják azt országbizottmánynak, birodalmi tanácsnak vagy birodalmi gyűlésnek.

Fontosnak tartotta arra is felhívni a figyelmet, hogy ilyen jellegű szabályok és törvények létrehozására a magyar országgyűlés képes, következképpen nincs szükség semmiféle külső kényszerre, oktrojra. A magyar politikusok szintén felismerték – Eötvös megítélése nyomán –, hogy az elmúlt tizenkét év során sok olyan akadály elhárult, amely Ausztria fő-

– Wartenberg, Günther (Hg.): *Die Dresdener Konferenz 1850/51. Föderalisierung des Deutschen Bundes versus Machtinteressen der Einzelstaaten*. (Schriften der sächsischen Landesgeschichte Bd. 4.). Leipzig, 2002. Ebben a kötetben a végrehajtó hatalomról lásd: Müller, Jürgen: „...das dringendste Bedürfnis für Deutschland”. *Die neue Bundesexekutive und ihre Kompetenzen*. 161–175.; a törvényhozó hatalomról: Botzenhart, Manfred: *Reform des Bundes oder Rückkehr zur alten „Polizei-Anstalt“? Das Problem der Nationalvertretung beim Deutschen Bund*, 177–191.; a szövetségi bíróság létrehozásának vitájáról: Wyduckel, Dieter: *Die Diskussion um die Errichtung eines Bundesgerichtes beim Deutschen Bund*, 193–217.

¹⁰³ Eötvös: *Magyarország különállása*, 267.

¹⁰⁴ A hatalommegosztásról Eötvös politikai műveiben és interpretációiról: Sári János: *A hatalommegosztás Eötvös József eszmerendszerében*. Jogtudományi Közlöny, 43. évf. (1988) 12. sz. 639–643.; Baka András: *A nemzeti-nemzetiségi kérdés és az állami szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában*. Állam és jogtudomány, 24. évf. (1983) 2. sz. 245–270.; Baka András: *Egy liberális jogállam-koncepció nemzetiségi vonatkozásai*. Jogtudományi Közlöny, 38. évf. (1983) 5. sz. 311–317. A hatalommegosztás eötvösi elképzeléseinek vizsgálatára ez a röpirat minden bizonnyal a legkevésbé nyújthatott és nyújthat fogódzokat, mégis a kérdéssel foglalkozó történészek, jogtörténészek az ebben felvetett gondolatokat sem kerülik meg. Sári János szerint a hatalommegosztásos gondolkodás általános értelemben sem jellemzi Eötvöst, ezzel szemben a hatalom intézményesülésével kapcsolatos eötvösi következtetések egybeesnek azzal a fejlődési iránnyal, amelyet a hatalommegosztás modern, huszadik századi fejleményei közé sorolnak. Sári: *A hatalommegosztás*, 639. Maga a fogalom az „állam részeinek szilárd tagolódásaként” ragadható meg Eötvös szóhasználatában, tehát ne keressük nála ezen fogalmat. Sári: *A hatalommegosztás*, 643. Ugyanez nem vonatkozik a federalizmus fogalmára. Baka András tanulmányaiban a nemzeti-nemzetiségi kérdés és az államszervezés kapcsolata áll az előtérben, ezekben a *Sonderstellungot* az 1850-es években hirdett összbirodalom eszméjével történő szakításként és egy új gondolat, a magyar birodalmi eszme felvetéseként, megalkotásaként értékeli. Ezen olvasat szerint Eötvös úgy látta, hogy Ausztria a Német Szövetséghez tartozó, a német egység létrejötte után tőle leszakadó vagy vele csupán laza összeköttetésben maradó tartományainak elvesztése után meggyengül, ez pedig a magyar elem túlsúlyát idézheti elő. Baka: *A nemzeti-nemzetiségi kérdés*, 263.; Baka: *Egy liberális jogállam-koncepció*, 313.

deratív átalakítása előtt tornyosult. Tény, hogy Magyarország a Monarchián belül csak úgy tud döntő befolyást gyakorolni, ha a magyar korona országai nagyságuk és népességük arányában részt vesznek az összállam törvényhozásában.¹⁰⁵ A magyar különállás hangsúlyozása, a perszonáluniós önállóság megteremtése ennek a gondolatmenetnek az alapján nem jelenti azt, hogy Eötvös tagadná az összbirodalom elvét az 1860-as évek elején. Érvelésében kitapintható az a meggyőződés, hogy egyenjogú szövetség csak állami szuverenitás esetén valósítható meg.

Bluntschli és Eötvös német átalakításról megfogalmazott elképzelései alapvetően közel állnak egymáshoz. Mindkét nézetrendszer kardinális pontját képezi a szövetséges állammá történő átalakulás igénye. Az állami szövetség 19. századi fogalomhasználatában azonban még nem volt következetes, ezért a mai modern fogalmi keretekben nem értelmezhető kielégítően.¹⁰⁶ Bluntschli egyértelműen egy német szövetségi állam létrehozását szorgalmazta. Eötvös felfogása inkább egy laza államszövetségre enged következtetni, mégpedig egyrészt a fejedelmek szövetsége értelmében, másrészt a konföderatív szövetségnek tekintett Német Szövetség korabeli keretein belül. Ami az osztrák-németek csatlakozásának megítélését illeti, Eötvös szerint ez szükséges, Bluntschli szerint ez csupán osztrák akarat kérdése, tehát lehetséges, de egyáltalán nem szükségszerű. Az egységes Németország az egységes Ausztriával – vallja Eötvös – soha sem egyesülhet. Ugyanakkor Bluntschli szerint elméletileg egyesülhetnek, de a történelmi adottságok miatt kevés az esélye ennek. A nagyhatalmi igényeket, a vezető szerepeket az eddigiekből következően is ellentétesen ítélték meg. Bluntschli Ausztria hegemon igényét minden helyzetben elutasította, mivel a modernizáció szempontjából Poroszország alkalmasabb a vezető szerepre. Eötvös viszont Ausztria nagyhatalmi és belpolitikai helyzetének stabilizálása érdekében is Ausztria Német Szövetségen belüli vezető pozíciója mellett tette le a voksát.¹⁰⁷

Eötvös koncepciója, azaz a Német Szövetség korabeli határain belül létrehozott, az osztrák-németek csatlakozását lehetővé tevő, egységes német szövetségi állam az úgynevezett kis nagynémet elképzeléshez állt közel. Bluntschli német szövetségi állama akár az osztrák-németekkel, akár nélkülük a kisméret elképzelések között a német szövetségi állam, azaz egyenjogú tagállamokból álló államalakulat koncepcióját testesítette meg. A német egységkonceptiók változatai gazdagabb alternatívákat mutattak fel a 19. század derekán a magyar történelmi szakirodalomban elterjedt és meghatározó befolyással bíró, a porosz-osztrák nagyhatalmi dualizmust leképező kisméret-nagynémet elképzeléseknél. A nagy nagynémet koncepciót azáltal utasította el Eötvös, hogy a nem német nyelvű monarchiai területeket nem tekintette az egységesülő Németország részének, Bluntschli pedig a porosz

¹⁰⁵ Eötvös: *Magyarország különállása*, 236–241.

¹⁰⁶ A föderalizmus fogalmának 19. századi értelmezési lehetőségeiről lásd: Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 143–144. Ullner szerint a német politikai gondolkodásban az 1860-as évek folyamán a szövetségi állam és a föderális állam gyakran szinonimaként jelenik meg, a szövetségi állam fogalmát a fejedelmek szövetsége értelmében használták. A politikaelmélet és politikai gyakorlat ellentmondásaira hívja fel a figyelmet még: Dreyer, Michael: *Föderalismus als Ordnungspolitisches und normatives Prinzip. Das föderative Denken der Deutschen im 19. Jahrhundert*. (Europäische Hochschulschriften Band 102.) Frankfurt am Main, 1987. 590–606. A modern fogalmakkal történő értelmezés problematikájáról lásd még: Funk, Albert: *Kleine Geschichte des Föderalismus. Vom Fürstenbund zur Bundesrepublik*. Paderborn, 2010. 27–34.

¹⁰⁷ A korabeli magyar politikai közvélemény Pesti Napló által közvetített véleménye szerint Németország új politikai alapjainak megteremtését Poroszországtól várták. Erdődy Gábor: *Egység vagy szabadság? A német liberálisok dilemmáinak megítélése a Pesti Naplóban (1858–1871)*. Századok, 118. évf. (1984) 2. sz. 313–315.

egységállamba történő beolvadás útján létrehozott kisméret alternatívával szemben fogalmazta meg saját kisméret szövetségi változatát.¹⁰⁸ Ami a német átalakítás motivációját illeti, a reform igénye a liberális kihívások korában adott volt. A nagy területi kiterjedésű, állami formát nélkülöző, politikailag már nem aktív – Bluntschli olvasatában kellemetlen, de már nem veszélyes – Német Szövetség¹⁰⁹ reformja elodázhatatlan volt.¹¹⁰ Eötvös egyfajta status-quo gondolkodását, azaz a meglévő szövetségi kereteken belül megvalósítandó átalakítást bizonyítja a következő sorok: „...hogyan a Német Szövetség, bármily hibásnak tartásuk is annak szervezését, magnak tekintendő, melyből, éspedig aránylag igen rövid idő alatt, Németország egységének szükségképpen ki kell fejlődnie.”¹¹¹

Az osztrák kormányzati politika szintén a Német Szövetség keretein belül megvalósított reformmal kívánta megoldani a német egyesítés kérdését.¹¹² A reformelképzelések természetesen több forrásból táplálkoztak. Julius Fröbel¹¹³ német demokrata javaslatai a ha-

¹⁰⁸ Nagy nagynémet, kis nagynémet, kisméret szövetségi állami és kisméret porosz egységállami koncepciók mellett létezett még a Kis-Németország és Nagy-Ausztria konföderációját megfogalmazó koncepció is, ami nagyon hasonlított az egységes Németország és az egységes Ausztria egyesülésének szövetségi változatához. Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 80–81.

¹⁰⁹ A Német Szövetséget az európai nagyhatalmak nem tekintették a nemzetközi politika jelentős szereplőjének a 19. század közepén, a szövetség maga már nem volt jelen a nagyhatalmi politikában, azt ugyanis két nagyhatalma, Ausztria és Poroszország uralta. Az eredetileg rögzített nagyhatalmi garanciák szintén nem működtek. Az idejélmúlt szerkezet és a reformra képtelen szövetség képe vált általánossá az európai köztudatban. A belső nagyhatalmi dualizmus 1848 után véglegesen felbomlott. Schroeder, Paul W.: *Europe and the German Confederation in the 1860s*. In: Rumpler, Helmut (hg.): *Deutscher Bund und deutsche Frage 1815–1866. Europäische Ordnung, deutsche Politik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter der bürgerlich-nationalen Emanzipation*. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Band. 16/17.) Wien, 1990. 281–291.

¹¹⁰ Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 1–7.

¹¹¹ Eötvös: *Magyarország különállása*, 205.

¹¹² A német egység kérdésének 1859 és 1863 közötti történetével kapcsolatban az alábbi műveket forgattam nagy haszonnal: Funk: *Kleine Geschichte des Föderalismus*, itt a „*Neubeginn und Ende: Der Deutsche Bund 1850–1866*” című fejezet 189–201.; Winkler, Heinrich August: *Németország története 1. köt.* Budapest, 2005. itt „*Az egység a szabadság előtt*” című fejezet 125–195.; Doering-Manteuffel, Anselm: *Die deutsche Frage und das europäische Staatensystem 1815–1871*. München, 1993., itt a „*Die Verdrängung Österreichs aus Deutschland 1859/62–1866*” című fejezet 38–46.; Görtemaker, Manfred: *Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien*. 1986. 185–200.; Rürup, Reinhard: *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815–1871*. (Deutsche Geschichte Band 8.) Göttingen, 1984., itt a „*Bürgerliche Gesellschaft und nationaler Staat 1850–1871*” című fejezet 197–223.; Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, 1983., itt a „*Die Deutsche Frage 1859–1863*” című fejezet 704–714.; Wilms, Johannes: *Nationalismus ohne Nation. Deutsche Geschichte von 1789 bis 1914*. Düsseldorf, 1983. 322–357.; Winkler, Heinrich August: *Preussischer Liberalismus und deutscher Nationalstaat. Studien zur Geschichte der Deutschen Fortschrittspartei 1861–1866*. (Tübinger Studien zur Geschichte und Politik Nr. 17.) Tübingen, 1964., itt a „*Nationale Einheit und deutscher Dualismus*” című fejezet 69–90.

¹¹³ Fröbel, Julius Carl Ferdinand (1805–1893) német geológus, demokrata politikus. Németországi tanulmányait követően Alexander von Humboldt közvetítésével került Zürichbe, ahol a Zürichi Egyetemen az ásványtan professzora volt. Bluntschli 1840-es években megfogalmazott véleménye szerint Fröbel a doktrinér radikalizmus fanatikusa. *Denkwürdiges*, I. 293. 1840-ben kiadott alapított *Das Literarische Comptoir* néven Zürichben és Winterthurban. Ennek történetét Hans Gustav Keller dolgozta fel: Keller, Hans G.: *Die politischen Verlagsanstalten und Druckereien in der Schweiz 1840–1848. Ihre Bedeutung für die Vorgeschichte der Deutschen Revolution von 1848*. (Berner Untersuchungen zur Allgemeinen Geschichte Heft 8.) Bern–Leipzig, 1935. 46–68., 177–

talommegosztás kérdésében átfogó elképzeléseket tartalmaztak, és javaslatainak egy része a hivatalos osztrák tervezetekbe is beépült. 1861 folyamán három emlékiratot készített. Az első készítésekor, márciusban arra is alkalmat nyílt, hogy elképzeléseit személyesen előadhassa Schmerling államminiszternek és Rechberg külügyminiszternek. Az ebben a hónapban papírra vetett koncepció szerint a német kis- és középállamok alkotnának egy szövetségi államot, és a három német állam hozna létre egy háromtagú államszövetséget. Ez a triász-elképzelés a Vormärz kora svájci politikai gyakorlatának mintájára a kormányzás székhelyét évente felváltva helyezte volna Bécsbe, Berlinbe és Frankfurtba.

Az 1861 júniusában kelt második, úgynevezett Kissinger-emlékirat egy példánya a császárhoz is eljutott. Ebben a Habsburg-ház feje által örökletes alapon vezetett és egész Közép-Európát egyesítő Németország terve került megfogalmazásra. Terveivel a vonakodó Rechberg grófot is meg tudta győzni, aki pedig köztudottan a Poroszországgal fenntartott jó kapcsolatok politikájának híve volt. Harmadik, 1861. évi december 13-án kelt, *Ergänzende Bestimmungen zu den Grundgesetzen des Deutschen Bundes* címet viselő emlékirata szerint az Ausztria, Poroszország és a harmadik Németország fejedelmeiből kialakított háromtagú direktórium kapta volna a régi frankfurti gyűlés kormányzati feladatait és a külügyek irányítását. Az újonnan létrehozandó törvényhozó birodalmi gyűlés két kamarája a fejedelmek házából (*Fürstenhaus*) és a tagállamok által indirekt módon választott képviselőházból (*Länderhaus*) állt volna össze. Ez a tervezet már tartalmazta a szövetségi bíróság létrehozásának szándékát.¹¹⁴ A magyar viszonyok átalakítására átfogó igényű és a fröbéli javaslatokhoz sok esetben hasonlítható elemeket tartalmazó szövetségi koncepciót Kossuth Lajos fogalmazott meg 1862-ben. Eötvös és a magyar politikai elit által is vitatott Dunai Szövetség terve az Amerikai Egyesült Államok és Svájc szövetségi állami struktúráját modellként felhasználó korabeli tervezetek közé sorolható.¹¹⁵

1862 nyarán a nagynémet egység érdekében meghirdetett osztrák kormányzati offenzíva részeként Fröbellel publicisztikai feladatokra szóló, hároméves időtartamú megbízást írt alá az osztrák kormányzat azzal a céllal, hogy megismertessék a közvéleménnyel Ausztria német átalakítási terveit. Az offenzíva hátterében nem kis szerepet játszhatott a porosz diplomáciai irányváltás. Poroszország 1861. december 20-án kelt, egy szűk német egységet hivatalos politikai célként meghirdető diplomáciai körlevelében az Ausztria kizárásával létrehozandó német egység képviseletére szólította fel hivatalnokait.¹¹⁶ Erre reakcióként szüle-

192. A nagy nagynémet elképzelés már az 1848. évi *Wien, Deutschland und Europa* című röpiratban is megjelent. A nagynémet egység Fröbel és Lord Acton politikai elméletében szintén közös pontot képviselt. Lásd erről: Deák Ágnes: *Lord Acton és Ausztria az 1850–1860-as évek fordulóján*. Századok, 131. évf. (1997) 5. sz. 1164. Fröbel nemzetfogalmáról továbbá: Gángó Gábor: *Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa*. Századok, 132. évf. (1998) 2. sz. 378. Már 1848-ban a női választójog korai képviselői között található. A német föderalizmuseszme egyik legfontosabb képviselőjeként tartják számon Constantin Frantz mellett. Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 51. Életével és munkásságával kapcsolatosan meglepően kevés másodlagos szakirodalom áll rendelkezésre a német történészek véleménye szerint.

¹¹⁴ Real: *Der Deutsche Reformverein*, 26–30.; Zimmermann: *Der Deutsche Reformverein*, 10–12.; Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 57–59.; Dreyer: *Föderalismus als ordnungspolitisches und normatives Prinzip*, 176–178.

¹¹⁵ A Dunai Szövetség terve megtalálható többek között: Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2006. 434–436.

¹¹⁶ Az újonnan hivatalba lépett Albrecht Graf von Bernstoff porosz külügyminiszter 1861. december 20-án adott ki egy diplomáciai körlevelet, amelyben Berlin jövőbeni német politikájának célját a szűk német szövetség megalakításában fogalmazta meg. Real: *Deutsche Reformverein*, 23–24.

tett az 1862. február 2-án kiadott osztrák körirat. Ausztria néhány német állammal – a Bajor Királysággal, a Hannoveri Királysággal, a Württembergi Királysággal és Hessen–Darmstadt Nagyhercegséggel – közös diplomáciai iratban visszautasította az új porosz külpolitikai célkitűzéseket. A Badeni Nagyhercegség ismét távol maradt az osztrák kezdeményezésektől.

Az offenzív osztrák németországi politika részét képezte továbbá, hogy az osztrákok a harmadik Németország törekvéseit, az úgynevezett triász-elképzeléseket ekkor már elfogadták és támogatták, egyúttal hathatós eszközként tekintettek rá a Poroszország elleni hatalmi küzdelemben.¹¹⁷ A korábban számos esetben – így Eötvös által is¹¹⁸ – elítélt triász-koncepciók széles körű német elfogadottsága nem elhanyagolható részben tulajdonítható Friedrich Ferdinand von Beust szász miniszterelnök németországi politikájának.¹¹⁹ A Német Szövetség belső reformjára vonatkozó, gyakorlatba is átülthető kormányzati javaslatot 1862 nyarán megelőzően csupán Szászország fogalmazott meg.¹²⁰ 1862 augusztusának közepén a három fröbeli emlékirat javaslataiból kiindulva – delegáltak gyűlése és szövetségi bíróság¹²¹ létrehozása – immár Ausztria nyújtotta be új szövetségi reformtervezését a frankfurti birodalmi gyűlésben,¹²² majd egy évre rá az osztrák császár által összehívott frankfurti fejedelmi gyűlésben.¹²³ Ezek a javaslatok azonban nem tartalmazták a mind

¹¹⁷ A triász-eszme gyökerei a 18. század közepéig nyúlnak vissza. Az úgynevezett ABC-birodalom, Ausztria, Borussia és a kisebb fejedelmek egyesüléséből kialakított *Corpus Principum Germanorum* az első kettő hatalmi túlsúlyát kívánta gyengíteni. Funk: *Kleine Geschichte des Föderalismus*, 131–132. 1814-ben a Bécsi Kongresszuson Württemberg tett le egy hasonló szellemiségű tervezetet az asztra. Az 1820–1823 között tartott darmstadti vámkonferencia is foglalkozott ezzel a kérdéssel. 1848-ban pedig II. Maximilian bajor király, aki 1848–1864 között uralkodott, fogalmazta meg egy hármass vezetésű direktórium létrehozásának igényét. Német történészek egy csoportjának felfogása szerint a legtöbb triász-elképzelés az 1861–1862-es években látott napvilágot Németországban. Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 69–77.

¹¹⁸ A napóleoni idők Rajnai Szövetségét és a triász-elképzeléseket Eötvös is párhuzamba állította, és elavultnak tekintette. Gyakori kritikái megjegyzés volt ez akkoriban. Eötvös: *Magyarország különállása*, 223. Ugyanakkor Németországban nem elhanyagolható tényként rögzítették azt, hogy ezek az államok a restauráció korában is megtarthatták szuverenitásukat. Bluntschli: *Die Neugestaltung*, 5.

¹¹⁹ Beust, Friedrich Ferdinand von (1809–1886) a Szász Királyság miniszterelnöke 1858 és 1866 között. Flöter, Jonas: *Beust und die Reform des Deutschen Bundes 1850–1866. Sächsisch–mittelstaatliche Koalitionspolitik im Kontext der deutschen Frage*. Köln–Weimar–Wien, 2001. 317–351.

¹²⁰ A Beust gróf által jegyzett terv – *Sachsen, Denkschrift der königlichen Regierung zu dem Project einer Reform des Deutschen Bundes*. Dresden, 1861. – Fröbelhez hasonlóan szintén trialista megoldást javasolt egy háromtagú direktórium felállításával, és a Német Szövetségen belül képzelte el a reformot. A birodalmi gyűlés üléseinek helyszínét felváltva tette volna Regensburgba, illetve Hamburgba. Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 73–74.

¹²¹ A létrehozni kívánt Szövetségi Bíróság kompetenciáit tekintve Ullner szerint számos párhuzam fedezhető fel az USA Legfelsőbb Bíróságának kompetencia katalógusával. Mind a természetes személyek, mind a szövetség és a tagállamok közötti vitás ügyekben illetékességgel bírt volna. Tizenkét bíróját a tagállamok jelölték volna. Ullner: *Die Idee des Föderalismus*, 55–56.

¹²² Az augusztus közepén nyilvánosságra hozott javaslatot részletesen tárgyalta a Pester Lloyd. *Die Vorschläge zur Deutschen Bundesreform I–II*. Pester Lloyd, 9. évf. 1862. augusztus 30. és 31.; valamint *Die Organisation der Monarchie*. Pester Lloyd, 19. évf. 1862. szeptember 10.

¹²³ 1863 nyarán a szövetségi célokat kibővítették, így a külső és belső biztonság mellett a nemzeti jólét garantálása is közéjük került. A végrehajtó hatalom direktóriumába öt vagy hat taggal Ausztria, Poroszország és Bajorország állandó tagsága mellett további államok részére nyújtott szövetségi szín-

Bluntschli, mind Eötvös – általában az európai liberalizmus képviselői – által kardinális feltételként kezelt népképviselő elvét.

Összegzés

A Német Jogász Egylet bécsi ülését lezáró császári audienciára szeptember első napjai egyikén, Bluntschli és Eötvös pesti találkozója után került sor. Bluntschli elnökként maga is részt vett az eseményen, ahol I. Ferenc József úgy nyilatkozott, bár ő magát elsősorban osztráknak tartja, mégis elkötelezett németként a legszorosabb kapcsolatot szeretné Németországgal.¹²⁴ 1862 nyarán az Osztrák Császárság feje messzemenő támogatásáról biztosította a schmerlingi kormányzat németországi politikáját. A német kérdés köztudottan a császár trónra lépésétől kezdve élvezett prioritást a Habsburg-házon belül.¹²⁵ Az osztrák javaslatokat azonban Poroszország tárgyalási alapnak sem minősítette. Ennek értelmében 1862 nyarának terveit visszautasította, a következő nyárra összehívott frankfurti fejedelmi gyűlést pedig távolmaradásával blokkolta.¹²⁶ A Badeni Nagyhercegség ismételt nem csatlakozott az osztrák reformelképzelésekhez, és nem írta alá a frankfurti gyűlésen elfogadott

tű kormányzási lehetőséget. Második kamarájának tagjait a szövetségi tagállamok delegálnák. A szövetségi gyűlést pedig a tagállamok országos gyűlései által indirekt módon választott képviselők alkotnák. A javaslat szépséghibája a csak háromévente összeülő szövetségi gyűlés. *Österreichische Denkschrift über die Notwendigkeit einer Reform der deutschen Bundesverfassung vom 31. Juli 1863*. Huber: *Dokumente der deutschen Verfassungsgeschichte*, 135–139.; Funk: *Kleine Geschichte des Föderalismus*, 196–198.; Nipperdey: *Deutsche Geschichte*, 708.

¹²⁴ *Denkwürdiges*, III. 60.

¹²⁵ A Habsburg-ház tagjainak német egyesítéssel kapcsolatos állásfoglalásait Brigitte Hamann dolgozta fel. Az állásfoglalások természetesen nem képeznek egységes, dinasztikus nézetrendszert. A német kérdés iránti elkötelezettséget a rendkívül gazdag családi kapcsolati háló is indokolta. A német fejedelmi trónokon öt nagybácsi és több unokafivér ült a 19. század közepén. (I. Lajos és II. Maximilian bajor királyok, IV. Frigyes Vilmos porosz király, Frigyes August és II. János szász királyok.) A kapcsolati hálóban Ferenc József felmenői között dominált a Wittelsbach-ág a Habsburg-ággal szemben. A család vezető, hangadó tagjai, beleértve az intenzív női németpárti politizálást – Zsófia főhercegnő és lánytestvérei, elsősorban a porosz királyné, Elise között – a két nagy német dinasztia közötti baráti viszony ápolását tartották a legfontosabb célnak, és az univerzális német birodalmi eszme jegyében politizáltak. A fejedelmek és államok szövetségében gondolkodó Habsburg-dinasztia a nemzetek feletti, sokféleséget egyesítő államépítésben látta a monarchia jövőjét és hatalmának biztosítékát. I. Ferenc József császár 1849. szeptember 5. II. Maximilian bajor királynak írt levelében kifejtette: „Az Isten segítségével kivívott győzelem mostantól kezdve a múlttal ellentétben nagyobb szabadságot ad nekem arra, hogy a korona és a birodalom szempontjából nem kevésbé fontos, más ügyekkel is foglalkozzak. Egyértelmű, hogy Ausztria kapcsolatai Németországhoz ilyen tekintetben a legfontosabb kérdések egyike, figyelmemet manapság ez köti le leginkább. Feltétlenül számítok Öfelsége és Bajorország támogatására. Közös érdek és közös alapelvek kötnék össze bennünket, legfontosabb célunk pedig az egységes német haza megteremtése lesz.” Hamann, Brigitte: *Die Habsburger und die deutsche Frage im 19. Jahrhundert*. In: Lutz, Heinrich – Rumpel, Helmut (Hg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Bd. 9.) Wien, 1982. 216.

¹²⁶ 1863. augusztus 13-án a frankfurti fejedelmi gyűlésről édesanyjának, Zsófia hercegnőnek írott levelében a császár így értékelte a politikai helyzetet: „Ez az utolsó lehetőség, hogy egyesítsük Németországot. Annak érdekében, hogy Európa békéjét és egyensúlyát biztosítsuk, az utolsó eszközt a növekvő forradalom kivédése ellen, és a német fejedelmek trónjának megőrzése érdekében teljesíteni kell feladatunkat. Sajnos Poroszország irigységéből és vakságból nem csatlakozott az ügyszó, ez mindenképpen nehezíti a helyzetünket.” Hamann: *Die Habsburger*, 221.

tervezetet.¹²⁷ Az aláíró államok saját beleegyezésükhöz feltételül szabták Poroszország csatlakozását, ami ilyen módon a megegyezés meghiúsulásához vezetett.

A Johann Caspar Bluntschli és báró Eötvös József közötti budai személyes találkozóra a Német Szövetség reformja érdekében folytatott tárgyalások, a konszenzuskeresés és a fejlődési szövetségkötések 1849 és 1863 közötti korszakának végén került sor.¹²⁸ A találkozó ténye és létrejötte bizonyítja Eötvös József közép-európai politikusként való ismertségét és elismertségét. A heidelbergi látogató által megörökített vendéglátói gondolatok politikai patthelyzetről vallanak az osztrák és magyar politikusok között. Megerősítik a politikai kommunikáció és a helyzetet feloldani hivatott kompromisszumos megoldások hiányát 1862 nyarán. A találkozóra a német egyesítés kiemelkedő, arra befolyást gyakorló politikai rendezvényeinek idején, a svájci-német államjogász által irányított Német Jogász Egylet és a kezdeményezésére szeptemberben Weimarban összeült német parlamenti képviselők gyűlése között került sor. Az utóbbi eseményen az osztrák-német képviselők már nem vettek részt. A találkozót megelőző bécsi bizalmas tárgyalás azt is érzékeltette, hogy az osztrák-német liberális politikusok nem vállalták nyíltan az osztrák hivatalos kormányzati elképzelésekkel ellentétes nézeteiket. A bizalmas tárgyalásokon elhangzott vélemények alapján sem volt realitása annak, hogy lemondjanak az egységalkotmányról, ahogyan azt Welcker a német csatlakozás érdekében előfeltételként fogalmazta meg a tanulmány elején idézett munkájában.

A találkozóról megörökített feljegyzés inspirációt nyújtott a német kérdés rendezését szolgáló szövetségi gondolatok áttekintéséhez, a koncepciók közép-európai összefüggésekben történő elhelyezéséhez. Eötvös, bár azon a nyáron nem szándékozott elutazni Heidelbergbe, de kívánsága szerint mégis alkalma nyílt tárgyalni a német kérdéstről egy heidel-

¹²⁷ Baden ellentmondásos helyzetével és politikájával kapcsolatosan Winkler úgy véli, hogy a liberális Baden volt az 1860-as évek első felében a tekintélyelvű Poroszország ellenpólusa, mégis a délnémet középállamok közül annak legfontosabb partnere. Badennek esett leginkább nehezére, hogy a két német nagyhatalom konfliktusa esetén a Német Szövetség mellé álljon. Winkler: *Németország története*, I. 160–161.

¹²⁸ 1849 májusában jött létre a három király szövetsége. Poroszország, Szászország és Hannover közös terveze szerint a Német Szövetség államfője vétőjogot kapott volna a parlamenti döntéshozatalban. Az általános választójog helyett a frissen bevezetett porosz háromcenzusú választójog bevezetését javasolták. Huszonnyolc ország elfogadta a javaslatokat, Bajorország és Württemberg azonban nem. Később Hannover és Szászország is kilépett a javaslat mögül. 1849 októberében ezzel szemben Karl Ludwig von Bruck osztrák kereskedelmi miniszter fogalmazta meg Ausztria közép-európai vám- és kereskedelmi unió tervét. Harmadik javaslatként említhető a négy király – Bajorország, Szászország Hannover és Württemberg – által 1850 februárjában letett reformjavaslat. Ennek alapján a Német Szövetség a szövetségi direktórium megalakításával létrehozta volna végrehajtott szervét, továbbá a nemzetgyűlést és a szövetségi bíróságot. Ez az úgynevezett harmadik Németország kiépítésének terve volt, fő támogatói a szász miniszter, Friedrich Ferdinand von Beust báró és a bajor miniszterelnök, Ludwig von der Pfordten. Az 1850 decemberétől 1851 májusáig tartó drezdai konferenciákon azt érték el, hogy a Német Szövetséget a régi formájában kezdték újra működtetni. Sem Poroszország azon törekvése, hogy a szövetségi elnökségben paritással bírhasson, és Ausztriával egyenrangú partnerként vegyen részt, sem Ausztria azon törekvése, hogy a Habsburg Monarchia teljes területével belépjen a Német Szövetségbe, nem sikerült. Az 1852. évi darmstadti koalíció újra azt kívánta elérni, hogy Ausztria belépessen a vámszövetségbe, ezt az esélyt azonban maga Ausztria hiúsította meg. Az 1859-ben megalakított würzburgi koalíció – Bajorország, Szászország, Württemberg, a két Hessen, Nassau és Mecklenburg-Schwerin – egy átfogó szövetségi reformtervet tett le az asztalra. Baden és Sachsen-Weimar ekkor már a porosz tábor erősítette. Ausztria ehhez a koalícióhoz kötelezettség nélkül csatlakozott. Funk: *Die Idee des Föderalismus*, 189–196.

bergi tudóssal Bluntschli személyében Pesten. A történelem kereke más irányba fordult, a tárgyalásztal mellett realizálható megoldások kora pedig 1863 augusztusában véget ért, tanulmányom mindazonáltal azt kívánta érzékeltetni, hogy a bismarcki „vas és vér útja”, vagy a löwensteini „vas és szén útja” mellett számos politikai reformtervezet látott napvilágot az 1860-as évek elején Németország szövetségi átalakításáról.¹²⁹ Sem Johann Caspar Bluntschli, sem Eötvös József koncepciója nem valósult meg, mindazonáltal a német egység szövetségi változatairól megfogalmazott röpirataik vitathatatlanul hozzájárulhatnak történeti tudásunk gazdagításához.¹³⁰

A bismarcki hagyományokon alapuló németországi történetírás egyik alaptézise szerint a Német Szövetség a kor kihívásainak megfelelni képtelen politikai konstrukció volt, amely egyben a nemzetállami törekvések útjában állt. 1945 után, de különösen a hidegháború lezárását követően a föderalizmust vizsgálatuk középpontjába állító történészek szerint ez a megközelítés elfedi a németországi föderalizmus fejlődésében fontos szerepet játszó történeti mozzanatokot. Ezek a történészek a korszak, tehát az 1860-as évek német reformtörekvéseire és magára a Német Szövetségre már nem irreális vagy teljesen elhibázott alternatívaként tekintenek. Sokkal inkább azt vallják, hogy a német történelem fő paradigmája nem a nemzetállam, hanem a föderalizmus. Ez a történeti megközelítés, interpretáció az 1850 és 1866 közötti Német Szövetséget föderatív egység nélküli föderációként határozza meg.¹³¹

Függelék

Augusztus 30-án néhány baráttal – közöttük Jheringgel¹³² – Pestre utaztam. A Svábhegyen meglátogattam Eötvös bárót, akinek itt található házából mind a város, mind az egészen a pusztáig nyúló alföld jól belátható. Nagyon érdekelt, hogyan gondolkodott egy magyar államférfi.

¹²⁹ Löwenstein, Rudolf (1819–1891) német filológus, író, költő. Franz, Kurt: *Löwenstein, Rudolf. Neue Deutsche Biographie*, 15. Bd. (1987) 107. [Onlinefassung] <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117186368.html> (letöltve: 2014. november 21-én.) 1862 októberének végén Berlin második választóköre által a haladó képviselőknek adott vacsorán a fő szónok Löwenstein volt, aki tanulságos módon változtatta meg Bismarck szavait. Úgy fogalmazott, hogy a német egység ugyanolyan biztosan meg fog valósulni, mint ahogyan egy természeti törvény végbemegy, természetesen nem „vassal és vérrrel”, hanem inkább „vassal és szénnel”. Idézi: Winkler: *Németország története*, I. 146.

¹³⁰ Bluntschli az Észak-német Szövetség alkotmányának ismeretében úgy vélte, hogy ez az 1850 óta tartó szövetségi reformelképzelések egyikének sem felel meg, sőt teljesen más karakterrel bír. Fel fogása szerint a szóban forgó alkotmány autonóm területi közigazgatással bíró, államszövetségből kialakított egységállamot hozott létre. Funk: *Kleine Geschichte des Föderalismus*, 207.

¹³¹ Müller: „...das dringendste Bedürfniss für Deutschland”, 163–164. A Német Szövetség német politikai integrációban játszott szerepével kapcsolatban lásd még: Müller, Jürgen: *Der Deutsche Bund und die ökonomische Nationsbildung. Die Ausschüsse und Kommissionen des Deutschen Bundes als Faktoren politischer Integration*. In: Hahn, Hans-Werner – Kreutzmann, Marko (hg.): *Der Deutsche Zollverein. Ökonomie und Nation im 19. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien, 2012. 283–302. A tanulmánykötet ismertetése megjelent: *Századok*, 147. évf. (2013) 5. sz. 1344–1348.

¹³² Jhering, Rudolf von (1818–1892) német jogtudós. Egyetemi jogász professzor Bazelben, Kielben, Rostockban, majd Giessenben. 1868-tól Bécsben, 1872 és 1892 között pedig Göttingenben oktatott. Hollerbach, Alexander: *Jhering, Rudolf von*. In: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 10. (1974) 123.

„Jelenleg Európa közepén, Németország helyén nagy vákuum található. Ha létezne a német nagyhatalom, Európa dolgai rendbe jönnének. A magyar kérdés a némettől függ, a keleti kérdés pedig mindkettőtől.”

„Az osztrák-németekkel nem nagyon tudunk beszélni. Arra a kérdésre, hogyan képzelik el a német ügyet, kikerülték a választ, nem mutatva semmilyen érzelmet a német ügy iránt. Nem tudunk mit kezdeni olyan emberekkel, akik nem bírnak nemzeti érzéssel. Ők a hatalom egyszerű alattvalói és szolgái. A csehekkel sem jutottunk előbbre, mivel attól tartunk, hogy megoldhatatlan problémákba bonyolódunk. Csehország viszonya Németországhoz hasonlóságot mutat Horvátország és Magyarország kapcsolatához. Mi, magyarok azonban nehezebb helyzetben vagyunk, mivel Horvátország teljesen szláv, míg Csehország tekintélyes része német. De mind Horvát-, mind Csehország szorosán kötődik főországához.”

„Ha Ausztriában létrejön egy német párt – ennek jeleit már érzékeljük –, akkor velük könnyen szót fogunk érteni. Minél egységesebb és erősebb Németország, annál jobb az számunkra. Szükséges, hogy Németországra támaszkodjunk annak érdekében, hogy a szláv tengerben fenntarthassuk önmagunkat. Civilizációnk forrása német, a lengyeleknél ugyanaz francia. Ez fontos különbség Magyarország és Lengyelország között. Mi nem gyűlöljük a németeket, idegenkedésünk az osztrák kormányzat és német segítői ellen irányul. Minden magyar különbséget tesz »németek« és »osztrákok« között. A magyar nemzeti viselet bevezetése csak eszköz volt arra, hogy a párt demonstrálja magát. Tudjuk, hogy számunkra az európai viselet elengedhetetlen. Nem vagyok bolondja a magyar szoknyának és kalapnak, de nem rendelkezünk szabad sajtóval és országgyűléssel, és folyton-folyvást azt kellett hallgatnunk, hogy Magyarországon csak néhány izgága elégedetlenkedő van. Erre kellett válaszolnunk és megmutatnunk, milyen nagy az elégedetlenség. Vagyis, aki elégedett, öltözködjék németesen és hordjon cilindert, aki elégedetlen, az pedig öltözzön magyar ruhát. Hamarosan csak magyar öltözetet lehetett látni, még a Budán és Pesten élő németek is nagyrészt magyar ruhát hordtak.”

„Ha most belépnénk a Reichstagba, pillanatnyilag mindent megnyernénk.¹³³ Megkaparintathatnánk Ausztria vezetését, hiszen egységesebbek vagyunk és a parlamenti politizálás tekintetében jártasabbak. Mégsem dőlünk be ennek a csábításnak. Hosszú távon ugyanis nem működne a dolog, túl gyengék lennénk ahhoz, hogy ezt a pozíciót megtartsuk. A németek és a szlávok rögtön reagálnának. Az osztrák összállam Németország és Ausztria között háborút hozna magával, ebben a háborúban mi valószínűleg elvéreznénk. Ez a háború semmi hasznot, semmi hírnevet nem hozna, mivel az egyúttal a civilizáció elleni háború volna. Bár barbárok vagyunk, annyira ostobák azonban nem, hogy ismét csak Trenkhuszárokként szolgáljunk a Habsburg-dinasztia kedvéért. Mi békét akarunk a német nemzettel, nem háborút. Ezért kitartunk, még ha a jelenlegi helyzet szomorú is számunkra. Megvárjuk a német egyesítést.”

„További veszélyt jelentene számunkra egy óriási szláv birodalom létrejötte. Ausztriában a szlávok többségben vannak, még ha csak tömegről van is szó esetükben. A németek és a magyarok felettük állnak. A tömeg azonban veszélyessé válhat, ha vezetőre talál. A szlávok fogékonyak az abszolutizmusra és az ultramontanizmusra. Az abszolutista udvar, a főrangú arisztokraták és a papság támaszra lelnének a szlávokban, s akkor minden haladás lehetősége megszűnne. Ettől félünk leginkább, és ezért vagyunk a közös alkotmány ellen.”

„Schmerling a jogeljátszás elméletével és a magyarokkal szembeni ellenséges fellépésével elidegenítette magát a magyaroktól. Ez rossz, mert tudjuk, hogy német Ausztriában a

¹³³ Helyesen a „Reichsrat”-ba, azaz a birodalmi tanácsba.

liberális fejlődés szempontjából ő nem könnyen nélkülözhető személyiség. Ez szerencsétlen komplikációt jelent.”

„A mi bécsi udvari arisztokráciánk, Eszterházy és a többiek az országban nem rendelkeznek befolyással.”

Az oktatással kapcsolatban Eötvös megjegyezte: „Az osztrák uralom alatt mindenestre javult a helyzet. A protestáns iskolákat azonban elnyomták, és az ausztriai tanerők silány részét küldték ide, akik egyébként is messze elmaradnak a németektől. A magyar reakció ezért mintegy irritált volt. A jó intézményeket időközben megtartottuk, a többi pedig magától rendeződik majd.”

A végkövetkeztetés: „Ha a német reformpárt és a magyarok együttműködnek, a bécsi kormányzatnál kikényszeríthető az új irány, vagyis egy német hatalom Európában, perszonálunióban Magyarországgal. Csak abban az esetben, ha Németországban teljesen csalódunk kell, nézünk majd új szövetségek után, mielőtt elbuknánk.”

Bécsben a jogászkonferencia elnökségét fogadta Ferenc József császár. A császár maga is hangsúlyozta a német politikai irányvonalát: „Bár mindenekelőtt osztrák vagyok, egyben tudatosan német, ezért is kívánom a legszorosabb kapcsolatot Németországgal.”

Szeptember 8-án visszatértem Heidelbergbe.

ENIKÓ GYARMATI

Johann Caspar Bluntschli and Baron Joseph Eötvös about the German Unity. Thoughts on the (con)federal versions of German Unity in the 1860s

The only known personal meeting between Johann Caspar Bluntschli and Baron Joseph Eötvös took place at the end of August in 1862. In the center of their discussions were the German unity and the independent status of the Hungarian Kingdom. Although the two jurist-politicians expressed their views on one of the most actual European issues several times during the years of the 1860s, the present study intends to focus mainly on two of their pamphlets. Eötvös' essay *The Hungarian Independence from the viewpoint of German Unification* was published in Hungarian around the late spring–early summer days of 1861. The essay of Johann Caspar Bluntschli *The Reorganization of Germany and the status of Switzerland* appeared in 1866.

Their concepts in respect of the reorganisation of Germany into a (con)federal state as well as concerning the popular representation are not far from each other. However, they had differences in their related concepts as well. Eötvös's idea is very similar to a state structure of a loose confederation to be organised within the already existing frames of the German Confederation. Unlike Bluntschli, Eötvös accepted the hegemony of Austria in the Confederation. The core of Bluntschli's concept lies in a federal Germany with a legislative, executive and judicial power being sovereign form the member states. This work also pays special attention to other contemporary pamphlets and intends to enlarge upon Bluntschli's and Eötvös's thoughts in the light of the competing ideas among the different political directions, respectively of the political events of that time.

SOMOGYVÁRI LAJOS

Az ifjúsági kultúra megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1960–1970

Az 1960-as évek végének, 1970-es évek elejének civilizációs fordulata sok tekintetben átalakította Magyarországon a hétköznapi életet, amit többek között a modern tömegkommunikáció és motorizáció elterjedése, valamint a lakáskomfort szintjének emelkedése is jelzett.¹ Kutatásaim során a fordulatot megelőző évtized mentalitástörténetét vizsgáltam, sajátos nézőpontból. A korszak pedagógiai újságainak fényképanyagát elemeztem: hat periodika vizuális korpusza képezte a vizsgálat alapját. A kiválasztott újságok (Család és Iskola, 1960–1968; Gyermekünk, 1969–1970; Köznevelés, 1960–1970; Óvodai Nevelés, 1960–1970; A Tanító Munkája, 1963–1967; A Tanító, 1968–1970)² országos terjesztésűek, minisztériumi fenntartásúak voltak, és rendszeresen közöltek fotókat – ezek a szempontok voltak a kiválasztás kritériumai. Az 5371 kép alapján különböző elemzéseket végeztem, kifejezve az iskoláztatás és szereplőinek sajátos történeti tapasztalatát.³ A képelemzések során mindig figyelembe kell venni azokat a szelekciós mechanizmusokat, a közvetített szocialista világ- és emberkép sajátosságait és a vizuális anyag jellemzőit, amelyek egyszerre korlátozzák a lehetséges jelentéseket és teszik plurálissá a történeti magyarázatot. Az anyag feldolgozásában interdiszciplináris módszertant követtem: a fényképek ikonográfiai elemzésével antropológiai jellemzőket, cselekvéseket és funkciókat bontottam ki és helyeztem el oktatás- és társadalomtörténeti kontextusban.

A szocialista emberkép a közösségben élő, sokoldalúan képzett és művelt, öntudatos állampolgár eszményét tűzte ki a nevelés-oktatás céljául, akinek az életét alapvetően meghatározza a munka. Az 1961-es oktatási törvény megfogalmazásában: „A szocializmus építése sokoldalúan művelt embereket kíván, a jövő szocialista állampolgárai pedig joggal várnak

¹ Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013. 8.

² Az egész évtizedre kiterjedően csak a *Köznevelésnek* és az *Óvodai Nevelésnek* voltak évfolyamai, a *Család és Iskola* 1969-től *Gyermekünk* néven jelent meg, a *Tanító Munkája* pedig 1963-tól 1967-ig létezett, majd *A Tanító* néven folytatódott 1968-tól. A magyar sajtótörténet adós még a 20. század monografikus feldolgozásával (Széchenyi Ágnes: *A huszadik század hiányzó sajtótörténete: adósságlista és javaslat*. Magyar Tudomány, 165. évf. (2004) 10. sz. 1150–1163.; Lipták Dorottya: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok*. Magyar Tudomány, 172. évf. (2011) 9. sz. 1121–1131.), ezen belül pedig a pedagógiai periodikák szerepköreinek feltárásával.

³ Somogyvári Lajos: *Közelítések a portrék és az egyszereplős képek jelenségéhez a magyar pedagógiai sajtóban (1960–1970). I. rész*. Iskolakultúra, 22. évf. (2012) 5. sz. 56–75.; Somogyvári Lajos: *Közelítések a portrék és az egyszereplős képek jelenségéhez a magyar pedagógiai sajtóban (1960–1970). II. rész*. Iskolakultúra, 22. évf. (2012) 6. sz. 14–37.; Somogyvári Lajos: *Pedagógusképek és -szerepek az 1960-as évek Magyarországon*. Magyar Pedagógia, 113. évf. (2013) 1. sz. 29–52.

az iskolától olyan nevelést, amelynek segítségével erejük és képességeik szerint részt vehetnek az alkotómunkában.⁴ A pedagógiai újságok képei és szöveges forrásai túlnyomó többségben ezt az ideált közvetítették az olvasók felé – az úttörőcsapatban, osztályközösségben vagy termelőbrigádban tevékenykedő gyermekét –, ugyanakkor ennek az emberképnek a problematikussága, a normától való eltérés jelensége is megfigyelhető ritka kivételként. A kevés fennmaradt fénykép és tudósítás éppen ritkasága miatt számít értékes forrásnak: hipotézisem szerint az ifjúsági kultúra új jelenségeire való reflexió és értékelő munka történik meg ezekben az esetekben, ami egy külső (felnőtt) nézőpontból hoz létre új kategóriákat és struktúrákat, amilyen például a galeri. Az újságok hasábjain az ifjúsággal foglalkozó hivatásos szakértők (nevelők, pszichológusok, rendőrök) alkotják meg és legitimálják ezt a speciális tudást, amelyet gyakran a hatvanas évek ifjúsági problémájaként határoztak meg.

Olyan egymástól eltérő jelenségeket tanulmányozhatunk így egy kontextusban, mint a beat-zene, a hosszú haj, a házibuli és a brancs, az újfajta táncok és szórakozóhelyek megjelenése – a külső jellemzőktől (frizura, öltözködés) a tevékenységeken át (tánc, szórakozás, alkoholfogyasztás) a korban elfogadottól eltérő csoport- és értékszerkezési mintákig (galeri) terjed a tanulmányozható tárgyak köre, melyek számos közös jellemzővel bírnak. Egyrészt megoldásra váró problémaként és/vagy magyarázatra szoruló jelenségként definiálják az ifjúsági kérdés olyan elemeit, amelyek nem elfogadhatók a szocialista erkölcs, értékrend szempontjából, vagy nem illelnek bele a megszokott értelmezési keretekbe. Ez előfeltételezi egy önálló, a felnőtt világtól elkülönülő ifjúsági kultúra meglétét, mely saját szabályokkal, szóhasználattal, továbbá magyarázatra váró szereplőkkel, cselekvésekkel és jelentésekkel bír – fontos kérdés persze, hogy mennyiben érvényes ez a logika.

A generációs szakadék és idegenség hangsúlyozása 1968 előtt nem jelentkezett ilyen formában az oktatással foglalkozó magyar szaklapokban. A pedagógiai diskurzus terminológiája gyakran hat úgy, mintha egy különös törzs (antropológiai célú) tanulmányozását olvasnánk, furcsa szokásokkal, rituálékkal és öltözékekkel – a későbbiekben számos példát idézek erre. Másik közös jellemzője a hasonló vizuális és verbális forrásoknak a többségi normától való eltérés, a szabályok tudatos megszegése vagy figyelmen kívül hagyása, illetve a különböző cselekvések ilyen formában történő értékelése. Mindez természetesen csak nézőpont kérdése, a médiában állandóan visszatér bizonyos személyek vagy csoportok a társadalomra és a többségi értékekre vagy érdekekre nézve veszélyes elemekként való minősítése, sztereotíp formák konstruálása, majd diagnózis és megoldás felállítása.⁵

A hatvanas évek vége a morális pánik korszaka volt az egész világon, elég csak a hippimozgalomra, a nyugati diáklázadásokra vagy a szocialista blokkon belül mutatkozó hasonló jelenségekre gondolnunk. A figyelem a fiatalságra terelődött, s az így létrejövő kulturális alakzatok (galeribűnözés, huliganizmus, orgiába torkolló házibulik, a zene hangjaira megőrülő fiatalok) visszahatottak a diskurzus tárgyára. A fiatalok egy része kezdte magát galeritagnak vagy huligánnak nevezni, esetleg egy új generáció tagjának. Ugyanakkor ezek a kategóriák egyáltalán nem statikusak: egy részüket integrálja a többségi beszédmód, más részüket pedig kiszorítja és marginalizálja. Ugyanahhoz a jelenséghez többfajta, egymást kiegészítő, magyarázó vagy cáfoló megközelítési mód tartozik – a galeri fogalomköréből éppúgy ki lehet bontani a táncmozgalom gyökereit, mint a fiatalkori bűnözés és züllés alapformáit. Az eltérő viszonyulások a források jellegéből is fakadnak: a fényképekből kiin-

⁴ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. Letöltés ideje, helye: 2013. márc. 2. 16:48. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436>

⁵ Hunt, Arnold: 'Moral Panic' and Moral Language in the Media. The British Journal of Sociology, vol. 48. (1997) No. 4. 629–648.

dulva a magyarázatok felállításában felhasználok a pedagógiai újságcikkeket, tanulmányokat, rendőrségi beszámolókat, törvényeket, párthatározatokat, ifjúsági irodalmat és a szereplők közzétett visszaemlékezéseit. A kiindulási alapot a magyar pedagógiai sajtó által megjelenített ifjúsági szubkultúrák képzetei jelentették, a fotókból kiinduló elemzések vázolják fel azt a kontextust, melyben értelmet nyernek e sajátos életrészekhez kapcsolódó cselekvések, attitűdök és viselkedési minták.

A magyar pedagógiai sajtó két orgánuma – a *Család és Iskola*, illetve a *Gyermekünk* – foglalkozott a témával az 1968-as, 1969-es és 1970-es évben, 49 képet soroltam ide – a korábbi két évfolyamból tudósítások maradtak fenn e témakörben. A lapok szerkesztője, Török Sándor nagy szerepet játszott: a reformpedagógia elkötelezettjeként⁶ új problémákat jelenített meg (kábitószer-, alkoholfogyasztás, fiatalkori bűnözés, elmagányosodás), ami különbözött az összes többi újság szerkesztési gyakorlatától. A *Család és Iskola*, valamint a *Gyermekünk* vállalt célközönségét a szülők jelentették, az említett lapok fő feladata a szülők „nevelése” volt, a pedagógia világainak közelebb hozása az elsődleges szocializációs környezetet jelentő családhoz. Összevág ez azzal az elképzeléssel, mely széles társadalmi felelősséget állapított meg a nevelés ügyében, a pedagógusokon kívül egyéb csoportokat is igyekezett bevonni az oktatásba. Nem véletlen, hogy a kortárs-csoportok nevelő hatására is figyelmet fordítottak, arra a nehezen megfogható informális tudásátadási környezetre, amely nagy szerepet játszik a fiatalok életében.

A különböző nemzedékek közti kapcsolat problémájának tematizálása túlmutat a vizsgált korszakon és az országhatárokon – az iskolázottsági szint növekedésével együtt járt az ifjúsági szocializáció időtartamának kitolódása,⁷ a megelőző időszakokhoz képest későbbi munkába állás jelensége. A szocialista társadalom az ifjúsági mozgalmak megszervezésével próbálta helyes irányba terelni a fiatalok szabadidejét és felkészíteni őket felnőtt életükre – Magyarországon a mozgalmi monopóliumot a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) szerezte meg 1957-ben. A hatvanas években kulcsfontosságú probléma volt a politika számára az ideológiai átnevelés, ennek okát a következő kérdésben fogalmazta meg az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. március 11-én: „Vajon miért tudott az ellenforradalmárok agitációja az ifjúság körében tért hódítani?”⁸ A galerik egy részét a rendőrségi jelentések és az ifjúsági irodalom közvetlenül is 1956-hoz, a Horthy-rendszer maradványaihoz és a nyugati fellazító hatásokhoz kapcsolta,⁹ olyan narratívát kínálva ezzel, amely az ifjúsági bűnözést összemosta különböző társadalmi ellenállási formákkal, a nyugati kultúra hatásait a rendszerellenességgel. A korszak pedagógiai cikkeinek jelentős részét hatja át a világnézeti nevelés erősítésének szándéka,¹⁰ párhuzamosan a szocialista gazdaság igényeinek kiszolgálásával, a munka és is-

⁶ Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai Lexikon III*. Budapest, 1997. 568.

⁷ Roth Endre: *Nemzedékek (A KISZ-kongresszus tiszteletére)*. Korunk, 34. évf. (1975) 10. sz. 737–741.

⁸ Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962*. Budapest, 1973. 45.

⁹ Györök Ferenc: *A fiatalkorúak bűnözésének alakulása, okai és megelőzése*. Belügyi Szemle, 2. évf. (1964) 4. sz. 5–28.; Fenyvesi István: *A rózsadombi galeri felszámolása*. Belügyi Szemle, 3. évf. (1965) 9. sz. 86–92.; Szendrő Sándor: *A „belvárosi-galeri” bűnöző tevékenysége*. Belügyi Szemle, 4. évf. (1966) 10. sz. 82–88.; Cseh János: *Galerik felszámolásának tapasztalatai Tatabányán*. Belügyi Szemle, 6. évf. (1968) 11. sz. 89–93.; Kassai László – Konczer István – Regős Andor: *A „Nagy-fa” galeri felszámolása*. Belügyi Szemle, 8. évf. (1970) 10. sz. 114–120.; Lőrincz L. László: *A nagy fa árnyékában*. Budapest, 1979.

¹⁰ Az 1961-es oktatási törvény eredményeként új tantárgy jelent meg, a *Világnézetünk alapjai*, lásd: Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és iskoláztatás történetébe*. Budapest, 2004. 363.

kola világainak közelebb hozásával. A közömbösség, a kispolgári értékek és kapitalista eszmék újbóli felbukkanása, a szocialista öntudat gyengesége állandóan visszatérő formulák a párt ifjúsággal kapcsolatos határozataiban, akár munkásfiatalokról, a felsőoktatás hallgatóiról, akár a KISZ tagjairól esett szó.¹¹ A gyermek- és ifjúságvédelem ezzel párhuzamosan egyre több területet fogott át,¹² illeszkedve a paternalista állam koncepciójához, a kulturális és nevelő funkciók társadalmi szervezetekhez rendeléséhez.¹³ Ez a folyamat az 1971-es ifjúsági törvénnyel tetőzött, mely az 1961-es jogalkotással ellentétben már tartalmazta a fiatalság egyes elemeinek kriminalizálását, jelezve a megváltozott viszonyokat: „Az illetékes állami szervezeteknek a fiatalkori bűnözés elleni küzdelmét minden becsületes és a jövőért felelősséget érző állampolgárnak elő kell segítenie.”¹⁴

A pártállami ifjúságpolitika vázlatos áttekintése után első képelemzéseim az ifjúsági kérdés egy másik fontos vetületét fogják érinteni: a fiatalok fogyasztóként való megjelenéséről van szó, ami összefügg a korszak fridzsiderszocializmus vitájával is.

Beat-zene és „dzsesszörület”

1. kép

Készítő: Kresz Albert

Cím: Miért félsz a csendtől?

Megjelenés helye, ideje: Család és Iskola, 1968/8. borító I.

Képleírás: A fotón több elem is utal az 1960-as évek második felében lezajló mentalitásbeli fordulatra: a divatos ruha és haj, a zsebrádió, illetve a rádióhallgatás individualizálódása a fogyasztói szemlélet terjedésére¹⁵ is reflektál. Az újság belsejében képsorozat folytatja a borítót, amely falusi-vidéki környezetet ábrázol, ez az ivókút alapján már ezen a képen is valószínűsíthető. Ilyen értelemben a falu modernizációjaként is értelmezhetjük a viseletek és a cselekvés átalakulását jelző borítót (lásd a kivetkőzés néprajzi fogalomkörét), ami a nemek közti kapcsolatok alakulására szintén hatott. A lezser magatartás (a kútra támaszkodó lány, az ivó fiú odahajolása) és a látszólagos oda nem figyelés egy új ifjúsági ízléskultúrát mutat meg a kép nézőjének.

¹¹ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1963–1966.* Budapest, 1978. 153., 521.; Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967–1970.* Budapest, 1974. 185., 493.

¹² Gergely Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története. (1867–1991).* Budapest, 1997.

¹³ Szabó Miklós: *A legitimáció történeti alakulásai.* In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989. I.* Budapest, 1998. 118–147.

¹⁴ 1971. évi IV. törvény az ifjúságról. II. fejezet, 10. § (3). Letöltés ideje, helye: 2013. dec. 27. 10:51, <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8485>

¹⁵ A felemás fogyasztó szocializmus és az újravagyonosodás kérdéséhez lásd: Valuch: *Magyar hétköznapiak*, 67–73.

A fénykép sohasem önmagában értelmezendő tény, hanem kommunikatív jellegű és nyelvi környezetbe ágyazott jelenség¹⁶ – Roland Barthes francia irodalomtudós megállapításai a vizuális retorikáról¹⁷ különösen jól hasznosíthatók példám esetében. A fotó különböző jelentésszintjeit különbözteti meg a nyelvészetből vett fogalmakkal a szerző, az elsődleges, denotatív értelem a konkrét látvány elemeit jelenti: jelen esetben a kút, az ivó fiú és a rádiót hallgató fiatal lány képezi ezt a réteget, amely életképként határozható meg. A konnotáció az ehhez kapcsolódó képzeteket jelöli, a rádióhoz és a divatos megjelenéshez köthető asszociációkat az individualizálódó-fogyasztói mentalitásról. Konkrét és szimbolikus síkon is átmeneti állapotot fejez ki a kép, a tradicionális, ivókút jelképezte életmód, környezet és a fiatalos, modernizálódó stílus között – leegyszerűsítés lenne ezt falu és város dichotómiájában értékelni. A harmadik jelentésszintet a nyelvi szubsztancia, a kép címe és a borítóhoz kapcsolódó cikk jelenti – a cím és az írás is ugyanazt a kérdést teszi fel: „Miért félsz a csendtől?”¹⁸

A tudományos életben ekkor már elismert Popper Péter mint pszichológus-szakértő legitimálja a cikk mondanivalóját, ami meghatározza a kép interpretációját, felborítva előzetes értelmezéseinket. A fiatalság újfajta igényeiről esik szó, „beat-hangversenyeken kirobbant, látszólag indokolatlan botrányokról, őrzőngésekről, tűzgyújtásokról”. A zsebrádió és a zene hangereje, a ritmusok ösztönökre ható, „narkotizáló hatása”, az „akusztikus LSD”, a passzív, közömbös kultúrafogyasztás emlegetése tulajdonképpen a tömegkultúra már jól ismert, a harmincas évek óta tartó kritikáját fogalmazza újra,¹⁹ írásában csak a diagnózisig jut el Popper, a felgyorsuló életmód, a városiasodás, az elidegenedő társadalom képének felvázolásáig.²⁰ A zsebrádió és az általa képviselt életforma, az ifjúsági kultúra új jelenségei tehát megoldásra váró problémákként jelennek meg a felnőtt-világ szemében, egy mondatban elismerve ugyanakkor ennek relevanciáját is, némileg ellentmondva a fő mondanivalónak: „Szeretem a beat-zenét, egyértelműen mond el valamit korunk nyugtalanságából, izgatott, kavargó történéseiből, és ezért mai kultúránk szerves részének érzem.” Az ellentmondásos fogalmazás jelzi a ma szubkulturális tevékenységekként címkézett jelenségek és a modernizáció árnyalt megközelítését, egyes elemeinek elismerését, mások diszkreditálását.

Az újság szerkesztési gyakorlata, a borítót magyarázó verbális környezet a zsebrádiót teszi a kép centrális elemévé, átvitt értelemben tematizálva a technikai fejlődés hatását az emberi személyiségre és kapcsolatokra. A lány figyelme főként a rádióra irányul, a fiúval való kapcsolata mellékes, a két főszereplő között nincsen valódi kapcsolat, mintha az atomizálódó társadalom illusztrációját látnánk, ahol az emberek egymás mellett élnek, valódi kötelékek nélkül. A rádió fontos fogyasztási cikknek számított a hatvanas években, a veze-

¹⁶ Barthes, Roland: *The Photographic Message*. In: uő: *Image, Music, Text*. London, 1977. 15–32.

¹⁷ Barthes, Roland: *A kép retorikája*. In: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2010. 109–125. A módszer egyébként mind az ikonográfia (Panofsky, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. Budapest, 1984.), mind a hermeneutika (Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Budapest, 1984.) gondolatmenetével rokon.

¹⁸ Popper Péter: *Miért félsz a csendtől?* Család és Iskola, 19. évf. (1968) 8. sz. 28–29.

¹⁹ Lásd például: Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: *A média története*. Budapest, 2004. 252–254.

²⁰ Érdekes kérdés, hogy az észlelt jelenségek mennyiben függenek össze az Új Gazdasági Mechanizmus hatásaival, a magánszektor legális megjelenésével, az átalakuló társadalmi értékszerkezettel, lásd: Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2002. 262.

tekes rádiók vásárlását ebben az időben fokozatosan háttérbe szorította a zsebrádiók elterjedése, amellyel megszűnt a rádiózás helyhez kötöttsége, így a rádió a mindennapok részévé vált, beépült a napi tevékenységbe²¹ – igen gyakran háttérként, a cikk megfogalmazásában a „zaj-igény” kielégítéseként.²² Mindenki számára elérhetővé vált a rádiózás (1967-ben a rádió-előfizetést is megszüntették), 1961 és 1975 között 5,5 millió rádiót adtak el (összehasonlításként: ugyanebben az időszakban 2,9 millió televíziókészülék kelt el a kereskedelmi forgalomban),²³ a rádió használata személyesebbé és általánosabbá vált – egy másik értelmezésben ezt a személyre szabható, demokratikus és egyenlősítő kultúraterjesztést is jelenthetné a borító életképe.²⁴

A lány frizurája és ruhája szintén az individualizálódást jelzi, a divat szerepének növekedését – a hatvanas évek öltözködésére a nagyobb szabadság, a vásárlói-esztétikai igények fokozottabb figyelembe vétele és az ízlésformálás, önmegvalósítás előtérbe helyezése jellemző.²⁵ Az egyéni ruházkodás, a választás lehetősége megszünteti a korábbi homogén tömeget, az iskolai képeken is egyre több köpeny nélküli, divatos lány bukkan fel, a *Gyermekünk* 1970-es évfolyamában pedig már lassan állandó rovattá vált a fiataloknak szóló divattanácsadás.²⁶ A tavaszi, nyári egyrészes (valószínűleg karton) ruhát viselő lány rövid frizurájával megtestesíti a korabeli lányideált, a térd fölötti, combközépig érő ruha a miniszoknya felé vezető út egyik állomása. Érdekes, hogy a lányok haja egyre rövidebbé, a fiúké pedig egyre hosszabbá vált a hetvenes évek közeledtével, ez a szempont pedig egy újabb vitatémát jelöl az évtizedből.

²¹ Szekfü András: *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon. A távirótól a Web 2.0-ig.* Budapest, 2007. 97–103.

²² Ezzel megkezdődött az a folyamat, amellyel különböző virtuális terek jelentek meg a hétköznapi terekben, előbb a rádió, majd a televízió, napjainkban pedig mobilkommunikáció és az internet révén.

²³ Az adatokhoz lásd: Valuch: *Magyar hétköznapiak*, 101.

²⁴ A rádiózás jelentésmezejébe beletartozik a nyugati könnyűzene hatása, a Szabad Európa Rádió áttérjedő nyugati propaganda – habár ezt leírva sehol sem találtam a hatvanas évek pedagógiai sajtójában.

²⁵ Valuch Tibor: *A lödöntől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete.* Budapest, 2001. 62–91.

²⁶ A folyamat végpontjaként a gyermek mint fogyasztói réteg megjelenésével, a TV hatásával egyenesen a gyerekkor eltűnéséről írnak a nyugati szerzők. Postman, Neil: *The Disappearance of Childhood.* New York, 1982.; Buckingham, David: *A gyermek mint fogyasztó.* In: uő: *A gyermekkor halála után.* Budapest, 2002. 229–263.

2. kép (montázs)

Készítők: Balla Demeter és Chochol Károly

Cím: Hosszú haj

Megjelenés helye, ideje: Család és Iskola, 1968/10. 3.

Képleírás: A montázs technikája az újságszerkesztés gyakorlatában újat hozott, elsősorban a magazinszerű lapokra volt jellemző. A hasonló megoldások átalakították a hagyományos befogadási módokat, különböző, nem-lineáris „kép-olvasási” technikákat tettek lehetővé. A megszokottól eltérően hátat fordít a nézőnek a fotó főszereplője, hiszen a figyelmet a hajviseletére kell terelni. A fiú „fordított portréját” egy slágerlista, Szörényi Levente, az Illés frontembere és egy ismeretlen fiatal profilja elé montírozták, mintha egy kirakatot szemlélne az illető, esetleg szobája falát szemlélne.

A ruhaipari intézetek 1957 után egyre nagyobb szabadságot és önállóságot kaptak divatos konfekciók létrehozására,²⁷ ami a beat-, majd rock-zene hatásával együtt nem kívánt hatásokkal is járt: a fiatalok egy részénél megjelent a farmernadrág és a hosszú hajviselet. A hosszú haj a fiúknál az ifjúsági önkifejezés vagy lázadás (az értékelés a nézőponttól függ) jele volt, a hetvenes évekre fogadta csak el a társadalom felnőtt része.²⁸ Az elkülönülés ilyen formában jelentkező igényét az újságok és hivatalos szervek egy része az ifjúság kritikai szellemének tulajdonította,²⁹ vagy olyan divathullámnak tartották, ami hamar el fog múlni. Más megközelítésben a hosszú haj a szocialista erkölcs elleni nyílt támadás volt, a hippimozgalomhoz és a huligánizmushoz kötötték, mely a nyugati fellazításhoz kapcsolódik³⁰ – ennek alapján bélyegezték meg a hosszú hajú fiatalokat. Maga Kádár János megengedő volt e tekintetben, bár ő is negatív értelemben definiálta a jelenséget: „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] és ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] Ami itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia.”³¹ Későbbi visszaemlékezések Kádár egy másik kijelentéséhez kapcsolják („Nem baj, ha hosszú a fiatalok haja, csak mossák!”) az Ifjúsági Park és más szórakozó-

²⁷ Simonovics Ildikó: *Az államosított divat célja: felöltöztetni az országot.* In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában.* Budapest, 2008. 187–213.

²⁸ Valuch: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében,* 316.

²⁹ Méhes Lajos, a KISZ KB első titkára az MSZMP IX. Kongresszusán például így beszélt 1966. december 1-jén: „Amikor az ifjúság választ keres fejlődésünk különböző kérdéseire, amikor kritikusan szemléli az egyik vagy másik gazdasági, társadalmi jelenséget, fel kell ismernünk, hogy ez az ő társadalmi aktivitásának első megnyilvánulása. Ezt az érdeklődést, kezdődő aktivitást fojtja el az, aki a problémákat kisebbíti, de az is, aki felnagyítja azokat...” Idézi: Család és Iskola, 18. évf. (1967) 2. sz. 3.

³⁰ Mindkét megközelítésre példa: Valuch: *A lódentől a miniszoknyáig,* 64–65.

³¹ Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus.* Budapest, 1968. 38.

helyek liberálisabb beengedési gyakorlatát 1971 után, amikortól már farmernadrágban is be lehetett menni táncolni.³²

A kérdéshez való viszonyulás ellentmondásossága figyelhető meg a képen és az ezt kísérő cikkben is.³³ Mai fogalmaink szerint a kép főszereplője nem hosszú hajú, de a mellékelt cikk szerint meg kell különböztetni „a vállig és a nyakközépig érő haját”. Az előbbit elítéli (a fiatalok többségével együtt – legalábbis a szerző ezt állítja), megismételve a megszokott sztereotípiákat (elhanyagolt, zsíros haj, piszkos körmök), az utóbbit megengedi, fő szempontnak a higiénéiát, gondozottságot tartva. A fotómontázs jelzi a motivációt is: Szörényi Levente mint a beat-zene ikonikus alakja és a kor könnyűzeneje jelentette az inspirációt a frizuradivat változására. A nézőnek való hátat fordítás jelképes értelemben a társadalomtól való elfordulást is jelezheti, de az arcnélküliség az ifjúsági kérdés általános jellegére szintén utalhat. Létezik azonban interpretáció, amely felülírhatja az eddigi írtakat: figyelmesebben megnézve ugyanis a képet, nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy fiúról vagy lányról van-e szó. Az öltözék (kordbársony-mellény vagy -kabát, farmering, esetleg munkásing) és a frizura sem nyújt elegendő támpontot, s ezzel a kép megidézti a hosszú haj elleni elterjedt érvet: „...odáig fajulhat a dolog, hogy nem tudjuk egymástól megkülönböztetni őket, fiú vagy lány?”³⁴ A fotó lényege valószínűleg a bizonytalanságban hagyás, a határok elmosódásának bemutatása. Még egy szempontra kell kiterjednie az elemzésnek: a fotók összevágása és kompozíciója ugyanis szintén jelentéshordozó elem.

A kép-montázs az 1960-as évek második felétől terjedt el a magyar pedagógiai sajtóban, a technikai megvalósítás alátámaszthatja a bemutatott jelenség formabontó mivoltát. A *Család és Iskola*, valamint a *Gyermekünk* képszerkesztője is Cs. Horváth Tibor volt, aki a magyar képregény megteremtésében szerzett elvülhetetlen érdemeket³⁵ – ezek a hatások megfigyelhetők a különböző fénykép-szekvenciák alkalmazásában, amint azt a következő példa is bizonyítja.

3. kép (montázs)

Készítő: Kresz Albert

Cím: Mi ez?

Megjelenés helye, ideje: *Család és Iskola*, 1968/5. 14.

Képleírás: A fotóriport sajátos műfaját alkotják a kép-szekvenciák. Ezek olyan sorozatok, melyek tér- és időbeli logikai kapcsolatokra építenek: az egyik típus történetet beszél el (jellemzői az ok-okozati viszonyok és a lineáris időbeliség), a másik pedig szimultán cselekvéseket mutat be, térben elválasztva.³⁶ Ez a montázs a második típusba tartozik, hiszen egy beat-koncert közönségét mutatja be, egymástól elválasztott kockákban. Valamennyi arckifejezésen a felszabadultság és odaadás figyelhető meg, a felső két kép egyébként ugyanazokat a szereplőket ábrázolja, más nézőpontból fényképezve.

³² Csatári Bence: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. PhD disszertáció, Budapest, 2007. 4.

³³ H. B.: *Hosszú haj*. *Család és Iskola*, 19. évf. (1968) 10. sz. 3–6.

³⁴ Idézi: Valuch: *A lódentől a miniszoknyáig*, 64.

³⁵ Kertész Sándor: *Comics szocialista áruhában: a magyar képregény ötven éve*. Nyíregyháza, 2007.

³⁶ Szilágyi Gábor: *Elemi képtan elemei*. Budapest, 1999. 152–155.

A képcsoport az előző fotókkal ellentétben nem beállított, hanem spontán pillanatokot rögzít, egy beat-zenekar közönségének a reakcióit, füttyét, kiabálását és tapsát. A másik oldalon Szörényi Levente színpadi képe tűnik fel, akárcsak az előző montázson. Habár a cikkben nem esik szó az Illésről, valószínűleg az együttes által keltett, teljesen újszerű, frenetikus hatást mutatják a képek – az 1966-os, első Táncdalfesztiválon mutatkozott be a beatnemzedék, amire az egész ország felfigyelt. Kovács Kati lett az első helyezett, a Nem leszek a játékszered című szerzeménnyel, a második helyet pedig az Illés szerezte meg, az általuk előadott szám pedig a Még fáj minden csók volt.³⁷ A hatalmas közönségsiker és a zenekarok közönségének megnyilvánulásai előtt értetlenül állt a sajtó, amit a Vekerdy Tamás által jegyzett, a képhez tartozó cikk is igazol.³⁸ „Mi ez?” – szól a kérdés az írás elején. A bennszülött törzsek szokásairól³⁹ szóló antropológiai leírásokat idéz meg a szóhasználat. „Peng a gitár, döng a dob, és kihangzik az elnyújtott, üvöltő énekszó”, az ifjúság pedig „rángatódzik, vonaglik a zenéből áradó mozgásra”. A cikk menekülésként értelmezi a könnyűzenének ezt a fajtáját, a zene vagy a kábítószerek mámoráról beszél (hasonlóan Popperhez, aki „akusztikus LSD”-ről írt). Az „ifjúság dzsesszörülete” azonban pozitív dolgokat is kitermel: a mozgás, az egész személyiség kiművelésének görög eszménye köszön itt vissza, még „ha torz, ha ijesztő módon is”. Az egész jelenség alapvetően negatív színben tűnik fel, de Vekerdy elismeri az újítás igényét is – az egész cikkben érződik ez az ellentmondás, a differenciálás szándéka, különböző megfelelések kényszere.

Ennek a gondolatmenetnek az illusztrációja a kép-szekvencia, amely fragmentált, töredékes jellegével, nem szabályos geometriai formáival alátámasztja a cikk mondanivalóját. A széttagoltság akár a nyugati kultúrához kapcsolt individuális életfelfogásra is reflektálhat, vagy a ritmus hatására, amely elkülöníti, önmagába zárja a hallgatóit. Az arckifejezéseken megfigyelhető öröm, felszabadultság többféle interpretációt tesz lehetővé: felfogható a személyiség kiteljesedéseként, az élmény és a pillanat teljes átéléseként, illetve a tudatosság csökkenéseként, az ösztönök uralomra jutásaként. Az eddig ismertetett diskurzus alapján ez utóbbi érvényesült a kor pedagógiai diskurzusában.

A fotók által kifejezett dinamizmus ellentétben áll a korábbi, statikusabb mozgásformákkal csakúgy, mint a háttér: a sötétség a koncertek természetes közege, amelyből kiemelkednek a képek szereplői. A korszak pedagógiai sajtótermése általában a színházban vagy a Zeneakadémián ábrázolta a (komolyzenei, népzenei) koncertek közönségét, akik rendezetten, székeken ülve, sorokban fogadták be a zenei élményt. Az itt ábrázolt képek viszont újfajta, aktívabb zenehallgatást feltételeznek, amely akár a zenészekkel való interakciót is lehetővé teszi – ez akár a kodályi koncepcióba is illeszkedhetne, hiszen a zenei anyanyelv elsajátítása hasonló attitűdöt kíván meg.⁴⁰ Érdekes megfigyelni, hogy a koncert közönségétől is elvárták bizonyos öltözködési szabályok betartását (a budai Ifjúsági Parkba se engedtek be 1971-ig farmeros, hosszú hajú fiúkat!) – erre utal az öltönyös, nyakkendősi fiú képe.

Házibuli és egyéb szórakozóhelyek

A fejezet kérdéskörével leginkább állambiztonsági szempontból foglalkozott eddig a magyar történettudomány, hiszen a kevéssé kontrollált éjszakai élet és szórakozás szereplői-

³⁷ Szőnyi Tamás: *Már fáj minden csók – Táncdalfesztivál*. Filmvilág, 49. évf. (2006) 8. sz. 22–24.

³⁸ Vekerdy Tamás: *Mi ez?* Család és Iskola, 19. évf. (1968) 5. sz. 14–16.

³⁹ Nem véletlen a törzsek említése: az újabb szubkulturális jelenségeket az angolszász szakirodalom is hasonlóképpen írja le, lásd: Hodkinson, Paul – Deicke, Wolfgang: *Youth Cultures: Scenes, Subcultures and Tribes*. Abingdon – New York, 2007.

⁴⁰ Lásd például: Szőnyi Erzsébet: *Kodály Zoltán nevelési eszméi*. Budapest, 1984.

ben, színtereiben, cselekvéseiben gyakran látott veszélyt a fennálló hatalom, így ebből a szempontból maradt fenn sok forrás.⁴¹ A házibulik, bárok, kocsmák, vendéglők, táncoszenés szórakozóhelyek olyan nyilvánossági formákat teremtettek meg, ahol különböző csoportok alakulhattak meg, a hivatalos diskurzustól akár eltérő identitásokat is megfogalmazhattak – nehéz azonban meghúzni ezek határait.⁴² Számos olyan színteret lehet az éjszakai élet és szórakozás témakörébe sorolni (film, mozi, bálók, művészeti közösségek⁴³), amelyeket nem érintek vizsgálatomban: egyrészt a források hiánya miatt (az alternatív kulturális csoportok természetesen nem szerepeltek a pedagógiai sajtóban), másrészt mert egy megjelenés alatt álló, a tudástermelésről és közvetítésről szóló tanulmányomban érintem a film és mozi jelenségkörét.

4. kép (riport)

Készítő: N/A

Cím: Házibuli

Megjelenés helye, ideje: Gyermekünk, 1970/1. 18–19.

Képleírás: A fotóriport jeleneteket villant fel egy házibuliból, a tipográfia, a Házibuli cím betűi bohókás, fiatalos jelleget adnak az egész cikknek. A különböző, státusszimbólumnak számító tárgyak (leghangsúlyosabban a Coca-Cola), a divatosan öltözött fiatalok egy jómódú, fogyasztói igényeiket kielégíteni tudó társadalom képét vetítik elénk.

⁴¹ Lásd például: Havadi Gergő: *Állambiztonság és a vendéglátás szigorúan ellenőrzött terei a szocializmusban*. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 2008. 172–186.; Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. H. n. 2005. Egy rendőrségi jelentés a következőképpen fogalmaz: „Adatok álltak rendelkezésünkre egyes magánszemélyeknél tartott *összejövetelekről, ún. házibulikről*. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd Szendrő: *A „belvárosi galeri”*, 84.

⁴² Hammer Ferenc: *Az éjszakai élet mint populáris nyilvánosság a szocializmusban*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 89–107.

⁴³ Ez utóbbihoz lásd: Klaniczay Júlia – Sasvári Edit (szerk.): *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Budapest, 2003.

Mi számít házibulinak? Sem a csoportlétszám, sem a helyszín, sem a tevékenységi formák nem nyújtanak megbízható fogódzót ennek meghatározásához, bár a lakás mint tér és a baráti összejövetel jelleg természetesen a legtöbb hasonló eseményre igaz. A házibuli definiálhatatlanságát legegyszerűbben a következőképpen lehet feloldani: házibuli az, amit annak mondanak. A visszaemlékező szövegek, filmek és bűnügyi jelentések mellett a képek olyan fontos forrásértéket képviselnek a korból, amit még kevésbé használtak ki a kutatók a Kádár-korszak szórakozási lehetőségeinek feltárásában. Az 1960 és 1970 közötti pedagógiai képtermésben ez az egyetlen megörökített példa maradt fenn a házibuli jelenségről – a fotóriport ritkasága miatt is érdemes a részletesebb elemzésre.

Számos, a korban státusszimbólumnak számító tárgyat figyelhetünk meg a képeken: Coca-Colás üvegeket, orsós magnót, Johnnie Walkeres üveget, a rajzfilmhős Frédit és Vilmat a falon. A legtöbb tárgy a nyugati, vágott életstílust jelenítette meg, a populáris kultúrából származott, amihez hasonlítani próbáltak a fiatalok. Ritkaságuk folytán még értékeesebbé váltak ezek a dolgok, a világmárkák pedig a fogyasztói magatartás erősödését jelezték.⁴⁴ A Coca Cola háromszor is megjelenik a képeken, egy csillogó szemű lány tölti ki éppen (ő már valószínűleg ivott belőle), majd a szendvicsek mellett, a földön látjuk elszörva az üvegeket, két különböző nézőpontból fényképezve. Ez utóbbi miatt feltételezhető, hogy beállított képekről van szó, hiszen ilyen ritka, presztízsértékű tárgyakat nem szórtak volna el a bulizó fiatalok. (Logikus magyarázat erre a fogyasztói szemlélet egyik jellemzőjének illusztrálása, a pazarló magatartásé, amelynek a hatására a fiatalok eldobálták az üres üvegeket.) A kólámorban fetrengő nyugati fiatalok szófordulata jól ismert toposz, a kábitó hatású ital itt már elfogadott terméként van jelen, aminek oka a gazdaságirányítás liberalizációja, a Coca-Cola termék megjelenése a hazai piacon. Magyarországon először 1967. június 24-én ihattak Coca-Colát a Budapesti Nemzetközi Vásár látogatói, 1968-tól pedig már gyártották is a kólát a Magyar Likőripari Vállalatnál.⁴⁵ Az orsós magnó ugyanilyen fontos ebben a kontextusban, hiszen a korszakban hiánycikknek számított mind a magnó, mind a lemezjátszó⁴⁶ – a riportban ábrázolt tizenéves fiataloknak azonban mindez megvan, ami jómódra, a fogyasztói igények kielégítésére utal, ezzel pedig a kádári konszolidáció és jólét sikerességét is illusztrálja.

A tárgyak jelentése nagyon fontos ebben a környezetben: szimbolikus tartalmaik révén olyan vágýtárgyaknak minősülnek, melyek birtoklása státuszt és pozíciót jelöl, a nyugati világra, a szabadságra és a gazdagságra egyaránt utalnak.⁴⁷ A divatos öltözet és a cselekvés (ez a tánc a *shake*, ahogy a szövegből megtudjuk) ugyanezt a szerepet tölti be, mindez együtt pedig a tömegkultúra jellemzőinek összességét adja, az élvezeti cikkekkal, a falon lévő poszterekkel, rajzfilmhősökkel együtt. Sehol sincs jelen felnőtt, a riport ezt anyagi bőveliséggel párosítja (szendvicsekben is sok van a képen), amivel a fiatalok ideális, elzárt világát teremti meg a házibuli eseményére. Fiúk és lányok ismerkedése, közösséggé formálódása történhet ezen a helyszínen, mely ugyanakkor sok veszélyt is rejt magában a cikk tanúsága

⁴⁴ László Éva Lilla: *Cézár konyak, Fa szappan és Levis: amikor ez jelezte a jólétet*. HVG, 2011. július 8. Letöltés ideje, helye: 2013. dec. 26. 13:58, http://hvg.hu/kultura/20110708_vilagmarkak_coca_cola_levis_farmer

⁴⁵ Dippold Pál: *A barna és a szőke kóla*. In: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, 2013. június 24. Letöltés ideje, helye: 2013. dec. 26. 14:29, http://manda.blog.hu/2013/06/24/a_barna_es_a_szoke_kola

⁴⁶ 1961 és 1975 között 634 ezer magnetofont és 481 ezer lemezjátszót adtak el, szemben az 5,5 millió rádióval. Valuch: *Magyar hétköznapiak*, 101.

⁴⁷ Bővebben lásd: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Tárgyak szimbolikája*. Budapest, 2005. 8–17.

szerint.⁴⁸ A házibuli az erkölcs veszélyeztetője lehet, ha orgiává válik, ahol a „társas együtt-lét” az „ösztönöknek engedő együttessé” „züllik”. A megoldás természetesen a megfelelő szülői háttér és támogatás biztosítása, amivel például el lehet kerülni az alkohol csábítását.

5. kép

Készítő: Chochol Károly

Cím: N/A

Megjelenés helye, ideje: *Gyermekünk*, 1969/6. 5.

Képleírás: Az asztal körül ülő fiatal társaság főleg fiúkból áll, illetve egyikük barátnőjéből. Az ing, zakó, nyakkendő és napszemüveg jólöltözöttséget árul el, az üres sörösüvegek is jómódról árulkodnak – az üvegek nagy száma ellenére nem látszik a részegség jele a fiatalokon. Nem lehet megállapítani, hogy milyen típusú szórakozóhelyről van szó, csak azt, hogy szabadtéri.

A kocsmák, pinceklubok, táncos-helyek világát megidéző kép egy diskurzus része, amely az élvezeti szerek egészségkárosítási hatásairól szól a *Gyermekünk* 1969–1970-es évfolyamában.⁴⁹ Az olvasók először a kábítószeres hatásaival ismerkedhettek meg egy névtelen szerző cikkében,⁵⁰ majd a fiatalkorúak alkoholizálásáról készítettek esettanulmányt,⁵¹ melyben a fenti kép is szerepelt – nem lehet tudni, hogy kapcsolatban volt-e az ott ismertetett esettel (ami-

⁴⁸ B. M.: *Házibuli*. *Gyermekünk*, 2. évf. (1970) 1. sz. 18–19.

⁴⁹ A dohányzás irányában megengedőbb volt a közvélemény, bár ebben a témában is megjelent egészségvédelmi cikk: Székely Lajos: *A dohányzás ártalmairól*. *Gyermekünk*, 3. évf. (1970) 9. sz. 24–25.

⁵⁰ N. N.: *Kábítószer*. *Gyermekünk*, 2. évf. (1969) 4. sz. 17–19. Az írás nem számol be a kábítószer-fogyasztás magyarországi helyzetéről, pedig ez a hatvanas évek második felében már megjelent a Parkán-szedéssel, ami alkoholfogyasztással párosulva nyújtott mámort. A rendőrségi jelentések szerint a Nagy-fa galeri tevékenységéhez és a hazai hippi-kezdeményezésekhez volt köthető a kábítószeres megjelenése, lásd: Bajzáth Sándor – Rácz József – Tóth Eszter Zsófia: *Kábítószer-fogyasztás a szocialista időszakban rendőrségi források alapján*. *Magyar Rendészet*, 11. évf. (2011) 3. sz. 35–42. A nyugati hippi-mozgalomról szintén maradt fenn beszámoló: Család és Iskola, 19. évf. (1968) 7. sz. 23–26.

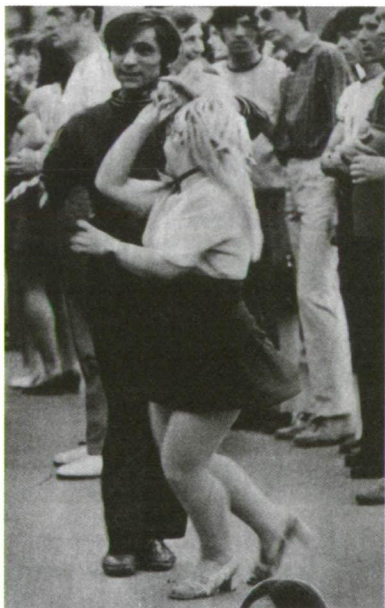
⁵¹ Dániel Ferenc: *Alkohol*. *Gyermekünk*, 2. évf. (1969) 6. sz. 3–6.

ről még szó esik). 1970-ben is jelent meg írás e témakörben,⁵² ahol több olyan színtér is feltűnik, ahol fiatalok szórakoznak és alkoholt fogyasztanak: iskolai rendezvény, ifjúsági klub, EMKE bár, Budai Táncklub, Fővárosi Művelődési Ház.

Az összes írásból kitűnik, hogy olyan létező problémáról van szó, amiről általában nem szokott beszélni a felnőtt, pedagógus-társadalom. A tizenhat év alattiakat is kiszolgálják KISZ-es rendezvényen, gyakran a felnőttek elnéző szemét hunyásával. Számos magatartásformát mutatnak a cikkek a fiatalok italozásával kapcsolatban a teljes tiltástól a megalkuvó engedékenységig. A megkérdozett üzlet-, intézményvezetők és „ifjúságisok” általános álláspontja egyébként a mértékletességre nevelés volt, a buli korlátok között tartása. Ezt többféle módszerrel próbálták elérni: ilyen volt a rendetlenkedők kitiltása és az öltözék szabályozása (kötelező nyakkendő és fehér ing a fiúknál, a nadrágkosztümöt és csizmát pedig tiltották a Budai Táncklubban), igazoltatás és magas belépőárak, amit a fiatalok nem tudnak kifizetni⁵³ (EMKE), a büfé bezárása már este 7-kor, a zárás előtt három órával (Fővárosi Művelődési Ház), a hivatalos tiltás, de az elrejtőzve ivás elnézése (ifjúsági klub) is.

A képen jólöltözött szórakozó társaságot látunk egy asztal körül ülni, sok üres Kinizsi-sörösüveggel – lehet, hogy ez a jó mód csak a hétvégékre vagy különleges alkalmakra vonatkozott, de erről nincs több információnk. A nagy, kerek napszemüveget viselő és divatosan nyírt frizurájú lány mellett ülő fiúk inget, zakót viselnek, az egyikőjük nyakkendőt is. Az asztal közepén kinyúló rúd alapján valószínű, hogy napernyő van az asztal felett, szabadtéri helyet látunk, tavasszal vagy nyáron. Az életkép bárhol és bármikor készülhetett, hiszen semmilyen jel alapján sem tudjuk meghatározni a készítés helyét, időpontját és szereplőit.

Az 1960-as évek leghíresebb szórakozóhelyéről, a budai Ifjúsági Parkról szintén maradt fenn fotóriport a *Gyermekünk* hasábjain, amint ezt az alábbi kép mutatja.

6. kép

Készítő: Wagner Margit

Cím: – Ezek most azt hiszik, ők a nagyk!

Megjelenés helye, ideje: *Gyermekünk*, 1970/8. 19.

Képleírás: A táncoló pár helyezkedik el a kép középpontjában, körülöttük a háttérben a nézősereg látható – az ő reakciójuk adja a fotó címét. Az elítélő hang valószínűleg a lány miniszoknyához közelítő ruházatára utal, ami nem biztos, hogy illik az alakjához. A kísérő cikkből az is kiderül, hogy a forgatás módja, a belevaduló tánc sem tetszett a többi fiatalnak.

⁵² Zsigmondi Mária: *Bor, sör, pálinka*. *Gyermekünk*, 3. évf. (1970) 2. sz. 4–7.

⁵³ Átlagos napon 15 forint volt a belépőjegy 1970-ben, szombatonként pedig 20. Ugyanebben az évben a bruttó havi átlagbér 2222 forint volt. Lásd: Valuch: *Magyar hétköznapok*, 39.

A kép az Ifjúsági Parkot bemutató szöveg⁵⁴ illusztrációja – a szerző írásmódja hasonlít a korábbi leírásokhoz. A kívülálló megfigyelő, az egzotikus környezetet szemrevételező újságíró hangja szólal meg az Ifipark bejáratánál: „A kép, első pillanatra: jelmezbál. Mesterségesen felborzolt hajú fiúk érkeznek fodros, virágos ingekben, oldalukon festett szemű lányok, maxi szoknyájuk a földet söpri. [...] Három lány indul neki a lépcsőknél, mindegyikük homlokán rúzzsal rajzolt, jókora kerek folt.” A végkövetkeztetés viszont ellentmond a cikk egészére jellemző rácsodálkozásnak, a flegma, csak a részletekre figyelő fiatalok leírásának. Ezek a fiúk és lányok újfajta rendben, más normák alapján, szabadabban szeretnének élni Székely Julianna szerint, amit a szüleinek, a felnőtteknek meg kellene érteni, hogy alakítani tudják őket. Az ambivalens megfogalmazás a Park alapvető ellentmondását jelzi: a szórakozás, szórakoztatás felülről történő megszervezése, a szabályok meghatározása, módosítása, ezek kijátszása állandó súrlódást, feszültséget idézett elő, és időnként nagyfokú kompromisszumkészséget igényelt. A képen látható táncospár egy kiragadott pillanat a Park egy átlagos estéjéből – ők például még az itteni fiatalok számára is normasértőek –, erre utal a cím („Ezek most azt hiszik, ők a nagyk!”). A lány túl rövid szoknyája, a belevadulós tánc okozza a megütközést, a háttérrel alkotó nézők egy része éppen őket bámulja a kép készítésének pillanatában.

Az Ifipark 1961. augusztus 20-án nyílt meg a fővárosi KISZ bizottság aktív közreműködésével, és 1984-ig működött. Budapest leghíresebb, legendás szórakozóhelye volt a fiatalok számára a Kádár-korszakban, ahol zenés-táncos rendezvények, koncertek és gyermekműsorok is voltak. Az ötförintos belépő befizetése után meg kellett felelni a ruházati előírásoknak, hogy beengedjék a szórakozni vágyót: a fiúknál rövid haj, öltöny (vagy zakó), fehér ing, nyakkendő, a lányoknál szoknya (térdig érő). A beengedést az igazgató, Rajnák László felügyelte, a táncra külön szabályok vonatkoztak: tilos volt a lekérés, az izléstelen táncolás, a nem twist számra történő twistelés, egy lánnyal több fiú twistelése, fiúk egymás közti tánc vagy más feltűnést keltő viselkedés. Érdekesség, hogy elvileg csak a 18 év feletti fiúkat engedték be, a lányoknál viszont ugyanez a korhatár 16 év volt.⁵⁵ A szabályok természetesen többször is módosultak, már említettem az 1971-es változást a farmernadrág engedélyezését illetően, s a képen látható lány szoknyája is már jóval térd fölött ért. A hatvanas évek közepétől a Parknál megjelentek a galerik és huligánok (a Nagy-fa galeri központja az Ifipark mellett volt), emiatt a riport egyik interjúalanya szerint is „rossz hírű hely” lett a Park a szülők, tanárok, iskolaigazgatók szemében.

Tudósítás a Penész klubból: egy galeri bemutatása

A galeri kategóriájának megalkotása elsősorban a kriminológiához és a rendőrségi diskurzushoz köthető Magyarországon,⁵⁶ innen terjedt aztán szét a véleményformáló közbeszédben. A jelenség előzményének az 1950-es évek jampecei számítanak, a galeri konstrukciója a hatvanas évek elején jelent meg,⁵⁷ gyakran használták rájuk a huligánok vagy hippik kife-

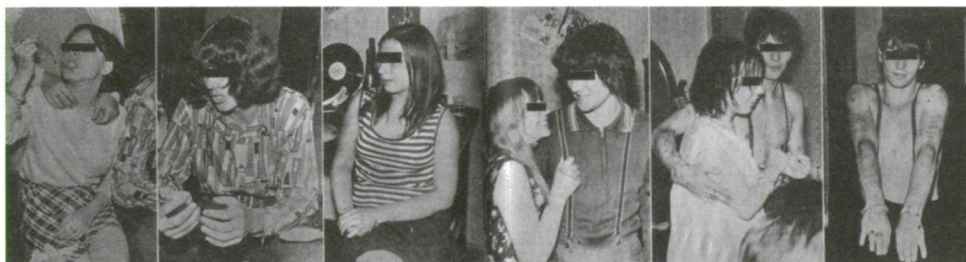
⁵⁴ Székely Julianna: „*Viselkedj rendesen!*” Gyermekünk, 3. évf. (1970) 8. sz. 16–19.

⁵⁵ Az Ifjúsági Park történetéhez lásd például: Sebők János (szerk.): *Volt egyszer egy Ifipark. Emlékkönyv*. Budapest, 1984.

⁵⁶ Összefoglaló áttekintésül lásd: Légrády Györgyné – Molnár József: *Antiszociális és bűnöző fiatalok csoportok (galerik)*. In: Gödöny József (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok*. 7. kötet. Budapest, 1969. 62–105.

⁵⁷ Horváth Sándor: *Huligánok, jampecok, galerik. Fiatalok szubkultúrái a hatvanas években*. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 2004. 408–427.

jezést (ez utóbbi a különböző csoportok öndefiníciójaként is működött) – a hetvenes évektől a csövesek, digók foglalták el helyüket, majd a punkok és rockerek.⁵⁸ Az ifjúsági deviancia tematizálása, a különböző szubkulturális csoportok negatív formájú minősítése (a fennálló társadalmi rendet veszélyeztető áramlatokként) nem magyar sajátosság. Ebben az időszakban a fiatalkori bűnözés, normaszegés jelensége a nyugati kultúrán belül éppúgy elterjedt, mint a szocialista blokkban, különböző tudományterületeket érintett meg a szociológiától a kultúrakutatásig.⁵⁹ A devianciát megtestesítő fogalmak (huligán, galeri) elterjedésében és általánossá válásában, a közvélemény formálásában nagy szerep jutott a modern tömegmédiának – a magyar pedagógiai szaklapok is foglalkoztak a kérdéssel.

7. kép (szekvencia)

Készítő: Pető Mihály

Cím: (balról jobbra) Hangulatban, A határőrjelölt, Mi lesz velem? Félrevonultak, Medve és menyasszonya, Mintha bilincsbe nyújtaná

Megjelenés helye, ideje: *Gyermekünk*, 1970/8. 26–27.

Képleírás: Az egymás melletti képek egy rendőrségi látogatás eredményei, bár konkrét bűncselekmények elkövetéséről nem esik szó a cikkben, mégis fekete keretek takarják el a szereplők szemeit. Ezzel automatikusan kriminalizálja a szerkesztőség a szóban forgó fiatal társaság, a galeri tagjait. Két esetben fordul még elő hasonló publikálási gyakorlat (Család és Iskola, 1966/3. 16–17., Család és Iskola, 1967/8. 12.), akkor viszont minden esetben elítélt, fiatalkori bűnözőkről van szó.

A galerik leírásának gyakorlatában (népszerűsítő és tudományos formában egyaránt⁶⁰) a biográfiai narratíva dominál: a tagok életrajzát ismertetve, nyilatkozataikat felhasználva

⁵⁸ Valuch Tibor: *Csővesek, digók, punkok. Ifjúsági szubkultúrák a Kádár-korban*. Rubicon, 24. évf. (2013) 9–10. sz. 144–152. Érdekes, hogy a csöves kivételével valamennyi kifejezés idegen eredetű: a jampec jiddis, a galeri és a digó olasz, a hippy, huligán, punk és rocker pedig angol. A nyugati kultúra az ifjúsági csoportokra éppúgy hatással volt, mint az őket felcímkező rendőrségi jelentésekre vagy a média-beszámolók íróira.

⁵⁹ Merton szociológiája lehet az egyik kiindulópont (Merton, Robert K.: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, 1974.); Cohen 1972-ben megjelent műve pedig a hatvanas évek angolszász szubkultúráját és ennek megjelenítését foglalta össze (Cohen, Stanley: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Abingdon – New York, 2011.). A keleti blokkon belüli hasonló jelenségekhez lásd például: Janssen, Wiebke: *Halbstarke in der DDR. Verfolgung und Kriminalisierung einer Jugendkultur*. Berlin, 2010.

⁶⁰ A népszerűsítő formára lásd: Lőrinc: *A nagy fa árnyékában*, id. mű. Ugyanezt a Nagy-fa galerit Horváth Sándor is elemezte tudományos szempontból, mikrotörténeti módszertannal, tágabb kontextusba ágyazva: Horváth Sándor: *Myths of the Great Tree Gang: Constructing Urban Spaces and Youth Culture in the 'Socialist' Europe*. In: Rodger, Richard – Herbert, Joanna (eds.): *Testimonies of the City. Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World*. Aldershot – Burlington, 2007. 73–97.; Horváth Sándor: *Erika és az Óriáskerék. Ifjúsági lázadás és új társadalmi identitások létrehozása az 1960-as években*. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok*

próbálják megérteni a szerzők azokat a pszichológiai motivációkat, amelyek a fiatalok marginalizálódásához és a szabályszegő magatartáshoz vezettek. Mindig van egy vezér, a hangadó, aki köré szerveződik a történet, s legtöbbször valamilyen általános társadalmi törvényszerűség megfogalmazására is sor kerül – a képekhez tartozó tudósítás egyik utolsó mondata például így hangzik: „Amikor visszanezék a VII. ker. K-utcai öreg házra, arra gondolkodok, hogy Medve galerijában a családok szétbomlásának sajátos folyamatát nézhettem meg testközelből, s hogy az okok a régmúltban és a múlt mai maradványaiban gyökereznek.”⁶¹

Az ilyenfajta érvelésekben a pszichológiai megközelítés párosul a szociológiaival: a fiatalkori bűnözés okait a családi körülményekből kibontakozó személyiségjegyekben keresi a szerző.⁶² Intézeti környezet, elvált szülők, alkohol és börtön jelentik a cikk hívószavait és sok egyéb írás vezérfonalát is. A főszereplő Medve, akinek a szülei börtönben vannak, távollétükben nyolc fiú és nyolc lány lakik VII. kerületi otthonukban, főként alkalmi munkából él a csoport. A látogató rendőrtiszt szemszögéből látjuk a társaságot, azt a „színes, hangos világot”, amiben van valami hamis. A fiatalok „könnyedek, a perc sugallatára cselekednek, szentimentálisak és agresszívok”, nincsenek kialakult céljai, mindent kigúnyolnak, szeretetre éhesek és elveszettek. Az egész írás hangvételére a sajnálat és a megértés jellemző, ugyanakkor Gerendás rendőr alezredes figyelmeztet a veszélyre is: „Ennek az életformának – mely eltér a társadalom által szentesített erkölcsi törvényektől – ha jelenleg még nem is jogsértő, nincs jövője. Sem az egyén, sem a közösség szempontjából.” Nagyon fontos mondatok ezek, hiszen az írás itt leleplezi magát. A fiatalok pusztán életformájuknál fogva számítanak bűnösnek, ezért kriminalizálják őket a szemeket eltakaró fekete csíkkal. A szocialista társadalom erkölcsi szabályaitól eltérő közösségszerveződés – akár elhanyagolt, kallódó fiatalokról van szó, akár egy olyan művészközösségről, amely tudatosan vállal hasonló életformát – nem megengedhető a rendszerben, önmagában elítélendő cselekmény.

A fiatalok önmagukat nem tartják galerinek (ez saját mondataikból derül ki), ennek ellenére a rendőr annak nevezi őket – több esetben előfordult a külső kategorizálás hivatalos szervek (általában a rendőrség) által, amit aztán vagy elfogadtak az érintettek és azonosultak vele, vagy elutasították. Jó példa ez utóbbira egy kisközségi galeri felszámolása a cellődömölki járásban, ahol a vezetőn kívül egyik állítólagos csoporttag sem tudott arról, hogy ők egy galeriban vannak. A nyomozási terv ezután is tovább erőltette a galeri megkonstruálását, ami olyan tudatosságot tételezett fel a nemi erőszakot elkövető falusi fiatalokról, ami valószínűleg nem volt rájuk igaz.⁶³ A kép esetében ugyanez történik. Habár öndefiníciójuk szerint nem galerit alkotnak, bűncselekményt sem követtek el, a fekete csík mégis egységet teremt köztük, stigmatizál, a bűnözőkre jellemző személyiséget kölcsönöz nekik. Az egymás

Rákosi és Kádár korában. Budapest, 2008. 321–354.; Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, 2009.; Horváth Sándor: *Patchwork identities and folk devils: youth subcultures and gangs in socialist Hungary*. Social History, vol. 34. (2009) No. 2. 163–183. Hasonló, klasszikus esetleírás a nyugati szakirodalomban: Foote Whyte, William: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago–London, 2012.

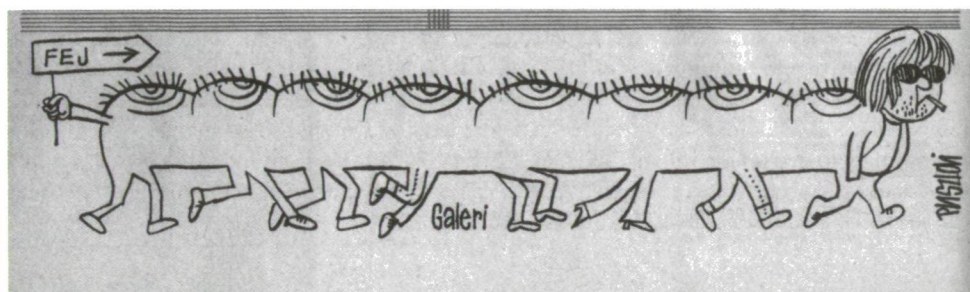
⁶¹ Gerendai Ferenc: *A Penész klubban. (Egy rendőrtiszt feljegyzéseiből)*. Gyermekünk, 3. évf. (1970) 8. sz. 26–28.

⁶² Az okokat elemző rendőrségi felmérés a következő jellemzőket vizsgálta: családi környezet, iskolai végzettség, a fiatalok és eltartóik foglalkozási adatai, bűntársak. Az eredmény a magyarító narratíva elégtelenségét mutatja: a 422 esetből 145-nek egyéb vagy ismeretlen oka volt. Dux Erik-né: *A fiatalkori bűnözés okaira vonatkozó, az 1962-63. évi rendőrségi adatfelvétel első eredményei*. Belügyi Szemle, 1. évf. (1963) 10. sz. 14–27., az adat a 26. oldalon szerepel.

⁶³ Kelemen István – Szabó Kálmán: *Egy kisközségi „galeri” felszámolása*. Belügyi Szemle, 2. évf. (1964) 4. sz. 113–117.

mellett álló fiatalok elválasztott sorozata ugyanakkor el is választ, kifejezi egyéni izoláltságukat, azt a feltételezést, hogy ők nem egy valódi csoport, hanem csak egy „pótlék-közösség”. A bal szélső szereplő tetoválásai, a fiúk hosszú haja csak aláhúzza és külsőleg is kifejezi a társadalmon kívülség pozícióját, ami a deviancia egyik fő metaforája az ezzel foglalkozó beszédmodokban.⁶⁴

A cikk és a képek nagyon jól illusztrálják a média és a közvélemény működési mechanizmusait:⁶⁵ a rendőrségi forrás biztosítja az információ objektivitását, a konkrét események leírásából egy általánosabb jelenség kibontása következik, amit aztán az újság interpretál, és közvetít a szélesebb közönség felé. Egyetlen olyan elem maradt ki a tudósításból, amely többször előfordult hasonló leírásokban: ez a galeri és a szabadabb szexuális szokások összekapcsolása.⁶⁶ Jelen esetben ez hiányzik, aminek nem találtam különösebb okát. Akadtak eltérő hangok is, melyek vagy a pánikkeltést kérdőjelezték meg,⁶⁷ vagy a galerik humoros oldalát ragadták meg.

8. kép (karikatúra)

Készítő: Pusztai Pál

Cím: Galeri

Megjelenés helye, ideje: *Gyermekünk*, 1970/3. borító IV.

Képleírás: A rajzok, karikatúrák magyarországi vizsgálata még a fényképek ikonográfiai elemzésénél is kevésbé kutatott téma, de természetesen vannak már jó kiindulópontot nyújtó művek.⁶⁸ A fenti rajz a galeri vezér-szerepének hangsúlyozását és a tagok önállótlanágát gúnyolja ki egy százlábú alakjában. A borotvátlan arc, hosszú haj, a cigaretta és a napszemüveg a meglévő sztereotípiákat erősíti meg, de mindezt humoros formában teszi, ami idézőjelbe is teszi a mondanivalót.

⁶⁴ Becker, Howard S.: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York, 2008.

⁶⁵ A birminghami Kultúrakutatói Központ jelentését közléteszi: Hall, Stuart – Jefferson, Tony (eds.): *Resistance through Rituals. Youth subcultures in post-war Britain*. London – New York, 2006, 60–65.

⁶⁶ Lásd például: Karátson Gábor: *Bűnözés és szexualitás*. Család és Iskola, 18. évf. (1967) 8. sz. 12–13.

⁶⁷ Az első cikk egy táncsoport megszületéséről szól, amely a helyi galerikból szervezte a tagjait, ez volt a Novák Ferenc vezette Bihari-néptáncgyűttes. Kívül esik a tanulmányom által vizsgált korzakon, de ez az első említése a jelenségnek a magyar pedagógiai sajtóban, ezért érdemes itt külön írni a cikkről: Vekerdy Tamás: *Nem huligánok! Család és Iskola*, 12. évf. (1961) 5. sz. 16–17. A másik írás a külsőnek (hosszú haj, öltözködés) tulajdonított túlzó, pejoratív jelentéseket utasítja el: Szász Anna: *Brancs? Galeri? Család és Iskola*, 19. évf. (1968) 12. sz. 9.

⁶⁸ Varga Emőke: *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*. Budapest, 2012.

Összegzés

A hatvanas évek iránt megújuló történeti érdeklődés⁶⁹ megmutatja a Kádár-korszak mindennapjainak lehetséges megközelítési-leírási módjait. Fő célom a tanulmányban annak a történeti antropológiai nézőpontnak⁷⁰ az érvényesítése volt, amely a kulturális konstrukciók szerveződését, funkcióit és lehetséges jelentéseit próbálja feltárni fotók segítségével. Számos kérdést szándékosan nem érintettem írásomban, többek között a képek reprezentációs szerepét, valósághoz fűződő viszonyukat,⁷¹ szubkultúra, kultúra és pedagógia kapcsolatrendszerét⁷² vagy a sajtó szerepét a jelentésképzésben,⁷³ mivel ezek a kérdések szétfeszítették volna írásom kereteit.

Az ifjúság mint önálló társadalmi kategória (az 'ifjúsági kultúra' kifejezésével együtt) a második világháború után vált fontos tényezővé. A külső, diskurzusok által meghatározott identitás, a felnőtt-társadalomtól való különbözőség tapasztalatának megfogalmazása⁷⁴ visszahatott a fiatalok önérzékelésére is: az újságok, tévé és rádió által másként látott és láttatott fiatalok magukat is máshogy kezdték el definiálni. Az ifjúság bizonyos csoportjait fenyegető veszélyként értékelő látásmód vagy a fogyasztói magatartás megnyilvánulásai éppúgy érvényesülő tendenciák voltak a nyugati világban, mint a keleti blokkon belül. A szocialista országokban a média természetesen más szerepet játszott, máshogy funkcionált, mint Nyugaton. A kádári konszolidáció például különösen fontosnak tartotta a tömegkommunikáció gyors kontroll alá helyezését és adminisztratív ellenőrzését,⁷⁵ mivel az általa fontosnak tartott jelentéseket és üzeneteket – például a fiatalokról szólókat – így tudta leggyorsabban eljuttatni a szélesebb közvéleményhez.

⁶⁹ Lásd például: Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből.* Budapest, 2004.; Rainer (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*, id. mű

⁷⁰ Wulf, Cristoph (Hg.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie.* Weinheim–Basel, 1997.

⁷¹ Lásd például: Lehmann Miklós: *A képek szerepe a tudományban.* In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – művelődéstörténet.* Budapest, 2001. 25–37.

⁷² Lásd például: Rácz József: *Ifjúsági (szub)kulturák, intézmények, devianciák.* Budapest, 1998.; Willis, Paul: *Skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra.* Budapest, 2000.; Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években.* Budapest, 2003.; Mészáros György: *Ifjúsági szubkulturák és „szubkulturális pedagógia” egy iskolai etnográfia fényében.* Iskolakultúra, 21. évf. (2011) 1. sz. 22–38.

⁷³ Géczy János: *Sajtó, kép, neveléstörténet.* Veszprém–Budapest, 2010.

⁷⁴ Bennett, Andy: *As young as you feel: Youth as a discursive construct.* In: Hodkinson–Deicke: *Youth Cultures*, 23–37.

⁷⁵ Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra. 1956–1963. (Dokumentumok).* Budapest, 1999. 217.

LAJOS SOMOGYVÁRI

Representations of youth culture in the Hungarian pedagogical periodicals (1960–1970)

The paper is based on the analysis of the visual corpus of Hungarian educational periodicals from the 1960s. The journals are: *Család és Iskola* (Family and School), *Gyermekünk* (Our Child), *Köznevelés* (Public Education), *Óvodai Nevelés* (Nursing in the Kindergarten), *A Tanító* (Elementary School-Teacher), *A Tanító Munkája* (Work of the Elementary School-Teacher). The analysis needs an interdisciplinary approach and a mixed methodology of traditional educational history, anthropology and iconography. I have made a database from the periodicals' visual sources, which contains about 5,000 photographs. The paper examines a special approach of my doctoral thesis on the cultural constructions of the new performances of youth culture in Hungary, including beat-music, long hair, parties and gangs.

The anthropology of everyday life gives us the opportunity to analyse the possible sub-cultures in the Kádár era: the media represented the appearance of consumer society and juvenile delinquency in the late 1960s, which jeopardized Socialist ethics and the common values. Aspects of youth had been dominated by adults, mostly special experts (psychologists, police or teachers), who legitimated a special knowledge and discourse. The discourse included the dangers of unreasonable autonomy, alcoholism, the insanity of beat and jazz music, the lack of principles and sexual liberty – we can describe this phenomenon as moral panic. The final judgment of youth culture was ambivalent, beside the negative attitude we can also find humorous or tolerant approaches to this question. I find it significant that the separate category of youth had the chance to appear in the 1960s in Hungary, according to the changes of European mentality.

NAGY PÉTER

Gyári munkásokból parlamenti képviselők

Ózd környéki munkásszármazású képviselők a politikai élet páholyában a Kádár-rendszer utolsó évtizedében

A szocializmus időszakában hazánkban a tényleges hatalom a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezető szerveinek kezében volt, az országgyűlés jelentősége ennek következtében jóval csekélyebb volt, mint napjainkban. Parlamenti választásokat ötévente rendeztek ugyan, azonban csak a pártvezetés által jóváhagyott jelöltek indulhattak rajta, akiknek gyakran csak statiszta szerep jutott. Az indulók között kvótarendszert állítottak fel, egy bizonyos százalékuknak negyven év alattinak, nőnek, párton kívülinek, avagy fizikai munkásnak kellett lennie, szimbolizálva ezzel a társadalmi egyenlőséget a Parlamentben.¹

Kutatásaim kiindulópontja az a kérdés volt, hogy vajon egy olyan ipari körzetben, mint Ózd és térsége, mennyire érvényesült ez a kvótarendszer. A nagy tömbben élő munkások közül választottak-e képviselőt e térségben? Kutatómunkámat Tóth Eszter Zsófia *Kádár leányai* című könyve inspirálta, amelynek egyik fejezetében két egykori munkás-képviselővel készített interjút dolgozott fel.² Vizsgálódásaim során arra jutottam, hogy az ózdi járásban figyelembe vették a kvóta kritériumait, és több esetben is munkás származású képviselőt választottak. Közülük ketten élnek, Becsei Lászlóné és Elek József, akikkel 2013 tavaszán beszélgettem. Ők egymást váltották a Parlamentben, az előbbi 1980–1985 között, utódja a rendszerváltásig volt az Ózd Béke-telep nevű bérházas övezetet, számos környékbeli községet, valamint a szintén iparosodott Borsodnádásdot magában foglaló választókörzet képviselője. Becsei Lászlónéval 2013. május 11-én, Elek Józseffel 2013. március 20-án készítettem el interjúmat.³ Az akkori pártvezetés tagjai közül Béres László és Básti János egykori párttitkárokkal tudtam beszélgetni. Az interjúk anyagai és a szakirodalom áttekintése mellett korabeli újságcikkeket, valamint magánlevéltári anyagokat is feldolgoztam.

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy jelentett-e a korban igazi hatalmat a képviselőség, főleg egyszerű fizikai munkásként. Miért épp ők lettek a képviselőjelöltek, hogyan értesültek a jelölésről, és hogyan éltek azt meg, milyen volt a választás folyamata? Milyen lehetőségeik voltak a politikai élet színterein? Milyen volt a kapcsolatuk országos, megyei és helyi politikussal, s tudták-e ezt kamatoztatni körzetükben, illetve saját életükben? Mennyire volt meghatározó számukra a képviselőség, s mi történt velük ezután, megváltozott-e az életük? Felmerül az a kérdés is, hogy mennyire jelentett ez kollaborációt az

¹ Molnár Ferenc (összeáll.): *Tudnivalók az országgyűlési képviselők választásáról*. Budapest, 1975. 19., Az országgyűlési képviselők eredeti foglalkozása szerinti összetételét 1949 és 1985 között lásd: Kukorelli István: *Így választottunk*. Budapest, 1988. 84.

² Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai*. Budapest, 2010., Tóth Eszter Zsófiának külön is köszönöm a kutatásban nyújtott segítségét.

³ Az interjúk feldolgozásában külön is köszönöm Valuch Tibor közreműködését.

adott rendszerrel, mint ahogy azt az ügynökökkel kapcsolatban Gyáni Gábor egyik tanulmányában fejtegette.⁴ Érvényes-e erre a német *Eigensinn*-modell, melynek lényege az, hogy az adott politikai viszonyok keretein belül az állampolgár – jelen esetben a képviselő – életét és tevékenységét mennyire határozza meg „önfejűsége”, saját céljainak érvényesítése.⁵ Mivel két interjúalanyom egyike férfi, másika nő volt, ez lehetőséget ad a nemek közti esetleges különbségek elemzésére is.

A választási folyamat

Az interjúk előtt Béres Lászlóval, egykori járási párttitkárral beszélgettem – akinek abban az időszakban kulcsszerepe volt a képviselőjelöltek kiválasztásában, a választási folyamat levezénylésében – a jelölések akkori módjáról, a voksolásról, részben a képviselői tevékenységről is. Tájékoztatása szerint az ózdi járásban három választókerületet alakítottak ki. Az egyik Ózd legnagyobb részét foglalta magában, a másodikat Putnok központtal hozták létre. A harmadik terület Ózd legnagyobb lakótelepéből, a szintén stratégiai fontosságú, nagy gyáriparral rendelkező Borsodnádásdból, valamint számos környéki településből állt.

Érdeemes áttekintenünk, hogy az egyes körzetekben kikből lettek képviselőjelöltek az 1980-as években. Béres László szintén említette, hogy a kiválasztásnál figyelembe kellett venni a kvótát.⁶ A választás elvileg általános, egyenlő és közvetlen volt, azonban a jelöltek kizárólag a Hazafias Népfrent (HNF) égisze alatt indulhattak. Természetesen bírniuk kellett a párt és a szakszervezet támogatását, csak a pártvezetés által „megbízhatónak” tartott személyek indulhattak. A képviselőjelöltek személyére a jelölógyűléseken tettek javaslatot, ahol elméletileg minden ott megjelent választópolgár benyújthatott személyes ajánlást. Ezzel szemben a későbbi képviselők már mint a Hazafias Népfrent jelöltjei vettek részt a gyűlésen, mint azok a személyek, akiket a vezetőség erre a feladatra kiszemelt. A többes jelölés nagyon ritka volt, csak 1985-ben változott meg a helyzet ebben a tekintetben. Ekkor ugyanis valóban volt lehetőség több személyt is jelölni, s nem csak kizárólag a pártvezetés jelöltjének volt esélye a képviselőségre, habár továbbra is nagy szerep jutott annak, hogy kit támogat a pártelit.⁷

1980-ban a három körzet közül az Ózd nagyobb részét, a gyárat magában foglaló választókerületben Herczeg Károly, a Vasas Szakszervezet főtítkára lett a jelölt, aki alig kötődött Ózdhoz. Az Ózdi Vasas című helyi lap választással foglalkozó cikkeiből egyértelműen kiderül, hogy ez a térség ebben az évben és öt évvel később is a stratégiaileg legfontosabb területnek számított az ózdi járásban. Jellemzően több írás, beszámoló foglalkozik az itteni voksolás folyamatával, annak részleteivel, mint a többi körzet eseményeivel. A jelöltek bemutatásánál 1985-ben két külön blokkot szenteltek a választási kerület két jelöltjének, míg

⁴ Gyáni Gábor: *A kollaboráció szegyeene és dicsősége*. Élet és Irodalom, 50. évf. (2006) 6. sz. http://www.es.hu/gyani_gabor;a_kollaboracio_szegyene_es_dicsosege;2006-02-12.html. Utolsó letöltés: 2013. december 6. 15:57.

⁵ Majtényi György: *Önfejű munkások vagy öntudatos proletaritátus? Vásárosorsok a diktatúrában*. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003. 83–91.

⁶ Interjú Béres Lászlóval. Ózd, 2013. február 15.

⁷ Szoboszlai György (szerk.): *Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai*. Budapest, 1988. 3–19.

a másik térség négy jelöltjének összesen egyet.⁸ Ez természetesen a vasgyár országos stratégiai fontosságával magyarázható. A putnoki választókerületben Nyerges Károly bányász indult, aki párttag is volt. A harmadik körzetben a felső vezetés egy pártonkívüli, fizikai munkás, nő jelöltet szeretett volna kiválasztani. A területen belül a borsodnádasi lemezgyár kötelékében dolgozott koncentráltan a legtöbb munkás, így Béres László felhívta Vass Gézát, az üzem párttitkárát, hogy válasszon ezen kritériumoknak megfelelő képviselőjelöltet. A döntésre három óra állt rendelkezésére. Az első borsodnádasi munkásnő-jelöltreől kiderült, hogy a közeli Balatonban lakott, amely már nem tartozott az adott egyéni választási térséghez, így ő nem jöhetett szóba. A helyi pártvezetőnek ezután Becsei Lászlóné, „Sárika jutott eszébe”, aki már megfelelt a kritériumoknak.⁹ A jelölőgyűléseken bemutatták Becseinét, ahol a megjelentek egyhangúlag elfogadták őt jelöltként.¹⁰ Az ezt követő választásokon megjelentek döntő többsége pedig megválasztotta őt a kerület képviselőjelöltjének.¹¹

Becsei Lászlóné, lánykori nevén Murányi Sarolta 1931-ben született Borsodnádason, elemi iskolai tanulmányait is itt végezte. Ezenfelül később kereskedelmi végzettséget is szerzett. Tizennégy éves korában dadusként helyezkedett el a helyi óvodában. A földműves szövetséget megalakulása után eladóként és pénztárosként dolgozott, majd a szervezet megszűnése után a népbolt átvette őt, s ott ugyanazt a munkát végezte 1970-ig. Férje 1971-ben meghalt, három gyermekével egyedül maradt. Ezután, 1972-ben került a Borsodnádasi Lemezgyár edényüzemébe, kilenc évvel később is itt dolgozott, amikor őt jelölték képviselőnek. Párttag nem volt.¹²

Nagyon érdekes Becsei Lászlóné szemszögéből felvillantani képviselővé jelölésének folyamatát. A hír nagyon meglepte: „...épp éjszakás voltam, mikor jöttek [...] hozzám a lemezgyárból, hogy azonnal menjek, mert itt vannak a megyéről, várnak engem. [...] És akkor, na mondom, Istenem, ugyan mit követtem el? Mit csináltam, milyen hibát követtem el, hogy mondom gyorsan, azonnal menjek a gyárba fel? Gyorsan felöltöztem, mentem, hát itt volt, [...] a Népfrontnak volt az elnöke János bácsi. Megyei Népfrontnak. Itt volt, [...] Gyárfás János volt a gyárigazgató. Megyek be, ott vannak sokan. Úr Isten, mondom, mi baj, mi történt? Ezzel megyek be, mondják, hogy nem kell megijedni, jöjjön, jöjjön, azt mondja, magára várunk. Mert azt mondja, mi magát választottuk képviselőnek. Hová? Hát, én először azt gondoltam, mert volt előzőleg egy olyan, hogy Ózdon a bíróságon, hogy mondják ezt a bíró mellett van, ülnök, hogy nem-e ülnöknek, mert egyszer volt róla szó, hogy én azt elvállalnám. Mondtam, á dehogy, nem vállalom én, nem szeretek én magamnak ilyen gondokat, hogy majd, akit nem jól ítélnék el, aztán majd haragudjanak ott én rám. Mondom, nem vállalom sehogy sem. Erre gondoltam. Mondom, nézd már, hát nem hagynak békét. Azt mondja a János bácsi, hogy üljön csak le nagyon gyorsan, magát nem odaküldjük, hanem az Országházba, a Parlamentbe képviselőnek. Minek? Úr Isten, hát ne csináljanak már velem ilyet! Hát életemben sem voltam én ott, mondom, hát én azt sem tudom, hogy mit kell ott csinálni, hogy kell csinálni, meg stb. Mondom, jaj Istenem, ne csinálják ezt, mi lesz a családommal, a három gyermekemmel? Szóval nagyon kétségbe estem. Hát, aztán akkor

⁸ Tóth István: *Képviselőjelöltjeink bemutatkozása. Négyen – az egyszerű munkások közül.* Ózdi Vasas, 1985. május 31. 2.

⁹ Interjú Béres Lászlóval, id. mű

¹⁰ Tóth Gyula: *A jelölőgyűlésekről jelentjük.* Ózdi Vasas, 1980. április 25. 2.; Tóth Gyula: *A jelölőgyűlésekről jelentjük.* Ózdi Vasas, 1980. május 4. 2.

¹¹ Vincze Zoltán: *Szavazott a járás és a város lakossága.* Ózdi Vasas, 1980. június 13. 1., 3.

¹² Tóth Gyula: *Munkásként, a munkások képviseletében.* Ózdi Vasas, 1980. május 23. 3.

a János bácsi nagyon aranyos volt, a megyei Hazafias Népfrent elnöke volt, igen. Megölel, azt mondja, hogy jól van Sárrikám, maga ne törődjön semmivel, azért vagyunk mink itt, meg özdiak, hogy majd mi magának segítünk. Hát, már magának fel kell vállalni, mert mi magát kiválasztottuk, mondta, hány asszony közül a borsodnádasi lemezgyárból. És magára esett a választás. Énrám? Hát, hogy-hogy? Nem ismerek senkit. Hát, magának még a kisujjának a körmét is megnézték, megvizsgálták, azt mondja, hogy aztán így maga lett a mi asszonyunk. Úgyhogy maga fog menni a Parlamentbe, és akkor majd minden szépen jön sorba. Hát, mondom, jól van, mit csináljak.”

Felmerül a kérdés, hogy amellett, hogy Becseiné megfelelt a kritériumoknak – negyven év körüli, nő, pártunkívüli, fizikai munkás –, vajon miért épp ő jutott a pártvezetés „eszébe”? Valószínűleg annak volt ez köszönhető, hogy talpraesett nő hírében állott, amit kiválóan alátámaszt az alábbi történet, amivel ő kereste jelölésének lehetséges okait: „No, akkor volt egy dolog, arra gondolok, hogy akkor gondoltak énrám, mert ugye mink csináltuk ezt az edényeket. Milliméterek, vagyis félmillisből csináltuk, félmillis lemezekből csináltuk, azokat nagyon jó volt dolgozni abban. A hengerműben meg csinálták ezeket a lemezeket, amit mi földolgoztunk, amit ők kiselejtezték. No, majd egyik alkalommal jött egy delegáció, délutánosok voltunk, akkora nagy halom, mint egy szénakazal, ott volt, jött a Gyárfás a többiekkel, azt mondja, hogy Sárrika, ilyen jó parasztosan beszélt, aranyos volt, őt mindenki szerette, mindig kérdezték a Parlamentbe, hogy hát az öreg Guba hogy van? És akkor mondja, hogy Sárrikám, mit csinálsz te itt, mi ez a szénakazal? Ez a szénakazal az, igazgató úr, vagy igazgató elvtárs volt még akkor, mondom, amit a hengermű csinál, és akkor ezt csináljuk mi. Ezt dolgozzuk fel, ha fel tudjuk. Na jól van, ugye volt egy nagy gyűlés, mint szakszervezeti bizalmi nekem is el kellett menni. Dicsekszenek a hengerműi fiúk, hogy hát ők milyen jól dolgoznak, milyen sok százalékra teljesítenek, meg minden. Azt ugye ilyen görcs ütött a gyomromba, hogy, hogy mondhat illet, mikor annyi selejtet csinálnak, hogy nem győzzük feldolgozni. [...] És akkor, na jól van, a főnökeim mind velem szemben ülnek, meg az üzemvezető, meg minden. Én irkállok magamnak dolgokat. Mít akarsz, mondja az egyik főnököm. Mondom neki, te bírod ezt gyomorral, hogy miket beszélnek? Mikor meg nekünk ott van a sok selejt, aztán mi dolgozzuk fel? Ezek meg dicsekédnek csára-búra, hogy milyen jól dolgoznak. Azt mondja, ne bolondulj már meg, csak nem akarsz felszólalni? De én. Fogtam magam, odaadtam a papírt, elküldtem a szakszervezeti főnöknek, hát majd egyszer mondják, hogy na, következik Becseiné. Én meg kimentem. Minden szó nélkül, minden papír nélkül, aztán mondtam, hogy, hát már elnézést kérek, hogy csak így minden szó nélkül mondom, hogy nem jelentkeztem be hamarabb, de mondom már nem bírom elviselni ezt a nagy dicsekédést, amit a hengerműben művelnek, hogy milyen jól dolgoznak, mennyi százalékot csinálnak, holott mondom, itt van nekem az igazgató elvtárs, bent volt, látta a sok selejtet. Mi dolgozzuk fel az edényüzem a hengerműnek a selejtjét, aztán mi vagyunk a legalacsonyabb fizetésen. Legalacsonyabb órabért kaptuk. Aztán mondom, mi dolgozzuk fel a gyárnak a selejtjét. Nekünk kéne a legnagyobb órabérnek lenni. Na jól van, fogtam magam, na, így volt nem, igazgató elvtárs? Így, mint ahogy most magával beszélek, mondom, így volt igazgató elvtárs? Rám néz Guba János, aztán azt mondja, így bizony. Mert voltak, azt hiszem, a minisztériumból is voltak valahonnan.”¹³

Öt évvel később az említett új választási rendszer, a többes jelölés lehetősége az ózdi járásban is éreztette hatását. Béres Lászlónak a megyei pártvezetés „leszólt”, hogy a három körzetből két helyen munkásszármaszása jelöltnek kell indulnia.¹⁴ A harmadik egységben –

¹³ Interjú Becsei Lászlónéval. Borsodnádásd, 2013. május 11.

¹⁴ Interjú Béres Lászlóval, id. mű.

amely Ózd központi területeit alkotta – ez nem volt kritérium, Herczeg Károly, a Vasas Szakszervezet főtitkára és dr. Lotz Ernő ózdi gyári főmérnök csapott össze.¹⁵ Az országos és a megyei pártvezetésnek azonban egyértelműen az előbbi volt a favoritja.¹⁶ A Putnok központú területen ismét Nyerges Károly bányász volt a jelölt. A harmadik körzetben első körben a járási pártvezetés Balázs László és Érsek László borsodnádasi munkásokat ajánlotta. Béres Lászlót megkérdeztem arról, miért éppen ők lettek a jelöltek, mivel érdemelték ki ezt a megbízatást. A válasz hasonló volt, mint az 1980-as voksolás kapcsán: „...mert a pártvezetésben valakinek elsőként ők jutottak eszébe.”¹⁷

Becseiné az öt év leteltével nem akart újra indulni képviselőnek. Visszaemlékezése szerint megerhelő volt számára együtt az üzemi és a parlamenti munka, valamint idős szüleinek gondozása. Ráadásul úgy gondolta, hogy a képviselőségből előnye alig származott, hátránya annál inkább, amint majd később látni fogjuk. A pártvezetés sem akarta őt képviselőnek, emlékei szerint megüzenték neki, hogy „kicsavarják a nyakát”. Szerinte a vezetőség bizalma azért ingott meg iránta, mivel nem úgy tett mindent, ahogy ők szeretnék volna, sőt templomba is járt. Az utóbbiról folyamatosan le akarták beszélni, de ő nem adta fel vallásos meggyőződését. A környezete – főként a tanácselnökök, akik véleménye szerint tapasztalták a nyilvánvaló fejlődést, amit ő harcolt ki – azonban később rábeszélte, hogy vállalja el a jelölést. Becseiné így idézte fel a pártelit és a tanácselnökök véleményét: „És akkor ezek meg mondták, hogy mondjál le, le kell mondanod, mert te nem lehetsz, mert csak egy nyolc osztályt végzett tudatlan asszony vagy. Tudatlan? Attól én, ha annyira tudatlan vagyok, akkor, akkor miért van ennyi eredmény, mind a 15 helységem volt, vagyis nem helység, hanem már ahova menni kellett ugye, Farkaslyuk, meg szóval ezek. És akkor mindenütt volt eredménye. Mindegyik tanácselnök azt mondta, hogy Sárrika, maradjon, ne menjen, maradjon még Sárrika, nem menjen el.”¹⁸

Béres Lászlót is rá akarták beszélni az indulásra, de ő nem vállalta. Érdekes az az indok, amivel ezt utólag indokolta: Járási párttitkárként, majd a borsodnádasi gyár vezetőjeként komolytalannak tartotta az országgyűlési részvételt, ami jelzi a képviselőség presztízsét.¹⁹ Elek József visszaemlékezve a jelölőgyűlésre úgy fogalmaz, hogy Béres László azzal hátrította el a jelölést, hogy ő fegyelmezett pártkatona, és a pártbizottság ajánlásának hiányában ezt a feladatot nem akarja vállalni, inkább azt támogatja, akit a Hazafias Népfront javasol. A nagy fordulat azonban a térség egyik községében, Domaházán történt, amely Borsodnádastól messzebb, a Hangony völgyének legtávolabbi csücskében helyezkedik el, elkülönülve az ipari tengelytől, más mikrotérséget alkotva. Elek József visszaemlékezése szerint Elek Menyhért domaházi iskolaigazgató a pártvezetés előterjesztése után a következő javaslatot tette: Mivel eddig borsodnádasi volt a térség képviselője a Parlamentben, legyen most a Hangony-völgyéből a jelölt, és ezután Elek József hengerészt ajánlotta a jelenlévőknek, aki a jelölést elfogadta.

Az 1985-ös jelölések légköre is más volt, mint öt évvel korábban. Elek József már például nem említi, hogy kötelező lett volna elvállalni a jelölést – igaz, többen is felkerülhettek a listára, s Béres László járási párttitkárként is elháríthatta ezt a lehetőséget. Úgy fogalmaz, hogy azt nem illett visszautasítani. Őt szintén meglepetésként érte, hogy szóba került a neve azon a jelölőgyűlésen, ahova csak egyszerű választópolgárként – községi tanácstagként

¹⁵ Tóth Gyula: *Választások küszöbén*. Ózdi Vasas, 1985. április 26. 1–3.

¹⁶ Interjú Básti Jánossal. Budapest, 2013. október 19.

¹⁷ Interjú Béres Lászlóval, id. mű

¹⁸ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

¹⁹ Interjú Béres Lászlóval, id. mű

nyilván kötelességtudatból – ment el: „Hát, tényleg meglepetés volt, mert ugye, amikor az ember egy ilyen bizalmat kap egy jelölőgyűlésen, akkor istenigazából nem illik az embernek rögtön azt mondani, hogy nem. És ugye, hát úgy gondoltam, hogy ha a domaházi, kissikátori, hangonyi választópolgárok, akik ott részt vettek a jelölőgyűlésen, nekik én megfelelek, akkor megpróbálom a további jelölésen képviselni az ő érdekeiket, illetve az elképzelésüket, hogy mondjam el, hogy mit akarunk csinálni, hogyan akarnánk csinálni, hogy lenne jobb... És, hát tényleg az akkori választópolgárok bizalmával nem szabad volt úgy visszaélni. Igaz, hogy nem voltak olyan csatározások, mint az utóbbi időben vannak, tehát a megélhetés biztonsága azért azt mondta az embereknek, hogy jó, tehát ha már valaki a többség véleménye alapján jelölt lehet, akkor valószínű, hogy el is fogja tudni látni a feladatát. [...] Hát aztán mikor ott ugye, mikor az ember egy ilyen gyűlés után haza jön, akkor gondolja végig, hogy most akkor, hogy is van ez, de az akkori tanácsvezetők, a domaháziai és a hangonyiak is azt mondták, hogy jó, sőt még akkor ugye megyei tanácsstagok is voltak, a megyei tanácsstag is mondta, hogy segítik a munkámat, meg hát a gazdasági vezetők is. Tehát ugye, amikor ez a jelölés megvolt, utána ugye Özdon a Dr. Lotz Ernő volt a jelölt, és ugye amikor ezt megtudta, hogy hát én is szerepelek ezek közt, illetve a kohászathoz dolgozom, akkor ő is elhívott magához, és ő is azt mondta, hogy nézd, Józsi, ha együtt lehetünk, akkor segítjük egymást, meg még minden, és akkor tehát ő is segítséget ígért. Meg bátorított arra, hogy akkor bele kell vágni, meg kell, hogy történjen ez az országgyűlési képviselőség. Amennyiben ugye, mint a végén kiderült, a végeredmény az volt, hogy megválasztottak.”

Elek József 1942-ben született Kissikátorban. Édesapját nagyon hamar elveszítette, aki 1942 novemberében a Don-kanyarban hősi halált halt. Ezután édesanyjával anyai nagyszüleihez költöztek a községtől két kilométerre levő tanyára, majd nagypapa halála után, 1957-ben visszakerültek a településre. Általános iskolai tanulmányait Kissikátorban végezte, majd az ózdi szakmunkásképzőben szerzett hengerész-forrasztár képesítést. 1960. július 17-én helyezkedett el az Ózdi Kohászati Üzemeknél, ahol először a Finomhengermű Gyors- és Drótsorán, majd 1978-tól a Rúd- és Dróthengerműben dolgozott egészen nyugdíjazásáig (1992). 1968-ban nősült meg, házasságából két gyermek született.²⁰ Elek József a politikával katonai szolgálatának befejezésétől, 1965-től kezdett el foglalkozni, amikor is belépett a KISZ-be, s annak rövid időn belül községi titkára lett. 1968-ban Kissikátorban községi tanácsstag lett, amely pozíciót a rendszerváltásig betöltötte.²¹

Miért épp Elek József lett a jelölt? A Hangony völgye kis településén, Kissikátorban élő hengerész volt a helyi alapszervezet vezetője, valamint később a járási pártvezetés tagja is. Véleménye szerint azért eshetett rá a választás, mivel jól dolgozott, és magas színvonalon működtette a kissikátori szervezetet. Beszélgetésünk vége felé elmondta, hogy volt magas rangú pártfogyója is, Micskiné – a pártbizottság munkatársa, a kissikátori pártszervezet területfelelőse –, aki látva megfelelő tevékenységét, mindenben támogatta. Becseinével összehasonlítva tehát mindketten a munkásság reprezentánsai voltak, azonban míg az előbbinél a pártönkívüliség is szempont volt – amire ő kifejezetten büszke is –, Elek Józsefnél közrejátszott a sikeres párttevékenység.²² Becsei Lászlóné szerint azért esett Elek Józsefre a választás, mivel vele szemben – aki pártönkívvüli volt, és ezenfelül templomba is járt! – ő „pártember”-nek számított.²³ Mint az előzőekből láttuk, ő jobban megfelelt a pártvezetésnek, s mint az előző idézetből kitűnik, dr. Lotz Ernőnek is ő volt a szimpatikus az indulók közül.

²⁰ Interjú Elek Józseffel. Kissikátor, 2013. március 20.

²¹ Tóth: *Képviselőjelöltjeink bemutatkozása*, 2.

²² Interjú Elek Józseffel, id. mű

²³ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

A választásokon tehát négy jelölt indult, Balázs László, Becsei Lászlóné, Érsek László Borsodnádásdról, valamint Elek József Kissikátorból.²⁴ Természetesen a három borsodnádásdi jelölt között megoszlottak a szavazatok, ami egyértelműen Elek József számára jelentett előnyt. Először senkinek sem sikerült megszereznie a többségi támogatást, így a két legtöbb voksot szerző jelöltnek – Balázs Lászlónak és Elek Józsefnek az úgynevezett pótválasztáson kellett megmérkőznie.²⁵ Itt Elek Józsefet meggyőző fölénnyel, 61,3%-os szavazati aránnyal választották képviselőnek. Balázs László úgynevezett pótképviselő lett.²⁶ Elek József véleménye szerint győzelme annak volt köszönhető, hogy a legtöbb választót tömörítő ózdi lakótelep, a Béke-telep lakossága nagyrészt rá szavazott, ami eldöntötte a választás kimenetelét. A másik körzetben dr. Lotz Ernő nyert, a putnoki területet Nyerges Károly képviselte tovább.

Elek megválasztásának estéje is nagyon érdekes: „...én akkor pont váltóműszakban jártam dolgozni, és ugye még este 8 óraker még nem volt eredmény. És én elmentem dolgozni éjszakára, mert pont éjszakai műszakban jártam, és akkor már bent voltam az RDH-ba,²⁷ mikor féltizenegykor hívtak telefonon, hogy nem-e jönnek haza, mert megválasztottak képviselőnek. Aztán, hát mondtam, hogy, hát most már én itt vagyok bent, akkor már ledolgozom a műszakot. Hát, mert, ugye jöttek, Varga Dezső volt még akkor a tanácselnök, meg Básti elvtárs itt kijöttek, hogy, hát megtudták, hogy én dolgozok, oszt jöttek, hogy gratulálnak, meg beszéljessünk. [...] ide kijöttek a faluba. Ide kijöttek.”²⁸

Mindkét interjúalanyomat megkérdeztem, hogy voltak-e terveik a körzetük fejlesztésére, amelyeket a választókkal ismertetni tudtak a voksolás előtt. Kiderült, hogy kimondott programjuk nem volt. Elek József azt válaszolta, hogy az öt éves tervek alapján lehetett esetleg felkészülni, de nem volt konkrét elképzelése a választás utáni időszakra vonatkozóan. Becseiné mást nem tudott mondani a gyűléseken, csak azt, hogy megköszöni, hogy ő lehet a jelölt: „Énnekem csak az volt, hogy nagyon köszönöm ezt a bizalmat, azt sem tudtam, mit mondjak. [...] Nem mondták nekem azt, hogy na, majd én írok neked valamit, aztán akkor azt mondd el. És akkor mondtam, hogy nagyon köszönöm a bizalmat, semmit nem ígérek, de amit tudok, azt megcsinálom.”²⁹

Az Ózdi Vasas című helyi újságot is áttanulmányoztam, melyben, mint említettem, feltűnt, hogy a választási folyamat idején az egyik körzettel – melyben a szakszervezeti és gyárvezető indult – jóval többet foglalkoztak, mint a másik két választókerülettel. Megkérdeztem interjúalanyaimtól ennek a lehetséges okát, azonban erre mindketten kitérő választ adtak. Elek József nem érezte, hogy az ő térségével kevesebbet törődtek volna. Valószínűleg tudták, hogy az a térség politikai értelemben fontosabb, mint az övék, azonban ezt próbálták figyelmen kívül hagyni.

Önkép, férfi–női szerepek

A választási folyamat során, mint láttuk, Becsei Lászlóné és Elek József is azért válhatott képviselőjelöltté – azonkívül, hogy bizonyos kvótának meg kellett felelniük –, mert a pártvezetés megbízható embereknek tartotta őket. Ezt ők is nagy megbecsülésnek érezték, s életükben is fontos szerepe volt annak, hogy saját magukat segítőkész, rendezett családi életű embernek tartották, akikre környezetük mindig számíthatott.

²⁴ *Választói gyűlések.* Ózdi Vasas, 1985. május 17. 1.

²⁵ *Holnap pótválasztások.* Ózdi Vasas, 1985. június 21. 2.

²⁶ *Pótválasztások.* Ózdi Vasas, 1985. június 28. 1.

²⁷ Az Ózdi Kohászati Üzemek Rúd- és Dróthengermű gyáregysége

²⁸ Interjú Elek Józseffel, id. mű

²⁹ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

Mivel mindketten a munkásság reprezentánsaként kerültek a politikai élet egyik legmagasabb pozíciójába, érdemes megvizsgálnunk, hogy mi volt a viszonyuk magához a fizikai munkatevékenységhez, valamint saját társadalmi rétegükhöz. Látjuk, Becseiné talpraesett, szókimondó hölgy, mind a mai napig. Magát egyszerű asszonynak tartotta, leginkább arra volt büszke, hogy számos nehézségen át felnevelte gyermekeit, ápolta beteg férjét, idős szüleit. Életében központi szerepet töltötte be a munka és az, hogy bármilyen helyzetben képes volt feltalálni magát, s a legjobbat kihozni a lehetőségekből. Országgyűlési képviselőként is „parasztlányként” definiálta magát. Ebből a közegeből, Borsodnádásdról származik, ahol most is él. A gyári munka mellett földet is műveltek, felmenői szintén agrártevékenységet folytattak. Nyelvhasználata is árulkodik erről, amelyen tudatosan nem próbált változtatni, erre többször is utalt a beszélgetés során. Becseinéhez hasonlóan Elek József is élete fontos részének tekintette a munkát, s egyértelműen büszke volt arra, hogy fizikai munkásként dolgozott, s egyetlen munkahelye az ózdi vasgyár volt. Szintén fel sem merült benne, hogy megválasztása esetén otthagyja az üzemet, sőt, mint láttuk, kötelességtudatból a voksolás estéjén is bement dolgozni. Összességében magukat mindketten fizikai munkásként definiálták, gyári ténykedésükre pedig kifejezetten büszkék voltak és büszkék ma is.

Mivel két eltérő nemhez tartoztak, érdemes megvizsgálnunk az ebben rejlő különbségeket. A szakirodalom szerint a férfiak jóval többet szeretnek beszélni a munkahelyi tevékenységükről, mint az otthoni történeésekről. Az interjúk során Becseiné valóban sokkal többet beszélt a privát életéről, mint Elek, aki csak érintette ezt a problémakört. Elek Józsefnél a kohászati munka, majd a későbbi polgármesterség tapasztalatai képezték a beszélgetés gerincét, amit lineáris, fejlődő tendenciaként ábrázolt. Míg Becseiné saját életéből inkább a szenvedéseket, a negatívumokat helyezte előtérbe, az utóbbi életét értékelve törekségtől mentes pályát rajzolt meg.

A beszélgetések is más típusúak voltak. Elek összeszedetten és lényegre törően idézte fel képviselőségével kapcsolatos emlékeit, az itt töltött öt évet szervesen beágyazva az előző időszak és későbbi közéleti pályafutása közé, büszkén vállalva, hogy az országgyűlésben dolgozott. Becseiné egyik részkérdésről váltott a másikba, és összességében – habár voltak szép emlékei – keserűséggel gondolt vissza élete ezen időszakára. A sokszor érzelmekkel fűtött kis történetei, elbeszélései révén azonban az ő esetében sokkal jobban be tudunk pillantani a háttérben zajló folyamatokba.

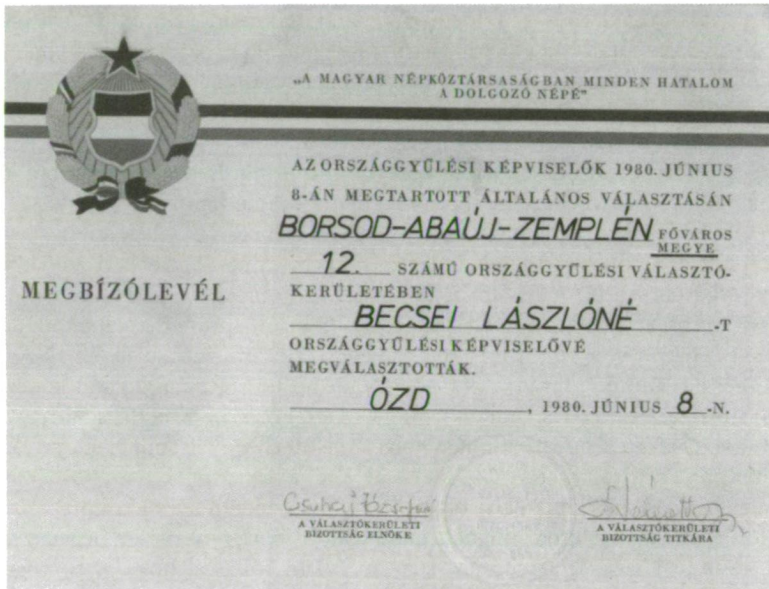
Érdemes egy pillantást vetnünk szociális kapcsolataikra. Becseiné egyértelműen pozitív szereplőként látatja az országos és megyei politikusokat, valamint a helyi, települési vezetőket, mivel ők sokat segítettek neki, kéréseit igyekeztek teljesíteni. A helyi pártvezetéssel és a munkahelyi felettesével kapcsolatban azonban korántsem ilyen felhőtlen a kép. Az előbbiekkal az újraválasztása kapcsán, az utóbbival a nyugdíjelszámolásnál került konfliktusba. Elek József viszont az interjú szerint kiegyensúlyozott viszonyt alakított ki nemcsak a politikai spektrum bármelyik lépcsőjén helyezkedő szereplőivel, hanem munkahelyi vezetőivel is. Közvetlen munkatársaikkal mindkettejük megfelelő viszonyt ápolt.

Az első nap a Parlamentben

Hogyan is telt a képviselővé avanszált munkások első napja a Parlamentben? Hogyan utaztak fel, mi volt az első benyomásuk, hogy érezték magukat, hol szálltak meg éjszakára? Hogy élték meg azt, hogy ők attól a naptól kezdve ott dolgoztak az ország irányítói között, s a nagypolitika közvetlen részeseivé váltak szinte egyik napról a másikra? A fejezetben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Becseiné így emlékszik: „Hát, az első nap még meglepetés volt. Mert ugye szétnéztünk. [...] Nyerges Karcsival mentem kocsival, az ő kocsijával. Ez még, mikor mentünk a bíróság

előtt mentünk el. Aztán mondom neki, hogy is volt, ott kellett elmenni, igen, Pesten már, milyen utca és akkor mondom neki, hogy te, Karcsi, hát nem a bíróságra jövünk, hanem a Parlamentbe. Azt mondja, hogy odajövök nem sokára, aztán akkor odaértünk, akkor leparolt. És akkor nem a főbejáraton jártunk be, hanem itt az oldal bejáratnál mentünk be. Ott aztán fogadtak, mindjárt a folyosón, fiatalember. És akkor irányítottak bennünket, kinek hova, megvolt a helye, a nevünk, hogy ki hova ül. [...] Hát, szép volt. Mindent megnéztünk, mindenüvé elmentünk, Árpád bevonulása volt a nagy teremben.”³⁰

1. kép

BECSEI LÁSZLÓNÉ MEGBÍZÓLEVELE

Forrás: Becsei Lászlóné magángyűjteménye

Elek József szavai még ennél is jobban visszaadják az egyszerű munkás érzelmeit, amint országgyűlési képviselőként beléphetett a Parlament épületébe: „Hát, érdekes volt, mert ugye, hát nem annyira sokat jártunk Pesten, vagy ha jártunk, akkor nem voltunk az Országházban. És ugye, hát én akkor busszal mentem fel, és amikor ugye a Kossuth téri aluljáróban ugye kiszálltam a metróból, hát nem sokat ismertem, de borsodiak voltunk négyen, akik egy vonattal vagy metróval mentünk, és ugye mi már akkor összetartottunk, és volt egy, Nagy Lászlónak hívták, az a képviselő társunk, aki az előző ciklusban is már képviselő volt, aztán mondta, gyertek velünk. Hol kell bemenni, hol kell aláírni, ugye hol kell rögzíteni, hova kell bemenni, ha bármilyen problémátok van, meg ugye volt egy igazolványunk, amit ott adtak ki, alá kellett írni, meg megmutatták, hogy hol a telefonfülke, mert mobiltelefon, meg mindenkinek telefon még semmi sem volt. Volt egy telefonszoba, oda be lehetett, ha sorba állt az ember, hogy mikor tudott már telefonálni haza, tehát ilyen volt a módszer. És meghatottan állt az ember, mikor odajött a főbejáratához, és a kormányőrök ott fogadtak bennünket. Mutatni kellett, mert akkor még az igazolvány nem voltak, csak a megbízó levelünk, és ezzel kellett igazolni, hogy mink képviselők vagyunk. Bementünk.

³⁰ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

Hát, egy kicsit az ember bolyongott ott, mert én egyszerű szerény ember ugye, keresgette a helyét, hogy mi hol van, hol lesz az ülésünk, és tényleg meghatottan vette tudomásul az ember, hogy, hát most minden fajta nagy szavak nélkül azt mondom, hogy elérékenyült az ember, amikor azt mondtam, hogy most én a Parlamentben vagyok, és képviselek ennyi és ennyi választópolgárt Ózdról. Egy egyszerű ember, egy hengerész. Szóval az ember tényleg elgondolkozott ezen, hogy milyen eredmény, mennyit köszönhet az ember az itteni embe-
reknek, meg annak is, hogy odafigyeltek rám, meg ugye, hogy a választópolgárok megértet-
ték, hogy talán az egyszerűbb ember is tudja az ő érdeküket képviselni. [...] És mondom, hogy ez, ez meglepett, mikor az ember első napon, ugye Kádár elvtárs ott van, vagy Loson-
czy, az Elnöki Tanács elnöke, s a folyosón találkoztunk, és ugye, ha megláttak egy-egy kis
csoportot beszélgetni, sőt a borsodiakra mindig úgy külön odafigyeltek, mert a központi ve-
zetők, a miniszterelnök is meg a pártvezetés titkára is a mi sorunk, szekciónknak az elején
ültek lent a bársonyszékbe. És ugye eljöttek oda, hát mi voltunk ott, Ladányi elvtárs ugye, ő
a megyei tanács elnöke volt, hát őt ismerték ugye, odajöttek, beszélgettek az emberrel, és
tényleg megható volt, hogy utána az ember nem mosott kezét két hétig, hogy mert énvelem,
mit tudom én a Losonczy kezét fogott, vagy Kádár elvtárs énvelem kezét fogott, na szóval
igen, ilyen volt, és meghatódtam. Ült ott az ember az első sorban, hát, kellett neki két-
három Országgyűlés, még az ember egy kicsit úgy felszabadult, hogy akkor már ott az Or-
szágházban is elment erre-arra ugye.”³¹

Mint látjuk, számukra nagy élményt jelentett, hogy ők, fizikai munkások választóközre-
tük képviselőiként részt vehettek a Parlament munkájában. Találkozhattak az ország vezető
politikusaival, akik elvileg ugyanolyan képviselők voltak, mint ők, „egyszerű emberek”.

2. kép

ELEK JÓZSEF (2. SOR JOBB SZÉLEN) MEGYEI KÉPVISELŐTÁRSAIVAL
A PARLAMENTBEN 1989-BEN

Forrás: Elek József magángyűjteménye

³¹ Interjú Elek Józseffel, id. mű

A munkásképviselek és a hatalom

A korszakban a munkásságra való hivatkozásnak legitimációs szerepe volt a politikai életben, ezért a fizikai dolgozók rétegéből kiemelt képviselőknek jóval inkább reprezentációs, mintsem tényleges hatalmi jelentősége volt az országgyűlésben. Interjúim kapcsán arra is kerestem a választ, hogy a képviselőség jelentett-e igazi befolyást, vagy szimbolikus jellegű volt-e, mennyire érvényesült itt az *Eigensinn*-modell, vagyis mennyire próbálták kihasználni a képviselőség adta lehetőségeket.³²

Becsei Lászlóné egyszer emelkedett szólásra a Parlamentben: a körzetben szükséges fejlesztésekről, munkahelyteremtésről, lakásépítésekről beszélt, aminek, úgy érzi, lett eredménye.³³ Először nem akart szerepelni a Parlamentben – mivel véleménye szerint a másik képviselő, Herczeg Károly képzettségben jobb volt nála –, azonban Herczeg rábeszélte, mondván, az ő választóit érintik a problémák. Említette, hogy Herczeg mindenben segítette ebben, de egyébként is mindenben támogatta őt, egyfajta atyai gyámkodással. Beszéde azonban az előtte szóló személy miatt is emlékezetes volt számára: „... az a kis fiatal képviselő, Csongrád megyei, vagy hova való volt, na, mindegy. Mert ott is, ő is azért harcolt, hogy ilyen öregotthon legyen. És mondta, hogy nagyon szeretem az idős embereket. Ez a sok lökött úriember meg elkezdtek, de olyan érzés, hangosan fennszóval nevték, de ugye ez félreértés, gondolom, lehetett, hogy szeretem az idős embereket. Aztán akkor, hát nagy röhögés volt. Na ugye, János bácsi volt az elnök, mondta, hogy következik Becsei Lászlóné. De meg sem hallották, semmi, én fölállok, aztán hozzáfogok, mondom a beszédemet, nem hagyják abba a röhögést. Na, mondom, ha nem hagyják abba, akkor én is abbahagyom. Megálltam. Nem szóltam egy szót sem. Néma csend. Na, mondom, végre, hogy abbahagyták, de nekem meg eszembe sem volt, hogy előttem van a mikrofon, azt mindenki hallotta. Volt, aki ezt csinálta, [asztalon kopog] mondom, végre, hogy abbahagyták a röhögést. Úgyhogy drága, néma csend lett, és én akkor elmondtam a mondókámat. [...] És akkor, mikor elmondtam, akkor aztán, na, a riportersereg, jöttek. [...] Mondom, röhögnek, hát hogy létezik, hogy úriembereknek tartják magukat, aztán akkor hozzá dumálni, még a másik ott, hát hallgassa meg, hogy mit mond az a másik. Hiába, hogy ott volt a jegyzőkönyv és elolvasható. Mert én legalábbis azt tanultam, hogy a másinak a szavába, nem nevetek ki senkit. Nem? És akkor, hát úgy is volt. És akkor, mikor abbahagytam, néma csend. Mellettem ült a putnoki képviselő, Sárikám, mi van? Hagyjál békén! Mikor aztán nem nevettek, mondom, na végre, hogy végre, hogy már abbahagyták, akkor aztán folytattam tovább. Aztán, mikor még szünet volt, akkor kijöttünk, János bácsi elvonult előttem, Gratulálok! Jól van. Kádár elment, megállott, így rám nézett, Gratulálok, magának! Jól van. Aztán Herczeg Károly megmondta, hogy mikor én megálltam, és akkor, mikor úgy lehetett hallani a mikrofonban, amikor én mondtam, mondom, végre már, hogy abbahagyták a röhögést, abbahagyták. Aztán Kádár megfordult, azt mondta Herczeg, hogy rám nézett, és kérdezte Herczeg Károlyt, mert a hátánál ült, azt mondta neki, hogy ki ez az asszony? Ez az asszony, a borsodnádasdi gyárban hegesztő, ponthegeztő, nyolc osztálya van...”³⁴

Elek József négyszer szólalt fel a parlamentben, egy esetben helyi jellegű kérdésről, háromszor országos problémákról beszélt. A korszakban a térség kardinális problémáját jelentette az ózdi kohászat leépítése, amely témához Elek is hozzászólt. A másik három kér-

³² Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai*, 127.

³³ *Képviselőnk felszólalása a parlamentben*. Ózdi Vasas, 1982. június 25. 2.

³⁴ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

désben a szakmunkások képzéséről,³⁵ a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítéséről, valamint az adótörvények jobb kommunikációjáról beszélt, mivel az utóbbit véleménye szerint az egyszerű emberek közül nagyon kevesen értették.³⁶

Úgy éreztem, hogy ezekben az ügyekben, egyszerű munkásként jelenítették meg magukat, és ezen a módon próbálták saját közegüknek, választópolgáraiknak a kéréseit továbbítani. Érdekes volt az is, hogy míg Becseiné beszédét más írta meg, mivel ő saját bevallása szerint nem tudott volna megfelelő anyagot elkészíteni ehhez, Elek József mind a négy felszólalását saját maga készítette el. Míg Becseiné Herczeggel, Elek dr. Lotz Ernővel beszélte meg a hozzászólásokat, az utóbbi biztosította a szükséges háttéranyagokat Elek Józsefnek, valamint statisztikai adatokkal is ellátta.

A tervezett beszédek a parlamenti ülés előtt tartott megyei frakcióüléseken beszéltek meg, ahol előre egyeztették, ki fog szólni a csoportból a következő ülésen. Figyelembe vették, hogy lehetőleg mindenki arányosan kapjon érvényesülési lehetőséget az országos jelentőségű témákban, azonban természetesen, ha a helyi képviselő körzete fontos témájáról szeretett volna beszélni, azt beleépítették az ütemtervbe. Látható, hogy a fontosabb ózdi ügyeket Herczeg Károly, illetve dr. Lotz Ernő vitte, akik azonban hagytak érvényesülési lehetőséget a fizikai munkásként dolgozók – az utóbbi esetben saját gyáruk dolgozója, így beosztottjuk – számára, és mindenben támogatták őket.

3. kép

BECSEI LÁSZLÓNÉ BESZÉDET MOND AZ AUGUSZTUS 20-I ÜNNEPSÉGEN
A BORSODNÁDASDI KULTÚRHÁZBAN (1981).

Bal szélén Mérő Mihály KISZ-titkár, mellette Bartók István, a szakszervezet borsodnádasi főtitkára, Becseiné mellett balra Gyárfás János, a Borsodnádasi Lemezgyár (BNL) vezetője, jobb szélén Gyárfás Bertalan, a borsodnádasi HNF vezetője, mellette balra Ipacs János, a bánya szakszervezeti titkára

Forrás: Becsei Lászlóné magánygyűjteménye

³⁵ m. sz. zs.: Elek József: *Olyan szakmát tanuljanak, amire szükség van. Észak-Magyarország*, 1987. szeptember 1. 3.

³⁶ Interjú Elek Józseffel, id. mű

Becseiné és Elek nagy horderejű, országos politikai döntésekben nem játszott jelentős szerepet. Kisebb ügyekben azonban számos eredményt értek el az érdekkijárásnak köszönhetően. Rendszeresen voltak falugyűlések, panasznapok a körzethez tartozó községekben, valamint választókerületi fogadóórák is. Parlamenti munkájuk döntő részét a kérelmek elintézése jelentette. Mindketten fontosnak tartották, hogy amit magánszemélyek kértek tőlük, azt majdnem minden esetben sikerült elintézniük.

Elek legnagyobb sikerének azt tartotta, hogy Ózdon új rendőrkapitányságot állítottak fel, valamint több helyi vonatkozású kisebb eredményt is elért. Becseiné a kisebb kérvények, protekciók elintézése mellett hosszan beszélt az általa megvalósított fejlesztésekről, előrelépésekről. Ha kellett, Kapolyi László miniszterhez ment oda a folyosón, hogy lobbizon Borsodnádasd érdekében a gáz bevezetése és emeletes házak építése kapcsán, a parókia rossz ingatlana felújítása érdekében pedig az Állami Egyházügyi Hivatalhoz fordult. Borsodnádasdon az iskolában az ő közbenjárására került bevezetésre a központi fűtés, tornaterem épült. A körzethez tartozó Csokvaományban üzlet, öregek otthona létesült, de a többi községben is számos apróbb eredményt el tudott érni.

A választópolgárok számos esetben fordultak hozzájuk: lakásért, szociális otthonban való elhelyezésért, iskolai felvételiben való segítségért vagy éppen vizelettartó tasakért.³⁷ Az alábbi példa nagyon jól szemlélteti, hogyan jártak el a képviselők az egyéni ügyekben. A történet érdekessége, hogy utólag Becseiné megbánta a közbenjárást, amelyben borsodi országgyűlési képviselőtársának segítségét kérte: „...például, nem tudom már, hova való volt, tanárnő volt Ica, valami gimnáziumban tanított, na, de már nem tudom megmondani a nevét, meg hol lakott. A lényeg az, hogy ő is nagyon sokat segített, mert volt három olyan fiú, igen, két fiú volt meg egy lány, hogy oda szerettek volna menni iskolába, de aztán nem mondom meg, hogy milyen szakon tanított Ica. És megkértem, hogy te, Ica, nem segítenél, mert oda szeretnének menni. Sárrikám, azt mondja, jó, segíték. Segített is, és csokvaományi volt az a fiatalember, de abban csalódtam. Mert az apja dicsekedett vele, hogy ilyen jó, olyan jó. A csokvaományi polgármesterrel, tanácselnökkel jöttek el ide hozzám, mondta, hogy elutasították a felvételét a fiatalembernek, de ő oda szeretne menni. És akkor ez az Ica segített nekem. Felvették, és akkor majd egy félévben mondta, hogy Sárrikám, baj van, nem olyan jó tanuló az a fiú, meg nem olyan talpraesett. Meg olyan, hogy nem úgy viselkedik, ahogy kéne. De akkor mondd meg a szüleinek, hogy mondják meg neki, hogy változtasson a sorsán, mert ha nem, akkor kikerül onnan. És ne haragudj, többet ilyeneket ne kérjél tőlem, mert a pofámról leégett a bőr, azt mondja, mikor mondták, hogy na, Ica, te aztán jól beprotezsáltad ezt a fiatalembert. Szóval ilyenek is voltak, segítettek. Bármelyikkel volt, meg akinek tudtam, én is segítettem.”³⁸

Becsei Lászlóné és Elek József maguk sem kívántak több hatalmat, több beleszólást az ország dolgaiba, mint amennyi jutott nekik, jó érzéssel gondoltak arra vissza, hogy számtalan helyi kezdeményezést tudtak támogatni, sok embernek tudtak segíteni. Sőt, mindketten kiemelték, hogy szinte mindegyik kérésüket teljesítették az országos döntéshozók, így a legtöbb esetben elintézték a hozzájuk forduló problémáit. A helyi tanácselnökök is támogatták őket általában. Mindketten kitértek viszont a konkrét kérdés elől, amelyben a véleményüket kérdeztem, hogy szerintük jelentett-e tényleges hatalmat tisztségük.³⁹

Érdekes, hogy mindketten említik, szerettek a bizottságokba eljárni, ahol akkor is részt vehettek az üléseken, ha nem voltak tagok, ebben az esetben természetesen nem szavazhat-

³⁷ Becsei Lászlóné magániratai

³⁸ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

³⁹ Interjú Elek Józseffel, id. mű

tak. Elek csak a megyei képviselőtársa halála után lett tag a Honvédelmi Bizottságban, amelyeknek üléseire, kihelyezett programjaira szívesen járt. Becseiné is, aki nem is volt egyik bizottságnak tagja sem, őszinte érdeklődéssel részt vett önszorgalomból a testületek ülésein, mivel sok téma foglalkoztatta. Sőt, a bizottsági ülések korai kezdésére hivatkozott annak kapcsán, hogy korán kellett indulnia, s buszjárat hiányában autót kellett szereznie.

A képviselőiség tehát abból a szempontból jelentett számukra kollaborációt a hatalommal, hogy a munkásság reprezentánsaként részt vettek a hazai politikai élet egyik legmagasabb szervének munkájában. Igaz, nekik általában csak statisztaszerep jutott, azonban ezt vállalták, feltehetőleg nem is lett volna más esélyük... Az *Eigensinn*-modell esetükben is nagyon jól alkalmazható. Személyes kvalitásaik és talpraesettséjük függvényében igyekeztek a rendszer keretein belül kihasználni a képviselőiség adta lehetőségeket, főképpen az azal együtt járó kapcsolatrendszerrel. Saját maguk számára ez kevésbé jelentett előnyt, de választóközrétük, valamint annak polgárai, ismerőseik számára ez gyakran sok-sok kisebb eredményt, egyes emberek életének jelentős javulását hozta magával. Képviselőiségük értékelésénél mindketten ezekre az eredményekre a legbüszkébbek, amelyeket természetesen segítőkészségük, jó szándékuk, valamint pozitív hozzáállásuk segített elő. Magukat továbbra is egyszerű embereknek tartották, akiknek az élet nagy lehetőséget adott, hogy segíthessék választókerületük polgárait, ahonnan ők is jöttek, s ahova ők is tartoztak.

A munkásképviselek és a politikai elit

Érdekes a viszonyulásuk a helyi, illetve az országos politikusokhoz. Kezdetben nyilvánvalóan azért őket szemelték ki a pozícióra – azonkívül, hogy megfelelték a kvóta előírásainak –, mert megbízhatónak tartották őket. Elek József esetében ez a jó kapcsolat meg is maradt a ciklus végéig. Kiemelte, hogy munkájában a tanácselnökök, kifejezetten az ózdi, valamint a járási és a helyi pártvezetés mindenben támogatta őt.⁴⁰ Becseiné esetében azonban problematikusabb kapcsolat alakult ki a helyi pártvezetéssel. Úgy fogalmaz, hogy kezdetben „aranyosak” voltak, mindenki segítette őt. Később azonban a helyzet megváltozott – amit már az 1985-ös választás kapcsán is bemutattam –, véleménye szerint a pártvezetés bizalma megingott iránta. Becseiné továbbra is járt templomba, mint korábban, hiába tiltották. Sokszor felhánytorgatták neki, hogy vehet részt az istentiszteleteken, ha a fia is KISZ-titkár. Kirándulni nem ment el a pártvezetőség tagjaival – arra hivatkozott, hogy neki gyerekei voltak, akiket nevelni kellett –, s ahogy saját szavaival mondja magáról: „...nem úgy táncoltam, ahogy ők fütyültek”. A pártba nem lépett be, hiába próbálták meggyőzni, így szankciókat sem tudtak kilátásba helyezni ellene. Az ózdi és helyi tanácselnökökkel azonban továbbra is jó viszonyban maradt, ők tovább is marasztalták volna 1985-ben.⁴¹

A megyei képviselőtársaikról és az országos politikusokról mindketten pozitív véleményt fogalmaztak meg. Becseiné és Elek egyaránt úgy nyilatkozik, hogy ők, amit kértek, szinte mindent megkaptak. A párt felső vezetése is egyfajta gyámkodással tekintett rájuk. A munkásképviselek pedig jó szívvvel emlékeznek arra, amikor lehetőségük volt velük akár csak találkozni vagy egy-egy szót váltani, egy-egy kérelemmel, panasszal hozzájuk fordulni. A megyei politikusokkal viszonylagos baráti viszony alakult ki, akik, amiben tudtak, szintén segítettek egymásnak. Ez a viszony azonban nem vált túl szorosá közöttük, a képviselőiség lezárultával kevésbé tartották a kapcsolatot egykori társaikkal.

⁴⁰ Interjú Elek Józseffel, id. mű

⁴¹ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

Becseinének különösen nagy élményt jelentett, hogy a Parlamentben beléphetett első nap egy illusztris terembe. Az interjúban sokszor vissza-visszatér ehhez mint meghatározó élményéhez, ahova általában nem juthattak be még az országgyűlési képviselők sem. Ez a történet nemcsak az országos politikusok, hanem özdi „társá”, Herczeg Károly magatartását is kiválóan szemlélteti: „Volt olyan, hogy nem lehetett bemenni a nagyterembe, ahol ki van a bevonulás [...] Árpád bevonulása, vagy mindegy. Na, Munkácsy Mihály festette azt a nagy képet. Gyönyörű, magát is oda lefestette, Árpád bevonulása, azt hiszem, hogy az a magyarországi bevonulása. És oda nem lehetett bemenni, de az olyan hatalmas, hogy vagy húsz méter hosszú meg nagyon széles, és akkor mondom Herczeg Károlynak, hogy de jó volna, én azt úgy szeretném megnézni, mondom azt a termet. Azt mondja, hogy, mondom neki, hogy mondjad már mondom, Losonczy elvtársnak, hogy engedje meg, mert az a Losonczinak volt a tanácssterme. Azt mondja, hogy mondd meg te. Hát én mondom, de ez csak azért volt, hogy bizalmat öntsön belém, igaz-e, hogy bátorságot adjon nekem. Jól van, majd egyszer ott sétálunk, mondom, az ott Losonczy elvtárs? Ne haragudjon már, hogy én szeretnék kérdezni valamit, kérdezhetek? Nyugodtan, mondja, tessék. Úgy szeretném megnézni a bevonulási termet, mondom, ahol Árpád bevonulása [...] nem jut eszembe, mindegy, pedig fényképem is van róla. Azt mondja, hogy semmi akadály. No, szedje össze az asszonyokat, akik oda bemennek, de nem nagyon sokat, ötöt-hatot, azt mondja. [...] Szólt, na menjenek be, Veréb elvtárs volt, azt mondta, hogy menjenek. Majd megyünk az ajtóhoz, igen várt bennünket, azt mondja, akkor maguk akarják megnézni a termet? Igen, mi. Senkinek nem engedte meg, nekünk megengedte. [...] Az nagy élmény volt, az már biztos. Na, és akkor, Czinege Lajos volt, ő volt a honvédelmi miniszter, akkor gratulált. Gratulálok magának, azt mondja, ezt még nem kapta meg senki, maga megkapta. Maga megkapta. Mondom neki, hát nagyon szerettem volna megnézni, mondom, mert én erről olvastam, Munkácsynak a festményeit, meg mindent, könyvben is, nagyon szerettem volna megnézni.” Lázár Györggyel kapcsolatban is pozitívan vélekedik: „De Lázár is olyan volt [...] Ő is a mi csoportunkba tartozott.⁴² Akárhol voltunk, ő mindig velünk volt, szóval nagyon aranyos volt. Nagyon-nagyon.”⁴³

Elek Józsefet – mint láttuk az előzőekben – nagy meghatottság töltötte el, amikor találkozhatott az ország vezetőivel. Ő a Kádár-rendszer utolsó éveiben volt képviselő, amikor már több ellenzéki képviselő is helyet foglalt a parlamenti padsorokban. Az időszak végén megszaporodtak az ülések, előtérbe kerültek a közjogi kérdések, ami jelentősen megváltoztatta az országgyűlés menetét. Érdekes, ahogy Elek a rendszerváltásra, a köztársaság kikiáltására emlékszik, mint olyan pillanatra, amikor úgy érezte, ő is részese annak a meghatározó folyamatnak, amely jelentősen átalakítja az ország berendezkedését: „Tehát, amikor a köztársaságot kikiáltották, hát mi fölmentünk a Parlamentbe, és a tér, a Kossuth tér tele volt emberekkel. És azért nem biztos, hogy mindenki arra gondolt, hogy most ott vagyunk, és kijövünk a térre mint képviselők, mikor Szűrös Mátyás, ugye, bejelentette, hogy köztársasággá alakult Magyarország, hogy ott valakinek nem jut-e eszébe, hogy valakit pofon hindenteni, vagy valami, ugye. És becsületére legyen mondva, minden képviselő ott volt, részt vett, és ez az embereknek is köszönhető, mert már akkor ugye az orosz hadsereg sem nagyon volt itt nálunk, hogy megvédett volna bárkit is ugye, hogy békésen, a köztársaság kikiáltása rendben ment, fegyelmezzeten. Még csak nagy szó sem, hang sem volt, zászlók voltak, de semmi. Zökkenőmentesen végre lett hajtvva, illetve ugye, onnantól kezdve az Országgyűlésnek még kellett folytatni a munkáját, mindaddig, még a következő választások

⁴² Lázár György a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei képviselőcsoport tagja volt ebben az időszakban.

⁴³ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

ugye le nem bonyolódtak. Igaz, hogy a törvények megalkotása nagyon nehezen ment már akkor, mert ugye elég sok volt az ellenvetés, nehezen lehetett elfogadni, de azért a Parlament fegyelméletten csinálta a munkát ugye. Hát korábban magyarul, ha alkotmánymódosítás is, hát módosítás volt csak, nem új alkotmányt csináltunk.⁴⁴ És ugye, hát az megható volt, amikor ugye az utolsó képviselői ülésen ugye, mert akkor családtagot is lehetett felvinni a Parlamentbe, és annyi ember összeborultak [sic!], hogy hát gyerekek szép volt, jó volt, kár, hogy így lett vége, elég sok embernek ez volt a véleménye.”⁴⁵

Képviselet és/vagy gyári munka?

Becsei Lászlóné és Elek József munkájában a parlamenti tevékenység nem hozott jelentős változást. Becseiné a lemezgyárban, Elek pedig továbbra is hengerésként dolgozott, ahol minden alkalommal a művezetőjük engedélyét kellett kérniük, hogy el tudjanak menni a parlamenti ülésre. Az országgyűlés ebben az időszakban általában évente négyszer ülésezett, csak a korszak végén, a rendszerváltás közjogi feladatainak megnövekedésével sűrűsödtek az alkalmak. Elek József megemlítette, hogy a panasznapokat a munkarendjéhez igazították. Kiemelték mindketten, hogy sohasem érezték, hogy munkásszámításuk miatt bármelyik befolyásosabb ózdi honatya vagy bármelyik képviselő lenzte volna őket.

Becseiné és Elek József is büszkén vállalta az interjú során, hogy ő munkásként dolgozott, habár hangsúlyozták, hogy őket a lakosság választotta meg képviselőnek, de tisztában voltak vele, hogy a munkásosztályt reprezentálják. A kohászat gondjai különösen az 1980-as évek második felében váltak egyre súlyosabbá, amelyek Ózd térségében a központi problémát jelentették. Elek hosszan beszélt az ózdi vasgyár nehézségeiről, mely abban az időszakban válságos időszakát élte. Valamilyen módon ő is tenni akart a krízis csökkentéséért, hozzá is szólt e témához a Parlamentben. A kohászat helyzetéről naprakész adatokkal rendelkezett. Kérdésekre, hogy honnan szerezte be a napi, szükséges információkat, azt felelte, hogy azokat a gyárban hallotta munkatársaitól, főnökeitől, ebben a kérdésben sem Lotz, sem a gyárvezetés nem tárgyalt vele mint országgyűlési képviselővel.

Érdekes megvizsgálni, hogy mennyi fizetést kaptak, és az mire volt elegendő. Érdekes, hogy Elek József hengerésként többet keresett, mint amennyi az országgyűlési képviselői tiszteletdíja volt. A budapesti szállás biztosítása problémát jelentett számára. Először egy hotelben szállt meg, de az annyira drága volt, hogy a képviselői honoráriumból ki se lehetett volna gazdálkodni, hogy mindig ott aludjon. Ehelyett inkább kollégiumi szobában szállt meg. Az ülésekre több esetben dr. Lotz kocsijával ment, kinek segítőkészségét többször is kiemelte.⁴⁶ Becseiné üzemi fizetése kevesebb volt, mint a tiszteletdíj, mivel nem szakmunkás volt. A képviselői munka miatt számos esetben kimaradt a különjuttatásokból, pótlékokból, ami hátrányt jelentett számára. A tiszteletdíj mellett ingyenesen utazhattak a képviselők tömegközlekedési járműveken, azonban számos esetben nem tudtak busszal elmenni a fővárosba, így a másik, befolyásosabb helyi képviselő, illetve a tanácselnökök segítségét kérték. Básti János el is utasította Becseiné kérelmét, hogy vigyék őt fel autóval – mondván, ingyenes számára a tömegközlekedés, menjen azzal –, azonban sikerült elérnie, hogy Herczeg, illetve az ózdi tanácselnök, Varga Dezső autót biztosítson számára.⁴⁷

⁴⁴ Elek József valószínűleg arra gondol, hogy teljesen át kellett dolgozni az alkotmányt az új közjogi rendszernek megfelelően.

⁴⁵ Interjú Elek Józseffel, id. mű

⁴⁶ Interjú Elek Józseffel, id. mű

⁴⁷ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

Mi lett velük a képviselőség után?

Becsei Lászlóné a képviselői munka után ugyanúgy a borsodnádasi üzem alkalmazottja volt, mint korábban, s ott dolgozott nyugdíjazásáig. Úgy fogalmazott, hogy képviselőségből később semmi előnye nem származott, sőt szolgálati idejének megállapításánál kifejezetten hátrányok érték munkatársai rosszindulata miatt. A képviselőség időszakában a művezető nem írta be a délutános és éjszakai pótlékot irigységből, így nem vehette igénybe a karkedvezményes nyugdíjat, és munkatársainál csak később, ötvenhét éves korában tudott csak nyugállományba vonulni, amit nagy sérelemként ért meg, s többször is újra-újra megemlítette az interjú során. Kapcsolati tőkéjét hasznosítani nem tudta. Azonkívül, hogy néha-néha találkozott a volt ózdi vezetőkkel, s mások felismerték őt, személyes előnyt nem tudott kovácsolni megbízatásából. Számára valóban csak egy néhány éves epizód volt az országgyűlési képviselőség. Jelenleg családjával Borsodnádason él, a közéletben 1985 óta nem vesz részt.⁴⁸

Elek József Becseinéhez hasonlóan szintén a gyárban maradt, ahol nyugdíjazásáig tevékenykedett. Tapasztalatait és kapcsolatrendszerét a parlamenti munka után is kiválóan tudta kamatoztatni. A rendszerváltozás s képviselői tevékenysége befejezése után 1990-ben falujának polgármesterévé választották, s húsz évig töltötte be tisztségét. Először csak két szavazattal győzött kihívójával szemben, a későbbi választásokon volt, hogy már csak egyedül indult a községvezetői székért. Kapcsolatait kiaknázva és a képviselőség alatt megszerzett ismereteket felhasználva települése érdekében is jobban tudott fellépni, s nagy szerepe volt abban, hogy Kissikátor számos pályázatot nyert, sok eredményt tudott felmutatni. 2010-ben már nem indult újra a polgármesteri tisztségért, azóta családja körében élvezte nyugdíjas éveit Kissikátorban. Utódjának azonban továbbra is rendszeresen segít, s aktív életet folytat szűkebb pátriájában.⁴⁹

Összességében érdekes és összetett kép alakul ki a Kádár-rendszer munkáképviselőiről a két interjúalany elbeszélése, valamint az írott források feldolgozása alapján. Országgyűlési képviselőként formálisan a politikai élet legmagasabb fokára léphettek fel, saját társadalmi rétegük, a munkásság reprezentánsaként. Kevésbé kapcsolódhattak bele az ország irányításába, azonban lehetőséget kaptak arra, hogy környezetük fejlődését előmozdítsák, kisebb-nagyobb helyi eredményeket érjenek el, a hozzájuk forduló állampolgárok életét, ahogy tudják, segítsék. Az utóbbira rendkívül büszkék, különösen arra a megtiszteltetésre, hogy egyszerű, dolgozó emberként ilyen lehetőséget kaptak az élettől. Képviselőségük idején nem adták fel korábbi mentalitásukat, továbbra is a munkássághoz tartozónak vallották magukat, gyári tevékenységükkel nem hagytak fel – megélhetési okokból ezt nem is teheték volna –, ottani tevékenységük meghatározta önképüket. A későbbi időszakokban azonban eltérő mértékben tudtak élni a képviselőség alatt megszerzett tapasztalataikkal, ismeretségi köreikkel. Becsei Lászlóné életében tényleg csak egy epizód volt a parlamenti munka, utána ebből nem származott előnye, s a politikai életben sem vett ezután részt. Elek József életét azonban még ezután húsz évig meghatározta a helyi közélet: az országgyűlési képviselőség által megteremtett befolyásnak és ismeretségnek is szerepe volt abban, hogy két évtizeden át egy kis község sikeres polgármestere lehetett.

⁴⁸ Interjú Becsei Lászlónéval, id. mű

⁴⁹ Interjú Elek Józseffel, id. mű

NAGY PÉTER

Factory workers as Members of Parliament. In the limelight of political life in the last decade of the Kádár regime, according to MPs with a working-class background from the neighbourhood of Ózd

We can have an interesting and complex image of those Members of Parliament in the Kádár regime who came from a working-class background, according to my two interviewees – namely Lászlóné Becsei and József Elek – and written sources. As MPs, they could reach the highest ranks in their political career while they were the representatives of their own social rank, the workers.

They had only a few opportunities to take part in the government of the country. But occasionally they had the possibility to promote the development of the region they had come from, achieving minor results, as well as to help those citizens who turned to them for help.

They have been especially proud of the latter, as well as of the honour of receiving such a possibility as simple workers. During their office as MPs, they did not give up their former mentality. They still regarded themselves as members of the worker community, and therefore they continued working in the factories, and this determined their self-image.

In the decades after the end of their MP career, they could occasionally make use of their previous connections, but their private lives did not change considerably.

JOBBÁGY ANDRÁS

Csoda és társadalom

Az 1905-ös máriapócsi kegykép-könnyezés forrásainak elemzése

Bevezetés

1905. december 3-án, délután fél négy óra tájban Máriapócson a megrendült hívők szeme láttára harmadik alkalommal kezdett könnyezni a görög katolikus templom gyermek Jézust tartó Máriát ábrázoló kegyképe. A csoda híre néhány nap alatt eljutott Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspökhöz, aki vizsgáló bizottság felállítását és a tanúk kikérdezését rendelte el. 1906. január 11-étől kezdődően a vizsgálat le is zajlott, melynek során a tanúk vallomásának felvétele mellett a kegyképet háromtagú szakértői bizottság a helyéről levéve vette szemügyre. A jelenség megítélésében szélsőséges vélemények alakultak ki: sokan csodáról beszéltek, mások pedig tudományosan megmagyarázható esetről vagy egyenesen csalásról. A jelen tanulmányban az esemény forrásainak elemzésére teszek kísérletet. Vizsgálódásom nem csupán arra terjed ki, hogy történetileg rekonstruálja az eseményeket és az azt övező véleményeket, hanem hogy elhelyezze és értelmezze azokat a korabeli mentalitás és társadalmi viszonyok kontextusában.

A források

A harmadik máriapócsi könnyezés eseményeinek rekonstruálására rendelkezésünkre álló források közül ebben a tanulmányban egy fő és egy azt kiegészítő forrást elemzek. Az első az *Adatok a boldogságos Szűz Anya mária-pócsi kegyképének 1905. évi december havában történt könnyezéséről*,¹ melyet az eredeti vizsgálati jegyzőkönyv alapján adatott ki Firczák Gyula munkácsi püspök 1906-ban Ungváron. Firczák püspök december 6-án szerzett tudomást a könnyezésről, ezt követően 9-én vizsgálatot rendelt el, kinevezte az öttagú bizottság tagjait, kitűzte a vizsgálat időpontját, és meghívta a területileg illetékes világi hatóságok képviselőit, köztük Szabolcs vármegye alispánját.² A második, jóval rövidebb forrás Tóth István és felesége idős korukban lejegyzett visszaemlékezése a legalább hét évtizeddel korábban történt eseményre.³ Ezenkívül néhány esetben megemlítem a könnyezés által ki-

¹ *Adatok a boldogságos Szűz Anya mária-pócsi kegyképének 1905. évi december havában történt könnyezéséről* Ungvár, 1906. (A továbbiakban Adatok néven hivatkozom rá. Az ezután következő szám nem oldalszámot jelöl, hanem a vallomás számát. Ha szám helyett betű szerepel – például Adatok, D. –, az a jegyzőkönyv megadott betűvel fémjelzett szakaszát jelöli.)

² Janka György: *A harmadik könnyezés*. In: Ivancsó István (szerk.): „Téged jöttünk köszönteni”. Máriapócs, 2005. november 21–22. Nyíregyháza, 2005. 11.

³ *A száz év előtti könnyezés utolsó szemtanúinak beszámolója* In: Ivancsó (szerk.): „Téged jöttünk köszönteni”, 211–213.

váltott sajtóvisszhang egy-egy részletét, ám részletes elemzésre terjedelmi korlátok miatt itt nem vállalkozom.

A két említett forrás megítélése, használata néhány közös és néhány egyedi problémával jár, amelyeket mindenképpen végig kell gondolni előljáróban. Először is, mindkét forrásnál felmerül az objektív valóságtartalom eldöntésének kérdése, vagyis az, hogy a tanúk valóban az „igazságot” vallották-e, vagy inkább azt, amiről úgy gondolják, hogy igaznak kellene lennie. Ez a szempont egy olyan esemény kapcsán, amely legalábbis az emberi megismerő képesség határterületén mozog, és inkább a hit felségterületére tartozik, mintsem a mindennapi profán történelméhez, valóban legitim kérdésnek tűnhet. Az egyetlen gond az, hogy nem tudunk rá érdemben felelni, és kétséges, hogy egyáltalán felelnünk kellene-e rá. Gyáni Gábor szerint a történész elsőrangú feladata az, hogy „megfelelő jelentéssel lássa el az általa vizsgált múltat”.⁴ Az általam vizsgált múlt ebben az esetben az, hogy 1905–1906-ban Máriapócon több mint félszáz ember egyhangúlag azt vallotta Szűz Mária kegyképének könnyezését. Ennek a múltnak kell valahogyan jelentést találni, és nem annak lehetőségét vizsgálni, hogy könnyezhetett-e valóban a kegykép, és ha nem, akkor miért „hazudták” azt a tanúk, hogy könnyezett. A forrás kapcsán, ahogy Gyáni fogalmaz, nem elegendő a forráskritikai vizsgálat, hanem tisztában kell lenni a múltbéli diskurzus „jelentésadási mechanizmusával”, hogy megértsük annak valóságtartalmát.⁵ A valóság egy része esetünkben adott: a tanúk saját életükben a könnyezést valós eseményként élték meg. A jelen vizsgálódás tárgya az, hogy ez a valóság miért így manifesztálódott ezeknek az embereknek az életében, és ezt a valóságot milyen diskurzív elemek formázták meg. Hiszen „mindazok a tapasztalatok, amiket az egyének és csoportjaik a valóságról, önnön valóságukról szereznek, közvetlenül a diskurzusból fakadnak”.⁶

Diskurzuson munkámban azon gondolkozási és kommunikációs formák összességét értem, amelyek meghatározzák az adott esemény vagy jelenség elbeszélhetőségének módjait, korlátait és kifejezőeszközeit. A posztmodern történetírás által is használt, Foucault nevéhez kötődő 'diskurzus' fogalma⁷ némileg eltér az általam használttól. Gyáni megfogalmazása szerint a diskurzus jelenbéli társadalmi értékeket, mentális elvárásokat és hatalmi szükségleteket szolgál ki.⁸ Noha nem kívánom kizárni a hatalmi szükségletek szerepének elvi lehetőségét a diskurzus alakulása során, dolgozatomban mégis kevésbé erőteljesen determináló tényezőként értelmezem azt a következő megfontolásból: Egy tanú vallomásaiban lehet keresni a diskurzus által foganatosított tilalom és fegyelem nyomait abban, ahogy elbeszéli az általa észlelt jelenséget. Azonban ez az eljárás a vallomását egyetlen nagyon szűk perspektívára, a különböző hatalmi pozíciók – a mentális és kommunikációs szinten megjelenő – dinamikájára korlátozná, ez pedig ellentétes a céljaimmal.

A forrás valóságtartalmi vizsgálatának második szintjét annak megfigyelése, hogy mennyiben felel meg a forrásközlők eredeti mondanivalójának az, amit leírt forrásként olvashatunk. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy mire a végleges, kiadott jegyzőkönyv elkészült, a forrás tartalma sokadik áttételen esett át. Először is a tanú látta, amit látott, a saját észlelését egybevetette a többiek által elmondottakkal, kialakult egyfajta diskurzus az eseményről. A második fázisban a tanú mindezt elmondta a vizsgálóbizottság-

⁴ Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt*. Budapest, 2010. 14.

⁵ Gyáni: *Az elveszithető múlt*, 17.

⁶ Gyáni: *Az elveszithető múlt*, 43.

⁷ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. In: Foucault, Michel: *A Fantasztikus könyvtár*. Budapest, 1998. 50–75.

⁸ Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 13.

nak, de ekkor a tartalomnak már konkrét kérdésekre adott válaszként kellett kibontakoznia, vagyis szükségképpen tovább alakult. A harmadik fázisban a válaszokat lejegyezték, szerkesztették, majd összeállították a jegyzőkönyvet, amely kiadásra került. Azt, hogy ezen kiadott vallomások mennyire távolodtak el a tanúk eredeti mondanivalójától, sőt észlelésétől, nem tudjuk pontosan megítélni. A formát tekintve a különbség jól megfigyelhető a jegyzőkönyv tanúvallomásai és Tóth Istvánék lejegyzett szóbeli vallomásának összehasonlításával. Ugyan joggal feltételezhetjük, hogy az eltérő formai keretek (kötetlen elbeszélés és a konkrét kérdésekre adott válaszok) közti váltás lehetőséget adhatott a tartalom áthangolására is, ennél pontosabban és tekintetben nem mondhatunk.

A második forrás, Tóth István és felesége tanúvallomása esetén felmerül a kérdés, hogy egyrészt tulajdoníthatunk-e forrásértéket az elbeszélésnek, másrészt pedig érdemes-e *oral history*-forrásként tekinteni arra. A vallomást Legeza László hanganyagként rögzítette, majd ennek leírt változata került publikálásra. A vallomás látványos átszerkesztésen nem esett át, az elmondottak formája, nyelvezete, kifejezőeszközei a szóbeli elbeszélés jellegzetességeivel bírnak. Ebből kifolyólag az elbeszélés *oral history*-forrásként való kezelését lehetségesnek tartom. A forrásként való felhasználás ellen szól, hogy a beszélgetés legalább hét évtizeddel az események után készült. Ilyen időtávlatban sokszor előfordul, hogy a megélt események már nem mint egyéni tapasztalat, hanem mint kollektív történelem élnek tovább, és ez is formálhatja az interjúalany emlékezetét.⁹ Jan Assmann terminológiájával élve az eltelt idő növekedésével a közelmúlt történéseit társas érintkezés során megvitatni képes *kommunikatív emlékezet* a múltat „szimbolikus alakzatokká” szublimáló *kulturális emlékeztető* alakul át. Assmann a nyolcvan évet jelöli meg kritikus határként: ennyi idő elteltével az eseményt átélők halála miatt többnyire már nem beszélhetünk kommunikatív emlékezetéről. Ugyanennek az időintervallumnak a fele, nagyjából negyven év az a küszöb, amikor az adott eseményhez kapcsolódó kommunikatív emlékezet határozottabban megindul a kulturális emlékeztető válás útján.¹⁰ Tóth István és felesége visszaemlékezése ebből a szempontból nézve a kommunikatív emlékezet megnyilvánulásának egy utolsó epizódja, amely éppen ezért már sok tekintetben a kulturális emlékeztetőre jellemző vonásokat vehetett fel. Vagyis előfordulhat az, hogy a visszaemlékezés során nem a valóban átélt történéseket mondták el, hanem annak bizonyos szimbolikus elemeit kiemelő és a hangsúlyt önmagára az emlékezésre helyező elbeszélést. Ugyanakkor a forrásként való használat lehetőségét erősíti, hogy a két vallomás nem csupán a jegyzőkönyvekből és más forrásokból megismert elemeket támasztja alá, hanem új – többször személyes jellegű – emlékekkel is szolgál. Épp ezért úgy gondolom, hogy egyrészt valódi forrásértéket tulajdoníthatunk az elbeszélésnek, másrészt formai okok miatt érdemes azt *oral history*-forrásként kezelni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy nem pusztán tények sorozatát keressük az elbeszélésben, hanem figyelembe vesszük a forrás üzenetét összeállító emlékezet, világkép és tudatalatti – vagy akár tudatos – vágyak dimenzióit is.¹¹

⁹ Vértési László: *Oral History: A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei*. Aetas, 19. évf. (2004) 1. sz. 168.

¹⁰ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 2004. 49–56.

¹¹ Passerini, Luisa: *Work ideology and consensus under Italian fascism*. In: Perks, Robert – Thomson, Alistar (eds.): *The Oral History Reader*. London, 1998. 54.

A jegyzőkönyv

Az első tanúkihallgatás 1906. január 11-én délelőtt történt Máriapócson, melynek során a könnyezés bazilita tanút, illetve Förster Károly pócs-petri katolikus plébánost kérdezték ki. A kihallgatást Mikita Sándor munkácsi székesegyházi órkanonok vezette, aki az ungvári püspöki papneveldeben oktatott korábban egyháztörténelmet és kánonjogot. Ezenkívül bizottsági tagként jelen volt Lengyel Endre prépost, hajdúdorogi püspöki külhelynök, Jozevics Jenő, a munkács-csernekhegyi bazilita monostor főnöke, Mosolygó Antal gyulaji lelkész, a máriapócsi kerület esperese. A bazilita tanúk az előre összeállított tizennégy kérdésre egyhangú, olykor szinte szóról-szóra megegyező válaszokat adtak. „Hogy e kép anyaga e könyvet kiizzadta volna, avagy hogy ez páralecsapódás lenne, ezt kizártnak tartom, mert e kép rövidesen 200 éves lesz. Csel, csalás, mesterség, avagy mágiáról legjobb lelkiismeretem szerint itt szó sem lehet. Hogy Gavris Kelemen, szerzetes atya, mint ecclesiarcha és a kegykép őre, olajat, avagy más vegyi folyadékot odacseppentett volna a kegykép arcára a hívek megtévesztése végett, ezt roszakaratu feltevésnek tartom. E könnyezést csodának állítom és isteni közreműködésnek tulajdonítom, erre kész vagyok esküt is tenni”¹² – olvashatjuk Zubriczky Tivadar máriapócsi monostorfőnök vallomását, a többi hét bazilita gyakorlatilag ezt ismételte meg, eltéréseket csak kisebb jelentőségű vagy részletkérdésekben figyelhetünk meg. Az egybehangzó vallomások szerint 1905. december 3-án három és négy óra között a kegykép jobb szeméből egy lencse nagyságú, kristálytisza és ragyogó könnycsepp folyt alá, nedves könnycsatornát hagyva maga után. Több vallomásban is előfordul, hogy a jobb szemgolyó a könnyezés során bevörösödött. Gavris Kelemen, a kegykép őrének és a könnyezés első tanújának vallomásában olvashatjuk, hogy a kegykép arcának színe sötétebbre váltott, sőt – egy további elemet, az értelmezést is hozzáadva az észlelt jelenséghez – szomorú volt. Gavris mellett csak Förster atya vall erről a jelenségről, a többi bazilita nem említi, vagy nemleges választ ad a kegykép arcának színváltozását firtató kérdésre. A hol kisebb, hol nagyobb könnycsepp egészen december 19-ig látható maradt, majd 30–31-én újra megjelent. Mérete ekkor már határozottabban kisebb volt, mint első alkalommal. A vallomások egybehangzósága mellett érdekes, hogy a jegyzőkönyv szerint a szerzetesek három esetben „örömmel”, egy esetben „örömmel és készséggel”, valamint még egy esetben „készséggel” vallottak. Egyedül egy tanúvallomásban olvashatunk kételkedésről. A huszonnégy éves Dolhy Leontin így vall: „A könnyezést előbb kétkedéssel fogadtam, de mikor másodszor láttam, meggyőződtem arról, hogy ez csak isteni mű lehet, erre esküt is teszek.”¹³ A többiek csak az utóbbi bizonyosságot ismétlik. A baziliták vallomásait rögzítő jegyzőkönyvből arra következtethetünk, hogy mindannyian egyfajta örömnépként élték meg az eseményt, a kérdésekre adott válaszok összhangjából pedig arra, hogy mire a vizsgálóbizottság elé került az ügy, a szerzetesekben már kialakult egyfajta konszenzus arról, hogy mi is történt. Az utóbbi feltételezés nem ellentéte annak, amit Török István Izsák állít, miszerint az életüket a kegyhely és a vele járó búcsúk őrzésére, gondozására feltevő baziliták vallomásainak hasonlósága a lelki-szellemi szimbiózis, az összetartás és egymásra hangoltság következménye.¹⁴

A következő három kihallgatás során további ötven személyt hallgattak ki, valamint még tizenöt szóban elhangzott vagy írásban beküldött vallomást csatoltak a jegyzőkönyv-

¹² *Adatok*, 2.

¹³ *Adatok*, 5.

¹⁴ Török István Izsák: *Máriapócs és a baziliták a 20. században*. In: Ivancsó (szerk.): „Téged jöttünk köszönteni”, 195–196.

höz. Készült szakértői vizsgálat is, amivel szintén kizárni igyekeztek a csalás lehetőségét. A vizsgálatot Dr. Ekkért László „vegytutor”, egyetemi tanársegéd, Wirtzfeld Jenő református máriapócsi gyógyszerész, valamint Dr. Balkányi Ernő¹⁵ zsidó vallású máriapócsi „kórorvos” végezte el. Az eredmény szerint „vizsgálataim során nyomait sem állapíthattam meg az olyan előzetesen eszközölt kísérletezéseknek, a melyek a kegykép könnyezésének mesterséges előtűntetésére irányultak volna”¹⁶. A szakértői vizsgálat tehát pozitíven értékelte a csoda lehetőségét. Érdeemes kiemelni, hogy a háromtagú szakértői bizottság tagjaiból kettő máriapócsi érdekeltsgű volt, bár egyikük sem volt görög katolikus. Wirtzfeld Jenő gyógyszerész viszont már december harmadikán négy óraker látta a könnyezést, külön vallomása is megtalálható a jegyzőkönyvben. A szövegből¹⁷ nem dönthető el, hogy már ekkor csodának tartotta a jelenséget, vagy csupán a későbbi szakértői munkája során alakult ki benne a meggyőződés.

Janka György összegzése szerint¹⁸ az összesen hetvennégy tanúból hatvankettő Szabolcs vármegyei, ebből harminckilenc máriapócsi lakos volt. A tanúk közül ötvenhét görög katolikus, tizenkettő római katolikus, négy protestáns és egy ismeretlen vallású található. A tanúk hatvankilenc százaléka férfi. Az összes tanú közül tizenketten voltak jelen a könnyezés kezdetekor. A tanúk túlnyomó többsége (90%) látta a kegykép jobb szeméből kiinduló könnyezést, hatan a bal szem könnyezését is vallották. Hatan tanúsították a jobb szem bevörösödését, viszont jóval többen, harmincnégy tanú szerint a kegykép arca elsötétedett, és szomorúság hatását keltette. Ahogy már említettem, Gavris Kelemen – a könnyezés észre-
 vevőjének – vallomásában¹⁹ mind a jobb szem pirossága, mind pedig az arc elsötétülése megtalálható. Azonban a bazilitákon kívül csupán ketten említették vallomásaikban a piroso-
 sodást, ellenben az arc sötétedését, szomorúságát Gavrison kívül egyetlen bazilita sem, viszont harminchárom másik személy tanúsította. A könnyezés kezdetekor, december harmadikán fél négykor jelen levők vallomásai hat esetben szólnak az arc elsötétüléséről. Fel-
 tételezésem szerint ez a jelenség ettől az első, Gavris szerzetesatyja által való észlelésétől ki-
 indulva terjedt el a későbbi szemtanúk között, akiknek a meggyőződését már alakíthatták az első tanúktól származó elbeszélések. Nehéz megmagyarázni, hogy a szerzetesek vallo-

¹⁵ Balkányi keresztnévét illetően a források bizonytalanok. Az *Adatokban* Ernőként, illetve egy alkalommal Jenőként szerepel. Korabeli újságcikkekben ellenben Endre keresztnéven említik. Valószínűleg a legutóbbi változat lehet a helyes. Itt most Balkányi Ernőként szerepeltetem, mert a vizsgált forrásban így jelenik meg.

¹⁶ *Adatok*, 16.

¹⁷ „December 3-án délután 4 óra körül a templomba mentem és ott a kegykép jobb szemének benső szögletéből egy egész az állig huzódó nedvsatornát láttam, a milyen egy gördülő vízcsepp után visszamaradni szokott. Hogy itt valami csalás, avagy ügyes fondorlat játszott volna közbe, kizártnak tartom.” *Adatok*, 17.

¹⁸ Janka: *A harmadik könnyezés*, 19–24.

¹⁹ „A könnyezés kezdetét december 3-án délutáni fél 4 óraker vettem észre olykép, hogy a mint kinyitottam a kegyképet, a Szűz Anya arczát átváltozva feketének, jobbszeme fehérségét pedig pirosra átváltozva láttam. Ugyanakkor a jobb szemből a könnyezés csatornáját is láttam nedvesen, a mely villogó s lencse-alaku könnycseppben végződött. Hogy a könnycsepp legördültek volna a Szűz Anya arczán, azt nem figyeltem meg, mert igen megijedtem. Ezután lementem a kegyképtől s oda visszatérve egy rózsaszínű selyemkendőt tettem a Szűz Anya álla alá. A könnyezés csatornáján a nedveség és a könnycsepp hol nagyobbodott, hol kisebbedett december 19-ig; e napon megszűnt, azután december :30. és 31-én újból volt szemellátható, de már kisebb mennyiségben és a könnycsepp az arczon föllebb volt, de ott is nagyon csillogott. Ezen körülményt természetfölötti csodának tartom, Isten mindenhatóságának tulajdonitom, végül megjegyzem, hogy a Szűz Anya arca a változás állapotában szomorú volt. Erre esküt is teszek.” *Adatok*, 9.

másai miért nem erősítik meg ezt a jegyzőkönyvi tanúságtételek közel felében megtalálható jelenséget. Ha valóban kialakult a baziliták között egy konszenzus a vizsgálat napjáig, akkor valószínűleg csak azt vallották, amit mindannyian vagy legalább többségük tanúsítani tudott, ezek között pedig nem szerepelt a kép szomorú arca. Gavris ettől a konszenzustól eltérő vallomást tett. A források alapján nem tudunk semmit egy esetleges nézeteltérésről Gavris és a többi szerzetes között, ezért csupán annyit mondhatunk, hogy a kegykép öre a saját észleléséhez és annak saját interpretációjához ragaszkodott a társai konszenzusával szemben. Mindkét jelenség (szempirosodás, sötét és szomorú arc) észlelése a kegykép „vallási specialistáira”, a bazilitákra megy vissza, de míg az első gyakorlatilag megragadt köztük, a másik, amit ők tanúsítani nem kívántak, sokkal jobban elterjedt a hívek között. A különbség talán onnan fakad, hogy a baziliták attól tarthattak, ha szerteágazó és önellentmondó vallomásokat tesznek, azzal a csoda elfogadhatóságát csorbítják. A vallomásaikból úgy tűnik, hogy inkább kevesebbet, de azt határozottan és egységesen tanúsítottak. Számukra talán egy könnyező Szűzanya-kép tökéletesen elég volt mind csodának, mind bizonyításra szoruló eseménynek. A hívek – akiknek kilencven százaléka alacsonyabb társadalmi rétegekből származott, mint például gazdálkodó, iparos, háztartásbéli asszony vagy kistisztviselő²⁰ – ezzel szemben könnyebben tanúsítottak olyan jelenséget is, ami a baziliták közmegegyezésén kívül szorult ugyan, ám saját társadalmi közegükben elfogadott volt. Ez a társadalmi közeg, Max Weber tipológiájával élve, hagyományaiban, külső körülményekben paraszti társadalom volt, amely még nem indult és nem is indulhatott el a polgárosodás útján. Ugyan a tanúk között voltak kistisztviselők és iparosok is, akik már elszakadhattak a mindennapi földművelés jelentette életviteltől, de ők együttesen is csupán 17%-át teszik ki az összes tanúnak. Vagyis még ha gondolkozásukban jelentősen különböztek volna is az őket körülvevő, túlnyomórészt paraszti közegtől, túl kevesen lettek volna ahhoz, hogy alapvetően megváltoztassák annak vallásos beállítottságát. Weber szerint a paraszt egzisztenciája annyira függ a természettől és az organikus folyamatoktól, amelyek gazdasági racionalitást sem tesznek lehetővé, hogy csak olyan esetekben szegődik valamely vallás hirdetéséhez, terjesztéséhez, ha valamilyen külső erő arra kényszeríti. Ilyen külső erő lehet a rabszolgaság, proletarizálódás veszélye, ami heves ellenállást válthat ki a paraszti társadalomban, és ez vallási síkon is kibontakozhat. Ily módon a paraszti vallásosság, legyen az etikailag bármilyen irracionális, nem nélkülöz egyfajta vallási pragmatikát.²¹ Más helyütt Weber nem csupán negatív előjelű külső erőket nevez meg mint olyan hatásokat, amelyek képesek lehetnek változást kikényszeríteni a parasztságnak a valláshoz való viszonyában, hanem hangsúlyozza, hogy ez az erő lehet belső, azaz vallásos tartalmú is. Ilyen lehetőség egy saját legitimitását csodatételekkel alátámasztó próféta működése is.²² 1905-ben egy magyar görög katolikus hívőhöz számos olyan hír érkezhett, amelyet egy általános válság jeleinek értelmezhetett. A magyarországi belpolitikai válság; a kárpátaljai ruszin skizmatikus mozgalom és az azzal összefüggő társadalmi és gazdasági okok; az egyházon belüli modernista válság; a nagy visszhangot kiváltó francia szétválasztási törvény; a görög katolikus magyar liturgikus nyelvért és püspökségért indított küzdelem addigi relatív sikerte-

²⁰ Janka: *A harmadik könnyezés*, 22.

²¹ Weber, Max: *Vallásszociológia*. In: Max Weber: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai* 2/1. Budapest, 1992. 173–174.

²² Weber, Max: *Világvallások gazdasági etikája: vallásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2007. 68.

lensége²³ mind azt a sejtést erősíthették, hogy a közösség és annak értékei veszélyben vannak. A veszélyeztetettség érzéséből fakadó bizonytalanság pedig kiválthatott egyfajta vallásos ellenreakciót is. Mint ahogy megtörténhetett az is – és később a csoda értelmezésénél láthatunk ilyen irányú magyarázatra is példát –, hogy a máriapócsi csoda az adott társadalmi közegnek a valláshoz fűződő viszonyában valamilyen pozitív változásra törekvő külső vagy belső igényt fejezett ki, illetve támasztott alá. Weber gondolatmenetét követve még fontos szem előtt tartani azt, hogy az olyan negatívan privilegizált rétegekben, mint amilyen a parasztság, mindig erős a megváltásra való igény mint a szenvedéstől való megszabadulás lehetősége.²⁴ Ebbe a keretbe illeszkedhet egy csoda is, hisz egy ilyen esemény képes kiemelni az egyént vagy közösséget a mindennapi profán térből és időből, miközben mint jel²⁵ egy eljövendő, magasabb rendű valóság üzenetét hordozza. Ezen gazdálkodók, kistisztviselők és háztartásbéli asszonyok számára a csoda inkább színességével, gazdag részletességével volt legjobban bizonyítható, mintsem a szerzetesek lelkes, de mégis szikárnak ható és végiggondolt mondataival. E gazdag részletességnek az elemei a néhány esetben tanúsított bal szem könnyezése, a sötétre vált arc kitisztulása a könnyezések után, valamint a kegykép álla alá tett rózsaszín selyemkendő nedvességének említése.

Az első, 1696. november–decemberi és a második, 1715. augusztusi könnyezésről fellelhető levéltári anyagok közül tudomásom szerint mindeddig csak az első könnyezés forrásai kerültek némiképp feldolgozásra.²⁶ Érdemes megvizsgálni, hogy azok a jelenségek, amelyekkel a harmadik könnyezés jegyzőkönyve kapcsán foglalkoztunk, megtalálhatók-e az első könnyezés forrásaiban is. Már az első könnyezés forrásaiban is olvashatunk az ikon szemeiből, illetve legfőképp jobb szeméből²⁷ hulló tündöklő, ezüstös könnyecseppekről,²⁸ a könnyező szemek pirosságáról²⁹ és a kép arca alá helyezett vélum nedvességéről.³⁰ Vagyis, mint látjuk, a harmadik könnyezés során észlelt jelenségek többsége megtalálható az első könnyezést leíró forrásokban is. Ez alapján úgy vélem, hogy a korábbi könnyezésekre épülő hagyomány komoly, de nem feltétlen egy irányba mutató hatást gyakorolt a harmadik könnyezés tanúinak valóságértelmezésére. A baziliták az első könnyezés alkalmával lejegyzett jelenségeket oly módon szűkíthették le, hogy az kevesebb támadási felületet adjon a kételkedők számára. A világi hívek szintén ehhez a hagyományhoz nyúltak, de felhasználták annak színeesebb és népiesebb formáit is. A saját tapasztalatukat, élményüket ugyanakkor

²³ Véghseő Tamás: *Korrajz a harmadik könnyezés idejéről*. In: Ivancsó (szerk.): „Téged jöttünk köszönteni”, 25–30. A görög katolikus felekezethez tartozók nemzetiségi megoszlásáról, elmagyarosodásáról, identitásuk változásáról és a liturgikus nyelv kérdéséről lásd: Jobbágy András: *Nemzet és/vagy vallás: A magyarországi görög katolikusok identitása és liturgikus nyelve. Egyháztörténeti Szemle*, 15. évf. (2014) 1. sz. 41–50.

²⁴ Weber: *Vallásszociológia*, 196.

²⁵ A magyar csoda elnevezés a latin *signum*, vagyis jel jelentéstartalmát hordozza. Voigt Vilmos: *A csoda = jel* In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Budapest, 2004. 59–66.

²⁶ Belme László: *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése, 1696. november 4. – december 8.* Budapest, 1997. 63–79.

²⁷ „...látta, hogy valóságos könnyek folynak a kézen lefelé a kép mindkét szeméből, éspedig a jobb oldalból bővebben...” Belme: *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése*, 74.

²⁸ „...majd körülbelül három napon át újra folytatódott az ezüstösen, nagyon tündöklően ragyogó könnyek hullása.” Belme: *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése*, 68.

²⁹ „A szemek úgy megvörösödtek, mint azoké, akik sokat sírnak.” Belme: *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése*, 76.

³⁰ „Ide egy vélum volt helyezve, amely teljesen átnedvesedett a lefolyó könnyektől.” Belme: *Az Istenszülő pócsi kegyképének csodatevő könnyezése*, 75.

mindannyian könnyedén be tudták illeszteni egy már évszázadok óta élő értelmezési keretbe. Ez az értelmezési keret vagy Clifford Geertz terminológiájával élve, „*cultural pattern*”³¹ segítette a megszerzett tapasztalatot formába önteni, ezeket a formákat tartalommal megtölteni és a tartalmat az adott valóságra releváns jelentéssel felruházni.

Az esemény természetfölöttiségét a jegyzőkönyvbe vett vallomások közül egy sem vonta kétségbe. Érdekes a csoda és a protestáns felekezetük viszonya: a csodát elismerő négy protestáns vallomást olvashatunk, az egyik a már említett Wirtzfeld Jenőé. Két esetben tesznek a tanúk említést arról, hogy protestáns körből hallották a csoda kétségbevonását. Két további vallomás megemlíti, hogy hallotta a Gavris atyát csalással vádoló mendemondákat.³² Szaplóczay György kislétai görög katolikus lelkész vallomásában³³ kitért arra, hogy a csoda hírének elterjedésére december 4-én komoly tömeg tolongott a templomnál, amiben reformátusok is szép számmal akadtak, akik láthatóan tudomásul vették a csoda valóságába vetett katolikus hitet. A jegyzőkönyvből olyan csoda képe bontakozik ki, amelyet a helyi lakosok felekezettől függetlenül elismertek, és csak kis részükben kelt lábra a család gyanúja. Nem tudjuk, hogy ezeket az arányokat mennyire torzította a vizsgálóbizottság a tanúk kiválogatásával, ezért arra a kérdésre, hogy vajon – a szó pozitívista értelmében – mennyire valódi a jegyzőkönyv által sugallt kép, nem tudunk érdemben felelni. Fontos azonban az, hogy lássuk: a csoda protestáns elfogadása nem csak azért lehetett kívánatos a katolikus hitűek számára, mert ők elméletben sokkal kritikusabban közelítettek egy ilyen eseményhez. Az 1890-es adatok szerint Szabolcs vármegye lakosságának 45,69 %-a volt protestáns, ebből 39,37% református. Ezzel szemben a görög katolikusok aránya 19,02%-ot tett ki.³⁴ Vagyis ahhoz, hogy akár Máriapócs szűkebb környékén is komolyabb elfogadottsága legyen a csoda megtörténtének, szükség lehetett protestánsok megnyerése is.

Szaplóczay György írásban benyújtott vallomása az egyetlen Dolhy Leontiné mellett, amely kezdeti kételyeinek is hangot ad a csodával kapcsolatban. A kétség végül a vizsgálat hatására szűnik meg, amelynek során a lelkész a kép arcszínének elváltozását észleli.³⁵ Nem tudjuk, hogy a vizsgálaton a lelkész a szakértői vizsgálatot értette-e. Ha igen, akkor egy napot tévedett a dátummal, mivel az január 11-én zajlott. Érthette persze vizsgálaton az aznapi tanúkérdést is. Mindenesetre az általa tanúsított jelenséget a vizsgálat idejére teszi, nem pedig a decemberi könnyezés időtartamára. Itt tehát személyes, az ő kételkedésének szóló csodáról tesz bizonyosságot. Különösen érdekes az, amit Szaplóczay az értelmiségnek a csodához való hozzáállásáról ír: „Másként viselkedett az értelmiség. Ez minden alkalmat megragadott, hogy azt szóvá tegye, s a kegyképen látható nedvesség természetes voltát ki-

³¹ Geertz, Clifford: *Religion as a Cultural System* In: Geertz, Clifford: *The Interpretations of Cultures*. New York, 1973. 92–93.

³² Janka: *A harmadik könnyezés*, 21.

³³ „Ment a nép nagy sokasága. Közöttük, - biztos tudomásom szerint - protestáns vallásúak is. Hogy ez utóbbiak minő érülettel nézték azt s maguk között mit beszéltek róla, nem tudom. Kérdősködni nem tartottam opportunusnak. Annyit határozottsággal állithatok, hogy községem protestáns népe teljes higgadtsággal vette azt tudomásul, gunyt nem üzött belőle.” *Adatok*, 63.

³⁴ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai: Szabolcs vármegye*. Budapest, 1900. 158–159.

³⁵ „Megvallom, a kegykép első szemlélése alkalmával, - bár az arczon kimagyarázhatatlan, tiszta, csillogó, borsó nagyságu cseppet láttam, - hogy az köny, nem merem volna esküdni. De midőn folyó 1906. évi január 12-én a vizsgálat alkalmával a kegykép rendszerint citromsárga arcszínét sötétbarnára változni láttam, mellemet verve bűnbánólag, vallottam be, hogy Isten egyik megmagyarázhatatlan csodatételével állok szemben, melyet bűneink miatt s megtérésünkért vitt véghez.” *Adatok*, 63.

magyarázza. Sőt egyik lapjuk vad, dühhel támadta meg a mária-pócsi szerzetes atyákat mistificatioval vádolván őket. Voltak, kik páralerakódásnak vélték, mások olajcseppentésnek mondták. Sőt Voltak olyanok is, kik tudni vélték, hogy a kegykép szeme ki van furva s az oda alkalmazott szivacsból ered a nedvesség. Mindnyájan megegyeznek azonban abban, hogy természetfeletti módon ez nem történhetett, mert a XX-ik században ilyet nemcsak állítani, de még gondolni is szégyen. Ez okból tartották magukat vissza annak megszemlélésétől.”³⁶ Azért kell hitelt adnunk ennek a beszámolóknak, mert a lelkész pontosan azokat a vádakot említi, különös tekintettel a vélt csalás technikai megvalósítására, amelyeket a lefolytatott szakértői vizsgálat kizárt. Vagyis a szakértői gárda azokat a lehetséges „csodagyártó” módszereket vizsgálta, amelyekkel az értelmiség vádolta a szerzeteseket.

Szaplonczay érzékletesen írja le a tanult rétegek általános viszonyát a premodern ízü csodákhoz: a 20. században olyannyira nincsenek csodák, hogy a mások által annak vélt jelenségeket nem kivizsgálni kell, hanem elkerülni őket. A kételkedését megvalló lelkész magáról is írhatta mindezt, ugyanis nem tesz említést arról, hogy december 4-én a kegytemplomban tett első megfigyelései és a vizsgálat ideje közt máskor is meglátogatta volna a helyszínt. Tekintve az esemény súlyát egy helyi görög katolikus klerikusra nézve, és figyelembe véve a Máriapócsot, valamint Kislétát elválasztó néhány kilométernyi távolságot, mindez azzal magyarázható, hogy egyszerűen nem szándékozott újra látni a jelenséget, amely elsőre nem győzte meg. Világi eltévelyedését végül bűnbánattal vezekelve igyekezett meghaladni. Nem nehéz észrevenni, hogy mindez mennyire rímél „hitetlen” Szent Tamás újszövetségi történetére. A lelkésznek nem volt elég mások meggyőződése, saját tapasztalatra volt szüksége ahhoz, hogy elfogadja az „igazságot”, a csoda valódiságát. Azonban ebben az esetben a korabeli sajtóban megjelent írások vizsgálata nagymértékben felülírja az eddig leírtakat. Szaplonczay már a *Görög Katolikus Hírlap* december 23-án megjelenő számában éles hangon védelmezte a csoda valódiságát, és támadta az azt kétségbevonó cikkeket, melyek a protestáns irányultságú *Nyírvidék* című lapban jelentek meg.³⁷ Hogyan lehetséges ez Szaplonczay vallomásának fényében? A kérdésre többféle választ adhatunk. Egyfelől megkérdőjelezhetjük Szaplonczay szavahihetőségét, és figyelmen kívül hagyhatjuk az általa elmondottakat. Másfelől véleményformálására tekinthetünk úgy, mint egyfajta társadalmi szerepre: papként magától értetődően megvédi közösségét a támadásokkal szemben, még abban az esetben is, ha saját maga nem hiszi mindazt, amit védelmez. Nem klerikusként, hanem emberi minőségében pedig megvallja kételkedését a vizsgálat során. A harmadik lehetőség az, hogy Szaplonczay mindkét fellépése szerep: az első a hitvédő pap, a második a már említett „hitetlen Tamás” szerepe. Mindkettő hatásos és logikus a maga kontextusában. Szaplonczay neve ettől a sajtóvitától függetlenül is heti rendszerességgel megjelent az Ungváron kiadott *Görög Katolikus Szemlé*ben, amelyben a rossz állapotban lévő kislétai plébániatemplom felújítására kért és köszönt meg adományokat.³⁸ Hogy ez a momentum összefüggésben állt-e a görög katolikus lelkésznek a könnyezés védelmében tett erőfeszítéseivel, nem tudjuk megállapítani. Elméletben megfontolható lehet az a feltételezés, hogy Szaplonczay azért igyekezett minél hangsúlyosabban megjeleníteni mind a sajtó biztosította nyilvános vitában, mind a vizsgálati jegyzőkönyvben, hogy ezzel megfelelő figyelmet és támogatást biztosítson templomának felújításához. Emellett Kisléta szintén profitálhatott a néhány kilométer távolságra megrendezett népes pócsi búcsúkból, ezért megérhette a lel-

³⁶ *Adatok*, 63.

³⁷ *Görög Katolikus Hírlap*, 3. évf. 52. sz. 1905. december 23. 3–4.

³⁸ Többek között a *Görög Katolikus Szemle* 1905. december 3-i, 1905. december 10-i, 1905. december 17-i és 1905. december 24-i számában is.

kész számára a csoda és ezzel együtt a kegyhely népszerűsítése. Mindezen lehetőségeket nyitva hagyva ebben a kérdésben a tapogatózáson túl nem tudunk biztosabbat állítani.

Az eddig elmondottakból úgy tűnik, hogy a kor embere számára egyszerűen nem volt átjárás a tudományos alapú világkép és a hit világa között. Itt ismét Max Weber gondolatmenetére tudunk hivatkozni, aki szerint „a vallásosság a legsúlyosabb és leginkább elvi természetű tudatos feszültségben [...] a gondolati megismerés birodalmával van”.³⁹ Amint az empirikus megismerés saját belső logikájából kiinduló racionalizációval végigviszi a világ *varázstalanítását*, végérvényes feszültségbe kerül az etikai vallások azon tételével, hogy a világ isten által etikailag értelmesen rendezett valóság. A tudományos, empirikus megismerés elutasít minden olyan megközelítést, amely a világban megtörténő események „értelmére” kérdez rá. Így idővel a vallás az irracionálisba szorul vissza, „míg végül maga lesz az irracionális vagy antiracionális személy feletti hatalom”.⁴⁰ Ha Szaplonczay először valóban kételkedett, akkor ezt ezen az empirikus racionális alapon tette, s amikor előntötte a bizonyosság, csak a bűnbánat maradt és az értelmiség hozzáállásának ostromozása. Vádjai szerint az értelmiség nem próbált közelíteni a jelenséghez, megérteni, hanem inkább elzárkózott tőle. Így tett a világi hatalom is, amint azt a vizsgálatot vezető Mikita Sándor zárszavában megemlíti.⁴¹

Szintén a jegyzőkönyvhöz csatolt zárszóban találunk újabb példát a hit és a racionális világkép szembeállítására, oly módon, hogy a tudományt választja ketté a hit mentén: „Szóval a »hívő tudomány« e kegykép könyvezésénél is képes megállapítani a természetfölötti jelleget, a »hitetlen tudomány« álokoskodásaira ellenben a kath. egyház mit sem ad, mert az efféle tudomány nem épít, de rombol.”⁴² Az idézet szöveggörnyezete szerint Mikita a szakértői vizsgálatot jellemezte hívő tudományként, vagyis olyan tudományként, amely hajlandó elismerni, ha nem tud valamit megmagyarázni, és azt képes természetfölöttinek elfogadni. Nem tudjuk, hogy a hívő és hitetlen tudomány szembeállítására akkor is sor került volna-e a jegyzőkönyv zárszavában, ha a szakértői vizsgálat negatívan ítéli meg a csoda lehetőségét. Mint ahogy azt sem, hogy az egész vizsgálat során felmerült-e a hitetlen tudomány képviselőinek nagyobb számban való meghívása is. A fenti weberi gondolat folytatása úgy szól, hogy egy vallás minél inkább etikailag racionalizált „tan”, annál inkább szüksége van a tudományosan racionális hitvédelemre. Amint azonban a tudományos racionalizáció nagymértékben előrehalad, az irracionálisba visszaszoruló vallás természetesen nyúl ahhoz a lehetőséghez, hogy saját, a végső értelmet megragadó megismerése olyan szférában zajlik, amely elérhetetlen a tudományos racionalizmus számára.⁴³ A tudomány mint véges lehetőség a világ megismerésére a korabeli katolikus megújulás pontosan ilyen hitvédelmi gondolata volt. Prohászka Ottokár, a magyarországi katolicizmus vezéralakja először 1890-ben kiadott *Isten és a világ* című művében így ír: „Az atheizmus különféle kiadása korunkban a tudóst negélyezi, s úgy tesz mint aki a természettudományokra szeretne támaszkodni s az exakt tudós káprázatával akarja elhitetni a dilettáns tömeggel, hogy pünkösd királysága a természettudomány által felvirradt igazság országa. [...] A természettudomány nem ad semminemű pozitív feleletet azon kérdésre, mi a világ végoka? Nem is adhat. [...] Pozitív fölvilágosítást ad tehát aziránt, hogy az egységes végok, ha kell ilyennek

³⁹ Weber: *Világvallások gazdasági etikája: vallásszociológiai tanulmányok*, 230.

⁴⁰ Weber: *Világvallások gazdasági etikája: vallásszociológiai tanulmányok*, 230.

⁴¹ „A kiküldött bizottság egyházi tagjai a vizsgálaton buzgón segédkeztek nekem, a politikai hatóság meghívott közegei ellenben a vizsgálaton nem is jelentek meg.” *Adatok*, D.

⁴² *Adatok*, D.

⁴³ Weber: *Világvallások gazdasági etikája: vallásszociológiai tanulmányok*, 230–232.

lennie, nem létezik a természet körén belül.⁴⁴ Prohászka ugyan mindezt nem csodajelenségek kapcsán fejt ki, de mégis mondanivalója az ilyen esetekre is alkalmazható: a természettudomány arra alkalmas, hogy belássa, nem tud mindent megmagyarázni, ami pedig maga a bizonyíték bizonyos jelenség csodás voltára. A „komoly tudomány”, a tudomány nagy alakjai mind hajlandók ennek belátására, érthetetlen és értelmetlen tehát a többiek, a „tudomány napszámosainak” ellenállása. Nem csoda, hogy Prohászka ezen írása nem aratott osztatlan sikert a korabeli tudományos világban. A Magyar Philosophiai Szemle című folyóirat kritikájában⁴⁵ éles hangon élcelődött Prohászka stílusán: „Nem tudja levetkőzni a kis papoknak azt a szokását, hogy az íróasztal mellé is reverendában ülnek.” Prohászka tudományfelfogására pedig válaszként a kanti gondolathoz nyúl a szerző, miszerint „isten s véle a vallási tételek, az úgynevezett vallási igazságok összessége” csakis mint praktikus etikai követelmények kerülhetnek be a tudomány világába. A két nézőpont közötti elsimíthatatlan feszültség, amint láthattuk, leszivárgott a máriapócsi könnyezésről készült egyházi jegyzőkönyv valóságába is.

A Mikita Sándor által zárzó azért is nagyon érdekes, mert helyet talál a harmadik könnyezésnek a görög katolikus egyház hivatalosnak mondható diskurzusában. Először is a harmadik könnyezést a második, 1715. augusztusi könnyezés mellé állítja, ezzel máris megteremtve azt az értelmezési keretet, amelyben a harmadik könnyezés is megtöltődhet tartalommal. Mikita nem tesz egyenlőséjelet a két esemény közé, mivel értékelése szerint a második könnyezés egyben *lacrymatio* és *fletus* volt, vagyis könnyezés és sírás, a harmadik esemény viszont csupán *lacrymatio*, könnyezés.⁴⁶ Azonban ezt a relatív viszonyt felülírja a következő mondat, mely értelmezi az esemény egészét: „Az én véleményem is az, hogy az Ur Mária-Pócson kiöntötte a maga irgalma bőségét. A kiküldött bizottság pedig a »Zárzó«-ban elismeri annak természetfeletti jellegét.” Érdekes kérdés, hogy miért nem a legelső könnyezéshez nyúl vissza mint viszonyítási ponthoz. A válasz az lehet, hogy az első könnyezés az eredeti kegyképhez kötődött, amit I. Lipót a bécsi Szent István dómban helyeztetett el, és a második könnyezés az, ami ugyanazzal a képpel esett meg, mint az 1905. decemberi esemény. Ehhez az értelmezési kerethez tartozik a következő megjegyzés is: „Ezek után azon alázatos kérelemmel is járulok Nagyméltóságodhoz, hogy a mellékelt bizonyítékok alapján e kegykép könyezésének. vizsgálati jegyzőkönyvét jóváhagyni és azt annak végére rávezetni méltóztatásuk. Hasonlóképpen cselekedett 1715. évben b. e. gróf Endrődy Gábor, egri püspök.” Vagyis Mikita – az értelmezési keret által megszabott módon – a munkácsi püspök eseményben betöltött szerepét abban látta, hogy jóváhagyja a vizsgálati jegyzőkönyvet, hivatalossá minősítve annak tartalmát, ahogy azt megtette 1715-ben Endrődy (vagy Erdődy, mindkét név használatos) egri püspök is. A befejezés III. pontjában⁴⁷ Mikita tesz még egy előterjesztést, mely szerint a csoda jelenséget addig ne tárják a

⁴⁴ Prohászka Ottokár: *Isten és a világ* In: Shütz Antal (szerk.): Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái. Budapest, 1928. 6–7.

⁴⁵ Prohászka Ottokár: *Isten és a világ*. Magyar Philosophiai Szemle, 10. évf. (1891) 3-4. sz. 295–302.

⁴⁶ *Adatok*, D.

⁴⁷ „III. Záradékol legyen szabad még a következő előterjesztést tennem. Ugyanis az a sok adat, mely az ide % alatt mellékelt jegyzőkönyvben össze van gyűjtve, nagybecsű ugyan, de azért csak "emberi bizonyíték". Hogy azonban e könyezésnél az isteni közreműködés kétségbevonhatatlanul be legyen igazolva, szükség van »isteni bizonyítékra« is, azaz csodákra. Az én előterjesztésem tehát az, hogy ezen ügy Rómába az Apostoli Szentszékhez addig ne küldessék föl, míg Mária-Pócson legalább két csoda nem történik; addig várakozni kell. [...] 3. Zubriczky Tivadar, m.-pócsi monostorfőnök és lelkész, elkötelezendő, hogy jövőben a történt csodákat esetrel-esetrel jelentse be az egyházmegyei kormánynál megvizsgálás és jóváhagyás végett.” *Adatok*, D.

Szentszék elé, amíg nem történik legalább még egy hasonló eset. Hasonló esemény azonban azóta nem történt Máriapócon.

Tóth István és Tóth Istvánné elbeszélése

A vizsgálat jegyzőkönyvében kívül rendelkezésünkre áll még egy forrás a könnyezés eseményéről. Legeza László máriapócsi paróchus szóban kérdezte ki Tóth Istvánt és feleségét legalább hetven évvel a könnyezés után,⁴⁸ akik ekkor nyolcvanhét és nyolcvannyolc évesek voltak. A beszélgetésről Legeza felvételt készített, amely kiadott formában olvasható.⁴⁹ Tóth Istvánné hosszú évtizedekkel későbbi visszaemlékezése inkább a könnyezés hírének elterjedése után tapasztalt közösségi és vallásos élményre fekteti a hangsúlyt. A vallomást⁵⁰ olvasva kirajzolódik, hogy milyen lehetett volna a jegyzőkönyv, ha a tanúk vallomásait nem értelem, hanem szó szerint jegyzik le, valamint ha nem a konkrét, feltett kérdésekre kellett volna pár szavas választ adniuk, hanem általánosságban beszélhettek volna az átélt élményekről. Természetesen nem szabad elfeledni, hogy ez a vallomás hosszú idővel a jegyzőkönyv után születhetett, vagyis figyelembe kell venni az emberi emlékezet szubjektív működését is. Azért tartom fontosnak mégis ezt a visszaemlékezést, mert képet fest arról, milyen lehetett a pusztá jelenség észlelésén túlmutató, az arról szóló diskurzus által formált élmény – az izgalom, felfordulás, hit, megihatottság – megélése, ehhez pedig az esemény bizonyítását célzó jegyzőkönyv nem igazán ad támpontot.

Tóth Istvántól származó vallomást nem találhatunk a hivatalos jegyzőkönyvben, hiszen 1905-ben még gyerek volt. Ennek ellenére a könnyezés kezdetekor is jelen volt a templomban, és sokkal később is részletes visszaemlékezést tudott adni az eseményről. Ott volt, amikor Gavris („Gábris”) atya felfedezte a könnyezést, és elmondása szerint egy másik gyerekkel együtt őt küldték el, hogy értesítsék Zubriczky monostorfőnököt, Ruzinkó vikárius atyát, utána a felszentelt papokat, majd a többi klerikust. Ezután elküldték őket, hogy hívják a jegyzőt, a református vallású gyógyszerészt és a zsidó „Frid Jóskát”. Végül az ő feladatuk volt, hogy szertvígyék a könnyezés híret a faluban.⁵¹ A vallomás – figyelemreméltó módon – csupán egy ponton mond ellent a jegyzőkönyvben leírtaknak. Tóth említi Dolhy atyát, aki a Gavris atyával való megbeszélés után elküldte őket Zubriczkyért és Ruzinkóért. Dolhy Leontin az a fiatal bazilita, aki először nem hitt a csodában, vallomása szerint azonban ekkor nem volt a templomban. Tóth emlékezetében talán Dolhy összekeveredett a szintén fiatal és a vallomása szerint a könnyezés kezdetekor jelen lévő Szkiba Teophánnal.

⁴⁸ Pontos dátumot nem találtam. Támpont lehet az, hogy Legeza 1976-tól kezdődően paróchus Máriapócon. Lásd „A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmus 1982.” http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/schem_1982_opt.pdf [2013.04.06] 120.

⁴⁹ *A száz év előtti könnyezés utolsó szemtanúinak beszámolója*, 211–213.

⁵⁰ „Mikor ez már megtörtént, ez a rettenetes hír, tehát akkor mentünk, úgy, hogy zúdultunk a templomba, nem tudtam, alig tudtam odaférni már. Na majd aztán, akkor már, sírva, ordítva: „Jaj most hull a könnye, most sír a Szűz Mária”. Akkor nézünk ugye, felfele, ott voltunk, mint egy gyermek. [...] Úgy [láttam] mint ahogy esperes atyát látom most. Úgy höngörödt a könnye lefele, itt aztán mindjárt megállott neki. Mondtuk egymásnak, mutogattuk, akkor majd, mikor már eljöttek, hogy már kivizsgálják. Akkor egy nagy pap jött: „Ne öljék egymást, drága testvéreim, mert a boldogságos Szűz Mária most is csodákat tesz!” Hol egész fehér lett, hol egész barna lett. Ezt többször láttuk, mert nem volt, se nem kellett enni esperes atyám, semmit, csak napokig nem dolgozott a nép. Csak annyi az egész, hogy úgy láttam, ahogy a mennyországot is lássam.” *A száz év előtti könnyezés utolsó szemtanúinak beszámolója*, 213.

⁵¹ *A száz év előtti könnyezés utolsó szemtanúinak beszámolója*, 211–212.

A visszaemlékezésből kiindulva rendkívül érdekes, hogy a könnyezés észlelését követően mennyire racionálisan bonyolítja le a teendőket először Gavris atya, majd az odahívott többi bazilita előljáró. Tanúként megbizonyosodnak először a rendtagok, majd a helyi, köztisztviselőben álló személyek, akik között ráadásul vannak nem görög katolikusok is. Vagy csupán egy izgatott gyermek számára tűnhetett úgy, hogy a „felnőttek” átgondoltan cselekszenek? Nem tudjuk. Úgy tűnik azonban – és ezt a jegyzőkönyv információi mellett „Isoó”-nak a Nyírvidék című lapban megjelent írása is megerősíti –, hogy a baziliták valóban hívtak köztisztviselőben álló tanúkat a jelenség megerősítésére. Így az egész esemény már a kezdetekkor kikerült a kizárólagos görög katolikus és bazilita értelmezési mezőből, hiszen megtörtént más felekezetűek és laikusok is igazolhatták. A visszaemlékezésben megnevezett személyek – Isoó („Izsó”) György jegyző, Frid József, Rányer Bernát fűszerboltos – vallomásai nem szerepelnek a jegyzőkönyvben. A visszaemlékezésben lutheránusként szereplő Writzfeld Jenő református gyógyszerész az időpontok tekintetében Tóth István beszámolójával összeillő vallomást tett. Writzfeld már idézett vallomása szerint december 3-án négy óra körül, vagyis a könnyezés első észlelése után rövid időn belül már megbizonyosodott a csodáról. A református gyógyszerész aligha kerülhetett volna másképpen a görög katolikus templomba rögtön a könnyezés megindulása után, ha nem hívják oda. Ráadásul Isoó György jegyzőnek a Nyírvidékben megjelent visszaemlékezése szerint egy „inas gyerek” hozta a könnyezés hírért neki és Ruzinkó vikárius atyának, miközben annak szobájában beszélgettek.⁵² Tóth István visszaemlékezésének fényében ez az inas gyerek nem lehetett más, mint ő maga. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy bár Tóth István visszaemlékezését sok ponton torzíthatta az eltelt idő és az emberi emlékezet sajátos működése, forrásértékét bizonyítják a jegyzőkönyvvel egybevető és azt kiegészítő, fentebb említett adalékok.

Összegzés

Konklúzióként érdemes újra hangsúlyozni a legfontosabb pontokat, melyek felmerültek a források vizsgálata során. Először is megfigyelhettük, hogy a máriapócsi baziliták egységesen tanúskodtak a könnyezés megtörténte és csodás volta mellett, azonban Gavris Kelemen kivételével nem tanúsítottak egyes elemeket, jelenségeket, amelyek viszont sok helyen megtalálhatók a többi tanúvallomásban. Ilyen elem a kegykép elsötétülő, szomorú arca és a bal szem könnyezése. Az ellentét véleményem szerint a baziliták szervezettségéből, egységességéből fakadt, valamint annak belátásából, hogy a modern társadalom számára könnyebb egy csodát kevesebb csodás elemmel elfogadni, még ha ez utóbbi bizonyos ellentmondást is mutat. A többnyire tanulatlan helyiek számára viszont a korábbi csodák és interpretációjuk által teremtett értelmezési keret megengedte egy jóval gazdagabb, több csodás elemet felvonultató jelenség elfogadását is.

Másodszor, a jegyzőkönyv tanúvallomásaiban csak nyomait találjuk a jelenséget esetleg övező kételkedésnek. Két nyomunk közvetlen: Dolhy Leontin bazilita szerzetes és Szaplonczay György kislétai görög katolikus lelkész vallomása arról, hogy először nem hittek a csodában. A többi nyom viszont közvetett: úgy tűnik, a szakértői vizsgálat során pontosan azokat a csodahamisító módszereket akarták kizárni, amelyeket Szaplonczay említ mint az értelmiség vádjait. Vagyis a kételkedés lehetett annyira erős, hogy szükség legyen a szakértői bizottság természettudományos alapú vizsgálatára. Olvashattuk Mikita Sándor prépost vé-

⁵² Nyírvidék, 26. évf. 52. sz. 1905. december 24. 2. A jegyzőt egyébként visszaemlékezése szerint nem győzte meg az ikonon látható, „alig-alig észrevehető” nedvesség, amely szerinte olyan volt, „mintha az ember ujját gyengén olajba mártaná, és azt a kegyképhez kente volna”.

leményét a hívő és hitetlen tudomány szétválasztásáról, amely mélyen gyökerezett a korabeli katolikus hitvédelmi kiállások és a pozitívista tudomány ellentétéből fakadó kiélezett diskurzusban. Láthattuk, hogy a csodát először elhinni nem akaró Szaplanczay milyen élesen ostromozta később saját és az értelmiség általános magatartását a csodával kapcsolatban. Az említett diskurzusban a két ellenséges lövészárk közé állni, úgy tűnik, nem volt lehetséges. A természettudomány határait hangsúlyozó vallásos álláspont és a korabeli természettudományos törvényekkel nem magyarázható kivétel mint hibát vagy mint hibás vizsgálat eredményét tekintő pozitívista álláspont között nemigen volt átjárás. Ezért is lehet az, hogy a szakértői bizottság három tagjából kettő máriapócsi érdekeltségű volt, ezek közül egy pedig már a könnyezés megindulása napján bizonyosodott meg a csodáról, és ettől később sem tért el.

Végül úgy vélem, hogy a korábbi könnyezések hagyománya olyan értelmezési keretet teremtett a harmadik könnyezés eseményei számára, amely 1) alkalmas volt arra, hogy a tanúk által észlelt jelenségeknek formát adjon. Ilyen forma lehet például a szem kipirosodása, valamint maga a könnyezés is. 2) Alkalmas volt arra, hogy a formákat tartalommal töltse meg, ideértve mindazt a hagyományanyagot, amit a helyiek Szűz Máriához, a kegyképhez, a könnyezéshez és mindezek saját identitásukra érvényes vonatkozásaihoz köthettek. 3) Lehetőséget adott a forma és a tartalom interpretálására, értelmezésére, és ehhez sémákat és irányvonalakat nyújtott. Ilyen értelmezési lehetőség például, hogy az ikon az emberek bűnei miatt sír,⁵³ de már a csoda egyszerű, nem evilági kegyként való elfogadása is.⁵⁴ A tanúk végül az összeálló saját tapasztalatukat a könnyezés valóságáról ebből az értelmezési keretből merítették, így mi ennek lenyomatait olvashatjuk az elemzett forrásokban.

⁵³ „Azt vallja, hogy a Szűz Anya az emberek bűneiért sír.” *Adatok*, 41. „[...] mellemet verve bűnbánólag, vallottam be, hogy Isten egyik megmagyarázhatatlan csodatételével állok szemben, melyet bűneink miatt s megtérésünkért vitt véghez.” *Adatok*, 63.

⁵⁴ „Az én véleményem is az, hogy az Ur Mária-Pócson kiöntötte a maga irgalma bőségét.” *Adatok*, D. „Hiszem, hogy ez isteni csoda és minden emberi fondorlat, tévutrazetés és család ki van zárva; vallomásomra esküt is teszek.” *Adatok*, 10.

TASINÉ CSÚCS ILDIKÓ

„Félek, hogy az uraknak rossz helyre esett a választásuk”

*Jegyzetek a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Zilahy Lajos elnöksége alatti működéséhez**

1945 nyarától a magyar és külföldi szellemi elit kezdeményezésére mintegy a politikai elmentések oldására vagy épp ellenkezőleg, a szimpátia további megerősítése céljából sorra alakultak a különböző baráti társaságok. Szovjet kezdeményezésre¹ 1945 júniusában alakult meg a sorban elsőként a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Zilahy Lajos elnökletével, Szent-Györgyi Albert díszelnöki pozíciójával, Háy Gyula főtitkárságával. Ezt követte augusztusban komoly kulturális előzményekkel² François Gachot kezdeményezésére a Francia–Magyar Társaság, amely Oltványi Imre pénzügyminiszter elnökletével és Gachot főtitkárságával kezdte meg munkáját.³ Szeptemberben Kodály Zoltán elnökletével indult a Magyar–Román Társaság, melynek alakuló közgyűlésén⁴ Gyöngyösi János külügyminiszter kiemelte, hogy „a szellemi megismerésen túl szorosabb gazdasági, kulturális, politikai együttműködést kíván” a két ország között. Októberben a Magyar–Jugoszláv Társaság jött létre Moór Gyula professzor rektor elnökletével és számos társelnökkel „elhárítani azokat az akadályokat, amelyeket a meg nem értés, a rosszindulat, az elhibázott politika tett ennek a barátságnak az útjába”.⁵ Kiemelt jelentőségű volt a Magyar–Amerikai Társaság,⁶ melynek elnökét, Baranyai Lipótot – a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnökét – a kormányjelölttel (Dabasy Schweng Lóránt) szemben a lelkes alakuló közgyűlés közfelkiáltásra szavazta meg, valószínűleg az akkor már köztudomású korábbi Amerika-barát tevékenysége folytán. Ez a

* Ezen munka nem jött volna létre Pál József professzor úr (SZTE BTK) ötlete és megtisztelő szakmai iránymutatásai, valamint kolleganóm, Seres Judit technikai segítségével, amelyet őszintén köszönök.

¹ Siklós János: *Zilahy Lajos utolsó évei; A csillagokban élni: elbeszélések, tárcák*. Budapest, 1986. 14. „...azt is tudjuk, hogy az utolsó húsz évben mi volt az írói és emberi magatartása, különösen a német terror idején” – így indokolta Zilahy szerint Barulin szovjet követségi tanácsos a választásukat.

² Müller Viktória: *Francia–magyar kulturális kapcsolatok a második világháború alatt*. Öt kontinens, 1. évf. (2004) 1. sz. 249–262. A szerző részletesen foglalkozik F. Gachot író, sajtó- és kultúrattas tevékenységével az adott időszakban. Zilahyról és a Pegazusról egy francia vélemény: „Az egyik legnépszerűbb író, a francia kultúra aktív terjesztője, francia filmek vásárlója, fordító (Ondine).” (Christian de Charmasse) 255.

³ *Megalakult a Francia–Magyar társaság*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. aug. 29.) 97. sz. 3.

⁴ *Megalakult a Magyar–Román Társaság*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. szept. 23.) 18. sz. 4.

⁵ *Megalakult a Magyar–Jugoszláv Társaság*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. okt. 3.) 126. sz. 1.

⁶ *Megalakult a Magyar–Amerikai Társaság*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. okt. 4.) 127. sz. 3.

társaság kiemelt feladatnak tartotta a „legerősebb kapcsolat kialakítását az amerikai magyarsággal” – ahogy Beznák Aladár alelnök fogalmazott. Ugyancsak Kodály Zoltán elnökleltével alakult meg a Magyar–Angol Társaság, amelynek alakuló közgyűlésen Mr. Withney kulturális és sajtóattasé némi angol humorral jegyezte meg: „Egy népnél sem vagyunk alábbvalóbbak, csak ne mi iparkodjunk ezt mások fülébe harsogni. Bizzuk ezt rájuk...”⁷ A társaságalapítási tendencia tovább folytatódott, 1946 augusztusában egy külügyminisztériumi tájékoztatás szerint a Magyarországon jogilag létező magyar–külföldi társaságok száma (a töröktől a latin-amerikaiig) már tizennyolc volt.⁸

Bármilyen kezdeményezésre is jött létre egy társaság, az alapja mindig valamilyen személyes barátság, közös háborús élmény, korábbi kulturális kapcsolat volt. Ezt látjuk a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság esetében is. A fasiszták elől bujkáló Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertet és családját Molotov szovjet külügyminiszter utasítására helyezte biztonságba és táplálta fel a Vörös Hadsereg.⁹ Zilahy Lajost személyes barátság fűzte G. C. Barulin követségi tanácsoshoz, aki 1945 tavaszán maga kérte fel az akkor legnépszerűbb, közismerten antifasiszta íróat az MSZMT elnökének. Ekkor hangzott el Zilahy szájából e tanulmány címadó mondata: „Félek, hogy az uraknak rossz helyre esett a választásuk” – utalva ezzel Két fogoly című regényének bolszevikellenes kitételeire.¹⁰ Talán a vátesz-költő szólalt meg Zilahyban – ahogy A lélek kialszik című regényében is előre megérezte eljövendő sorsának alapproblémáját. A későbbi események ugyanis igazolni látszottak az anekdotikus aggodalom megalapozottságát.

A háború sújtotta fővárosunkban ezen társaságoknak hajlékot adó épület is alig maradt, a gondos előkészítő munka után megalakuló MSZMT gróf Károlyi István villájában talált végül székházra. Budapesten a VIII. kerület Szentkirályi utca 32/A épület pincéjében vészelte át Budapest ostromának utolsó napjait Zilahy (itt kezdte el írni a Dukay család című regényfolyamát), és Károlyi gróf jóvoltából a társaság megkapta bérbe a villát,¹¹ viszonzás-képpen a társaság tisztikarában háznaggyá választották a grófit.

1945. június 9-én, szombaton a tudományegyetem élettani intézetének előadóterme adott otthont az MSZMT alakuló közgyűlésének, ahogy később, októberben a magyar–amerikai társaságénak is. Mindkét társaság alakulásánál Beznák Aladár élettanprofesszor, a kar dékánja elnökölt. Ezen alakuló közgyűlés – amelyen a koalíciós időszak feltételeinek megfelelően mindig jelen volt az érdekelt ország katonai missziójának valamely vezetője is, jelesül Barulin, a Szövetségi Ellenőrző Bizottság tagja és Grigorjev követségi tanácsos is – az előkészítő bizottság javaslatára megtárgyalta és elfogadta a társaság alapszabályát, és megválasztotta tisztikarát.¹²

⁷ *Megalakult a Magyar–Angol Társaság.* Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. okt. 6.) 129. sz. 1.

⁸ *Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8. köt. Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből: 1945–1948.* Összeáll., bev. Gönyei Antal. Budapest, 1988. 32–33.

⁹ Moss, Ralph W.: *Free radical: Albert Szent-Györgyi and the battle over vitamin C.* New York, 1988. 163.

¹⁰ Siklós: *Zilahy Lajos utolsó évei*, 13.

¹¹ Az épület tíz évre szóló használatba vételéről tanúskodik az MSZMT-nek gróf Károlyival kötött megállapodása. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) – Magánlevéltárak, gyűjtemények és gazdasági szervek iratai – P. 2148 – Magyar–Szovjet Társaság 1945–54. 16. tétel Az MSZMT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek [37/2.] sz. dokumentum. 30. d.

¹² MNL OL P. 2148 1945–54. 1. tétel Jegyzőkönyvek (vezetőségi, elnökségi ülések, országos értekezletek, kongresszusok) sz. n. 1. d.

Kelet vagy Nyugat? – tette fel a hamleti kérdést Zilahy Lajos társaságköszöntő beszédében.¹³ „Történelmünk során talán sohase voltunk annyira magunkra hagyottak, magánosok, mint most” – e gondolattal jól érzékelteti a háború utáni magyarság életérzését. „Kelet és nyugat, múlt és jövő, kegyetlen háború és bizonytalan béke” határán biztos támpont lehet ősi gyökereink keresése Julianus barát nyomán a távoli keleten. Mint a mentőöv a fuldoklónak, úgy jön kapóra nekünk az ázsiai rokonság „riasztó egyedülletünk tragédiájában”. „Életöszönünk parancsszavára” kell keresnünk – állítja Zilahy – a Szovjetunió és Kelet-Európa közös szellemi gyökereit.

1945. június 8-án indult útjára az a három vagon élelmiszer, amelyet a szovjet hatóságok a Magyar Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium közbenjárásával soron kívül kiállított vasúti kocsikkal küldtek Zala vármegyéből a társaság budapesti tudósainak, íróinak, művészeinek segélyezésére.¹⁴ Az élelmiszeradagok szétoztása a „fűszerboltban”, az egyetem élettani intézetében történt, s ahogy Szent-Györgyi Albert is írta, „a társaság kezdetben ilyen földhöz ragadt missziót teljesített. [...] Éreztük, hogy az új Magyarországot csak úgy lehet felépíteni, ha az oroszokkal megértjük egymást. Abból indultunk ki, hogy a háború alatt a magyar gazdaság tönkrement, a tudományos és kulturális élet szétesett [...] Az újrakezdés, a talpra állás elképzelhetetlen lett volna úgy, hogy folytatódik a gyűlölködés és szembenállás a szovjetekkel. Ezért – a barátság a jobb megértés érdekében – hoztuk létre a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot” – emlékszik vissza Szent-Györgyi.¹⁵

A Társaság 1945. június 9-i alakuló ülésén elfogadott alapszabálya értelmében a Társaság legfőbb szerve a közgyűlés volt. A közgyűlés választotta meg a tisztkart, melynek tagjai: Szent-Györgyi Albert díszelnök, Zilahy Lajos elnök, Ligeti Lajos alelnök, Háy Gyula főtítkárr, Zelovich László pénztáros, Büki József és Kun Károly ellenőrök, Kolonics Barna könyvtáros, dr. Feri Sándor és dr. Palágyi Róbert jogtanácsosok, gróf Károlyi István háznagy. A tisztkar tagjai hivatalból tagjai voltak a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Elnöki Tanácsának, amely irányító, tanácsadó és ellenőrző szerv volt, és a társaság ügyeit intézte két közgyűlés között. Ebben a fent említetteken kívül helyet kapott a természettudósok közül Bay Zoltán, Fejér Lipót, Békésy György, Rusznyák István, irodalmunkat Zilahy Lajos mellett Heltai Jenő, Illyés Gyula, Darvas József, Kárpáti Aurél és Gábor Andor képviselte. A művészeti életből Kodály Zoltán, Lajtha László, Szőnyi István, Palló Imre, Pátzay Pál, Kmety János, Bajor Gizi, Major Tamás (a Magyar Nemzeti Színház elnöke), Zathureczky Ede került megválasztásra, a politikai elitet Gyöngyösi János külügyminiszter, Oltványi Imre pénzügyminiszter, Barta József minisztériumi tanácsos, Szakasits Árpád, a Szociáldemokrata Párt főtítkára és Tildy Zoltán, a Független Kisgazdapárt elnöke, valamint Révai József az MKP tagja képviselte. A társadalomtudományok részéről Szeffkú Gyula egyetemi tanár, a Magyar Rádiótól Ortutay Gyula elnök csatlakozott.¹⁶ Látható, hogy tudományos és művészeti túlsúllyal szinte az egész akkori magyar szellemi elit képviselve volt, a 42 főnyi tisztkarból 12 fő egyetemi tanár volt, politikai egyoldalú elköteleződés nem jellemezte a

¹³ P. Gy.: *Kelet felé*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. június 12.) 33. sz. 1.

¹⁴ MNL OL P. 2148 1945–54. 16. tétel Az MSZMT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek [34/2] sz. dokumentum. 30. d.

¹⁵ *Négy évtized: 40 éves az MSZBT*. Budapest 1985. 11.

¹⁶ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium VIII. ügyosztályának belső jelentése a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló üléséről. Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8. köt. Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948.) 186–189. A fentiekén kívül lásd még: MNL OL XIX-B-1-h Belügyminisztérium Egyesületi Főosztály sz. n. 83. d. Jegyzőkönyv felvételét Budapest 1945. június 9-én a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló közgyűléséről.

társaságot. A sajtóban megjelenő tudósítások tükrében vizsgálva az ekkor alakuló társaságokat, jól látszik, hogy valamennyi közül az MSZMT tudhatott a soraiban a legtöbb jelentős, társadalmi súllyal bíró személyiséget. Tagságát illetően csak az októberben megalakuló Magyar–Amerikai Társaság vetekedhetett vele.¹⁷

A társaság célja a két nép közötti kulturális kapcsolatok és a szellemi együttműködés fellendítése, megerősítése volt, amit a két nép kultúrájának kölcsönös megismertetésével, valamint a legújabb tudományos eredmények cseréjével óhajtottak elérni. Ennek érdekében előadásokat, hangversenyeket, filmbemutatókat szerveztek, folyóiratokat, könyveket adtak ki, orosz nyelvtanfolyamokat indítottak, közös összejöveteleket propagáltak. Szinte ugyanebben az időben intézkedett a kormány is a magyar–orosz kultúrkapcsolatok elmélyítése érdekében: Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök felkérte az MTA elnökségét Lenin és Sztálin fontosabb műveinek lefordítására és kiadására, felszólította a Kiszaludyt Társaságot a modern orosz költők magyar nyelvű antológiájának megjelentetésére, és elrendelte orosz nyelvi lektorátusok, illetve tanszékek felállítását a legfontosabb egyetemeinken.¹⁸ (Addig csak Budapesten működött orosz nyelvi tanszék Trócsányi Zoltán egyetemi nyilvános rendkívüli tanár vezetésével.) Emellett átiratot intézett a miniszterelnök a kultuszminiszterhez, hogy gondoskodják arról, hogy a középiskolákban az orosz nyelvet rendes tantárgyként tanítsák.

A társaság tagjai között az alapszabály megkülönböztetett rendes és választott tagokat: míg rendes tag valaki két tag ajánlására az elnöki tanács választásával lehetett, a választott tagot a szakosztályok választmányai hívták meg az elnöki tanács előzetes hozzájárulása alapján. A választott tag kétszer annyi tagdíjat fizetett, évi 240 pengőt. A testület tagdíjából, adományokból és saját tevékenységének bevételéből szándékozta fenntartani magát, mint ahogy ez később kiderült, sikertelenül. Nem sokkal a megalakulás után nem várt nehézségekkel kellett a társaságnak szembenéznie. Kezdetben egy 1922-es rendelet miatt a Belügyminisztérium talált sorrendiségi hibát az alapszabályzatban, majd a Székesfővárosi Polgármesteri Hivatal IV. Ügyosztálya akarta a vezetőség előéletét kivizsgáltatni, azaz „prioráltatni”. Mivel a vezetőségi tagok mindegyike a magyar demokratikus élet közismert személyisége volt, Háy Gyula főtitkár magánlevélben kérte Erdei Ferenc belügyminisztert, hogy láttamozza az alapszabályt (így a prioráltatás alól is felmentést adva), hivatkozott arra is, hogy az orosz hatóságok nagyon rossz szemmel nézik, hogy ezt a dolgot máig sem sikerült elintéznüik.¹⁹ Miután ez megtörtént, a belügyminisztériumi rendelet értelmében újra átfogalmazott alapszabályokat 1945. szeptember 27-én Erdei Ferenc belügyminiszter – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hozzájárulásától feltételezetten – engedélyezte, két kitételrel: a társaság jelvényének leírását alapszabály-módosítás keretében a közgyűlés állapítsa

¹⁷ Ennek alakuló közgyűlésén Szent-Györgyi professzor is jelen tudott lenni, míg a magyar–szovjet társaságén nem, mert éppen a Szovjet Tudományos Akadémia meghívására ötödmagával a Szovjetunióban tartózkodott. Lásd még: Szent-Györgyi Albert: *Szovjetország utazásom benyomásai*. Szabad Nép, 2. évf. (1945. aug. 2.) 106. sz. 2.; vö. Szent-Györgyi Albert: *Élményeim a Szovjet természettudománnyal kapcsolatban*. In: A harmincéves Szovjetunió 1917–1947. Budapest, 1947. 164–167.

¹⁸ *A miniszterelnök a magyar–orosz kultúrkapcsolatok kimélyítéséért*. Magyar Nemzet, 1. évf. (1945. június 10.) 32. sz. 3.

¹⁹ MNL OL Belügyminisztérium, XIX-B-1-h, Egyesületi Főosztály sz. n. 83. d. Háy Gyula levele Erdei Ferenc belügyminiszternek. Budapest, 1945. szeptember 20.

meg, továbbá a fiókegyesületek alapítását húsz helyi lakos feltételének megléte esetén engedélyezte.²⁰

A láttamozott alapszabály kiadása az egyesület részére további késedelmet szenvedett, azt először le kellett fordíttatni, majd átadni a SZEB-nek, mivel bármely újonnan alakuló szervezet – az alapszabály láttamozása után is – csak a SZEB megerősítése után működhetett a SZEB 1945. évi augusztus 31-én kelt 737. számú átiratának értelmében, ahogy Nagy Imre belügyminiszter is erre hivatkozott Vorosilov marsallhoz, a Magyarországi SZEB elnökéhez címzett²¹ levelében. Az 1945. novemberi választások következtében történt miniszterváltás nem kedvezhetett az adminisztrációs ügyeknek, de a fő nehézséget a magyarországi SZEB által támasztott elvárások sorozata jelentette. Beljanov vezérőrnagy kérésére Bibó István minisztériumi osztályfőnöknek el kellett készítenie Magyarország közigazgatási térképének vázlatát, a vármegyék keletkezésének és fejlődésének történetét, Magyarország úthálózatának vázlatát, Budapest közigazgatási beosztását, Magyarország népességének nem, vallás, nemzetiség, foglalkozás és műveltség szerinti megoszlását a honfoglalástól napjainkig. Emellett a napi ügyeket intézve késedelmet szenvedett az alapszabály fordítása és felterjesztése.²² Végül 1946. január 16-i keltezővel megkapta a társaság a dr. Halász osztálytanácsos által még egyszer láttamozott és a SZEB által jóváhagyott alapszabályt.

Megalakulását követően a társaság a székház rendbehozatala mellett azonnal munkához látott, még 1945 nyarán színházi bemutatókat szervezett (Rachmanov: Viharos alkonyat, Gorkij: Éjjeli menedékhely), előadásokat rendezett (Hont Ferenc, Szent-Györgyi, Moszkvát járt tanárok előadásai), Harc és építés címen fényképiállítást nyitottak, hangversenyt adott, orosz és szovjet szerzők (Puskin, Csehov, Gogol, Klimov, Vszevrod Ivanov) munkáit fordíttatták, megbízásokat adtak könyvírásra a magyar történelem, illetve a szovjet tervgazdaság témájában, képeket, szobrokat vásároltak a Moszkvába utazó küldöttség ajándékként. Külön kiemelt feladata volt a társaságnak kiadványok megjelentetése: a *Jövendő* című képes hetilapé és az *Irodalom–Tudomány* című folyóiraté, erre a célra az orosz hatóságoktól hat tonna papírt kaptak, amelynek csupán a szállítási költségét kellett fizetniük.²³ Külön hangsúlyt fektettek a szakosztályi munkára (ekkor már kilenc szakosztály működött az irodalmitól a mezőgazdaságin át a szellemtudományiig), vidéki szervezetek beindítására és patronálására. Ez utóbbi tevékenység volt a legnehezebb, mivel a közlekedés az országban lényegében összeomlott, ennek ellensúlyozására kapott a társaság 1945-ben egy Rába gépkocsit a Vörös Hadsereg katonai parancsnokságától Zala vármegye közvetítésével, ahogy azt egy 1947-ben utólag kiállított adományozási levél is bizonyítja.²⁴

Egy külügyminisztériumi belső jelentés is elismerően nyugtázta a társaságnak mint a Szovjetunióban működő VOKSZ (Kulturális Kapcsolatok Összszövetségi Egyesülete) tagintézményének a tevékenységét, külön kiemelve az Állami Ukrán Ének- és Táncegyüttesnek, Geraszimovnak, a Szovjet Képzőművészek Egyesülete elnökének és más szovjet kiválóságoknak a tiszteletére rendezett fogadásokat, valamint a társaság könyvkiadói tevékenységét.

²⁰ MNL OL Belügyminisztérium, XIX-B-1-h, Egyesületi Főosztály 250842/1945 iktatószámú ügyirat. 83. d.

²¹ Uo. szám nélküli (a továbbiakban: sz. n.) K. E. Vorosilov úrnak 83. d.

²² Uo. sz. n. Jelentés a 280482/1946. IV./14. B. M. számhoz

²³ MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek sz. n. 30. d.

²⁴ MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [28/1.] sz. dokumentum: Adományozási levél elveszett igazolvány helyett. A későbbiekben Gyöngyösi külügyminiszter három autóról beszél, de mindhárom működésképtelen volt.

gét, amely a József Szomszédok Könyvtára és Szovjet Színpad sorozatnév alatt jelentette meg a tervezett műveket.²⁵ A társaság könyvtára vonatkozásában reményét fejezte ki a jelentés, hogy a szovjet adományoknak köszönhetően hamarosan jelentős mennyiségű tudományos és művészeti könyv áll majd az olvasóközönség rendelkezésére.

A kiadványokhoz folyamatosan papírra volt szükség. A papírkiutalási engedélyeket a SZEZ tartotta kézben.²⁶ Az 1945. augusztusi Intéző Bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint a SZEZ-től ajándékba kapott papír csak a könyvkiadás és a Jövendő néhány példányára volt elég, az *Irodalom–Tudományt* még nem sikerült beindítani. A társaság tehát folyamatos papírhiánnyal küzdött, s a dokumentumok tanúsága szerint míg az újonnan alakuló Szikra Irodalmi Vállalat és Nyomdai RT. tulajdonában 1945 decemberében 76 tonna papír volt, addig a *Jövendő* című képes hetilapot kiadó, egykor patinás Athenaeum kiutalási engedély birtokában az oroszoktól kölcsönkapott gépkocsival (amihez még benzin is kellett...) volt kénytelen a papírgyárakba menni szerény mennyiségű alapanyagért. A társaság mégis csak másodsorban fordult a Szikrához, mivel az nem tudott időre szállítani a nagy állami megrendelések miatt (ők szállították például a kampánynyomtatványokat az 1945. novemberi választásokhoz), és ekkor még elavult gépparkjával nem tudta az igényesebb nyomdatechnikai eljárásokat alkalmazni.²⁷

Az 1945. szeptember 3-án megtartott Intéző Bizottsági ülés jegyzőkönyve még karácsonyi album megjelentetését is tervezte angol, orosz, magyar, majd Ortutay Gyula javaslatára francia nyelven is. Ugyanezen ülésen kéri a felvételét az Elnöki Tanácsba és Intéző Bizottságba Lukács György esztéta,²⁸ és veszik fel ET-tagnak Teleki Géza kultuszminisztert és Gombás Pál egyetemi tanárt is.²⁹

Az 1946. januári Elnöki Tanácsi ülés higgadt, átgondolt számvetés volt az addig elvégzett munkáról. Az MSZMT az egyik leggyorsabban dolgozó társaság – mondja Zilahy –, „és ma az, hogy annyira-amennyire fedél van a fejünk fölött, és itt tudunk ülni, már az is igen nagy eredmény.” (A ház is, ahol ülészetek, romokban állt). „Szegények vagyunk, de szegény mindenki, szegény az ország” – folytatja Zilahy.³⁰

Ezen a ponton ki kell térni a társaság finanszírozásának kérdésére. Az alapszabály szerint – ahogy említettük – a társaság tagdíjakból és adományokból tartotta volna fenn magát. Ez az ország katasztrofális helyzete (a tagdíjakat nem lehetett behajtani) és a tevékeny-

²⁵ MNL OL Külügyminisztérium, XIX-J-1-k Szovjetunió 1945–64. sz. n. 26. d Jelentés a MSZMT működéséről; Badó György miniszteri titkár

²⁶ Munkné Hegedűs Katalin: *A koalíciós időszak sajtójának néhány jellemző vonása (1944–1948)*. Tájékoztató, (1989) 3. sz. 58–69.; Zalai K. László: *Volt egyszer egy médiaháború*. Társadalmi Szemle, 48. évf. (1993) 6. sz. 66–74. Munkné a SZEZ engedélyezésére helyezi a hangsúlyt, míg Zalai miniszterelnöki hatáskorról beszél és felvázolja azt a folyamatot, amelyben a SZEZ-től az MKP kezébe került az irányítás papírkiutalás ügyben. „A reakciós pártokat a papírkiutalás fegyverével kell kiéheztetni” – jelentette ki Rákosi. Lásd: Zalai: *Volt egyszer egy médiaháború*, 72.

²⁷ MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [35/2.] sz. dokumentum: Jegyzőkönyv a Szikra és az MSZMT közötti tárgyalásról és az Athenaeum 1945. december 11-i levelei

²⁸ A Babits által „elvarázsolt gondolatgombolyító”-nak nevezett filozófus korábbi szerepéről lásd: Pál József: *Horthy, Babits, Nyugat*. In: Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy korszakról*. Szeged, 2010. 161–168.

²⁹ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek (vezetőségi, elnökségi ülések, országos értekezletek, kongresszusok) 1. d. [34/1.] sz. dokumentum Jegyzőkönyv a MSZMT. 1945. szeptember 3-án megtartott Intéző Bizottsági üléséről.

³⁰ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [54/12.] sz. dokumentum: Jegyzőkönyv a MSZMT Elnöki Tanácsának 1946. január 10. napján megtartott üléséről.

ség folyamatos bővülése miatt nem volt megvalósítható, ezért a társaság rendszeresen államsegély felvételére kényszerült. A társaságot kezdetben a miniszterelnök finanszírozta a miniszterelnöki rendelkezési alpból, később a vallás- és közoktatási miniszter a rendszeres támogató (Tudományos célok támogatása 15. Külföldi művelődési kapcsolatok költségei rovatból). Ennek értelmében engedélyt kért a pénzügyminisztertől, hogy előterjesztést tessen a Minisztertanács számára az egyesület támogatására vonatkozóan. Ha megtörtént a minisztertanácsi jóváhagyás, a Minisztertanács utasította a Gazdasági Főtanácsot, amely a Pénzügyminisztérium felé intézkedett a pénz folyósítása ügyében. De előfordult, hogy a vallás- és közoktatási miniszter helyett a külügyminiszter (Gyöngyösi János) volt a kezdeményező, és ő kért minisztertanácsi hozzájárulást a finanszírozásra. A fent említett Elnöki Tanácsi ülésen (1946. január 10.) Zilahy hangsúlyozza, hogy a társaságot nem a Szovjetunió támogatja, hanem a magyar állam által kapott hitelekből él, amelyek folyósításáért köszönetet mond Gyöngyösi János külügyminiszternek, az Elnöki Tanács tagjának.³¹ Mint látható, Zilahy – megannyi megrázkódtatás dacára – megőrizte azt a képességét, hogy politika és irodalom között megtalálja a közös nevezőt, ahogy annak idején Gömbös Gyulát és a népi írókat is próbálta egy platformra hozni.³² Fontosnak tartotta leszögezni, hogy a társaság egyik pártnak sem része, feladata minden lehetőséget megragadni a két nép közötti barátság elmélyítésére és a kultúrák „összhangba hozására”. Azt, hogy tagjai zömmel pártonkívüliek, az bizonyítja a legjobban, hogy vidéken például a szombathelyi katolikus püspök is tagja volt a társaságnak. „Tapasztalható egyes vidékeken elhidegülés a gondolattal szemben, amit szolgálnak”, de ez inkább „felvilágosulatlanság”-ból ered – jelenti ki az elnök. Tekintettel kell lenni – folytatja szinte didaktikusan Zilahy – a két nép sorsközösségére.³³

A nyilvánosság előtt folyó kulturális munka mellett szemérmesen beszélt Zilahy arról a belső erőfeszítésről, hogy „a magyar szellemi élet munkásait, legalábbis azokat, akik tagjai Társaságunknak, a megélhetés, a táplálkozás rettentő nehéz kérdéseiben bizonyos mértékben átsegítsük”.³⁴

Jövőbeli tervük az volt, hogy nagyobb földbirtokot bérelnek az államtól, és azon mezőgazdasági termelést folytatnak a mezőgazdasági szakosztály vezetésével, hasznosítva az orosz mezőgazdasági kutatások eredményeit (növénynevelés, mesterséges állat-megtermékenyítés). Birtokszemléket tartva úgy döntöttek, hogy a zirci apátság dunántúli birtoktestéből egy hatszáz holdas birtokot, az úgynevezett bernátkúti majort választják ki erre a célra, hozzátartozó gazdasági épületnek pedig a rákospalotai leánynevelő intézetet. Itt terveztek létesíteni egy „akadémiát”, amely munkás- és parasztgyerekekből nevel szakembereket, a képzés gyakorlati oldalát pedig a föld megművelése adja. Tudományos irányú mezőgazdasági nevelésben készültek részesíteni a tehetséges fiatalokat. Rákospalotán az úgynevezett Károlyi István-féle uradalomban még egy tizenhat holdas bolgárkertészet és egy negyven holdas halastó is volt, sőt az épület környékén három templom és nyolcholdas gyümölcsöskert is található. A terv kivitelezését akadályozta ugyan a miniszterváltás, de az új mezőgazdasági miniszter (Kovács Béla) – szimpatizálva a gondolattal – a bernátkúti hatszáz holdas birtokot mint tízévi ingyenes bérletet kész volt átengedni a társaságnak. „A ma-

³¹ MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [47/6.] sz. dokumentum: Jelentés. Ebben a pénzügyminisztériumtól kapott 5 300 000 pengővel számol el a társaság. A vidéki csoportokat (Debrecen, Gyöngyös) anyagilag is támogatták.

³² Csak egy ismertetés a sok közül: Siklós: *Zilahy Lajos utolsó évei*, 59–60.

³³ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [54/12.] sz. dokumentum: Jegyzőkönyv a MSZMT Elnöki Tanácsának 1946. január 10. napján megtartott üléséről

³⁴ Uo.

gyar szellemi élet tagjainak szociális ellátása tekintetében ez a legfontosabb konkrétum.” 1946 elején a hatszáz holdból kétszázötven hold már be is volt vetve őszi búzával.³⁵

Nem nehéz ebben a tervben Zilahy korábbi (1945 előtti) törekvéseire ráismerni, a Kitűnők iskolája gondolatának az adott körülményekhez igazodó adaptációjára. A Kitűnők iskolájában a nép tehetséges fiait idegen nyelvre és magyar hivatástudatra nevelték volna, főleg joghallgatókat, mert „vezetésre képes embereket kell nevelni”,³⁶ így védekezve a Horthy-korszak közigazgatásának elnémetesedése ellen. A felszabadulás után szintén a népi tehetségek (munkás- és parasztgyermek) felkarolásával tervezte – jó realitásérzékkel – mezőgazdasági tanintézet felállítását, amely egyben tangazdaság lett volna, a szovjet tudomány eredményeit hasznosítva segítette volna a megélhetést, az ország talpra állítását. (A közgazdasági gondolkodás történetében kicsit jártas olvasónak nem nehéz ráismernie ebben az eredeti Apáczai Csere János gondolatra és a tudósbarát Szent-Györgyi Albertnek a nemzetet nagyra tevő tudományról alkotott felfogására.³⁷) A mindig fontos közéleti szerepet betöltő író kezdte magát elemében érezni, a könyvkiadásban is majdan jövedelmező üzleti tevékenységet látva főbizományosi szerződést kötött a román Arlus Cartea Rusa (Bukarest) könyvkiadó vállalattal³⁸ a könyvkiadások összehangolásáról, könyvcserékről, a könyvek értékének alkalmanként papírral, sóval, tűzifával, ablaküveggel (!) való kompenzálásáról. Korábban a filmiparban üzletemberré edződött író patrónust is keresett a társaságnak egy részvénytársaság formájában: A Magyar–Szovjet Külforgalmi RT. intézné a társaság minden vállalkozását a könyvkiadástól a tangazdaságig, állandó támogatásban részesítene az MSZMT-t, amivel az megindulhatna a kormányzattól való pénzügyi függetlenedés útján. Zilahy levélben kérte Gyöngyösi János külügyminisztert, hogy a továbbiakban leiratait az RT címére, konkrétan Antos István vezérigazgatóhoz is juttassa el.³⁹

Háy Gyula főtítkári beszámolójában kiemeli, hogy a taglétszám ötszázról háromszáz-ezerre emelkedett: „Egy exkluzív társaságból tömegszervezetté alakultunk, olyan tömegszervezetté, amely joggal tarthat számot arra, hogy Magyarország társadalmi életében egy komoly faktort lássunk benne.” (Nem szabad elfelejteni, hogy egy kultúrákövetítő tömegszervezetről van szó, amely ugyanannak az elitnek a vezetése alatt maradt.) Már minden hatezredik tag Elnöki Tanács tag. (Korábban minden tizenkettedik tag volt tagja az ET-nek.) Mivel több kollektív szervezet is kérte az egyesületi tagságot, amit természetesen jóváhagytak, kiadták a jelszót, hogy a tagok ne csak kollektívában, hanem egyénileg is kérjék a tagfelvételt.

³⁵ Uo.

³⁶ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983. 54–58.

³⁷ A Magyar Encyclopaedia megalkotásának célja „az ifjúság hasznos, praktikus ismeretekkel történő felvértezése az oktatásban, mégpedig anyanyelvükön”. Kovács György: *Protestantizmus és kapitalizmus*. Szeged, 2011. 108–119.; Kovács György: *Apáczai és az erdélyi közgazdasági gondolkodás*. In: Péntek János (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány*. Budapest, 2004. 209–232.; Szent-Györgyi Albert: *Magyarország jövője a kultúrával áll, vagy bukik*. Új Magyarország, 2. évf. (1946. aug. 20.) 33. sz. 8.

³⁸ MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [33/1.] sz. dokumentum: Megállapodás és [28/1.] sz. dokumentum: Megállapodás

³⁹ MNL OL XIX-J-1-k Külügyminisztérium Szovjetunió 1945–64. sz. n. 26. d. Az MSZMT levele a külügyminiszternek. 1945. nov. 18.

Mecsnikov⁴⁰ száz éves jubileumára érmet adnak ki, amelyet minden évben odaítélnek egy olyan személynek, aki sokat tett a kultúrkapcsolatok építéséért. Megválasztják az érmet adományozó zsűri tagjait is: Zilahy Lajos, Keresztury Dezső, Gyöngyösi János, Aranyossi Pál (titkár) személyében. Tervezik a *Jövendő* című lap – aminek addig húsz száma jelent meg – saját kiadóval történő heti képeslappá fejlesztését. Mivel nincs jegyzőjük, megválasztják Szemerédy Oszvald fiatal orosz szaktudóst, egyetemi magántanárt jegyzőnek. A jegyző tagja az Elnöki Tanácsnak és az Intéző Bizottságnak is. A tagság növekedése miatt az Elnöki Tanácsot ki kellett egészíteni, tizenkét taggal bővítik a tanácsot, többek között bekerül Tildy Zoltánné, Rákosi Mátyásné, Vas Zoltánné, Keresztury Dezső, Bölöni György, Fogarassi Béla, Kovács Béla (mezőgazdasági miniszter), Tombor Jenő, Szalay Sándor.⁴¹ Ez az időszak a Zilahy Lajos vezette társaság működésének csúcspontja. Itt még úgy látszott, hogy „(...zengett bennem a hit:) hogy csinálunk itt még valamit” – ahogy Szabó Lőrinc írta, akit ekkor tájt mentett ki a rendőrség fogságából Zilahy Lajos és Illyés Gyula.⁴²

1946 tavaszára azonban már veszít lendületéből a lelkesedés. Saját tőke hiányában nehéz beindítani a zirci birtokot, a székházat még ekkorra sem sikerült berendezni, a társaság nagyon nehéz anyagi helyzetbe kerül: alkalmazottainak sem tudott fizetést folyósítani.⁴³ A korábbi 20 millió adópengős állami támogatás kevésnek bizonyult, annál is inkább, mivel többnyire visszamenőleg került átutalásra, és az infláció is kezdett elszabadulni. 1946 januárjától a társaság Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter felterjesztésére, minisztertanácsi jóváhagyással havi 300 millió adópengőt kapott⁴⁴ – július 5-i határozattal visszamenőleg! –, azzal a kikötéssel, hogy ebből 100-at személyi, 200-at dologi kiadásra fordíthatnak. Nehezményezték a személyi állomány növekedését, amire egyébként a tagság nagyarányú növekedése miatt volt szükség. Sőt, először miniszterelnöki kezdeményezésre le is vették a napirendről a támogatás kérdését, mert a „személyi adminisztráció túlhaladta a helyes mértéket”.⁴⁵ (Itt kell megjegyezni, hogy a vezetőség egyáltalán nem kapott honoráriumot.) A végül megítélt állami támogatás a kiadások körülbelül felére volt elég, ahogy ezt Zilahy és Háty Keresztury Dezsőhöz írt levele mutatja.⁴⁶ Elgondolkodtató, hogy ugyanezen időben az *Új Magyarország* című folyóirat (főszerkesztő: Boldizsár Iván)⁴⁷ június és július havi angol és orosz nyelvű számainak kiadására 2 milliárd 42 millió adópengőt szavazott meg a Minisztertanács.

⁴⁰ Ilja Iljics Mecsnikov (1845–1916) orosz biológus, aki 1908-ban Paul Ehrlichel közösen fiziológiai Nobel-díjat kapott immunológiai munkásságáért. Lásd http://hu.wikipedia.org/wiki/Ilja_Iljics_Mecsnikov letöltés dátuma 2014. jún. 24.

⁴¹ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [54/12.] sz. dokumentum f. 8.

⁴² Kabdebó Lóránt: *Zilahy Lajos és Szabó Lőrinc*. In: Bihari József (szerk.): *A lélek nem aludt ki. Tisztelgés Zilahy Lajos születésének századik évfordulóján*. Szentendre, 1991. 71–85.

⁴³ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [53/4.] sz. dokumentum: Az MSZMT 1946. április 24-én megtartott ET-értekezlete

⁴⁴ MNL OL XIX-A-83-a Minisztertanács (Testület) Jegyzőkönyvek és mellékleteik 123/[42] 37-1946. f. 116. A VKM előterjesztése az MSZMT részére 300 millió adópengő hitel folyósítására

⁴⁵ MNL OL XIX.-I-1-e Vallás- és Közoktatási Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya sz. n. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára levélben kéri Gyöngyösi János külügyminisztert, hogy járjon közben a támogatás elnyeréséért. A külügyminiszter ezt meg is tette, de azzal a kéréssel, hogy a felhasználás egyharmad része személyi, kétharmad része dologi kiadás legyen.

⁴⁶ MNL OL XIX-B-1-h, Belügyminisztérium Egyesületi Főosztály sz. n. 83. d.

⁴⁷ MNL OL XIX-A-83-a Minisztertanács (Testület) Jegyzőkönyvek és mellékleteik

Az 1946 nyarára tervezett kongresszusra Zilahy csak egy szerény ebéd és vacsora költségeire kért támogatást, amit ugyan megkapott 600 millió adópengős póthitel formájában, de csak igen későn, júliusban.⁴⁸ A kongresszus előirányzott költségtervezete ugyanakkor közel 5 milliárd pengő volt!⁴⁹

Ezenfelül a miniszterelnök, arra való tekintettel, hogy a MSZMT rendszeres államsegregyben részesül, 1946. évi május 31-i 4516. szám alatt kelt átiratában a Legfőbb Állami Számvevőszék vizsgálatát kérte. Az egyesületek évenkénti felülvizsgálata tovább nehezítette az amúgy is mindennapi működési gondokkal küzdő társaság helyzetét, hiszen az adminisztrációs terhek növekedését jelentette. Zilahy felteszi a kérdést a hamarosan köztársasági elnökké előlépő Tildy Zoltánnak, hogy szüksége van-e a magyar szellemi elitnek és Magyarországnak a társaság fenntartására. Tildy így válaszol: „...olyan fontos politikai érdekek fűződnek a magyar–szovjet barátság kérdéséhez, hogy a társaság fennállását a kormány mindenképpen biztosítani akarja.”⁵⁰

A szükös és kaotikus hétköznapok, az összeomlott gazdaság, a folyamatos pénzromlás, mind-mind a bizonytalanság érzetét erősítették a közvéleményben. A koalíciós időszak erkölcséről szólva a legszerencsésebb Bibó Istvánhoz nyúlni, aki már maga mögött tudhatta Európa legjobb választási törvényét, dolgozott a közigazgatás átalakításán, és ekkor írt tanulmányt a koalíciós korszak válságáról. „A központi baja azonban az egész koalíciónak [...] az, hogy nincs erkölce, e nélkül pedig koalíció tartósan lehetetlen. Nem is olyan fontos, miféle erkölcsi kódex az, fő az, hogy legyen. Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölce, lehet a megbízható üzletember erkölce – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivista erkölcsiség erkölce, csak az kell, hogy lehessen rá számítani. Vagy azt mondjuk egymásnak, hogy »számíthatsz reám, kérlek alássan« vagy azt mondjuk, hogy »ilyen és ilyen teljesítmények fejében ennyi meg ennyi százalékos engedményt adunk, s azt álljuk is«, vagy azt mondjuk, hogy »a nagy kollektív célért életünket és vérünket«, de vagy így vagy úgy valaminek kell lennie, ami a célratörés nyereségét enyhíti és a partnerek engedékenységét kalkulálható módon irányítja” – írja Bibó.⁵¹ Zilahy, az író-elnök karakterét ugyanúgy meghatározta a „számíthatsz rám kérlek szépen” attitűd, mint a megbízható üzletemberi magatartás. Az előbbi neveltetéséből, majd később főúri arisztokrata környezetéből eredt (Áfonya utcai villa Budán⁵²), ez utóbbi az új világ írásjelének nevezett film⁵³ és a körülötte kialakuló ipar ügyeiben való jártasságából fakadt, szép példák erre a kölcsönös előnyöket garantáló, gondossággal megkötött, fent említett társasági szerződések. Nem szabad azonban elhallgatni, hogy ez utóbbiak létrejöttében egyesek szerint Háy Gyula is fontos szerepet játszott.⁵⁴ (Itt kell megemlíteni, hogy a társaság irodalmi szakosztályának

⁴⁸ MNL OL XIX.-1-1-e VKM Külföldi kulturális kapcsolatok osztálya sz. n. 18. d.

⁴⁹ Adópengő és pengő arányáról, lásd: http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_ad%C3%B3peng%C5%91_woboldalt, letöltés dátuma: 2013. okt. 12.

⁵⁰ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1 d. [53/4.] sz. dokumentum: az MSZMT 1946. április 24-én megtartott ET-értekezlete

⁵¹ *A magyar demokrácia válsága. Bibó István munkái: centenáriumi sorozat 3.* (BIM) Budapest, 2011. 69.

⁵² Zilahy villája a József-hegyen diplomatak, írók, művészek gyakori találkozóhelye volt. 1942. szeptember 4-én az első Magyarországra hullott óriásbomba földig rombolta, erről tudósít a Híd szeptember 15-i számában *Ami a romok alatt és ami a romok felett van* címmel. A villa romjainak fényképét a New York Times is közölte. Lásd: Siklós: *Zilahy Lajos utolsó évei*, 65.

⁵³ Karcasai Kulcsár István: *Zilahy Lajos szerepe a magyar film történetében*. Filmtudományi Szemle, (1976) 5–32.

⁵⁴ *Így vélekedik Ligeti Lajos*. In: *Négy évtized: 40 éves az MSZBT*. Budapest, 1985. oldalszám nélkül.

vezetői Gergely Sándor és Kárpáti Aurél voltak, akik az ez idő tájt a – szintén Zilahy kezdeményezésére alakuló – Magyar Írók Szövetsége ügyvezető elnöki feladatait is ellátták.)

1946. nyár közepére tervezték az első kongresszus megtartását, ezért a felszaporodó teendőik miatt az elnökséget kibővítették egy főtítkárhelyetessel, Vozári Dezső személyében. A kilátások kedvezőnek látszottak. Az áprilisi elnöki ülésen részt vevő Gyöngyösi János külügyminiszter így válaszolt a külpolitikai helyzetet: a Szovjetunió nagy bizalmat táplál a Magyarországon létrehozott demokrácia iránt. A földreformmal a reakció gazdasági alapja eltűnt, az államosítási törekvéssel pedig reméli, hogy a munkásságot és parasztságot is sikerül bevonnai a hatalomba, „ebben a bizalmi légkörben a kulturális kapcsolatok is a lehető leggyorsabban mozgásba fognak jönni”.⁵⁵

Érdekes, hogy Szekfű Gyula moszkvai követ viszont ugyanebben az időben épp azt nehezményezte, hogy a külügyminisztérium rendre nem válaszol a kulturális kapcsolatokat továbblendítő szovjet kezdeményezésekre: nem tesznek javaslatot szovjet ösztöndíjasokra, nem küldik el magyar sakknagymesterek neveit stb.⁵⁶

Zilahy Lajos elnök és a társaság kapcsolatában azonban 1946 nyarára szembetűnő törés áll be. A június 16-i vezetőségi ülésen Zilahy írói teendőire hivatkozva bejelenti, hogy a továbbiakban nem szeretne elnökként az ügyvezetésben részt venni, még a székházban sem tud rendszeresen tartózkodni. Hasonlóan nyilatkozik a főtítkárnak Háry Gyula is, aki maga helyett a főtítkárhelyettest ajánlja.⁵⁷ Ha visszatekintünk Zilahy munkásságára, láthatjuk, egyszer már hivatkozott írói elfoglaltságára, mégpedig akkor, amikor felmondta szerkesztői munkaviszonyát Az Est Lapok Rt. Igazgatóságánál 1936-ban: „A lappal és a napi politikával adódó sokirányú fejlemény, azt az időmet is felemésztette, amelyet írói munkám számára tartogattam.[...] Mindezek azonban csak formai kérdések [...] Három ponton látok olyan eltávolodást köztem és a vállalat vezetősége között, amely szerintem áthidalhatatlan.” Ez a három pont a kapitalizmus kérdése, a német kérdés és a zsidó kérdés, amelyekben – fejtí ki – nem szólhat a független kritika hangján. Zilahy szerint a „vállalat legjobb szándéka mellett sincs abban a helyzetben, hogy ezen a három ponton teljes szólásszabadságot engedélyezzen neki”.⁵⁸ Úgy tűnik, ha Zilahy szólásszabadságát veszély fenyegette, mindig kéznél volt az írói elfoglaltságra való hivatkozás. De miért fenyegette a szólásszabadság megvonásának veszélye egy művelődési társaság vezetőjét? Ralph W. Moss könyvében idézi Szent-Györgyi Albertet, aki szerint a társaságot propagandacélra akarták felhasználni a kommunisták.⁵⁹

Milyen nyoma érhető tetten ennek a korabeli dokumentumokban?

⁵⁵ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [53/4.] sz. dokumentum: Az MSZMT 1946. április 24-én megtartott ET-értekezlete.

⁵⁶ MNL OL P 2148 2. tétel Az Országos Központban tartott értekezletek jegyzőkönyvei, jelentések, összesítések az MSZMT szervezet működéséről, határozatok, javaslatok, állásfoglalások társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekkel kapcsolatban stb. 2. d. sz. n. Magyar–szovjet kulturális kapcsolatok újabb előkészítése 1946. máj. 28. Aláírás: Szekfű Gyula

⁵⁷ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [57/2.] sz. dokumentum: Emlékeztető

⁵⁸ Zilahy Lajos levelezéséből. Közli: Budayné Mosonyi Klára. Irodalomtörténet, 61. évf. (1979) 2. sz. 393–404.

⁵⁹ Moss: *Free radical*, 175. „*Later politics entered into it and this society was used for propaganda purposes and then I dropped out.*” Erre hivatkozik Palló Gábor is a következő cikkében: *Szent-Györgyi Albert és a szovjet kapcsolat*. Magyar Tudomány, 100. évf. (1993) 10. sz. 1262–1272. 18. sz. jegyzet: „A szovjet részről örömmel fogadott társaságot azonban egy tisztviselő útján hamarosan ideológiai célra akarták felhasználni és ez elrettentette Szent-Györgyit és Zilahyt.” A vizsgált dokumentumok erre nézve nem tartalmaztak bizonyítékokat.

Az iratok megerősítik, hogy miben volt hajlandó kompromisszumra a vezetőség: „...feltétlenül ki akarják elégíteni a demokratikus pártoknak azt az igényét, hogy a társaság legfőbb vezetésében a négy vezető demokratikus párt képviselve legyen”. E célból az elnök mellett négytagú Elnöki Tanács alakul, melynek tagjai a következők lesznek: Ortutay Gyula (kiszgazda), Darvas József vagy Erdei Ferenc (parasztpárti), Bay Zoltán⁶⁰ vagy Fischer József (szociáldemokrata), Rusznyák István (kommunista). Zilahy mellett kitarított a vezetőség: „magunkévá tettük Zilahy Lajosnak azt a javaslatát”, hogy a társaság belső apparátusából állandó intéző bizottságot állítsunk fel a főtitkár és helyettese vezetésével a napi feladatok feletti döntésre.” Elfogadják Zilahy Lajosnak azt az indítványát”, hogy a szakosztályok élére – ha ez még nem történt meg – egy-egy megfelelő tekintélynek örvendő személyiséget títkárnak válasszanak, aki rendszeres munkát végez, és ezért rendszeres bért kap. Mindehhez alapszabály-módosításra volt szükség, ez ügyben a jogtanácsost, Palágyi doktort bízták meg az intézkedéssel.⁶¹ A fentiekből kitűnik, hogy Zilahy úgy gondolta, egy állandó intéző bizottság és egy szakmailag megbízható szakosztályi szervezet még ellensúlyozhatja a négypárti elnöki tanácsot. A további részletkérdéseket Szent-Györgyi professzornál beszélték meg. (Sajnos ez utóbbi megbeszélésről nem maradt fenn dokumentum.)

A következő, július 2-i elnöki tanácsi ülésen erre már nem volt lehetőség. Az ülésen részt vett Gyöngyösi János külügyminiszter és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettes is. Főként a nemrég ET-taggá választott Szalay Sándor, valamint Révai József és Szakasits Árpád vitték a szót. Javaslatauk lényege az volt, hogy mivel a vezetőség igen tekintélyes emberekből áll, akik egyben nagyon elfoglaltak, szükség van egy ügyvezető elnökségre, amely „dolgozik”. A feladatra háromtagú jelölőbizottságot alakítottak: Gyöngyösi János, Fischer József és Révai József részvételével. Szakasits mondja ki ez alkalommal Zilahyék eltávolodásának igazi okát: „...sem Zilahytól sem Háytól nem kívánható, hogy propagandát csináljanak. Azt hiszem, hogy könnyen lehetne a tagok számát felemelni pl. 1 millióról, 1½ millióra, egy kis propaganda mellett, ha a szálak kivezetnének különböző munkásszervezetekhez, kiszgazda pártszervezetekhez.” Az ügyvezetőknek nem nagytekintélyű embereknek kell lenniük, hanem súlyos, értékes, „dolgozó” embereknek. Döntöttek az elnök mellett működő négy társelnöki pozíció létrehozásáról, akik közül egy társelnök fizetésért dolgozó ügyvezető elnök lenne, valamint három új alelnöki tisztségről is szavaztak. Ez a testület lesz a társaság irányító testülete, lényegében átveszi az Elnöki Tanács szerepét, melyet ezentúl választmányoknak neveznek. Az ülésen részt vett Barulin követségi tanácsos is, akinek értetlenkedő megjegyzése sokat elárul: „...nincsen szükség az egész vezetőség újra való választására. Véleménye szerint még formailag sem szükséges az egész vezetőség megválasztása.”⁶² A vezetés szervezeti átalakítása tehát nagy valószínűséggel nem szovjet kezdeményezésre történt, hanem belső, politikai – amint látható – leginkább kommunista (Révai József) nyomásra. Előkerült további dokumentum is, amely az MKP-nak nem a társaság iránti jóindulatáról tanúskodik. Egy bizonyos Jakab Dezsónét próbált megvesztegetni egy hónappal korábban az MKP II. kerületi titkára: garzonlakását és tetőzetét „rohammunkásokkal” felújítják és jó karban tartják, ha nem lép szolgálati viszonyba az MSZMT-vel. (Az asszony

⁶⁰ Bay Zoltán Szent-Györgyihez hasonlóan nem volt párttag, csak szimpatizált a vezetése alatt működő Tungsram szociáldemokrataival. Lásd: Bay Zoltán: *Az élet erősebb*. Debrecen–Budapest, 1990. passim.

⁶¹ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [57/2.] sz. dokumentum: Emlékeztető

⁶² MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. [52/6.] sz. dokumentum: Jegyzőkönyv

ugyanis villaházának helyiségeit szolgálati viszonyért cserében használatba adta a társaságnak.)⁶³

Történeti kutatások már felderítették, korszakolták, elemezték az 1944 és 1948 közötti eseményeket, a megindult hatalmi harcot.⁶⁴ Az általam felvázolt levéltári kutatások ugyanazt a tendenciát látszanak alátámasztani. A kommunista párt csendes pozícióépítése a társaságban is végbement már egy év alatt. A vezetőségben kezdettől fogva jelen volt a baloldal, de nem olyan erőteljes kommunista befolyással, mint 1946 nyarára. Felvetődik a kérdés, hogy miért épp az 1946. július 7-re tervezett I. kongresszus előtt kellett kilátásba helyezni az egész vezérkar leváltását, s miért nem ért rá az a kongresszus utánra, például őszre. A kongresszus felkínálta a pozíciószerezés, a kapcsolatok kiépítésének, a Szovjetunióba való kiutazásnak a lehetőségét. A kongresszuson Barulin követségi tanácsos kiemelte és megköszönte Szent-Györgyi Albert, Zilahy Lajos és Háty Gyula áldozatos munkáját.⁶⁵ Még Zilahy elnökkölt, de a kongresszus megválasztotta Rusznyák Istvánt (MKP) új elnöknek. Természettudóst választottak, amiben feltehetőleg Szent-Györgyi hatása érvényesült. Sajnos a kongresszus dokumentumai hiányosan maradtak fenn, és a választásról nem áll rendelkezésre dokumentum.

Önkéntelenül is adódik – az időbeli egybeesés folytán – a párhuzam az első írókongresszussal. 1946. június 27–28-án Debrecenben Lukács György elnökkölt és határozta meg az ideológiai irányt,⁶⁶ míg a MSZMT ET ülésén Révai József és társai gondoskodtak a kommunista befolyás megfelelő mértékű érvényesüléséről.

A kongresszus utáni, 1946. augusztusi elnöki választmányi ülés még további tényezőre is fényt derít. Augusztusban túljutva az évszázad legnagyobb inflációján, az új pénz, a forint bevezetésének kezdetén a téma a társaság további finanszírozásának kérdése volt. Zilahy már nagyon pontosan fogalmaz: „Nyíltan ki kellene mondani, hogy az MSZMT egy propagandaszervezet, ez annál is inkább, mert a világ kultúrájának kimondottan egy darabját szolgálja, mely rendkívül fontos politikai szempontokkal van átszűrve, s minthogy propagandaszervezet nem állhat meg a saját lábán, mert végső fokon fontos állami célokat szolgál, úgyhogy elsősorban az állam feladata a társaság fenntartása.”⁶⁷ Farkas Ferenc javaslata ellen, mely szerint minden dolgozó béréből vonjanak le 1 fillért a társaság támogatására, Zilahy így tiltakozik: „...az a társadalom, amelyből a társaság táplálkozni akar, rendkívül le van gyöngyölve, és a közeljövőben kevés reményt nyújt arra, hogy a társaságot komoly erővel támogatni tudja. Azon kívül számolni kell azzal, hogy [...] egy ún. szovjetellenes hangulat van hazánkban.” Ez pedig – folytatja – tovább fog növekedni, ha a Szovjetunió a béketárgyalások során a románok és csehek túlzott igényeit fogja pártfogolni Magyarországgal szemben.⁶⁸ Fontosnak tartotta erre tekintettel lenni, ha a társaságot kizárólag a társadalom támogatására akarják építeni. Farkas Ferenc ezután adó formájában szerette volna a dolgo-

⁶³ MNL OL P 2148 16. tétel 30. d. [29/1] és [23/1] sz. dokumentumok, az ajánlatot az MKP II. kerületi szervezetéből Kiss Sándor tette.

⁶⁴ Zalai: *Volt egyszer egy médiaháború*, 66–74.; Vass Henrik – Zalai K. László: *Tájékoztató és hatalmi harc 1944–1948*. Múltunk, 38. évf. (1993) 2–3. sz. 202–218.

⁶⁵ MNL OL P 2148 1. tétel Jegyzőkönyvek 1. d. sz. n.

⁶⁶ Béládi Miklós et al. (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975. 1. köt. Irodalmi élet és irodalomkritika*. Budapest, 1981. 107–110.

⁶⁷ MNL OL P 2148.16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [51/5.] sz. dokumentum

⁶⁸ A második világháború utáni határrendezések ügyében lásd: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005. 297–305.

zókra kivetni a tagdíjat, Zilahy ez ellen is határozottan tiltakozott. Szóba került még mozi-filmek bevétele, bélyegsorozat kibocsátása mint lehetséges bevételi forrás, de ezek mind Zilahyék által már kipróbált, de hatástalannak bizonyult eszközök voltak. Végül Zilahy javaslatát fogadták el: a közös kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok bizonyos százalékát fordítsák kulturális célra, és így finanszírozzák a társaságot.

A továbbiakban Zilahy és Szent-Györgyi is tagja maradt a társaságnak, Zilahy elnöként, Szent-Györgyi díszelnökként. Valószínűleg túl kockázatos lett volna és teljes konfrontációt eredményezett volna a kilépés. Erre utal az is, ahogy az országot elhagyták, Szent-Györgyi nyaralni indult Svájcba 1947 nyarán, Zilahy pedig ugyanezen év őszén egy filmfelvétel kapcsán utazott Mexikóba, de előtte nyilatkozatot adott a *Színház* című újságnak, hogy nem szándékozik kivándorolni.⁶⁹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a társaság létrejöttében az emberi hála és őszinte barátság mellett az a reális helyzetértékelés dominált, hogy a faszizmus pusztítása után csak a megbékélésre van lehetőség. A két nemzet kulturális értékeinek kölcsönös megismerése a nemzetek közötti megbékélés útját egyengette. Ezen küldetésnek a társaság a nehéz körülmények ellenére is minden igyekezetével eleget tudott tenni. A társaság története azonban magán viselte a kor minden nehézségét, ellentmondását, problémáját. Zilahy Lajosnak mint a társaság elnökének emberi, írói magatartása a háború után sem változott: ugyanazon humanitás és népért, nemzetért érzett felelősség hatotta át, mint a Horthy-korszakban. Mint író és mint közéleti ember a szólásszabadság kérdésében is hű maradt régi elveihez, még ha ezt nyíltan közzétenni akkor már nem is volt tanácsos.

1947. augusztus 2-án Szent-Györgyi Albert, a következő hónapban Zilahy Lajos is elhagyta az országot. Az eredeti vezetésétől már 1946 nyarán megfosztott társaság – művelődésközvetítő szerepét háttérbe szorítva – rövid idő alatt szovjet propagandaszervezetté alakult. Ennek megfelelően vezetőségében is a képzett kommunistáknak jutott meghatározó szerep.

FÜGGELÉK

Ajándékok a Szovjetunióba 1945-ben és 1948-ban

avagy „*Si duo idem faciunt, saepe non est idem*”

A régi latin mondás szerint, ha ketten csinálják ugyanazt, a végeredmény gyakran nem ugyanaz. A következőkben a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság két hasonló ajándékozási gesztusa kerül összehasonlításra, tehát az ajándékozó látszólag ugyanaz a társaság, de a végeredményt tekintve mintha nem ugyanazon testületről lenne szó. A különbség oka az eltelt időben rejlik, közel három év választja el ugyanis a két ajándékozást egymástól, amely idő alatt a dokumentumok tanúsága szerint a társaság személyi összetételében és célkitűzéseit illetően is alapvetően megváltozott.

Mindig érdekes lehet hétköznapi dolgokkal érzékeltetni egy kor arculatát, sajátos atmoszféráját. Ilyen hétköznapi dolog az ajándékozás, amelynek különös jelentősége van akkor, ha népek, nemzetek képviselői ajándékozzák meg egymást. A nemzetközi diplomáciában manapság komoly protokoll írja elő az ajándékozás szabályait, hivatalos ajándék kulturális termékeken kívül (könyv, CD stb.) csak zsűrizett népművészeti vagy iparművészeti

⁶⁹ Zilahy Lajos: *Nem vándorolok ki*. Írta: Garai Tamás. Színház, 1947. szeptember 9-től 15-ig, 3. évfolyam 37. sz. oldalszám nélkül. A légkört érzékelteti Zilahy megjegyzése: nem szívesen nyilatkozik, mert szavait „kifogatják, félremagyarázzák”. Az ilyen „orvtámadásokkal” szemben tehetetlen.

termék lehet, porcelánból csak Herendi vagy Zsolnay jöhet szóba.⁷⁰ Nem volt ez sokkal másképp a Horthy-korszakban sem, amelynek szokásait az 1945 utáni szellemi elit is követhette.

Eszerint járt el az éppen hogy csak megalakult Magyar–Szovjet Művelődési Társaság⁷¹ is, amikor 1945 júniusában szovjet meghívásra az orosz akadémia megalapításának 220. évfordulójára Moszkvába és Leningrádba induló egyetemi tanári küldöttséget ajándékokkal látta el. A küldöttség tagjai voltak: Szent-Györgyi Albert, Sántha Kálmán, Szekfű Gyula, Marton Géza és Domanovszky Sándor egyetemi nyilvános rendes tanárok.⁷² Egyfajta tudós-világtalálkozó⁷³ volt ez, a második világháború után a maga nemében az első, amelyre a magyar tudósok is meghívást kaptak, „*annak dacára, hogy a kongresszus szervezése idején még magyar csapatok harcoltak az oroszok ellen*”. Ahogy ezt Szent-Györgyi hangsúlyozta 1945. július 29-i közös beszámoló ülésükön.⁷⁴

Az ajándékokról egy a társaság által a külügyminisztériumnak írt jelentés tesz említést, amelyben a minisztériumtól kapott anyagi támogatással számol el részletes felsorolás keretében a társaság.⁷⁵

„Moszkvába való elküldésre a Képzőművészek Szabad Szervezete által rendezett első Szabad Kiállításon képeket és szobrokat vásároltunk és pedig:

Beck András: Papucshúzó szobra	8 000 pengő
Goldmann György: Női fej szobra	15 000 pengő
Kmetty János: Dombok című képe	12 000 pengő
Kondor György: Zugló című képe	5 000 pengő
Beck Ö. Fülöp: Budapest plakettje	2 500 pengő
Összesen:	42 500 pengő”

Az ajándékok összeállítója főtítkári funkciójából adódóan nagy valószínűséggel Háy Gyula lehetett, de a vele barátságban álló Zilahy Lajos elnök és Ligeti Lajos alelnök is tud-

⁷⁰ Lásd: http://5mp.eu/fajlok2/jegyzet/dipl_prot_egyesített_www.5mp.eu_.pdf. Letöltés ideje: 2013. október 23.

⁷¹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium VIII. ügyosztályának belső jelentése a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló üléséről. In: Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948); (Források a magyar népi demokrácia történetéhez 8.) 186–189. A fentiekén kívül lásd még: MNL OL XIX-B-1-h Belügyminisztérium Egyesületi Főosztály sz. n. 83. d. Jegyzőkönyv felvétel Budapest 1945. június 9-én a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló közgyűléséről.

⁷² Teleki Géza vallás és közoktatásügyi miniszter levele a külügyminiszterhez, in: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből*, 183. Szent-Györgyi már június elejétől a Szovjetunióban tartózkodott.

⁷³ Szent-Györgyi Szovjetunióbeli utazásait dolgozza fel Tasiné Csúcs Ildikó: *Szent-Györgyi Albert tudományentő tevékenysége és annak gyökerei hazánkban, 1945 után*. In: Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége. Szeged, 2014. (Szegedi Egyetemi Tudástár sorozat 1. kötet) 217–232.

⁷⁴ Domanovszky Sándor, Marton Géza Sántha Kálmán, Szekfű Gyula, Szent-Györgyi Albert professzorok beszámolója moszkvai útjukról. In: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből*, 184–185.

⁷⁵ Jelentés MNL OL P 2148 16. tétel Az MSZT tevékenységével kapcsolatos pénzügyi, gazdasági stb. ügyek 30. d. [47/6.] sz. dokumentum: Ebben a pénzügyminisztériumtól kapott 5 300 000 pengővel számol el a társaság 1945 augusztusában.

hatott a dolgról. A társaság díszelnöke, Szent-Györgyi Albert már június elejétől a Szovjetunióban tartózkodott, őt követhették június 15-től a többiek mint a háború utáni első jelentős kapcsolatfelvétel résztvevői.⁷⁶

A következő ajándékozásra 1948 tavaszán került sor, a már elsősorban propaganda-szervezeté vált MSZMT Sztálin generalisszimusz számára küldött ajándékot a Szovjetunió fennállásának 30. évfordulója alkalmából.

Az ajándékokat az alábbi levél kísérte.

„[194]8. február 18.

Horváth Imre követségi tanácsos úrnak
Budapest
Andrássy út 8.

Kedves Barátom!

A ma Moszkvába induló kormányküldöttség vonatjára raktuk fel a magyar dolgozók ajándékait Sztálin generalisszimusznak és a szovjet közélet több képviselőjének. Ezeket az ajándékokat a Szovjetunió harmincéves jubileuma alkalmából nyújtották át a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak azzal a kéréssel, hogy juttassák el Moszkvába. A kormányküldöttség utazását használjuk fel erre és nagyon kérem Szekfű követ urat és Téged, hogy beszéljék meg az átadás módozatait a külügyminisztériummal és a VOKSZ-szal.⁷⁷ Az ajándékok jegyzékét mellékelem, és kívánatosnak tartom, hogy a ládák felbontásánál a VOKSZ képviselője is jelen legyen.

Őszinte üdvözlettel

és

nagyrabecsüléssel
Dr. Szántó Rezső⁷⁸
főtitkár”

Majd az ajándékok listája következik:

„Jegyzék

A Szovjetunióba küldött ajándékokról

I. LÁDA

- 1 db petróleumfűző
- 2 db gumibaba állvánnyal
- 1 db dombormű fakerettel
- 1. db dombormű márványlapon

⁷⁶ *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből.* 183.

⁷⁷ VOKSZ. Vszeszojuznoe obszsesztvo kulturnoj szvázi, azaz a Kulturális Kapcsolatok Összszövetségi Egyesülete.

⁷⁸ Szántó Rezső (1892–1970) munkásszarmazású jogász, újságíró, a KMP alapító tagja. A Tanácsköztársaság idején hadtestparancsnok, elítélése után a Szovjetunióban lesz munkás, később őrnagyként vesz részt a spanyol polgárháborúban. 1945 után az MKP moszkvai képviselője, és a magyarok hazatelepítését intézi. Ezután az MSZMT főtitkára és főszerkesztő (Tartós békéért, népi demokráciáért c. hetilap). Lásd: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14510.htm> Letöltés dátuma: 2014. október 9.

- 1 db boroshordó faragott állvánnyal
- 1 db távirógép
- 1 db női-akt szobor
- 1 db bronz sasmadár
- 1 db bőr aktatáska
- 1 db bakelit telefonkészülék
- 1 db bronz dohányzókészlet
- 1 db bronz női szobor
- 1 db selyem magyar nemzeti zászló
- 3 db terítő
- 1 csomag gyertya
- 1 csomag piperecikk
- 1 csomag mosószer

II. LÁDA

- 1 db hímzett párna
- 3 db baba
- 4 doboz gyümölcskonzerv
- 1 db kézzel festett sál

III. LÁDA

- 1 db üveg gyümölcsös tál
- 4 üveg pálinka és likőr
- 1 db porcelán kulacs
- 1 db kézzel festett díszkorsó
- 1 üveg ugorka

IV. LÁDA

- 1 db bronz rózsa márványlapon
- 1 db facigaretta-tartó
- 1 db kürt dobozban
- 1 db miniatűr fúrógép dobozban
- 1 db levélnehezék
- 1 db levélnehezék lakattal, márványlapon

V. LÁDA

- 1 db olajfestmény

VI. LÁDA

- 1 db miniatűrtraktor

VII. LÁDA

- 1 db bronz földgömb szoborral
- 1 db kézzel festett selyemkendő

VIII. LÁDA

1 db hamutartó fém és gyöngyházkagyló művirágokkal

IX., X., XI. XII. LÁDA

egyenként 50 kg W. M.⁷⁹ konzerv tartalommal.”

A fenti ajándékok jól reprezentálják a társaság kommunista propagandaterjesztő szerepét. A dolgozó nép körében felmagasztosított Sztálin elvtárs számára a nép fiai saját életük féltett apróságait vagy alapvető szükségleti cikkeit küldték el a legfelső vezető iránti szeretük kifejezéséeként. Ebből adódóan óriási mennyiségű – 12 láda – ’ajándéktárgy’ gyűlt össze többnyire értéktelen holmiból. Így válhat ez a többnyire a diplomáciai protokollhoz tartozó gesztus, az ajándékozás is a totális diktatúrák kulturális hanyatlásának kifejezőjévé.

⁷⁹ Weis Manfred konzerv.

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Interpretáció és történetiség

Az interpretáció bővületének a történetisége

Az alábbiakban mindenekelőtt az interpretáció irodalomelmélet által motivált történetfilozófiai afférről lesz szó. Arról az afférről, amely mindazonáltal csupán egy aspektusa annak a nagyobb léptékű elköteleződésnek, amely az interpretációt és a tudás megannyi területét egymáshoz láncolta a közelmúltban. Az elmúlt bő fél évszázad során antropológusok, szociológusok, az irodalom és a történetírás teoretikusai, de egyes nyelvfilozófusok és tudományfilozófusok is úgy érezték, hogy az interpretáció képében valami megkerülhetetlenre és lényegire bukkantak. Ami nem azt jelenti, hogy az interpretáció – akárcsak a legtagabb értelemben vett hermeneutikai gyakorlatként – ne lett volna dominánsan jelen korábban is, hanem azt, hogy az említett időszakban mintegy mindent áthatóságra tört.¹

Ez a törekvés mutatkozott meg legalábbis a jelölők derridai játékában,² Rorty ehhez részben kapcsolódó, a filozófiát irodalomként értelmező programjában,³ és ennek a mindent áthatóságnak adta a talán legtalálhatóbb intézményi kifejezését Stanley Fish, mondván, „akár tetszik, akár nem, az interpretáció az egyetlen játék a városban”.⁴ Ez a törekvés jellemezte továbbá az elmúlt fél évszázad Hayden White által motivált narratív történetfilozófiáját (amiről hamarosan bővebben is szó lesz),⁵ és ez fűtötte mindazon történetfilozófiai és

¹ Vö. Gumbrecht, Hans Ulrich: *A jelenlét előállítás. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest, 2010. 11. Gumbrecht a fentihez hasonló kiindulópontból az interpretáció kizárólagosságának ellenszereként a „jelenlét” fogalmát javasolja lényegében a humántudományok egésze számára, amire a későbbiekben még visszatérek.

² Derrida, Jacques: *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában*. Helikon, 40. évf. (1994) 1–2. sz. 21–35.

³ Rorty, Richard: *Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida*. New Literary History, Vol. 10. (1978) No. 1. 141–160. Rorty irodalmi programjának átfogóbb értelmezéséhez lásd: Golden Dániel: *A filozófia mint irodalom – Richard Rorty terápiás javaslata*. Világosság, 48. évf. (2007) 6. sz. 33–38.

⁴ Fish, Stanley: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, MA – London, 1980. 355.

⁵ A klasszikus természetesen White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. Magyarul lásd a könyv előszavát, White, Hayden: *A történelem poétikája*. Aetas, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164. White-ről lásd: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *Hayden White „hasznáról és káráról”*. Narratológiai kihívás a történetírásban. Aetas, 16. évf. (2001) 1. sz. 116–133. Az itt és a későbbiekben White és a történeti interpretáció kérdése kapcsán felmerülő nézetek tágabb bemutatásához és történetéhez lásd egyfelől: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003. 413–442.; másfelől pedig: Gyáni Gábor: *A történetírás fogalmi alapjairól*. Tény, magyará-

történetelméleti vizsgálódásokat, amelyek idővel szárba szökkennek: ez villant fel Frank Ankersmit szerényebb korai megfogalmazásában, miszerint „a történeti vita – legtipikusabb formájában – nem a múlt ténybeli aspektusairól szól, hanem a múlt interpretációról”,⁶ és ez bomlott ki Keith Jenkins harsányabb és lényegre törőbb szavaiban arról, hogy a múlt a történészek textuális és konstruktív eljárásainak eredményeként nem rendelkezik semmiféle „függetlenséggel ahhoz, hogy ellenállhasson [a történészek] értelmezői akarátának”.⁷ Végül, ezen későbbi fejlemények felől visszatekintve akár amellett is lehetne érvelni némi tudatos anakronizmussal, hogy az interpretáció mindent áthatósága derengett fel már az analitikus történetfilozófia azon elképzelésében is, amely szerint a történeti narratívák nem magukra az eseményekre referálnak, hanem csupán adott leírás alatt álló eseményekre.⁸

Az interpretáció bővölete, azt gondolom, számtalan értékes meglátáshoz vezetett mind a történetfilozófia, mind általában véve a humán tudományok területén. Az első viták felhangolása óta azonban az interpretáció mindent áthatóságának az autoritásellenessége egyetemi kurzusok intézményesült kánonjává nemesülve maga is autoritássá vált. Attól a pillanattól kezdve pedig, amelyben megszületik a felismerés, hogy az interpretáció szövete mindenre ráfeszülni látszik, hogy az interpretáció bővölete általánossá és magától értetődővé vált, az interpretációt illető vizsgálódások feladata már nem lehet egyéb, mint ennek a magától értetődőségnek, az interpretáció bővületének és mindenhatóságának a megkérdőjelezése. A kérdésnek ezért manapság már inkább arra kell irányulnia, hogy hogyan lehetne valamiképp, ha nem is szétszaggatni, de legalábbis felfejteni az interpretáció mindenre ráfeszülő szövetét. A „Hogyan?” kérdésre adott választ persze illendő volna megelőznie egy másik, a „Miért is volna szükség az interpretáció szövetének a felfejtésére?” kérdésre adott válasznak. Az alábbiakban ezért elsőként ez utóbbi megválaszolására teszek kísérletet, és csak ezt követően térek ki a „Hogyan?” kérdésre, miközben magukat a kérdéseket az interpretációt a történetiséghez fűző sokrétű viszony egyes aspektusainak a felmutatásán keresztül próbálom megközelíteni.

Interpretáció és történetiség kapcsolatának a leginkább kézenfekvőnek tűnő aspektusa – amire az előző két bekezdés, ha mégoly esetlenül, de többször is utalt – az interpretáció bővületének a történetisége. Az interpretáció bővületének tengernyi, egymással gyakorta nem is érintkező formáit legalább egy dolog biztosan összefogja: egytől egyig egy adott kor és kulturális környezet termékei. Legyen szó akár a Hans-Georg Gadamer és Emilio Betti közötti vitáról hermeneutikai körökben,⁹ az Umberto Eco – Richard Rorty vitáról,¹⁰ Fish

zat, elbeszélés. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 11–57.

⁶ Ankersmit, Frank: *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983. 205.

⁷ Jenkins, Keith: *Why History? Ethics and Postmodernity*. London – New York, 1999. 2.

⁸ Vö. Mink, Louis O.: *A narratív forma mint kognitív eszköz*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 113–132.; egy korábbi verzióban lásd: Danto, Arthur C.: *Narration and Knowledge: Including the Integral Text of Analytical Philosophy of History*. New York, 1985. 112–181., 201–232. (Mink szövege 1978-ban, Danto könyvének az első kiadása – *Analytical Philosophy of History* címen, a később hozzáfűzött fejezetek nélkül – 1965-ben látott napvilágot.)

⁹ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest, 2003.; Betti, Emilio: *A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana*. Athenaeum, I. kötet, 2. füzet (Olasz filozófiai hermeneutika), Budapest, 1992. 3–52.

korábban említett nézetéről, vagy akár a narratív történetfilozófia Hayden White munkásságában tetőző interpretációt illető vizsgálódásairól, a huszonegyedik század második évtizedének a közepén bármelyikkel kapcsolatban joggal érezhetjük, hogy nem feltétlenül a mi eszméink fűtik őket. Ez persze nem jelenti azt, hogy semmi használhatót nem tartalmaznak számunkra; inkább csupán annyit jelent, hogy kánonokba illetve klasszikusokká emeltük őket. Márpedig a klasszikusokat nem annyira releváns vitapartnereknek tekintjük a mai kérdéseink és problémáink kapcsán, mint inkább inspiráló és továbbgondolásra méltó vagy éppen meghaladni kívánt gondolatok megfogalmazóinak.

Kétségtelen, hogy ez így meglehetősen nagyvonalú cselekményesítése az interpretáció iránti lelkesedés történetiségének, ám ez a történetiség nem önmagában állva tesz szert jelentőségre, hanem az interpretáció és a történetiség kapcsolatának második aspektusát illetően. Ez az aspektus nem egyéb, mint az interpretáció történetiségre alapozottsága, abban az értelemben, hogy a világ dolgai azon feltételezés alapján eshetnek az interpretáció hatálya alá, hogy nélkülöznek bármiféle esszenciát, szubsztanciát és/vagy természetet. Inherens természet híján a világ dolgai lényegében azok, aminek az interpretáció fényében látszanak, vagy, sarkosabban fogalmazva, a világ dolgai az interpretáció termékei. Minthogy az interpretációkról tudjuk, hogy folyamatosan változnak, ha ezek változnak, akkor maguk a világ dolgai változnak, amelyeknek eszerint természetük helyett csupán történetük van.

Mármost, ebből a premisszából egyenesen következik magának az interpretáció bővületének a történetisége: ha az interpretáció előretörése valamiképp az interpretáció hatálya alá eső dolgok történetiségének a tételezésére épül, akkor semmi meglepő sem lehet abban, hogy maga az interpretáció előretörése is történeti jelenség, ami ugyanúgy az interpretáció hatálya alá esik. Az interpretáció bővületéből való kitérés feladatát így – paradox módon – a történetiségre alapozottsága révén maga az interpretáció jelöli ki. Az interpretáció történetiségre alapozottsága mindenesetre valamelyest le is szűkíti az interpretációval való vesződések fent említett igen tág körét. Annyiban legalábbis, amennyiben az analitikus nyelvfilozófia ezen a ponton kiszáll. Bár kimutatható, hogy rendelkezik egy sajátos, szűkre szabott történetiség-felfogással,¹¹ az analitikus nyelvfilozófiát mintha érintetlenül hagyta volna a történetiség azon tágabb dimenziója, amely az irodalomelméletet összeköti Rorty pragmatizmusával vagy éppen White narratív történetfilozófiájával.¹²

¹⁰ Collini, Stefan (szerk.): *Interpretation and Overinterpretation*. Cambridge, 1992. 23–108., 139–151.

¹¹ Kállay, Géza: *At T-time, the Inchoative Nick of Time, and „Statements about the Past”*. *Time and History in the Analytic Philosophy of Language*. Journal of the Philosophy of History, vol. 5. (2011) No. 3. 322–351.

¹² Az analitikus nyelvfilozófia szcientizmusa, valamint az, hogy az egyedi állításokat tekintette a tudás modelljének, lényegében eleve ellehetetlenítette a történetiség bevonását. Collingwood a filozófia és a történetiség szintetizálására törekedve már idejekorán felismerte a problémát (lásd: Collingwood, R. G.: *An Autobiography*. Oxford, 1978 [1939]. 26., 29–43.). Bár a collingwoodi kérdés-válasz logikára épülő történeti tudáseméletet (a cambridge-i eszmetörténészek lelkesedése ellenére) a későbbi történetfilozófiák jobbra mellőzték, ez utóbbiak is többnyire a Collingwood által kárhözott szcientizmust és az egyedi állítások favorizálását tekintik az analitikus nyelvfilozófia legfőbb korlátainak (vö. Ankersmit, Frank – Bevir, Mark – Roth, Paul – Tucker, Aviezer – Wylie, Alison: *The Philosophy of History: An Agenda*. Journal of the Philosophy of History, vol. 1. (2007) No. 1. 3.). Mindezek fényében nem csoda, hogy a rövid életű analitikus történetfilozófiát – ami a tudományfilozófiai figyelem Hemplről Kuhnra terelődésével egyébként is talaját veszítette – egy inkább az irodalomelméletből és a különböző posztstrukturalista és kritikai elméletekből ihlet merítő, a történeti reprezentációk egészére fókuszáló történetfilozófia könnyedén pályán kívülre

A történetfilozófia említésével mindenestre át is kötnék az interpretáció és történetiség kapcsolatának harmadik olyan aspektusára, amelyet érinteni szeretnék, a történeti interpretációra. Arra a történeti interpretációra, amely bizonyos tekintetben elválaszthatatlan az interpretáció történetiségre alapozottságától. A történeti interpretáció ugyanis nem tűnik egyébnek, mint a történetiségre alapozott interpretáció hazatérésének abban az értelemben, hogy a történetiséget saját szülőhelyére, a történetírásra vonatkoztatja.

Ennek az egyelőre szándékoltan homályos utalásnak a kibontása a jelen esszé egyik legfőbb feladata, amelynek során a következőképp fogok haladni. Első és második lépésként interpretáció és történetiség kapcsolatának két utóbbi aspektusát, a történetiségre alapozott interpretációt és a történeti interpretációt próbálom röviden felvázolni; az előbbit Fish értelmezői közösségekről alkotott elmélete, az utóbbit pedig White *Historical Interpretation* című, eredetileg 1973-ban a *New Literary History* folyóiratban megjelent írása kapcsán. Csak ezek után kerülhet szóba a Fish és White elméletében egyaránt felmerülő megkerülhetetlen problematika, amelynek ismét a történetiséghez lesz köze, ezúttal abban az értelemben, hogy Fish és White egyaránt képtelenek számot adni arról, amit egyébként előfeltételeznek: az interpretációk változásáról. Interpretáció és történetiség kapcsolatának ezen aspektusa, amit az önmagába zárt interpretáció történetietlenségének fogok nevezni, egyszersmind választ is ad a korábban már említett „Miért is volna szükség az interpretáció szövevének a felfejtésére?” kérdésre. A válasz pedig így hangzik: pontosan azért, hogy képek legyünk számot adni az interpretációk változásáról. Végül, befejezésképp igyekszem röviden utalni egy lehetséges válaszkísérletre azzal kapcsolatban, hogy miképp is lehetne felfejteni ezt a szöveget.

A történetiségre alapozott interpretáció

Az interpretáció mindent áthatóságát hirdető elméletek egyszersmind többnyire konstruktivista elméletek is, a történetiségre alapozottságuk pedig konstruktivista momentumaikban táru fel. Az alighanem sokak számára ismerős gondolatmenetük nagy általánosságban három lépcsőben építkezik, a következőképp. Attól függően, hogy mit tekintenek az interpretáció hatálya alá eső dolognak, (1) azt állítják, hogy annak az interpretációja nem horgonyozható le semmiben és főképp nem olyasvalamiben, amit az adott dolog kapcsán mintegy magától értetődőnek vélnénk. Az irodalmi művek értelmezése ekképp nem horgonyozható le a szerzői szándékban, ahogy a történeti interpretációk nem horgonyozhatók le történeti tényekben. Mi több, (2) amit szerzői szándéknak vagy történeti ténynek nevezünk, azt ezek az interpretációk hozzák létre és alkotják meg, ezek konstruálják, ahogy magát az interpretáció tárgyát is. Pontosabban szólva, mi, hús-vér értelmezők hozzuk őket létre interpretatív stratégiáink által, amelyek mindazonáltal (3) korántsem önkényesek. Bár a megalkotható, potenciálisan végtelen interpretációk versengésében elveszik a megfellebbezhetetlen kritérium, amely alapján különbséget lehetne tenni érvényes és érvénytelen, helyes és helytelen vagy – azok számára, akik az igazságot az interpretáció kapcsán is központi fogalomnak tekintik – igaz és hamis interpretáció között, az interpretatív stratégiák egy többé-kevésbé közös társadalmi–kulturális háttérkészlet képezte mintázathoz igazodnak, amivel *eleve* rendelkezünk.

Ez a társadalmi–kulturális háttérkészlet White narratív történetfilozófiája esetében – ahogyan arról a következő alfejezetben szó lesz – a nyelvi trópusokra vezethető vissza, míg

szorította. Tulajdonképpen ez a magyarázata annak is, hogy jelen esszében is inkább a Fish személyében megtestesített irodalomelmélet játssza a főszerepet a történetfilozófia kapcsán.

Fishnél az 1976-os *Interpreting the „Variorum”* című esszéiben debütáló értelmezői közösségekben intézményesül. Az egyébként Milton-szakértő Fish nem meglepő módon Milton egyes passzusainak széttartó értelmezéseinek keresztül fejt ki mondanivalóját, amelynek a kiindulópontja az, hogy az értelmezők serege sok esetben azért nem képes egyetértésre jutni, mert maguk az értelmezendő passzusok és szavak egyszerűen nem döntőek az értelmezés helyénvaló voltát illetően. Az azonban, hogy a „Mit jelent az adott passzus?” vagy a „Mit jelent az adott kifejezés?” kérdés Fish szerint végső soron megválaszolhatatlan, mert eldönthetetlen marad, még nem jelenti azt, hogy ne volna helyettesíthető egy megválaszolható kérdéssel. Egy olyan kérdéssel, amely nem az adott passzus vagy szó jelentésére irányul, hanem arra, hogy mit jelent az a tény, hogy az adott passzus vagy szó vita tárgyát képezi, vagy Fish megfogalmazásában „mindig is” vita tárgyát képezte.¹³

A kérdésváltással Fish egyszersmind szintet is vált, és az értelmezendőtől (a szövegtől) az értelmezés aktusa, illetve az értelmezés aktusát végrehajtó olvasó felé fordul, mondván, hogy ha a széttartó interpretációkat maga az értelmezendő nem képes összefogni, akkor „inkább az olvasói tapasztalat struktúrájának, semmint a [könyvek] lapjain hozzáférhető bármiféle struktúrának kell a leírás tárgyát képeznie”.¹⁴ Az értelmezendő (az irodalmi alkotás, a szöveg), illetve az olyan kapcsolódó entitások, mint a szerzői szándék, ezzel persze nem vesznek el, csak éppen összeolvadnak az értelmezéssel, „az olvasói tapasztalat struktúrájával”. Azt állítani ugyanis, hogy nem a szerzői szándék vezet az interpretációkhoz, hanem az interpretáció hozza létre a szerzői szándékot azzal, hogy megalkotja azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy ezt a szándékot kihalásszuk,¹⁵ nem egyértelmű ezen szándék „eltüntetésével”. Fish inkább az interpretáció funkciójává teszi úgy a szerzői szándékot, mint a szöveget, amikor tagadja, hogy meg lehetne állapítani bármiféle elsőbbséget a szerzői szándék és az olvasói tapasztalat által strukturált interpretáció között.¹⁶ Egyszerűen egy és ugyanazon aktusnak tekinti őket, amely aktusban mindazonáltal az interpretációé az aktív és az alkotó viszonyulás, az interpretációé a teremtés.

A gondolatmenet ezen pontján jut el Fish odáig, hogy szembesüljön mind az interpretációk széttartó voltával, mind az alkalmasint mégis fel-felbukkanó egyetértésekkel, azt feltételezve, hogy kell lennie valaminek, ami megelőzi az interpretációt, valaminek, ami mind az interpretatív stratégiák szóródását, mind az egyes interpretációk stabilitását létrehozza. Ez a valami az, amit végül az értelmezői közösségekben vél megtalálni, olyan közösségekben, amelyek összefogják mindazokat, akik osztoznak az olvasást megelőző értelmezői stratégiákban. Egy adott értelmezői közösséghez tartozás lesz a felelős az összetartó értelmezések létrehozásáért, az egymás mellett létező értelmezői közösségek pluralizmusa pedig a széttartó értelmezésekért: különböző értelmezői közösségek különböző értelmező stratégiáikon osztozva eltartó értelmezésekkel állnak elő. Magukban foglalva a megértés kategóriáit és mindazokat az előfeltevéseket, amelyeket az értelmező eleve magával visz bármiféle értelmezési aktust megelőzően, az értelmezéseket meghatározó társadalmi–kulturális háttérképzletek tehát az értelmezői közösségekben intézményesülnek.

Mármost, a szerzői szándék és a szöveg interpretáció általi megalkotásának a fényében Fish elméletét nem különösebben nehéz „konstruktivista elmélet” címkével illetni. Ha viszont konstruktivista, akkor rögtön fel is merül a kérdés, hogy hol marad belőle a korábban előrevetített szükségszerű történetiség. A válasz első megközelítésben úgy hangzik, hogy

¹³ Fish: *Is There a Text in this Class?* 150.

¹⁴ Fish: *Is There a Text in this Class?* 152.

¹⁵ Fish: *Is There a Text in this Class?* 163.

¹⁶ Fish: *Is There a Text in this Class?* 164.

Fish elmélete explicite nyomokban tartalmazza ezt a történetiséget hevenyészett utalások és kibontatlanul hagyott gondolatok szintjén, a következőképp: „az értelmezői közösségek nem stabilabbak, mint maguk a szövegek, mivel az interpretatív stratégiák nem természetesen vagy univerzálisak, hanem tanultak”,¹⁷ vagy: „az értelmezői közösségek növekednek és lehanyaglanak”.¹⁸ Az ilyesfajta kikacsintásokkal Fish kétségkívül felmutatja, hogy a szövegnek a szerzői szándék formájában nincs inherens „természete” vagy „lényege”, amit az interpretáció felszínre hozhatna, ettől azonban még kérdéses marad, hogy a változás benne foglaltsága mennyiben tekinthető az interpretáció történetiségre alapozottságának. Fish érvelése azt a kérdést veti fel, hogy kielégítő-e pusztán alkalmilag utalgatva a háttérben tartani a történetiséget, ha valóban a mondottak alapját képezi.

Azt gondolom, kielégítő. Sőt, még az utalások teljes hiánya sem volna meglepő. Bármely dolog „természetétől” való megfosztása ugyanis kéz a kézben jár történetiségének a tételezésével; a történetiség egyszerűen a konstruktivista kelléktár legelső darabja. Az elmúlt fél évszázadban úgy vált minden – a tudomány, a társadalmi nem és egyáltalán a „valóság” – társadalmi–kulturális konstrukcióvá (és ezzel potenciálisan az interpretáció hatálya alá esővé), hogy a konstrukcióvá tétel leghatásosabb fegyverét éppen a „történeti tudat”, a „történetiség” képezte. Maga a konstrukcióvá tétel pedig jobbra meglepően konvencionális formában kinyilatkoztatott tanulmányok és könyvek révén zajlott (olyan formában, amely a történetírás „válságával” együtt állítólag maga is válságba került). És ami azt illeti, ez a felállítás korántsem arra utal, hogy a történetírás és a történetiség hazai pályán botladozott, miközben vendégként ellenállhatatlanul csillogott, hanem arra, hogy bizonyos értelemben mindenki igyekezett átvenni és alapvetővé tenni a „történeti” játékstílust.

Ennek megfelelően a kanadai tudományfilozófus, Ian Hacking skáláján a konstruktivista elköteleződés fokozatairól a „történeti” a „legcsekélyebb igényű elköteleződésként” szerepel. Ami nem azt jelenti, hogy a történetiség a konstruktivizmus leggyengébb eleme, hanem azt, hogy a leginkább alapvető, amelyre az elköteleződés Hacking skáláján szereplő többi fokozata – ironikus, reformista, leleplező, lázadó, forradalmi – épül. A „történeti” fokozattal állíthatjuk azt egy adott dologról, hogy az nem magától értetődő és elkerülhetetlen, hogy nincs „természete” vagy „lényege”, míg a többi fokozat mindazokra az esetekre vonatkozik, amikor a dologról, amiről azt állítjuk, hogy nincs „természete”, egyszersmind azt is állítjuk, hogy rossz dolog, vagy azt, hogy jobb volna mindörökre megszabadulni tőle.¹⁹ Fish idáig persze nem megy el, csupán a konstruktivista minimumot hangoztatja. Ez az akár hallgatólagosan, akár (más esetekben) nyíltan a történetiségre épülő konstruktivista minimum azonban tökéletesen elégséges ahhoz, hogy az interpretáció függvényévé tegye az értelmezettet – Fish esetében az irodalmi alkotásokat, White esetében pedig, ahogy rögvest kiderül, a múlt eseményeit.

Történeti interpretáció

A konstruktivizmus alap gondolatánál maradván a következő tézissel kezdeném a történeti interpretáció tárgyalását: interpretáció és történetiség kapcsolatának a történeti interpretációban való összefonódása a történetiség hazatérése. Hazatérés – és nem visszatérés – abban az értelemben, hogy a konstruktivizmus történetiségről vallott alap gondolatában a 19. század elején a német historizmus jegyében intézményesülő történetírás azon nézet

¹⁷ Fish: *Is There a Text in this Class?* 172.

¹⁸ Fish: *Is There a Text in this Class?* 171.

¹⁹ Hacking, Ian: *The Social Construction of What?* Cambridge, MA – London, 1999. 19–21.

köszön vissza, amely szerint a dolgok természete a történetükben rejlik.²⁰ Igaz, legalább annyi elválasztja a historizmus és az elmúlt évtizedek konstruktivizmusának a történetiségkoncepcióját, mint amennyi összeköti, amiért is a hazatérés nem pusztán egy rég látott ismerős visszatérése, és még csak nem is olyasmi, mint amikor irodalom- és zenekritikusok arról beszélnek, hogy egy író vagy egy zenekar visszatér a gyökereihez. Az ilyesfajta visszatérés leginkább megtérés, amiről a két koncepció különbségeit tekintve szó sem lehet. A leginkább szembeötlő különbséget az képezi, hogy míg a historizmus a dolgok természetének a feltárására irányította, addig az utóbbi magára a dolgok „természetének” a képzetére vonatkoztatja a történetiséget. Míg a historizmus fent említett premisszája szerint a dolgok természete a történetükben rejlik, a konstruktivizmus premisszája szerint a dolgoknak nincs természetük, csak a történetük van. A két elképzelés azonban így is egy töről látszik fakadni, amennyiben az utóbbi a historista történetiségkoncepció radikális historizálása-ként is értelmezhető, ami történeti tudás egy minőségileg új koncepcióját maga után vonva nem melleleg komoly következményekkel is járt.

A felfordulást az eredményezte, hogy a historista történetiségfogalom historizálása, a történetiség új formában való hazatérése a nyelv jegyében zajlott. Mindaz, ami korábban a történeti mezőben foglalt helyet, a nyelvbe költözött, ahogy a történetfilozófia a múlt helyett a múlttól való beszédben vélte felfedezni magának a történeti mezőnek a felépítését. És ennek megfelelően, ami a történészekben ellenállást keltett az utóbbi évtizedek történetfilozófiájával szemben, az nem egyszerűen a történetírás történetiségének a felmutatása volt, hanem az, hogy ez a történetiség a történetírás nyelvi meghatározottságának a gondolatával fonódott össze; azzal a gondolattal, amely White trópuselméletében nyerte a legismertebb kifejtését. A történetfilozófiai mezőt gyökeresen átrendező *Metahistory*-ban White a 19. századi történeti tudat változásainak a vonatkozásában vázolja fel trópuselméletét, amelynek egyes építőelemeit a történeti interpretáció módjaiként mutatja be az *Interpretation in History* címet viselő írásában, amely a *Metahistory* megjelenését kísérve szintén 1973-ban látott napvilágot, majd az 1978-ban kiadott *Tropics of Discourse* kötetben jelent meg újra.²¹

A tanulmányban White számára a történetírást illetően mindaz, ami mellett Fish az irodalmi alkotások kapcsán érvel, mintegy magától értetődőnek tűnik „a történetírás kritikusai” (egyébként meglehetősen szerencsétlen és nehezen értelmezhető) megnevezéssel illetett olyan elődök nyomán, akik Lévi-Strausshoz és Collingwoodhoz hasonlóan már korábban felhívták a figyelmet a történetírás konstruktivista mozzanataira (amelyek persze itt nem a szerzői szándékot, hanem a történeti tényt illetik). White ezért minden további nélkül alá is írja „a történetírás kritikusainak” tulajdonított álláspontot, amely szerint „a történeti beszámolók nem egyebek, mint interpretációk, úgy a narratíva krónikáját alkotó események létrehozását tekintve, mint annak a megítélését illetően, hogy ezek az események milyen jelentéssel és jelentőséggel bírnak a történeti folyamat megértése számára általában véve”.²² A korábban mondottak értelmében azonban hiba volna tökéletesen összemოსni White megközelítését a történetírás korábbi konstruktivista megközelítéseivel. Az interpretáció mindent átható voltát eredményező white-i érvelés alapját ugyanis egy olyan

²⁰ Lásd: Frank Ankersmit és Georg Iggers historizmus-vitáját. Ankersmit, Frank R.: *A historizmus. Szintézis-kísérlet*. Aetas, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 189–204.; Iggers, Georg G.: *Megjegyzések F. R. Ankersmit „Historizmus. Szintézis-kísérlet” című írásához*. Aetas, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 205–209.

²¹ White, Hayden: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, 1978. 51–80.

²² White: *Tropics of Discourse*, 55.

nyelvi háttérkészlet tételezése képezi, amely történetfilozófiáját élesen elválasztja a visszamenőlegesen szövetségesként feltüntetett elődöktől.

White olyan narratív reprezentációként tekint a történetíráásra, amit az interpretáció mindenekelőtt három tekintetben hat át. A cselekményesítés (romantikus, tragikus, komikus, szatirikus), a magyarázat (formalista, mechanisztikus, organicista, kontextualista) és az ideológiai vonatkoztatás (anarchista, radikális, konzervatív, liberális) módozatai a történeti interpretáció esztétikai, episztemológiai és etikai dimenzióit képezik. Noha nem gondolja, hogy a cselekményesítés egy adott módozatához szükségszerűen a magyarázat és az ideológiai vonatkoztatás egy adott módozata társulna, azt ellenben igen, hogy egyes módozatok jobban megférnek egymással, mint másokkal, és strukturális összefüggést vél felfedezni a fenti sorrendben feltüntetett módozatok között (romantikus – formalista – anarchista és így tovább). Ezen összefüggések felmutatása azonban még korántsem jelenti a végállomást. White fő kérdése arra irányul, hogy a fenti három módozaton túl, ahogy az interpretáció áthatja a történetírást, „létezik-e az interpretációnak még egy, ezeknél alapvetőbb szintje”.²³ Másképp szólva, aminek a lehetőségét White keresi, az az interpretáció fenti módjainak „a megalapozása a tudat egy alapvetőbb szintjén”.²⁴ Így jut el a nyelvhez és a nyelvi trópusokhoz, amelyek révén a történészek – és a történetfilozófusok, de a múltról beszélve tulajdonképpen mindannyian – prefiguráljuk a történeti mezőt. A nyelvi trópusok viszonya az interpretáció módozataihoz ismét nélkülözi a szükségszerűséget, de ismét nincs híján a strukturális összefüggésnek, amiért is a metafora, a metonímia, a szinekdoché és az irónia trópusai jobbra tetszetős sormintába rendeződnek a fentiekkel (a metafora a romantikus cselekményesítéshez, a formalista magyarázathoz, valamint az anarchista ideológiai vonatkoztatáshoz passzol és így tovább).

Mármost, White trópuselmélete diakrón és szinkrón egyaránt le kívánja írni a történetírást. Egyfelől a nyelvi trópusok és az interpretáció módozatai formájában feltárolt háttérkészlet egyes kombinációi időszakról időszakra változó felállásban dominálhatják a történeti tudatot – ezeket az elmozdulásokat tárja fel a *Metahistory* a 19. századra vonatkoztatva. Másfelől azonban White tipológiája ugyanígy érvényességet követel a mindenkori történetírással mint történetírással és ekképp a mindenkori, egymással szinkrón versengő történeti interpretációkra nézve is.²⁵ Ez utóbbi az a pont, ahol White és Fish elméletei minden eltérésük ellenére összefutnak. Bár Fish háttérkészlete intézményi viszonyrendszerekben testesül meg, White háttérkészlete pedig nyelvi kifejezést nyerő tudati struktúrákban, nem annyira szemben állnak egymással, mint inkább kiegészítik egymást. Ahogy az interpretatív stratégiákat összefogó értelmezői közösségek intézményi rendszerét is szerveznie kell

²³ White: *Tropics of Discourse*, 70.

²⁴ White: *Tropics of Discourse*, 72.

²⁵ Értelemszerűen ez volt az az aspektus, amely vihart kavart White nézetei körül, mondván, hogy a tényekben le nem horgonyozható interpretációt illető nézetek kiszolgáltatják a Holokausztot az önkényes cselekményesítésnek vagy éppen a tagadásnak, anélkül, hogy bármit tehetnének ellene. A reprezentáció határaitól szóló viták a Holokauszt kontextusában persze már jó két-három évtizede, a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek közepe között lezajlottak. A legközismertebb kötetet illetően, amely egy 1989-es, „*History, Event, and Discourse*” címet viselő konferenciából nőtt ki magát; lásd: Friedlander, Saul (ed.): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge, MA, 1992. Lásd még a *History and Theory* folyóirat „*Representing the Holocaust*” fórumát Hans Kellner, Wuld Kansteiner és Braun Róbert részvételével, *History and Theory*, vol 33. (1994) No. 2. 127–197., illetve Berel Lang választát a történeti realizmus védelmében: Lang, Berel: *Is it Possible to Misrepresent the Holocaust?* *History and Theory*, vol. 34. (1995) No. 1. 84–89.

valaminek, úgy a White által felmutatott meghatározottság is feltételezi az intézményi megtestesüléseket. Ez utóbbival White ugyan nem foglalkozik, de utalásszerűen nála is felbukkan az interpretatív stratégiák mentén formálódó és versengő történetírói „iskolák”, amelyek – vagy amelyek különböző generációi – a white-i nyelvi-interpretatív háttérkészlet különböző lehetséges variációi szerint tagozódnak.²⁶ És hasonlóképp, a megértés kategóriái alapján szerveződő értelmezői közösségek minden további nélkül magukban foglalják a megértés White által feltárt nyelvi kategóriáit is. White és Fish háttérkészletei ekképp, egymást kiegészítve erősen egymás felé húznak. Az igazán lényeges aspektusnak azonban mindkettő kapcsán az tűnik, hogy ezek a háttérkészletek – akár külön-külön, akár együttesen – mindenképp az interpretáció önmagába záródását tételezik.

Az önmagába zárt interpretáció történetietlensége

Interpretáció és történetiség sokrétű kapcsolatában mindeközéig három aspektus került szóba: bevezetéképp az interpretáció bővületének a történetisége, majd az interpretáció történetiségre alapozottsága (aminek fényében a bővület történetisége szükségszerű fejlődés), végül pedig a történetiségre alapozott interpretáció történeti interpretációként való hazatérése. Mindezek ellenére a történetiség kapcsán bárkit könnyedén hatalmába keríthet a nyugtalanító hiány érzete. Fish hiába engedi meg egyfelől, hogy bárki értelmezői közösséget váltson, és tér ki külön arra az aspektusra, hogy az értelmezői közösségek, ahogy megszületnek, úgy idővel ki is múlnak, ha másfelől képtelen számot adni arról, hogy mi készítené bárkit is arra, hogy értelmezői közösséget váltson, illetve hogy miféle impulzus hozza létre és szünteti meg ezeket a közösségeket. És ugyanígy, White is hiába vázol fel egy történeti ívet a történeti tudat különböző trópusok dominanciájának a képében zajló módosulásairól, ha képtelen megragadni azt, ami ezeket a módosulásokat mozgatja.

Végző soron sem Fish, sem White nem képesek számot adni a változásról abban az értelemben, hogy nem képesek számot adni az új interpretációk felbukkanásáról, pontosabban szólva arról, hogy miképp bukkanhatnak fel új interpretációk. Mindkettejük elmélete magában foglalja azt az elképzelést, hogy az egyes interpretációk egymáshoz és nem az egyébként is az interpretáció által létrehozott értelmezethez viszonyítva tesznek szert jelentésre, ez az egymáshoz viszonyítottság azonban csupán a már létező egyes értelmezéseket zárja egyfajta végtelen körforgásba. Egy ilyen körforgás pedig, ha nélkülözi az új felbukkanásáról való számadást, akkor nem egyebet nélkülöz, mint ismét a történetiséget. Fish és White így abba a kényelmetlen ellentmondásba lavírozzák magukat, hogy bár egyfelől a történetiségre alapozzák az interpretáció általános elméletét, másfelől azonban az önmagába zártság tételezésével egyszerre meg is tagadják ezt a történetiséget. A diakrón változás lehetőségét (amelyet egyébként mindketten mintegy magától értetődőnek vélnék) annyiban zárja ki az interpretáció önmagába zártsága, amennyibe az értelmezéseket eleve meglévő háttérkészletek determinálják. Ha ugyanis eleve rendelkezünk ezekkel a háttérkészletekkel, akkor nincs új, ami felüthetné a fejét.

Ebből a szempontból talán Fish szavai a leginkább árulkodók, aki egyszerre beszél az értelmezői közösségek már említett felbukkanásáról és eltűnéséről, illetve fejezi be úgy a *Variorum*-esszét, hogy tökéletesen tisztában van azzal, hogy csak akkor fogunk egyetérteni vele, ha már eleve egyetértünk.²⁷ Az ellentmondások feloldása végett a *Change* címet viselő esszéjében később ugyan megpróbál szembesülni a változás és a történetiség ezen dimenzi-

²⁶ White: *Tropics of Discourse*, 71.

²⁷ Fish: *Is There a Text in This Class?* 173.

ójának a hiányával, úgy tűnik azonban, hogy részben csupán elkeni a problémát. Úgy véli, a változás számonkérése egy túlságosan merev kívül/belül megkülönböztetésre épül, holott amikor egy közösség meggyőződött arról, hogy valami korábban figyelmen kívül hagyott dolog releváns lehet, akkor „a kívül/belül határai belülről lesznek újrarajzolva”.²⁸ Annak a felmutatásával, hogy a változásnak végső soron belülről kell végbemennie, Fish kétségekívül tesz egy lépést, de nem oldja fel az interpretáció zártágát, és továbbra is megválaszolatlanul hagyja a problémában megbúvó fenti kérdést. Nevezetesen azt, hogy mi az, ami – még ha csak belülről is, de – a határok újrarajzolására készíti a közösséget, és mi az, ami a saját interpretatív stratégiáinak az újrarajzolására készlet valakit, aki, ha a közösség nem rajzolja újra a határait, otthagya azt. És egyáltalán, ha a változás belülről zajlik, akkor hogyan tekinthető bármi is újszerűnek; mennyiben tekinthető újnak az, ami eleve belül van?

Az, hogy ami eleve belül van, nem lehet új, Fish azon példájában válik nyilvánvalóvá, amelyet a határok belülről való újrarajzolására említ, és amelyben a változást egy már eleve meglévő relevanciához köti, mondván, hogy Noam Chomsky generatív grammatikája csak azokra az interpretatív stratégiákra hatott, és ezáltal csak azokat az értelmezői közösségeket készítette a határok újrarajzolására, amelyek már eleve elkötelezettek voltak a nyelvészet iránt.²⁹ Ez az eleve meglévő relevancia azonban aligha tud mit kezdeni az olyan – elvileg lehetséges – jóval radikálisabb változásokkal, mint amelyek például Darwin szekuláris „olvasatától” egy vallásos „olvasatához” vezetnek valakit, vagy éppen kreacionistából darwinistává teszik. És egyáltalán, nem tud mit kezdeni a kérdéssel, hogy miképp jönnek létre új értelmezői közösségek. Az ilyen esetek ugyanis nem egy eleve meglévő relevanciát tételnek, hanem valami tökéletesen idegen, más esetekben tökéletesen irreleváns vagy ismeretlen behatolását a már meglévőbe vagy éppen a szárba szökkenését a saját jogán. Ennek ellenére azonban, bár láthatóan maga sem veszi különösebben komolyan, Fish mintegy kijelöli azt az irányt, amerre érdemesnek tűnik elindulni. Az eleve meglévő relevancia gondolatának mint a változásra adott általános magyarázatnak az elutasítása az elégtelensége okán ugyanis korántsem nem jelenti azt, hogy a határok belülről, az adott értelmezői közösségben vagy az adott interpretációban történő újrarajzolás is elutasítandó volna. A kérdés inkább az, hogy miként volna lehetséges a határok belülről való újrarajzolás egy korábban irrelevánssal vagy ismeretlennel való találkozás esetén; hogy hogyan hatolhat belülről az irreleváns és az ismeretlen. Az interpretáció zártágának a feloldásához, azt gondolom, ennek a kérdésnek a megválaszolásán keresztül vezethet az út.

Ahogy Fish akaratlanul is, de kijelöli, hogy az új az interpretáción belül, a határok belülről való újrarajzolásával nyerhet teret, úgy White elméletéből kiolvasható egy impulzus, amelynek az újrarajzolás köszönhető. Ez az impulzus azonban, Fish változásról alkotott nézeteivel ellentétben, nem magából az interpretációból fakad. Ahogy arra nemrégiben Tengelyi László is rámutatott, a *Metahistory*ban (különösen Tocqueville tárgyalása kapcsán³⁰) olyasvalaminek a nyomai sejlenek fel, amit Tengelyi történelmi tapasztalatnak nevez. Ez a történelmi tapasztalat Tengelyi szerint ott dereng fel, ahol White Tocqueville két írása, *A demokrácia Amerikában* 1835-ös és *A régi rend és a forradalom* 1856-os publikálása között tetten érhető tropológiai elmozdulást ahhoz köti, hogy Tocqueville miként tekintett a francia forradalom eszméinek sorsára. Márpedig ha a Tocqueville gondolkodásában lezajló változások a történelem folyamatának a tapasztalatához köthetők, akkor White egy olyan,

²⁸ Fish, Stanley: *Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Durham, 1989. 148.

²⁹ Fish: *Doing What Comes Naturally*, 148.

³⁰ White: *Metahistory*, 191–229.

nem a nyelvi trópusok háttérkészletéből, nem az interpretációból táplálkozó és nem azokból impulzust nyerő történelmi tapasztalatot iktat be a tropológiájába, amely dinamikát vezet be a rendszerbe.³¹

Ezen a ponton azonban rögtön szembesülni is kell egy nehézséggel. White tropológia-elmélete kétségtől a *Metahistory*-ban nyerte a legátfogóbb megfogalmazást. Ám a *Metahistory* a 19. századi történelmi tudat változásait feltáró történelmi munka, amelynek a tárgyát képező történelmi és történetfilozófiai szövegek nem sokban emlékeztetnek a mai történelmi és történetfilozófiai szövegekre. Mind a mai történetírás specializált, töredezett és mindenképp kisebb léptékben gondolkodó túlnyomó részével (még ha a globális történelem éppen új formában visszatérően is van), mind a spekulatív történelemfilozófia kiátkozásával megszülető kritikai történetfilozófiával kapcsolatban (ami éppen a *Metahistory*-val hagyta maga mögött az analitikus korszakát) nehéz volna olyan, a történelem folyamatát illető történelmi tapasztalatról beszélni, mint amely Tengelyi szerint Tocqueville-t hajtotta. A spekulatív történelemfilozófia hatályaon kívül helyezését alighanem eleve nem sok remény kínálkozik egy annak járulékaként értelmezhető, a történelem folyamatát illető történelmi tapasztalat beiktatására. Bár a történelmet illető spekuláció tilalmának a feloldása – csak hogy megkockáztassak egy spekulatív állítást – megelőlegezhető fejlemény,³² ez gyaníthatóan egészen más jellegű spekulatív kísérletekhez vezethet, semmint hogy nosztalgikus visszatérést eredményezhessen egy történelmi jelenséggé tett gyakorlathoz. Egyszóval, ami működhet Tocqueville, Michelet, Marx vagy Hegel leírásakor, vagyis ami működhetett egy olyan korszak történetíróira és történetfilozófusaira vonatkoztatva, amelyben a történelem menetéről való gondolkodás mindent áthatott,³³ korántsem biztos, hogy működik

³¹ Tengelyi László: *A történelmi tapasztalat védelmében. Paul Ricoeur vitája Hayden White-tal.* Magyar Filozófiai Szemle, 55. évf. (2011) 4. sz. 44–45.

³² Ez ügyben a kérdés inkább az, hogy a spekulatív és/vagy szubsztantív történetfilozófia visszatérése mennyiben tér el a felvilágosodás és a német idealizmus történetfilozófiáitól. Bővebben lásd: Simon Zoltán Boldizsár, *Az újra mozgásba lendült történelem.* 2000. 25. évf. (2013) 9. sz. 64–74. A spekulációt illető tilalom ellen érvelő szövegekért lásd például: Runia, Eelco: *Presence. History and Theory*, vol. 45. (2006) No.1. 1–29.; Bevernage, Berber: *From Philosophy of History to Philosophy of Historicities. Some Ideas on a Potential Future of Historical Theory.* Low Countries Historical Review, vol. 127. (2012) No. 4. 113–120. A történelem folyamatának a filozófiájaként értett történetfilozófia megannyi verzióban való újjáéledéséről, illetve annak a szükségességéről lásd például: Rohbeck, Johannes: *Rehabilitating the Philosophy of History.* In: Koslowski, Peter (ed.): *The Discovery of Historicity in German Idealism.* New York – Berlin, 2005. 187–211.; Badiou, Alain: *The Rebirth of History.* London, 2012.; Fillion, Réal: *The Continuing Relevance of Speculative Philosophy of History.* Journal of the Philosophy of History, vol. 8. (2014) No. 2. 180–195.; Harootunian, Harry: *Philosophy of History's Return.* History and Theory, vol. 54. (2015) No. 1. 96–105. Továbbá tulajdonképpen ide vezet White újonnan lelkesedése a konzervatív filozófus, Michael Oakshott „praktikus múlt” fogalma iránt, vagy nagy általánosságában véve a nagyobb léptékű történetész gondolkodás újbóli térnyerése is. Vö. White, Hayden: *The Practical Past.* Evanston, 2014.; Guldí, Jo – Armitage, David: *The History Manifesto.* Cambridge, 2014. Bár ezen kísérletek túlnyomó része sajnálatos módon inkább a szubsztantív történelemfilozófia felélesztésének tűnik, semmint egy 21. századi igényekhez szabott történetfilozófiának, a térnyerésük mindenképp sokatmondó.

³³ Vö. Mandelbaum, Maurice: *History, Man & Reason: A Study in Nineteenth-Century Thought.* Baltimore, 1971. Mandelbaum a 19. századi gondolkodás fő sémájának azt a „fejlődési nézetet” tekinteti, amelyet egyaránt kimutat a korszak történetfilozófiáiban, Comte pozitívizmusában vagy éppen Darwin elméletében. Egy olyan konceptuális háttérkészlet dominanciájának a fényében, amely szerint a világ dolgai előrehaladva fejlődnek, a korszak történelmi cselekvőinek (mint Tocqueville) ugyan tulajdonítható a történelem menetét illető történelmi tapasztalat. Az elmúlt évtizedek a törté-

akár a mikrotörténelem, akár a tudás átrendeződését eredményező különféle (*cultural, gender, queer, postcolonial* és így tovább) *studies* leírásakor.

Ennek megfelelően a problémát nem annyira a *Metahistory* és a 19. századi történeti tudat elemzése jelenti, ami előtt White kritikusai is meghajolnak, hanem a *Metahistory* bevezetésében is kifejtett tropológiaelmélet következményeinek a kortárs történetírásra, valamint a múlt egyéb kortárs reprezentációira való vonatkoztatása, amely – ahogy Fish esetében is – egyszersem az interpretációk egyidejű versengését is eredményezi. A változás kérdése az új interpretációk felbukkanásának formájában ebben a mátrixban tesz szert jelentőségre, amennyiben Fish és White elméletei úgy feltételezik mind a diakrón mozgást, mind pedig az egyidejű versengést, hogy közben képtelenek elszámolni azzal, hogy miképp születhettek meg ezek a versengő értelmezések, és hogy miképp jelenhet meg a már versengők között egy új értelmezés. Azt gondolom, hogy egy Tengelyi-féle történelmi tapasztalat nem pusztán túlságosan nagyszabású ahhoz, hogy hozzászólhasson a témához, hanem egy minőségileg eltérő problémakörhöz tartozik. Az azonban, hogy a Tengelyi-féle történelmi tapasztalat nem tűnik képesnek arra, hogy az interpretáció szövetét felfejtve visszaadja az interpretáció történetiségét, sem azt nem jelenti, hogy egy más típusú történelmi tapasztalat, sem pedig azt, hogy Tengelyi tapasztalatot illető egyéb irányú vizsgálódásai ne vezethetnének eredményre. Éppen ellenkezőleg. Az esszé befejező szakaszában éppen arról lesz szó, hogy pontosan miként is: arról, hogy miféle tapasztalat szolgálthatja az impulzust az interpretáció határainak a belülről való újrarájzolásához, illetve arról, hogy miféle tapasztalat lehet képes az önmagába zárt interpretáció történetietlenségének a feloldására.

Kiút

Adott tehát az önmagába zárt interpretáció történetietlenségének a problémája. A zártság feloldásához pedig nem egyébre van szükség, mint valami olyasmire bukkanni, ami képes lehet alkalmanként és egyes pillanatokra felfejteni az interpretáció minden ráfeszülő szövetét és beiktatni valami újszerű felbukkanását, valami olyasmi felbukkanását, ami új interpretációkat szül. Nem azért, hogy ismeretelméletileg újra hozzáférhessünk mindahhoz, amit az interpretáció maga alá temetett – legyen szó akár a szerzői szándékról, a történeti tényekről, a múlt valóságáról, vagy akár bármi másról –, hanem azért, hogy maga az interpretáció részesülhessen abból a történeti dinamikából, amelyet egyébként előfeltételez. A dinamikáért cserében persze az interpretációnak le kell mondania mindent áthatóságáról, hiszen az önmagába zártság feloldásához valamiképp mégiscsak egy nem magából az interpretációból eredeztethető impulzus szükséges, de úgy hiszem, az interpretáció csak jól járhat az üzlettel.

Ahogy a korábbiakból kiderülhetett, az az interpretáción kívüli elem, amelynek a beiktatása az önmagába zártság feloldásával felfejtheti az interpretáció szövetét, azt gondolom, a tapasztalat. Nem egy általában vett tapasztalat, hanem egy olyan tapasztalatfogalom, amely képes elkerülni két, egymással szoros összefüggésben álló csapdát. Az első elkerülendő csapda maga az interpretáció, abban az értelemben, hogy az interpretáció szövege a tapasztalat nyelvi meghatározottságának értelmében a tapasztalatra is ráfeszült, amiért is olyan tapasztalatfogalomra van szükség, amely valamiképp, akár csak időlegesen is, de képes lehet kivonni magát az interpretáció hatálya alól; olyan tapasztalatfogalomra, amely megelőzi a nyelvi konceptualizációt és az interpretációt. Ilyen tapasztalatfogalmat legin-

nelem menetének a gondolatát megkérdőjelező és elutasító történeti cselekvőinek (köztük a kor-szak történészeinek) azonban már aligha tulajdonítható ilyen értelemben vett történelmi tapasztalat, lévén, hogy magát a történelmet tekintették nem létezőnek.

kább a fenomenológia és elsősorban a korábban már említett Tengelyi László munkássága kínál, amely a tapasztalatot az elvárások keresztezéséhez és új belátások felbukkanásához köti.³⁴ A fenomenológiai tapasztalatfogalom éppen azt tekinti tapasztalatnak, ami megtöri a meglevő fogalmi háttérkészleteink révén eleve elérhető jelentéseket és értelemösszefüggéseket, még ha az ilyesfajta tapasztalat – éppen az elérhető fogalmi háttérkészlet csődje miatt – kifejezhetetlen is marad.

A második elkerülendő csapda a tapasztalat episztemológiai karakteréhez kötődik. Az interpretáció szövetét csak olyan tapasztalatfogalom lehet képes felfejteni, amely képes leírni magáról a megismeréshez fűző kötelekeit. Az interpretáció ugyanis éppen a tapasztalat megismeréshez való viszonyában borulhatott rá magára a tapasztalatra, és vajmi kevés lehetőség mutatkozik arra, hogy a nyelven és az interpretáción kívülre kerülve a világgal való közvetlen kapcsolat, amelyet a tapasztalat így vagy úgy, de mindenképp maga után von, egy megismerő tapasztalat kapcsán episztemológiai karakterrel felruházva kerüljön helyreállításra. Pontosabban szólva, vajmi kevés esély kínálkozik arra, hogy egy megismerő tapasztalat egyáltalán helyreállítható legyen. A tapasztalat beiktatása már pusztán csak azért sem jelentheti egy elveszett helyreállítását vagy „újrafelfedezését”, mert ha így volna (ha a tapasztalat beiktatása arra szolgálna, hogy az interpretációkat ismeretelméletileg leborgonyozza), akkor nem az interpretáció szövetének alkalmi felfejtéséről volna szó, hanem az interpretáció mindent átható voltának a visszájára fordításáról – ahogy egyébként az interpretáció mindent átható volta is eleve a visszájára fordítása mindannak, amit tagad: a megismerés értelmében vett tapasztalatnak, a szerzői szándéknak, a történeti ténynek és így tovább. Az interpretáció szövetének a felfejtéséhez tehát egy a megismerésről leválasztott tapasztalatra van szükség, és ha tekintetbe vesszük, hogy az interpretáció bővölete már eleve az esztétika dimenziói felé hajtotta a humán területeket, akkor egy esztétikai karakterrel felruházott tapasztalat szinte kínálja magát.

Azt gondolom tehát, hogy összességében egy az új belátás felbukkanásához kötődő fenomenológiai tapasztalatfogalom és egy esztétikai tapasztalat szintézise jelentheti a kiutat az önmagába zárt interpretációból. Egy ilyesfajta tapasztalat az interpretáció zártságát megnyitva a történetiség még hiányzó dimenzióját vezetheti be interpretáció és történetiség sokrétű viszonyrendszerébe. Végül és legfőképp, a történetfilozófia kontextusában ennek a tapasztalatnak történelmi tapasztalatnak kell lennie. Nem abban az értelemben azonban, amelyben Tengelyi kapcsán korábban felmerült: nem a történelem folyamatának a tapasztalata értelmében. Nem is a múltbeli cselekvők saját életvilágának tapasztalata értelmében, hanem a történész vagy bárki más a múlt egy szeletét illető tapasztalata értelmében, amit az előbbi két verzióval ellentétben Frank Ankersmit szubjektív történelmi tapasztalatnak nevez.³⁵ Ankersmit azonban sajnálatos módon készpénznek veszi az utóbbi évtizedek történetfilozófiai dogmáját, amely szerint tapasztalat és nyelv kölcsönösen kizárják egymást,³⁶ azt a dilemmát vonva maga után, hogy vagy a nyelv hajol meg a tapasztalat előtt, vagy a nyelv és az interpretáció konstituálja magát a tapasztalatot. Egy ilyesfajta konstellációban az új belátás vagy azért nem bukkanhat fel, mert néma tapasztalatként nem nyerhet kifejezést, vagy azért, mert a nyelvi jelentéstulajdonítás egy olyan háttérkészlet által meghatározott, amellyel eleve rendelkezünk (mint Fish és White esetében).

³⁴ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998.; Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*, Budapest, 2007.

³⁵ Ankersmit, Frank: *Sublime Historical Experience*. Stanford, 2005. 263–266.

³⁶ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 11.

Ezzel szemben részemről inkább amellett szeretnék érvelni, hogy az ilyesfajta dilemma hamis, és hogy nem kell választanunk egy néma tapasztalat és egy mindenre ráfeszülő nyelv és interpretáció között. Befejezésképp ezért arról ejtenék pár szót, hogy mégis miképp festene egy ilyen szubjektív történelmi tapasztalat, amely nem a megismerésben érdekelt, és amely keresztülhúzza az elvárásainkat, illetve arról, hogy mégis hogyan volna képes megnyitni az interpretációt. Mivel a történetfilozófia kapcsán erről már beszéltem mássutt,³⁷ az alábbiakban az ott elmondottak kivonatából kiindulva próbálok utalni arra, hogy a történetfilozófia kapcsán mondottak hogyan terjeszthetők ki az interpretáció által uralt egyéb területekre.

Ami a történetfilozófiát illeti, egy esztétikai és egy fenomenológiai tapasztalatfogalom összeboronálása korántsem akkora kihívás, mint amekkorának első pillantásra tűnhet. Frank Ankersmit egy esztétikai minőséggel felruházott, érzésekhez és hangulatokhoz kötött történelmi tapasztalat kidolgozására irányuló kísérlete, valamint Tengelyi tapasztalatot érintő, korábban már szóba került fenomenológiai kalandjai ugyanis igen hasonló karakterisztikával felruházott tapasztalatfogalmakhoz vezetnek. Mind Ankersmit, mind pedig Tengelyi tapasztalata rendkívüli és eseményszerű, mindkettő váratlanul, hirtelen üt rajtunk, és ahogy Ankersmit tapasztalata a nyelvi konceptualizációt megelőzően dekontextualizált, úgy Tengelyi tapasztalata is a várakozásokat keresztülhúzva a „tudat háta mögötti” értelemképződést tételez. Ankersmit tapasztalata azonban, amit egy régi dallamtöredéktől kezdve egy hosszú ideig érintetlenül hagyott épületig a múlt bármely, a jelenben hozzáférhető maradványa kiválthat,³⁸ ahogy az imént említettem, néma marad. Hiába a tapasztalat esztétikai karaktere és a megismeréstől való búcsúja, az ankersmiti tapasztalat a maga rendkívüliségében hiába előzi meg alkalmasint a nyelvi konceptualizációt és így az interpretációt, ha aztán képtelen interakcióba kerülni az egyéb tapasztalatokat megelőző nyelvi konceptualizációval és interpretációval.

Itt jutnak azonban főszerephez Tengelyi tapasztalatot illető fenomenológiai vizsgálódásai, illetve az a pont, ahol Tengelyi a kifejezés felé indulva különbséget tesz mondanivaló és mondott között, azzal a tapasztalati értelemmel azonosítva az előbbit, „amely a beszélőt vezérli, miközben az általa tapasztaltakra kifejezést keres”.³⁹ Mármint, egy az elvárásokat keresztező, hirtelen rajtunk ütő tapasztalat, amely a mondanivalóval azonosítható – Tengelyi szavaival egyébként csillámlóan sokértelmű – tapasztalati értelmet rejt magában, amely „a beszélőt vezérelve” kifejezésre ösztönöz, anélkül tűnik képesnek felfejteni az interpretáció szövetét, hogy hatályon kívül helyezné azt. Ha ugyanis a tapasztalati értelem pusztán úzi és hajtja a kifejezést, de nem azonos a mondott formájában kifejezésre kerülővel, akkor nem maga a tapasztalati értelem az, ami kifejezésre kerül; ha pedig nem maga a tapasztalati ér-

³⁷ Legújabbban: Simon, Zoltán Boldizsár: *The Expression of Historical Experience*. History and Theory, vol. 54. (2015) No. 2. 178–194. Lásd még: Simon, Zoltán Boldizsár: *Experience as the Invisible Drive of Historical Writing*, Journal of the Philosophy of History, vol. 7. (2013) No. 2. 183–204.

³⁸ Ezen a ponton ér össze az esztétikai karakterű történelmi tapasztalat, valamint Tengelyi fenomenológiai tapasztalata a „jelenlét” fogalmával. Ami kifejezetten a történetfilozófiát illeti, a már hivatkozott Eelco Runia és a hamarosan bővebben is szóba kerülő Hans Ulrich Gumbrecht egyaránt előszeretettel beszélnek a múlt maradványainak jelenlétéről mint kiindulópontokról, miközben fogalmi szinten mások már azt vizionálják, hogy a „jelenlét” az új évszázad domináns kulturális elméletévé válhat. Lásd: Runia: id. mű; Gumbrecht, Hans Ulrich: *Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére)*. Aetas, 28. évf. (2013) 1. sz. 178–186.; illetve Gosh, Ranjan – Kleinberg, Ethan (eds.): *Presence: Philosophy, History, and Cultural Theory for the Twenty-First Century*. Ithaca, 2013.

³⁹ Tengelyi: *Tapasztalat és kifejezés*, 31.

telem az, ami kifejezésre kerül, akkor a kifejezett továbbra sem horgonyozható le semmi-
ben önmagán kívül állóban, és az interpretáció ebben a tekintetben sértetlen marad. Úgy
marad azonban sértetlen ebben a tekintetben, hogy közben mégis megnyílik valami előtt,
ami nem önmaga; megnyílik valami interpretáción kívüli előtt. Ez a megnyílás, legyen
bármennyire is alkalmi, rendkívüli jelentőséggel bír. A tapasztalati értelem hiába nem ke-
rül át a nyelvbe (és így az interpretációba), ez hajtja magát a kifejezést (és így az interpretá-
ciót), ami már pusztán a tapasztalati hajtóerő révén az újszerűség irányába mozdul. Tenge-
lyinél – Merleau-Pontyra támaszkodva – ez annak köszönhető, hogy ahogy a mondanivaló
kifejezésére törünk, és a nyelvi rendszer számunkra adott elemeit igyekszünk „megdolgoz-
ni”, egy másik tapasztalat, a kifejezés tapasztalata is belép a képbe, ez a tapasztalat pedig az
értelemképződés színtereként elválaszthatatlan az eredeti tapasztalattól. A tapasztalat
ilyesfajta kettősségének köszönhetően a kifejezés teremtő jelleget ölt,⁴⁰ és a hajtóerőt képe-
ző eredeti tapasztalati értelem elenyészéséért a teremtő kifejezés során képződő értelem-
többlet kárpótol.

Mindezek fényében úgy tűnik, hogy egy történelmi tapasztalat, amely (1) nem Tenge-
lyinek a történelmet mint történelmet, hanem Ankersmitnek a múlt egy szeletét illető ta-
pasztalata, amely (2) ismét Ankersmit tapasztalatához hasonlóan esztétikai karakterrel bír,
ám amely (3) a tapasztalat Tengelyi-féle fenomenológiájára épül, és végül amely (4) nem
marad vagy legalábbis nem úgy marad néma, mint Ankersmit tapasztalata, hanem Tengelyi
nyomán a kifejezés hajtóerejeként működik, komoly szolgálatot tehet a történetfilozófia
számára. Amellett ugyanis, hogy a történetírás és a múlt egyéb reprezentációi mögötti lát-
hatatlan hajtóerejeként működő tapasztalatként új perspektívákat nyit a történetfilozófia
számára, felszámolja a történeti interpretáció zárttságát, és ezzel beiktatja a történetiség
még hiányzó aspektusát interpretáció és történetiség viszonyába. Másképp szólva, a tapaszt-
alati dimenzió beiktatása történeti dinamikával ruházza fel az interpretációt, és egyszer-
mind magyarázattal szolgál az új történeti interpretációk létrejöttére.

Egy esztétikai tapasztalatfogalom összeházasítása Tengelyi fenomenológiai tapasztalat-
fogalmával, azt gondolom, nem pusztán a történetfilozófiára hathat felszabadítólag, hanem
az interpretáció uralma alá vont bármely tudományterülethez kapcsolódó elméleti mezőre.
Bár Ankersmit tapasztalata, amennyiben a múlt egy szeletének a tapasztalatát érinti, kife-
jezetten történeti tapasztalat kíván lenni, karakterisztikailag nem pusztán Tengelyi tapaszt-
alatára, hanem egyéb kurrens tapasztalatfogalmakra is emlékeztet. Megemlíthető itt Ri-
chard Shusterman pragmatista esztétikai tapasztalata, amit Ankersmit bővebben is tárgyalt,
ahogy próbálja összhangba hozni vele a saját tapasztalatfogalmát,⁴¹ de a leginkább ígére-

⁴⁰ Tengelyi: *Tapasztalat és kifejezés*, 263–266.

⁴¹ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 241–262. Shusterman elsősorban Rorty tapasztalatel-
lenességével vitatkozva próbálja tágítani a pragmatizmus határait, lásd: Shusterman, Richard:
Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása. Pozsony, 2003. Az eszté-
tika birodalmába kalandozva mindenesetre nagy általánosságában elmondható, hogy ahány eszté-
ta, annyi esztétikai tapasztalatfogalom. A különféle esztétikai tapasztalatfogalmak között azonban
megkülönböztethetők – legalábbis az angolszász esztétikában – az esztétikai tapasztalat inkább
kognitív, illetve inkább (ugyan nem a kontinentális fenomenológiai hagyomány értelmében, de)
fenomenológiai felfogását előnyben részesítő megközelítések (lásd: Iseminger, Gary: *Aesthetic
Experience*. In: Levinson, Jerrold (ed.): *The Oxford Handbook of Aesthetics*. Oxford, 2003. 99–
116.). A fent mondottak értelmében az előbbieket, amelyek mellett Iseminger is hitet tesz, kevésbé
tűnnek ígéretesnek, mint az utóbbiak, amelyek közé Shusterman pragmatista esztétikai tapasztalata
is tartozik, külön gondot fordítva a tapasztalat megismerésről való leválasztására. Lásd: Shus-

tesznek az idehaza is egyre népszerűbbé váló Gumbrecht⁴² kísértetiesen hasonlóan építkező esztétikai tapasztalata tekinthető, amit a jelenlét fogalma kapcsán fejt ki. Ha akad manapság valaki, aki átfogó értelemben kérdőjelezi meg az interpretáció bűvöletét, az éppen Gumbrecht, ahogy egy „nem-hermeneutikai mező” létrehozására törve az esztétikai tapasztalatban megvillanó, a kézzelfoghatósághoz és a közvetlenséghez kötődő jelenléthatások révén próbál réseket keresni egy az értelmezésre fókuszáló domináns „jelentéskultúrán” belül.⁴³

Ezeket az esztétikai tapasztalatfogalmakat mindenesetre legalább annyi elkülöníti egymástól, mint amennyi összeköti őket. Ankersmit tapasztalata intellektuális, míg Shustermané testi, és ez utóbbihoz áll közelebb Gumbrecht materialitásra fókuszáló esztétikai tapasztalata is. Továbbá Ankersmit tapasztalata megtörténik velünk, míg Gumbrechté szándékoltan is kiváltható, és a különbségek még hosszasan sorolhatók volnának. Mindez talán annak köszönhető, hogy a tapasztalat fogalmánál talán csak az esztétikai fogalmát övezi nagyobb fejtelenség, amiért is egy esztétikai tapasztalat a fogalmi precizitást előtérbe helyező megközelítések számára kevésbé hathat vonzóan. Azt gondolom azonban, hogy egy Tengelyi-féle, az új felbukkanásához és a várakozások keresztlühűzéséhez kötött tapasztalat csak egy esztétikai tapasztalattal társítva, esztétikai karakterrel felruházva férkőzhet be az interpretációba. Az pedig, hogy erre a beférkőzésre pontosan miért is volna szükség, remélhetőleg kiderült a fentiekből. Ahogy az is, hogy az előttünk álló feladat nem az előttünk járók munkájának sértetlen megőrzése, hanem az általuk létrehozott mindent áthatóság megkérdőjelezése. Nem valami elveszett helyreállításával az interpretáció kiküszöbölése révén, nem a szerzői szándék és a történeti tény visszahívásával, hogy ismeretelméletileg lehorgonyozhassák az értelmezéseket, hanem csupán az interpretáció megnyitásával. Ez utóbbi azonban – az autoritásellenes elméletek megfellebbezhetetlen autoritássá válásának megkérdőjelezése – nem kisebb horderejű feladat, mint amilyennek annak idején az interpretáció beiktatása mutatkozott.⁴⁴

terman, Richard: *Aesthetic Experience. From Analysis to Eros*. In: Shusterman, Richard – Tomlin, Adele (eds.): *Aesthetic Experience*. London – New York, 2008. 79–97.

⁴² Lásd például a *Prae* folyóirat 2013-as Gumbrecht-különszámait (54. és 55. sz.), vagy az újonnan lefordított 1926-ot, valamint annak kapcsán Smid Róbert írását. Gumbrecht, Hans Ulrich: 1926. *Élet az idő peremén*. Budapest, 2014.; Smid Róbert: *Poszthistorista ablakzsiráf. Hogyan olvassuk Gumbrecht 1926-ját?* Alföld, 66. évf. (2015) 2. sz. 101–110.

⁴³ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, id. mű. A nem elhanyagolható különbség a tapasztalat fenti fogalma és Gumbrecht kísérlete között abban áll, hogy Gumbrecht a „jelenlét” fogalmát egy történetfilozófiai kontextusban leginkább „jelenalóvá tételként” érti. Míg a fent kifejtett tapasztalatfogalom célja az új történeti szövegek létrejöttének magyarázata, Gumbrecht jelenalóvá tétele a tapasztalatlanságra mint a szöveg jellemzőjére, a szöveg által kifejtett hatásra fókuszál. Míg az előbbi szükségszerűen beiktatja a nem-nyelvi dimenziót, és produktív kapcsolatba hozza a nyelvvel, Gumbrecht jelenalóvá tételében a nem-nyelvi tapasztalat közvetlensége illuzórikus marad. Gumbrecht jelenalóvá tételében a nem-nyelvi nem összejátszik a nyelvi dimenzióval, hanem annak funkciójává válik, amivel Gumbrecht lényegében az interpretáció mindent áthatóságának az áldozatává válik. Ezért szükséges az elvárásokat keresztező fenomenológiai tapasztalatfogalommal való összeházasítása.

⁴⁴ Ezúton szeretném megköszönni Kovács Évának a kézirat egy korábbi verziójának az elolvasását és a kézirathoz fűzött megjegyzéseit.

CIEGER ANDRÁS

Jellemképeink

Élclapok a nemzetépítés szolgálatában – Könyvismertetés forrásközléssel

*Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Kalligram, Pozsony, 2014. 394 oldal**

Tamás Ágnes nehéz feladatra vállalkozott, amikor úgy döntött, hogy térségünk 19. századi történelmének egyik kulcsproblémáját, a nemzetiségi kérdést a közösségi sztereotípiák alakulásán keresztül kívánja bemutatni. Ráadásul elemzéséhez egy sok tekintetben speciális forráscsoportot választott: a különféle korabeli élclapokban megjelent humoros írásokat és karikatúrákat, amelyek a műfaj sajátosságaiból következően felvállaltan torzítva ábrázolják a vizsgált témát.

Derzsi Tamás, de különösen Buzinkay Géza úttörő kutatásai óta már sokat tudhatunk az élclapok történetéről, a bennük szereplő karakterekről, illetve a lapokban alkalmazott írói-újságírói stíluseszközökről.¹ Mindazonáltal az adott korszakhoz, kultúrához és politikai szituációhoz erősen kötődő, éppen ezért a mai kor embere számára már nem mindig könnyen érthető karikatúrák és viccek keletkezésével, jelentésével és az akkori olvasókra gyakorolt hatásával kapcsolatban bőven maradt még megválaszolni való kérdés.

Tamás Ágnes az elmúlt években több magyar és idegen nyelvű szakcikkből, 2012-ben pedig doktori disszertációjában adott számot kutatásairól. A Szegedi Tudományegyetemen kiváló eredménnyel zárult védést követően immár önálló könyvben olvashatjuk nagy szorgalommal és nem kevés kutatói invencióval elvégzett tudományos vizsgálatának eredményét.

Az átnézett több száz rajz és szöveg történettudományi, szociálpszichológiai, nyelvészeti és ikonológiai szempontokat érvényesítő elemzése meggyőzően bizonyítja a szerző felkészültségét. Végkövetkeztetéseivel, amelyek az eddig ismertnél is lehangolttabb, ám igen plasztikus képet festenek az egyre erősödő etnikai ellentétekről, alapvetően egyetértek.

Mindazonáltal úgy vélem, hogy a kötet címe több szempontból sem egészen pontos. Egyrészt a „nemzetiségi sztereotípiák” kifejezést használja, holott a szerző hangsúlyosan vizsgálja a zsidóságot és a cigányságot élclapi ábrázolását is. Szerencsésebb lett volna a nem-

* Írásom az OTKA által támogatott K 108 670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ E munkákról a könyv végén található bőséges irodalomjegyzékből részletesen tájékozódhat az olvasó. Talán csak Fabó Editnek a világhálón is elérhető, *A magyar dualizmus kori karikatúrák és paródiái. A nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében* című disszertációja (ELTE, 2007), illetve a belőle készült publikációk hiányolhatók.

zetközi és a magyar szakirodalomban (például Hanák Péter alapvető tanulmányában is²) bevett „etnikai” szót alkalmazni, hiszen e két kisebbségi csoportot egyre kevésbé tekintik nemzetiségnek a 19. század második felétől kezdődően, igaz, időnként folynak erről viták manapság is. Továbbá indokolt lett volna már az alcímben jelezni, hogy a szerző által választott „görbe tükör” valójában az 1860-as és 1890-es évek élclapjait jelenti. A kötet címe tehát egyfelől kevesebbet, másfelől többet ígér: Tamás Ágnes lényegében minden, a Magyar Királyság területén kisebbségi helyzetben élő etnikai csoportra kiterjesztette figyelmét, ám vizsgálatát a 19. század utolsó harmadára korlátozta. A cím körüli bizonytalanságot azonban eloszlatja a könyv hátsó borítójára helyezett ismertető. A szerző itt ötletesen bontja ki a kötet címének jelentését, és egyúttal találóan összegzi tudományos vállalkozása legfőbb tanulságát: „A vizuális megjelenítések és a humoros-gúnyos szövegek nemcsak a nemzetiségi csoportokról mutatnak egy leegyszerűsített, eltúlzott képet – a görbe tükörben csak néhány vonás látszik igazán élesen, a többi elhomályosodik –, hanem az alkotók és az olvasók elé is tükröt tart, önképük számos elemét is visszaveri.” Miközben ugyanis a humoros szövegekből és a karikatúrákból a kisebbségi csoportokról kirajzolódó előítéletes képet tanulmányozzuk, valójában a többségi társadalom gondolkodásáról, félelmeiről tudunk meg fontos információkat.

Az első, bevezető jellegű fejezet a Monarchia két felének nemzetiségi problémáit és a zsidókérdés történetét mutatja be. A némileg elnagyolt tárgyalás érthető, hiszen e témákat röviden összefoglalni szinte reménytelen vállalkozás. A szerző az ezt követő két fejezetben ismerteti kutatása módszereit és vizsgálati szempontjait, valamint bemutatja a kiválasztott élclapok általános jellemzőit, szerkesztési elveit. Tamás Ágnes az összehasonlító elemzés módszertanát követve a két kiválasztott időmetszet (az 1860-as és az 1890-es évtized) összesen nyolc évének 3-4 élclapját böngészte át, az etnikai sztereotípiák után kutatva. A lapok kiválasztásakor mindenekelőtt a politikai pártállást vette alapul, de figyelt az előfizetési adatokra is. Annak érdekében, hogy árnyalt megállapításokat tehessen, kontrollforrásként bevonta vizsgálatába a magyar újságokon kívül a legjelentősebb osztrák élclapot, a *Figarót*, sőt korabeli szerb, szlovák és román újságokra is kiterjesztette a figyelmét. Viszont tudatosan nem foglalkozott a két államalkotó népcsoport egymásra vonatkozó gondolkodási sémaival, hiszen az osztrákok és a magyarok között fennálló közjogi viszony és a hatalmi pozíció jelentősen befolyásolta az egymással szembeni sztereotípiák működését, mindez pedig torzíthatná az összehasonlítást a kisebbségi helyzetben lévő etnikumokkal.

A vizsgálatba bevont források körülhatárolását precíznek és szakmailag megalapozottnak tartom. Csupán azt vetem fel, hogy nem lett volna-e tanulságos az 1896-os esztendő írásainak és karikatúráinak az elemzése is, hiszen jól tudjuk, hogy a millenniumi év menynyire tobzódott a magyar szupremácia gondolatától átitatott, nemzetiségeknek címzett tárgyi, képi és írásos üzenetekben. Érdekes lenne tudni, hogy az ezeréves Kárpát-medencei államiaságot hirdető emlékvé élclapi termése mutat-e valamilyen sajátosságot.

Tamás Ágnes kutatói érdemeit azzal is növeli, hogy megpróbál utánajárni az élclapok szerkesztési elveinek, illetve a szerkesztők és az olvasóközönség viszonyának. Megítélésem szerint ezek a sajtótörténet legizgalmasabb, de legnehezebben feltárható kérdései. Mégis a szerkesztőségi állásfoglalások, illetve az olvasóknak szánt rövid szerkesztői üzenetek elemzése révén fontos megállapításokra jut. A rendszerint hetente megjelenő élclapok igen nagy népszerűségnek örvendtek a vizualitásra épülő tömegkultúra kibontakozásának időszakában. A szóban forgó szövegek alapján úgy tűnik, hogy más laptípusokhoz képest e lapok

² Hanák Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 81–111.

esetében az olvasók és az újságírók között jóval intenzívebb kapcsolat állhatott fenn. Sok esetben ugyanis az olvasók egyben a viccek, a humoros írások szerzői, a rajzok ötletadói is voltak. A szerző által idézett példák mellett bizonyíték erre Nagy Lajos visszaemlékezése is: az 1883-ban született író már gimnazistaként lelkes olvasója volt a korszak legjelentősebb lapjának, a *Borsszem Jankónak*, pályakezdőként pedig más íróinkhoz hasonlóan munkáival eleinte ő is az élclapoknál próbálkozott.³

Tamás Ágnes könyvét olvasva ezen a ponton felvetődik a kérdés, vajon nem harsányabb, durvább, túlzóbb például a humoros műfajok elemzésével nyerhető kép, mint a régi hétköznapokban ténylegesen létezett előítéletesség. Vagy éppen ellenkezőleg, bizonyos esetekben a vicclapok írásai és rajzai mérsékeltebbek voltak a 19. század második felében élt emberek fejében működő gondolkodási sémáknál, félelmeknél? A szerző ez utóbbi mellett foglal állást, és több olyan szerkesztői üzenetet idéz, amelyek az olvasók által beküldött szövegek, képek közlését durvaságuk miatt visszautasították. Minden bizonnyal csak további kutatások (például esettanulmányok) után lehet majd válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon egy ilyen visszautasításban, illetve általában egy-egy élclap hangvételében milyen tényezők játszhattak szerepet. Eszmei meggyőződés? Újságírói szerepfelfogás? Üzleti megfontolások? Esetleg a korabeli törvények előírásai?

A szerző a viccek, karikatúrák etnikai elemeire és az azokat megjelenítő nyelvi és képi jelekre összpontosítja figyelmét, így érthető módon viszonylagos háttérben marad munkájában az élclapok alkotói gárdája. Ez tudatos döntés a szerző részéről, hiszen véleménye szerint a rajzolókat csak a megrendelők pontos utasításait hajtották végre, és többször előfordult, hogy különböző pártállású lapoknak is dolgoztak. (99. old.) Az elszórtan fennmaradt adatok valóban a szerző igazát valószínűsítik, ugyanakkor legalább megemlíthette volna azt a néhány információt, amely a fenti állítást árnyalja. Úgy vélem, hogy egy etnikai sztereotípiákról szóló könyv olvasójának nem mellékes ismernie, hogy a nemzetiségekről készített rajzokat mások mellett a cseh Karel Klič, a ruszin Homicskó Atanáz vagy az etnográfia iránt komolyan érdeklődő magyar Garay Ákos alkotta. Továbbá a visszaemlékezésekből az is tudható például, hogy az igen népszerű, ám szelíd lelkű Jankó János mennyire vonakodott torz portrékat készíteni, míg az eredetileg orvosnak készülő Homicskó gyakran rajzolt az embereket állatként ábrázoló képeket, gúnyos zsidó alakokat, sőt időnként szadisztikus jeleneteket.

Lényegében csak a *Borsszem Jankó* legendás szerkesztője, Ágai Adolf esetében kerül említésre magyarázatként zsidó származása, mondván, lapjában már ezért sem kaphattak helyet zsidóellenes írások, illetve a nemzetiségi csoportokat erősen sértő szövegek. (91. old.) E kijelentés meglehetősen leegyszerűsítő, ráadásul később a szerző saját adatai cáfolják azt. A Függelékben közölt táblázatok ugyanis azt mutatják, hogy Ágai lapjának központi témája volt a zsidóság kifigurázása (például beszédükön és testi jegyeiken keresztül), ráadásul a szerző szerint is a *Borsszem Jankó* a nemzetiségekkel szemben többször élesebb hangot ütött meg, mint ellenzéki társai. (119–120. old.) Mindez azonban magyarázat nélkül marad a könyvben, így nem tudhatjuk meg, hogy mi Tamás Ágnes véleménye Buzinkay Géza azon meglátásáról, miszerint a *Borsszem Jankó* az antiszemitizmus ellen folytatott harca közben szüntelenül bizonygatni kényszerült magyarságát, és ez eredményezte hangosabb nacionalizmusát.⁴

³ Nagy Lajos: *A lázadó ember*. Budapest, 1983. 184–186.

⁴ Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983. 70.

A szerző ugyan többször említi, hogy az ortodox és az asszimilációt választó zsidóság megítélésében és ábrázolásában különbségek figyelhetők meg (például 155–156. old.), az elemzés során mégis elég gyakran elfeledkezik erről, és összefoglalóan beszél a zsidóság élclapi megjelenítésének jellemzőiről. A főváros humoráról szólva maga Ágai is – akinek lapjában a zsidóság rétegzettségét igen érzékletesen fejezte ki az újság tucatnyi visszatérő karaktere – megjegyzi, hogy a századfordulóra az asszimilált zsidóságra vonatkozó vicceknek leáldozott, viszont a lengyel-zsidós akcentuson és a hozzá tartozó taglejtéseken továbbra is nagyokat nevettek a budapesti polgárok.⁵ Minden bizonnyal tanulságos lett volna különválasztani a neológ és az ortodox zsidóságra vonatkozó tréfák, rajzok vizsgálatát, akár még a hátsó táblázatos kimutatásban is.

A könyv nagy központi fejezetében Tamás Ágnes a pesti és bécsi élclapokban közölt humoros szövegeket és rajzokat a bennük szereplő etnikumok szerint, hat fő szempont alapján vizsgálja. A szerző az általa választott időmetszetekből kigyűjtötte és elemezte például az emberi testre és öltözetre, a személynevekre, a nyelv- és névhasználatra, valamint a nemzeti szimbólumokra és az eredetmitoszokra vonatkozó etnikai sztereotípiákat. Az összetett feladatot finom mikroelemzések sorozatával magabiztosan oldotta meg a szerző, akinek több évtized politikatörténetével is tisztába kellett jönnie, hogy megértse a viccek, karikatúrák utalásait. Tamás Ágnest érezhetően a nyelvészeti vonatkozások érdekelték a legjobban: hosszan foglalkozik (189–234. old.) a nemzetiségi karakterek elnevezésével, a beszélő nevű szereplőkkel, a nemzetiségi nyelvek kifigurázásával, és hogy mindezekből milyen sztereotípiák olvashatók ki. Bevallom, számomra az az alfejezet volt a legérdekesebb, amelyben az államterülettel foglalkozó, humorosnak szánt írásokat és karikatúrákat elemzi a szerző. (286–313. old.) E téma kapcsán különösen indokolt a feltételes mód, ugyanis ezeket a szövegeket és képeket tanulmányozva nem annyira a felszabadító nevetés hangjai, mint inkább az államalkotó nemzet félelmei érzékelhetők. E rajzok egyik korai, az 1868-as nemzetiségi törvény idején keletkezett darabja – melyen az ország nemzetiségeit megjelenítő figurák szétszakítják Magyarország térképét – került a kötet borítójára is.

A szerzőt csak irigyelni tudom azért a bátorságért, amellyel a változatos állatszimbólumokat elemzi. (118–143. old.) A különféle emberi magatartások és testi jellemzők állati tulajdonságokkal való azonosítása ősi eszköze a meséknek és régi hagyománya a szépirodalmi műveknek, valamint a vicceknek, karikatúráknak is. Ugyanakkor az állatszimbólumok jelentése koronként változhatott, sőt egy adott korszakon belül is többféle olvasat élhetett egymás mellett. Tamás Ágnesben szemernyi kétely sincs e szimbólumok értelmezésekor, és úgy vélem, hogy a legtöbb esetben jól is oldja fel a nemzetiségeket rendszerint kedvezőtlen alakban ábrázoló állatrajzok jelentését. Mégis számomra ezen a ponton (helyesebben a könyv első fejezeteiben) hiányzik a szimbólumelemzés és a képi források vizsgálatának kritikai bemutatása, a lehetséges módszertani buktatók ismertetése, hiszen olykor még a legnevesebb történészek is vitakoznak azon, hogy mit is jelképezett például a macska a 18. századi Franciaországban.⁶

Végül a szerző bővebben is kifejhette volna gondolatait arról, hogy szerinte milyen viszony áll fenn a humor által megalkotott etnikai sztereotípiák és az egyéb vizuális és írott forrásokból (például szépirodalmi alkotásokból, útleírásokból, tankönyvekből) kibontakozó

⁵ Porzó (Ágai Adolf): *Utazás Pestről – Budapestre, 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest, 2004. 408.

⁶ Roger Chartier és Robert Darnton szakmai vitájára gondolok, amelyet a 18. századi francia népi szövegek állatszimbolikájának az elemzéséről folytattak. Mindkettőjük tanulmányát közli a Sebők Marcell által szerkesztett *Történeti antropológia* című kötet (Budapest, 2000, 73–108).

képek között. Hiszen az azonnali hatásra törekvő viccek, karikatúrák műfaji jellemzőiknél fogva minden bizonnyal tovább egyszerűsítve, végtelenségig sarkítva tükrözik vissza a közgondolkodásunkba mélyen beivódott sémákat. Természetesen nem újabb, években mérhető saját kutatásokat szeretnék számon kérni a szerzón, de meglepődtem azon, hogy a nagy hagyományokra visszatekintő hazai nemzetkaraktrológiai munkák megállapításait milyen kis mértékben hasznosította. Mint ismeretes, régióink népei az évszázadok során előszere-ttel készítettek egymásról és önmagukról ilyesféle leírásokat, az 1970-es évektől pedig megkezdődött e művek történelmi feldolgozása is.⁷ Mindössze az utolsó oldalakon említi például a szerző Bél Mátyás és Fényes Elek munkáját. (337. old.) Véleményem szerint a korabeli írások és a szaktudományos elemzések megállapításai mélyebben is összevethetők lettek volna a szerző saját eredményeivel.

Tamás Ágnes a munkáját lezáró összegzésben megerősíti azt a benyomásunkat, amely a könyvet olvasva és az abban közölt 68 rajzot tanulmányozva bennünk kialakult: a századforduló felé haladva a nemzetiségekkel kapcsolatos viccek és karikatúrák egyre kevésbé voltak humorosak, sokkal inkább gúnyosak és sértőek, az általuk tükrözött kép pedig egyre torzabbá formálódott. Ugyanakkor összehasonlító elemzéséből az is kiderül, hogy az itt élő nemzetiségek mennyire hasonló szemüvegen át néztek bennünket, azaz az élclapjaikban rólunk megjelenő sztereotípiák nagyfokú rokonságot mutattak a magyar újságokban olvasható és látható sémákkal.

A már idézett Nagy Lajos szerint ifjúkorában a viccek mindenekelőtt a parasztokat gúnyolták, ezután következtek a cigányok, a zsidók, majd a németek és a szlovákok, ám az író úgy emlékszik, hogy a románok és a szerbek viszonylag kevészer voltak a humor tárgyai.⁸ E több évtized távolából feljegyzett személyes benyomást Tamás Ágnes könyvének táblázatos kimutatásaival akár össze is vethetjük. Ha jól értem az adatsorokat, a vizsgált években messze a zsidókról és a cigányokról jelent meg a legtöbb cikk, ezt követik a szerbekről, a románokról és a szlovákokról szóló írások, a sor végén pedig a németek (szászok és svábok), valamint a rutének állnak. A legtöbb etnikai témájú cikk rendre a már sokat emlegetett *Borsszem Jankó*ban jelent meg (a *Herkó Péter* is csak időnként előzi meg kifejezetten antiszemita tematikája miatt). Ugyanakkor a táblázatok alapján az is megállapítható, hogy a zsidóságon kívül a többi etnikum jóval ritkábban vált viccek és karikatúrák tárgyává: évente rendszerint hús alatt maradt egy-egy nemzetiség reprezentációja az egyes lapokban, míg a zsidóság megjelenítése gyakran ennek ötszöröse volt.

Tamás Ágnes igényesen szerkesztett, példákkal gazdagon alátámasztott, olvasmányos stílusú könyvet tett le az asztalra, amely – mint a recenzióm hosszából is kitűnhet – valóban gondolatébresztő megállapításokat, illetve továbbgondolásra serkentő felvetéseket tartalmaz. Kritikai megjegyzéseimmel céloim nem annyira a bírálat volt, sokkal inkább az ösztönzés ezen izgalmas téma további vizsgálatára. Úgy vélem, hogy mindenekelőtt a kiadott és a kéziratban lévő személyes források széles körű hasznosítása teheti majd még árnyaltabbá az elemzést, amelyet reményeim szerint az alábbiakban közölt két levél is bizonyít. E szövegek pontos értelmezése és továbbiak feltárása nem igen várhat szakavatottabb kutatóra Tamás Ágnesnél.

⁷ A teljesség igénye nélkül lásd például: Hunyady György (szerk.): *Nemzetkaraktrológiák: Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Budapest, 2001.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkaraktrológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011.

⁸ Nagy: *Lázadó ember*, 187.

Ágai Adolf Csukási Józsefhez, Bécs [1874.] július 6.

Tisztelt barátom,¹

Attól tartván, hogy tegnapi levelezési lapomat nem vette, ajánlott levelet küldök, melyben ismétlem a tegnapiakat.

1, Pulszky és Huszár egymással profilban szemközt. Mindegyik az orrára mutat s nevet. Aláírás: Furcsa! A neolog zsidóknak legőszintébb két barátja a házban s mindkettő a legnagyobb orrthodox. (A szedő az utolsó szót a sor végére hozván, ilyenformán válassza el egymástól: orr-thodox. Az "orr"-t nem kell feltűnővé tenni, csak azáltal, hogy solo áll.) Ez a kép lehet 1/4 kolumnás is.

2, A ház karzatán tipikus lengyelzsidó alakok néznek le a terembe. A zsidókon nincs kalap, csak egy kis dinnyehaj-sipka, amint a tarkójába csusszan. A fül mellett dugaszhúzó fürtök. Van közte kövér és sovány, t.i. a zsidók közt. Egy pofára emlékszem a congressus idejéből. Vastag, kerek arc, erős pofacsontok, békaszem, széles száj vastag ajkkal, vastag fitos orr. Néger haj, borzas, elől kopaszodik. Ez az ungvári rabbi, egyik főmotor.² Ha rajzolja, ráismernek. Nb: vastag kerek feje mélyen a vállá közt van. Ennek kell elől lenni, amint az öklére támaszkodik, a másikkal meg zsebkendőjét görcsösen szorítja. Ilyenforma, csakhogy még vadabb s kissé pufókabb. Arcszíne barna.³

Ilyen egypár karakterisztikus fő egymás mellett, feszült várakozásban, szenvedélyesen, vagy sötét fanatismusban nézve maga elé. Jankónak szép [?] a kitűnésre. Lent a házban egyetértőleg néznek föl Apponyi, Zichy Antal és Zsedényi, színtén lengyel zsidóknak rajzolva. Apponyi hosszúságánál fogva az egyik rabbinus piksziséből vehet egy burnótcsipetet, Zsedényi a kaftánja zsebébe hátradugja mind a két kezét, hátulról rajzolando. Az övét zsebkendő képezi. Kalap nem lévén fejében egyiknek sem, a kis bőr sipka nem gátolja a jellemző Zsedényi-bub feltűntetését hátulról is. Zichy színtén fürtös zsidó, mint Apponyi és Zsedényi, Zichy nyakában a tízparancsolatba feszület van behéimzeve. Apponyi nyakában nagyon rövid ministráns ing, melynek elejére feszület helyett (vagy kereszt helyett) ilyen csillag van varrva.⁴ Zsedényi nyakában hátulról is látható legyen a lutheranus papnyakravaló (disznót [?] csináltam a közepébe).⁵ Jankó tudja, mit akarok. A 10 parancsolatot már 3-ad éve rajzoltuk, midőn Jókat és Horn Pozsonyban jártak.) Ha van hely, a többi képviselő is markirozandó, minden esetre azonban Wahrmann, amint a háttérben jóízűen nevet, Horn pedig füttyülő szájjal szörnyülködik.

Aláírás: Az országházból.

Rabbi Ezechiel ben Zsidónyi, rabbi Chajim ben Appon és rabbi Ansel ben Zichyel megvédelmezik az üldözött testvéreket megalapítják a zsidó ókatholicismust."

Hajnalban utazom (7-én). 8-án írok Mokányt, mely express küldve pénteken érkezik a nyomdába.

Tisztelettel Ágai

¹ Csukási József (1841–1891) író, újságszerkesztő, a *Borsszem Jankó* egyik alapítója.

² Minden bizonnyal Eisentädter Menachem ungvári rabbiról (1852 és 1869 között) van szó, aki fontos szerepet játszott az Eötvös József által 1868 decemberében összehívott ún. zsidó kongresszuson. A kérdésről lásd: Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest, 1999.

³ Ágai le is rajzolta a rabbi portréját a levél bal sarkába.

⁴ Ágai itt lerajzolt egy Dávid csillagot.

⁵ Ágai itt lerajzolta a nyaksálat.

*A levelet azért küldöm Jankóhoz, mert úgy is ott lesz ön holnap. Kérem, adressáját adá át a hivatalban.*⁶

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Leveléstár

Ágai Adolf Abonyi Lajoshoz, Budapest, [1895.] március 1.

*Édes Ferikém,*⁷

Nagyon, nagyon kedves ez a te Povedalik barátod! Tetszik is mindenfelé. Persze ostromoltak is, ki a megalkotója. Biz én harsogó dicsekedéssel súgtam meg, hogy Abonyi Lajos. Nagyra is lehetsz vele, kedvesem, mert 38 alak közé úgy vinni be 39-iket, hogy új legyen, nagy sor. És ez is, mint a „B. Jankó” legtöbb alakja: sympathikus. Népszerűségöknek ez a kulcsa. Egyet, a Blau Kóbit brennöltem⁸ már régen, mert gyűlöletes. Strebinszky is szkolus [?]⁹, de - sajna! - typus. Kalemurszky¹⁰ meg egy undok fráter, de azért sok a híve. Volt a „B. J.”-nak már két tótcskája: a Presok s még egy. (Fene tudja már a nevit.) De azok is kellemetlen urak voltak, pedig Sipos elmésen csinálhatta őket.¹¹ Hanem ez a jó buta páterka olyan ártatlan, hogy mindjobban megszeretem. A másik mondása az elsőnél is kedvesebb. A rajzával, úgy hisszük mi itt, Jankó Jani remekelt. Örülnék, ha te is ebben a meggyőződésben volnál. Míg új az alak: elég kétszer egymás után. Később elég egy hónapban egyszer. Mert nem szeretnék erősen befogni. Még ha egy jó cigányom volna: komplettéssel dicsekedhetnék a „B. Jankó” gallériája. Vóni vót már, de mint afféle nagyon is chablonos legényeket, sutba löktem őket. A F...i cigány nagy acquisitio¹² volna... de hát!... A melléklet a m. közleményből rekedt ki, de csak azért, mert hosszallottam. De

⁶ Az eredetileg év feltüntetése nélkül elküldött levelet sikerült datálni, ugyanis az Ágai által részletesen leírt mindkét rajz megjelent a *Borsszem Jankó* 1874. július 12-i számának 7. és 8. oldalán. A két rajz és a lap több más írása is az 1874. május 2-i, illetve július 4-i képviselőházi ülésre reflektál, amelynek napirendjén a kormány és az ortodox hitközségek viszonya, illetve az ún. zsidó iskolai alap felhasználása körüli viták szerepeltek. A témáról bővebben: Zeller Árpád (szerk.): *A magyar egyházpolitika*. II. Budapest, 1894. 244–364. A kérdés (lényegében az állam–egyház közötti viszony) megosztotta a képviselőket, az álláspontok nem feltétlenül a kormány–ellenzék törésvonal mentén különültek el. Pulszky Ferenc azon megjegyzésére, hogy „a szónokok nem aszerint szólítatnak, amint a javaslat ellen vagy mellett beszélnek, hanem aszerint, amint a ház egyik vagy másik oldalán ülnek”, Huszár Imre, a Ház egyik jegyzője meg is jegyezte: „...én a jelen kérdésben nem volnék képes az egyik képviselő arcáról leolvasni: vajon ortodox-e vagy neológ? (Derűtség.) Ezen az úton elindulva, az ember éppen az ellenkező eredményre jönne, mert ha Pulszky képviselő úrnak méltóztatott volna magát nálam fölírni: én fölírtam volna őt azon könnyen megengedhető föltevésből, hogy velem együtt ő is ortodox. (Derűtség.)” (Zeller: *A magyar egyházpolitika*, 303–304.). A képviselők végül nem tudtak dönteni a kérdésben, ezért a következő ülészakra halasztották.

⁷ Abonyi Lajos (1833–1898): író, újságíró, eredeti neve: Márton Ferenc.

⁸ brennöltem: leszámoltam vele, letettem

⁹ Nehezen olvasható szó, jelentése talán: iskolás.

¹⁰ Strebinyei Strebinszky Caesar („politikai és társadalmi vállalkozó, eszközlő és kapaszkodonc”) és Vicmándi Kalemurszky Viczibáld a *Borsszem Jankó* két állandó figurája volt.

¹¹ Sipos Soma (1852–1896) író, majd törvényszéki albiró. Presok György alakjának megalkotója. Élclapi írásaival, verseivel rendszerint a pánszláv eszméket gúnyolta ki.

¹² acquisitio: szerzemény

oly kitűnő ez is, hogy kérlek: csinálj neki fejet-farkát, hogy kárba ne vesszen. A via ferrea¹³ sehol se nem ákádtám. Pedig jól színező részletecske.

Köszönöm, fiam, hogy beálltál közibénk. Jó kompániába kerültél. Majd csak megismerkedel egyszer a legényeimmel.

Klárka ő ngnak kezeit csókolja, téged ölelve ölel

öreg és régi barátod

Adolf.¹⁴

Forrás: OSZK Kt Fond I/11

¹³ via ferrea: vasút. Az utalást nem sikerült megfejtenünk.

¹⁴ Az eredetileg év feltüntetése nélkül elküldött levelet sikerült datálni, ugyanis Péter Povedalik Hyacinthus „néppárti térítő atya” alakjának megjelenése a lapban szorosan kötődik a Zichy Nándor vezetésével 1895. január végén megalakult konzervatív, '67-es ellenzéki Néppárt zászlóbontásához. A *Borsszem Jankó*ban a szlovák pap figurája és Abonyi írásai először 1895. február 24-én (1420. sz.), valamint március 3-án (1421. sz.) szerepeltek. Ágai feltehetően Abonyinak erre a második, kéziratban már nála lévő szövegére reagált e levéllel.

Az alsó ispotály

Rüsz-Fogarasi Enikő: Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története. L'Harmattan, Budapest, 2012. 172 oldal

Rüsz-Fogarasi Enikő, a Babeş-Bolyai Egyetem tanára egy felettebb érdekes helytörténeti–mikrotörténeti könyvet jelentetett meg a kolozsvári Szentlélek-ispotályról. A szerző Kolozsváron szerzett történelem–filozófia szakos diplomát, Benda Kálmán támogatásával kapott ösztöndíjat budapesti tanulmányaihoz. Rüsz-Fogarasi Enikő magyarországi szakmai kapcsolatait 1990-es budapesti részképzése idején alapozta meg, nem véletlen, hogy 2011-ben az ELTE Történeti Intézetében habilitált. Szakmai pályája ugyanakkor teljes mértékben a Babeş-Bolyai Egyetemhez kötődik, amelynek 1991 óta oktatója, jelenleg pedig a Történelem és Filozófiai Kar dékánhelyettese, valamint a magyar tagozat vezetője. Rüsz-Fogarasi Enikő számos magyar (erdélyi és hazai), román és német közművelődési és tudományos testületnek a tagja, ilyen módon a magyar történeti kutatás közép-európai kapcsolati hálójának kulcsfigurája.

A kötetet a bölcsész- és társadalomtudományi területen különösen erős L'Harmattan Kiadó jelentette meg, a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület támogatásával. A kiadásért Horn Ildikó (ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék) és Gyenes Ádám (L'Harmattan Kiadó) felelt. A könyv szép kiállítású, ami Újváry Jenő munkáját dicséri, talán kép- és térképmelléletekkel lehetett volna még tetszetősebbé tenni a kiadványt.

A napjaink szóhasználatából jószerivel kikopott „ispotály” kifejezés a tradicionális világban olyan szociális intézmény megnevezésére szolgált, amely egyszerre volt hajléktalanszálló, szociális étkeztetést végző intézmény és esetenként kórház is. Kolozsvá-

ron a középkorban és a kora újkor kezdetén három ispotály működött. A 14. században alapították a Szent Erzsébet-ispotályt, a 15. század végétől a 17. század második feléig működött a Szentlélek-ispotály, míg a Szent Jób-ispotály létezéséről a 15. század végétől a 16. század közepéig ismerünk adatokat. Az elsőként alapított és a legkiterjedtebb szegénygondozást végző Szent Erzsébet-ispotály gyakorlatilag jogfolytonosan létezik napjainkig, a forrásokban a Szentlélek-ispotályt gyakran emlegették „alsó” vagy „második” ispotályként is. Rüsz-Fogarasi Enikő úgy ítélte meg, hogy a Szent Erzsébet-ispotály történetének felvázolása a kutatások jelen állapotában kockázatos vállalkozás lenne, ezért döntött úgy, hogy az áttekinthető levéltári anyaggal bíró Szentlélek-ispotály történetének megírására vállalkozik. A rövid ideig működő és rendkívül szerény forrásanyaggal rendelkező Szent Jób ispotály története pedig nem jelentett kellően izgalmas kihívást. Sajnálatos módon a kolozsvári ispotályok esetében nem állnak rendelkezésre régészeti források, a kutatások csaknem teljesen a nagyobbbrészt kiadatlan levéltári forrásokra épültek. A kolozsvári ispotálytörténet legfontosabb forráscsoportja az ispotályszámadások voltak. A Szentlélek-ispotály eddig ismert, első fennmaradt részletes elszámolása az 1591-es évből származik.

Az ispotály a középkor végére a magyarországi városi társadalom szerves részévé vált, a késő középkorban Magyarország 87 településén 118 ispotály működött. A késő középkori Erdély 22 településén 32 ispotály nyújtott menedéket a rászorulóknak. Az ispotályok tevékenysége, a gyógyítás és a szegénygondozás szorosan kötődött a katolikus egyházhoz. A középkor és a kora újkor fordulóján azonban egész Európában végbe ment a szegénygondozás laicizálódása, s a városok számos helyen átvették az ispotá-

lyok irányítását. Ezekben az évszázadokban Kolozsvár Magyarország egyik legvirágzóbb városa a maga hét-nyolcezer magyar és szász lakosával, kézműparával, iskoláival és nyomdájával. A városban megjelent a reformáció csaknem teljes spektruma, míg végül az unitárius eszmék győzedelmeskedtek. A város vezetése a Rákócziak koráig a magyar és szász unitáriusok kezében volt. A 17. század második felében azonban a fejedelmek személyes támogatásának köszönhetően „sákramentáriusok” is részt kaptak a hatalomból.

A levéltári források alapján jól rekonstruálható a Szentlélek-ispotály infrastruktúrája. Az ispotályház három helyiségből állt, fából készült, zsindellyel fedték be, s tapasztott falakkal rendelkezett. Összevetve a kor más kolozsvári épületeivel, a Szentlélek-ispotályház szerény külsejű építmény lehetett. Az inventárium alapján egy gyéren bebútorozott lakóház körvonalazódik. A ház szobáiban két asztal, egy szekrény, három lábas serpenyő, 16 fekhely-nyoszolya szolgált a szegények mindennapi életét. A források veteményest, gyümölcsöt, valamint kenderest is említenek. A Szentlélek-ispotálynak a tanulmányozott időszakban a város több pontján is volt szőlője, gabonaföldjei, rétjei és kaszálói. Az ispotály birtokához meghatározatlan ideig még egy tó is tartozott. Erre a viszonylag szerény vagyonra épült a Szentlélek-ispotály gazdálkodása, amely nyugalmasabb években elegendőnek bizonyult, hogy szerény, de biztonságos megélhetést nyújtson a rászorulóknak.

Az ispotály ingó és ingatlan vagyonra részint a szekularizáció nyomán, részint pedig adományok révén került az ispotály birtokába. Az ispotályszámadások tanúsága szerint a hagyatékok játszották a leglényegesebb szerepet. A hagyatékok igen változatos képet mutatnak, szerepelt bennük használt ruha, konyhafelszerelési tárgyak és bútorok, de előfordultak ingatlan adományok is. Az adományok a társadalom minden csoportja felől érkeztek, jótékonykodtak polgárok, nemesek, értelmiségiek, szolgák, sőt felbuk-

kantak koldus adományok is. Különösen jelentős volt két végrendeleti adomány, Schlessler Margit 50 hordó bort, Nagy Salathiel és felesége, Katalin pedig a Király utcai házát hagyta 1559-ben a Szentlélek-ispotályra minden tartozékával, hasznával és jövedelmével. Mégis a legkülönösebb adományt az 1642-ben meghalt a koldus Varga György tette az ispotály javára, aki „külsőségeiből” 12 forintot hagyott az ispotályra. Sajnos más információ nem áll rendelkezésre ennek a vagyonos és szociálisan érzékeny koldusnak a biográfiájáról.

Az esztendők többségében az ispotály gazdaságának jövedelme nem volt elégséges a feladatok ellátására. A legfontosabb kiegészítő jövedelem a fejedelmek sódonációja volt. Báthory Zsigmond a kolozsi aknából évente ezer kocka kősót adományozott a Szentlélek ispotálynak. Esetenként problémák lehettek a kősó adománnyal, mert a donációs levelet rendszeresen meg kellett újítani. A kapott sónak nagyon kis részét használták fel az ispotályban és a hozzá tartozó gazdaságban, legnagyobb részét eladták, vagy már az aknánál, vagy elszállították Kolozsvárra, és az ispotályból bocsátották áruba. Az elszállított sókockák az ispotály tartalmát képezték, ezért sokszor csak akkor adták el, amikor az intézmény más jövedelemből nem tudta fedezni kifizetéseit. Az ispotály támogatásának fontos pénzügyi forrása volt még a „*quarta*”, amely a város polgáraitól szedett adó egy részét jelentette.

A kolozsvári ispotályokat a kora újkorban az ispotálymesterek vezették, akiket a százak tanácsából választották, ennek megfelelően a város vagyonos, közmegbecsülésnek örvendő polgárai voltak. Az ispotálymesteri tisztség a fejedelemség korának egyik fontos, választás alapján betölthető tisztségének számított, de nem jelentett karriercsatornát, hiszen egyetlen ispotálymesterből sem lett Kolozsváron főbíró. A megválasztott és beiktatott ispotálymesterek adómentességet élveztek a hivatali idejük alatt. Az adómentesség mellett, amikor a város, illetve az ispotály számára dolgo-

zott, az ispotálymesternek kijárt a napszám és az élelem. Az ispotálymesterek többnyire a mesteremberek közül kerültek ki, volt közöttük ötvös (Dési Ötvös János), kádár (Maurer Kádár Máté), mészáros (Lincz György). A városnak ezen tiszteletreméltó mesteremberei nem hagytak fel mesterségükkel hivataluk idején sem. Akadt olyan ispotálymestere a Szentlélek-ispotálynak, aki hat vagy tíz éven át vezette az intézményt (Mechel Gebaurt vagy Maurer Kádár Máté). Esetenként pedig az is megtörtént, hogy egy ispotálymester több éven át a Szentlélek-ispotályt igazgatta, majd néhány évig a Szent Erzsébet-ispotály élén állt (Kapusai Szabó András például 1658–1660, illetve 1661–1665 között). Rendkívüli esetekben, például ha az ispotálymester évközben elhalálozott, vagy a családja folytatta az igazgatást az újabb választásig, vagy a másik ispotály mestere látta le ezt a feladatot is (Dávid Jákob). Az ispotálymesterek a tisztség lejárta előtt betegség vagy halál miatt, ritkábban saját akaratukból váltak meg a tisztségtől. Egy alkalommal még az is megtörtént, hogy a Szentlélek-ispotály mestere, Prázmári Márton a hivatali ideje lejárta előtt megszökött, mint egy béres. Akárhogyan is történt, a városnak kötelessége volt a megüresedett helyet minél előbb betölteni.

Ideális körülmények között a kolozsvári Szentlélek-ispotály állandó évi jövedelme 261 forint lehetett: a sóból 100 forint, a *quart*-ból 25 forint, az egyházfiaktól 36 forint, a három szőlősből származó borból 60 forint, kenyérből pedig 40 forint jövedelemre lehetett szert tenni. Ha a körülmények nem voltak optimálisak – háborúk, járványok vagy természeti csapások miatt – az ispotály nem maradhatott talpon a város pótlólagos pénzügyi támogatása nélkül. Az ispotálymesternek évről-évre számot kellett adni az ispotály gazdálkodásáról, s meg kellett indokolnia költségvetési döntéseit. Sokszor olyan nagyok voltak az ispotály kiadásai, hogy akár 146 forint hiányt is elkönyveltek. Az is előfordul azonban, hogy a szám-

vevők a negatív egyenleg láttán a számadásokat behatóbban ellenőrizték, s az indoklatlannak tartott tételeket nem fogadták el, csökkentették az ispotálymesternek megtérítendő összeget. A számvető vizsgálatok fontos sajátossága volt, hogy kizárólag a gazdálkodást vizsgálták, az ispotály gondozottjainak ellátását soha. Mindazonáltal Rűsz-Fogarás Enikő arra a következtetésre jutott, hogy a kolozsvári Szentlélek-ispotály gazdasági mérlege alapján egy gazdasági szempontból törékeny intézmény körvonalazódik, amely saját vagyonából és erejéből csak rendkívül előnyös körülmények, béke és kedvező időjárás esetén tudott életképes maradni.

A Szentlélek-ispotály a korabeli gyakorlatnak megfelelően menedéket nyújtott mindenféle szükségét szenvedő városi lakos számára. A kolozsvári Szentlélek-ispotályban azokból lehetett bennlakó, akiket a városi tanács az ellátásra rászorulóknak és érdemesnek tartott. A bennlakók száma 4–6 fő között változott, ami jócskán elmaradt a Szent Erzsébet-ispotály 20–30 gondozottjának számától. Ezek az emberek lehettek szegények, betegek vagy fogyatékkal élők. A bennlakók összetétele társadalmilag rendkívül heterogén volt, találunk közöttük nőket, férfiakat, gyermekeket, nemeseket, polgárokat és egyszerű szolgálombereket is. Az ispotályban gondozottak egyik fontos csoportját a gyermekek alkották: árva gyermekek, szerelemgyermekek, fogyatékos, nyomorék gyermekek egyaránt kerültek az intézmény lakói közé. Megtörtént az is, hogy a gondozásba vett gyermek nemcsak árva, hanem még fogyatékkal élő is volt, például az a Katus nevű leány, akiről kiderül a forrásokból, hogy süketnéma árva. Katus nem csupán az ispotály lakója volt, hanem segített a mindennapi teendőiben, például a „húst aláhordani”. A korabeli források az ispotály lakóit szegényeknek nevezik, de a kifejezés sok mindent magában foglalhatott. A Szentlélek-ispotályban halt meg az a Varga György koldus, aki 12 forintot hagyott az ispotályra, s emellett még a feleségének is

juttatott örökséget. A források tanúsága szerint egy Mérában vagyonnal rendelkező nemesi család tagja is az ispotályban töltötte élete utolsó szakaszát, s vagyonát az ispotályra hagyta. Az ispotálynak voltak olyan gondozottjai is, akik, habár nem voltak bentlakók, mégis az ispotály által biztosított városi alamizsnában részesültek. Az ispotálymester alapvető kötelessége volt az ispotály halottainak eltemetése, amely a járványok idején jelentett különösen nagy feladatot, hiszen a gondozottak a városi társadalom legsérülékenyebb társadalmi csoportjához tartoztak.

Az ispotály alapvető feladata volt az ott lakók és a vonzáskörzetébe tartozó rászorulóknak számára feledet, ruhát és élelmet biztosítani. Bármely ellátottról (bentlakó vagy külsős) lett légyen szó, a legfontosabb helyet az étrendben a kenyér foglalta el. Bármilyen mostoha idők jártak, az ispotály gondozottjai számára elő tudta teremteni a kenyeret, csupán 1600 telén nem rendelkeztek az ispotályok annyi búzával, amennyi elegendő lett volna az ispotályban lakó vagy a városban lézengő szegények ellátására. Ekkor a város vezetése utasítást adott arra, hogy a számvevők elegendő búzát utaljanak ki az ispotálymesterek számára. Míg a búzakenyér Európa-szerre ritkaságszámba ment, és csupán a gazdagabb rétegek kiváltsága volt, Kolozsváron a Szentlélek-ispotályban a szegények minden bizonnyal búzakenyeret ettek. A hús volt az ispotály által biztosított ellátás másik fontos összetevője. A szegények ételmezésére felhasznált hús a piacon található legolcsóbbik volt, az ispotályban fogyasztott hús a majorból, a piacról, néha szabálytalan vágás miatt a mészárosoktól elkobzott húsból származott. A szőlőnek mindkét ispotályban nagy figyelmet szenteltek, mivel jelentős jövedelemforrásnak bizonyult. A bor egy része az ispotályban fogyott el, de a tekintélyesebb részét kocsáltatás révén eladták. A források alapján nehéz megállapítani, hogy a szegények na-

ponta hányszor étkeztek, vagy a reggeli és az ebéd, vagy az ebéd és a vacsora szerepelt a forrásokban, úgy tűnik, nem volt napi háromszori étkezés.

A kutatás jelenlegi állása szerint Pataki Szabó István volt a Szentlélek-ispotály utolsó mestere, akinek az első számadása 1665. augusztus 16-án keletkezett. Pataki Szabó István ispotálymestersége nehéz körülmények között is a gondoskodás kétségtelen jeleit mutatja, a városban uralkodó körülmények azonban évről évre egyre súlyosbodtak. A szabad királyi városi státusz elvesztése következtében megnyílt a lehetőség a nemesek beáramlása előtt, amely súlyosan sértette a városi polgárság előjogait. A tartósnak bizonyuló háborús helyzet is megnehezítette a város helyzetét, ráadásul Kolozsvár a felső-magyarországi Wesselényi-összeesküvést követő megtorlás elől bujdosó nemesek menedékéül is szolgált. Az 1660-as évtized zavaros éveinek végén a Szentlélek-ispotály beolvadt a Szent Erzsébet-ispotályba, a rekatolizáció korszakában már csak arra emlékeztek, hogy az ispotály vagyonából mi volt a Szentlélek-ispotályé.

Rüsz-Fogarasi Enikő a következő szavakkal zárja a kolozsvári Szentlélek-ispotályról szóló könyvét: „Felbuzdulva azon, hogy a szegényes forrásadottságok ellenére sikerült a Szentlélek-ispotály történetét megrajzolni, nagyon fontosnak tartjuk a kolozsvári Szent Erzsébet-ispotály történetének a feldolgozását is, ami viszont már sokkal nagyobb, sokkal több időt és energiát követelő feladat, mivel ennek az intézménynek nagy levéltára van, története nem szakad meg a kora újkorban, hanem tovább folytatódik, mondhatni napjainkig.” Mi mást mondhatunk erre a kolozsvári unitárius egyházközséghez is szorosan kötődő professzor asszonynak. Úgy legyen!

RÁCZ LAJOS

Homokból aranyat

Szilágyi Zsolt: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskeméti Örökség Könyvek 2. Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, Kecskemét, 2012. 188 oldal

Szilágyi Zsolt könyvéből megtudhatja az olvasó, hogy – minden alkimista mesterkedést mellőzve – miként lehet a homokból aranyat csinálni. Kecskemét várostörténeti és arculati fejlődésének bemutatásakor a történeti földrajzi mellett társadalomtörténeti megközelítésével a szerző igazi nehéztüzérséget vet be: leginkább a kvantifikációs megközelítést kedvelők örömére. A város történeti fejlődésének mintegy hat évszázadát átfogó vizsgálat a természetföldrajzi komponensre fókuszál; ezzel magyarázza és szemlélteti a települést a térben, ahol ez utóbbi szervező ereje megmutatkozik.

Szilágyi Zsolt a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Modern Magyar Történeti Tanszékének adjunktusa, kutatási területe – a 20. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet mellett – a történeti földrajz. A könyv, amely a szerző doktori disszertációjának történeti földrajzi részén alapul, hazai viszonylatban is több évtizedes előzményekre alapoz: a természetföldrajzi és ezen belül a klimatikus megközelítésben mozgatóerőként ható úgynevezett kis jégkorszak (14–19. század) hatásának értékelésére elsőként Szekfű Gyula vállalkozott a *Magyar történetben*, amiért szigorú földrajzos kritikát kapott.¹ Szilágyi Zsolt a Bácskai Vera, illetve Beluszky Pál – Győri Róbert szerzőpáros alkotta városfejlődési modelleket alkalmazva az éghajlatváltozás kontextusán keresztül mutatja be Kecskemét

várostörténeti fejlődését.² A szerző támaszkodik a korábbi eredményekre, így a fentiekben túl – többek között – Erdei Ferenc, Mendöl Tibor és Timár Lajos munkáira is.

Az előszó és az összegzés által közrefogott főszöveg két részből, a Kecskemét városfejlődését bemutató és a város arcait megvizsgáló fejezetekből áll. A kötetet a felhasznált forrásokon és irodalmon túl egy szintén több komponensű függelék zárja. A szerző előszavában hangsúlyozza a kulturális fordulatnak a történet- és földrajztudományra gyakorolt hatását, amelynek eredményeként nagyobb hangsúly kerül a látképek, fényképek vizsgálatára, a kommunikáció változásainak következményeire és a térinformatikai eljárásokban rejlő lehetőségekre – és könyvében maga is ezt az irányvonalat követi.

A térképekkel, diagramokkal, táblázatokkal és fényképekkel így gazdagon illusztrált kötet első fejezete (*Kecskeméti városfejlődés*, 14–49. old.) elsősorban azt az európai, szorosabban véve Kárpát-medencei térszerkezeti alapmodellt mutatja be, amelyben Kecskemétet mind horizontálisan, mind vertikálisan elhelyezhetjük: azt a Vácot, illetve Pestet Szegeddel összekötő kereskedelmi folyosót, amely dinamikus forgalmat biztosítva megteremtette a Káliz út középpontjában fekvő Kecskemét számára a fejlődés és a stabilizálódás lehetőségét. A városfejlődést Szilágyi Zsolt három lépcsőfokon szemlélteti, mintegy történeti korokra hangszerelve az egyes szakaszokat. Az első lépcsőfok egy 14–15. századra kiterjedő áttekintés: a források hiánya a szakértőt is óvatos fogalmazásra készteti, így a feltételes módok közül a kereskedelmi folyosón zajló jelentős forgalom, a szerencsés elhelyezke-

¹ Szekfű Gyula: *A magyar táj színeváltozása*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. kötet. Budapest: Királyi Magyar Nyomda, 1939. 397., 401.

² Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002.; Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, 2005.

dés generálta városfejlődés, valamint a szintén számottevő helyi állattenyésztés – mint fő gazdasági profil – állapítható meg bizonyíthatóan. A főtengellyé fejlődő Pest–Szeged vonal mellett kisebb hangsúly esik a nyugat–keleti irányra, amit magyarázhat a források hiánya vagy a lehetséges kereskedelmi tengelyek szakirodalmi feltáratlansága is. A szöveg dinamizmusát biztosítja a kiséjkorszak okozta klímaváltozás hatásainak elemzése. A második lépcsőfokként definiált 16–17. század politikai és gazdasági szerkezetváltása alapvetően kihatott Kecskemét fejlődésére. Szilágyi Zsolt módszerezen végigvezeti olvasóját azon a folyamaton, melynek eredményeként az ércek és nemesfémek helyett az élőállat forgalmazása kapott prioritást, és amely a nagytetű állattartásra kiválóan alkalmas Alföld településeinek biztosított helyzeti előnyt. A szerző a gazdasági fejlődéssel parallel – mint a városiasodás egyik fokmérőjét – a település népességének létszámbeli gyarapodását is nyomon követi. A 17. században bekövetkező, még erőteljesebb lehülés „akár száz kilométerekkel tolta egyre délebbre s délebbre a gabona és a szőlő termesztetőségének legészakibb határát. Az utóbbi a 16–17. század fordulójára már biztosan a Kárpát-medence területén húzódott, ami jellemzően felértékelte a szőlőművelés, így a bortermelés jelentőségét” (26. old.), s a marhatartás mellett szőlőművelésből gyarapodó Kecskemét esetében ez további gazdasági előnyt jelentett. A 17. század végi, illetve 18. század eleji háborús viszonyok – kiegészülve a rác pusztítással és a pestissel – már megtörték a település dinamikus fejlődését. A helyzetet a század utolsó harmadában pusztító két tűzvész mellett az is súlyosbította, hogy az alább szálló talajvíz és a 18. század második felében szárazabbá váló klíma miatt a „homokfelszín mozgásba lendült”. (30. old.) Ugyanakkor a 18. századi relatív hanyatlás előrevetítette Kecskemét településhálózatban betöltött centrális funkciójának átalakulását: a város a kiépülés és egyre jelentősebbé váló tanyavilággal a

19. századra megerősödő gazdasági kapcsolatot teremtett. Szilágyi Zsolt innen lép át a városfejlődés harmadik lépcsőfokára: a 19. századot felölelő szakasz ugyanis a szőlő- és gyümölcstermelés kiteljesedésével s az amúgy országosan is kedvezően ható vasúthálózat kiépülésével ismét lendületet adott a városfejlődésnek, amelyet olyan szerencsés tényezők is kiegészítettek, mint az, hogy itt a helyi mikroklíma és a homokfelszín tulajdonságának köszönhetően ízes s így jól értékesíthető gyümölcsök termettek. „A korábban tengernyi gondot okozó homok, egyik pillanatról a másikra, helyi szóhasználattal élve, arannyá változott.” (36. old.) A 19. századi hosszabb és rövidebb gabonakonjunktúra idején Kecskemét gazdasága prosperált, amit a városarculatot máig meghatározó építkezések mellett a távíró, majd a telefon korai megjelenése is igazol. A polgári intézményrendszer kiépülése és a város közigazgatási szerepkörének kialakulása mellett azonban a szerző rámutat a város gazdasági szerkezetének fonákjára is, annak egyoldalúságára, túlzottan domináns agrárjellegére.

A főszöveg második része a város nyolc elkülöníthető, de mégis együtttható, együttesen érvényesülő vonását, arcát mutatja meg. A város homokváros: a csapadékhány hatása a kibontakozó 1929-es válságra, a napsütéses órák száma és a tenyészidőszak hőmérsékleti összege nemcsak amiatt fontos, mert ezek magyarázó faktorai a városi gazdálkodás alakulásának, hanem azért is, mert a szerzői tájékozódás sokoldalúságát is igazolják. Szilágyi Zsolt okfejtésének végén arra a megállapításra jut, hogy ennél „a városnál tehát erősebb a földrajzi preformációk hatása, jellegesebb a földrajzi környezet gazdasági, társadalmi és mentális tükröződése, mint más nagy alföldi mezővárosoknál.” (63. old.) A város emellett tanyás város, a maga számottevő tanyasi lakosságával. A szerző elkülöníti a centrum és a perifériális tanyazóna között húzódó úgynevezett félperiférikus tanyazónát, s szervezetségük, működésük elemzésével árnyalja

a tanyákról alkotott ismereteinket. Ugyanakkor sajnálatos, hogy elmaradt a Bárh János által korábban megalkotott szisztémára történő utalás, az azzal való összehasonlítás.³ A *Barackváros* című alfejezetben (75–83. old.) a szerző az I. világháború utáni kriminalisztikai állapotokat ismerteti, illetve azt, hogy a gazdasági értelemben versenytárs Szabadka elcsatolásával miként esett ki a bácskai táj második legnagyobb városa, s jelentette ez Kecskemét szerepének megerősödését. Szilágyi külön alfejezetben tárgyalja a kecskeméti piac gazdasági és társadalmi szerepét, ismertségét (*Piacváros*, 83–95. old.), a *Gyermekvárosban* (95–110. old.) mintegy leíró statisztikai fejezetként elemzi a népességszám alakulását, a születések és halálozások, ebből következően a természetes szaporodás számát – a fennmaradt tisztí főorvosi jelentéseknek köszönhetően – havi bontásban, vagy egyebek mellett még a kormegoszlást is. Bemutatja a Kecskeméti Anya- és Csecsemővédő Intézet sikertörténetét, továbbá a tanyák és a belterületi lakosság korszerkezeti jellemzőit is. A *Parasztváros?* című alfejezetben (110–123. old.) a város agrártársadalmát Timár Lajos felosztása (185–187. old.)⁴ szerint klasszifikáló szerző arra a megállapításra jut, hogy az Alföld többi törvényhatósági jogú városához viszonyítva Kecskemét erősebben őrizi agrárjellegét. Ha nem úgy tudnám, hogy készülőben van a Kecskemét társadalomtörténetét bemutatni kívánó, következő kötet, megjegyezném, hogy ez a rész nemcsak túlzottan sűrű, de a téma mélységét illetően rövid is: így viszont érdeklődve várom a folytatást. Az *Adósvárosban* (124–140. old.) a szerző – az 1944-ben elpusztult adóstatistikák és hagyatéki leltárak hiányában – kellő gazdaságtörténeti leleménnyel al-

kalmazza a zálogházi iratokat, a védett birtokokok számát és adósságterheit rögzítő iratokat és – a Timár Lajos kutatásaiból is ismerős⁵ – hitelinformációs jelentéseket, s ezek segítségével vizsgálja a foglalkozásszerkezeti arányt, a vagyonszerkezet megoszlását, az eladósodottságot és a hitelképességet.

A könyv külön alfejezetben vizsgálja a város társadalmiszerkezeti nyitottságát (*Nyitott város*, 140–147. old.), amelyet a gyors ütemben gyarapodó népességen belül a zsidók arányának, elhelyezkedésének vizsgálatával kíván ismertetni. Az elhatárolásnál szerencsés lett volna definíció megfogalmazása annak kapcsán, hogy mi alapján beszél a szerző és beszélnek a forrásai zsidókról. Ezt különösen indokolná az is, hogy az itt alapul vett Balásfalvi Kiss Barnabás jegyezte *Kecskemét multja és jelene* című munka megjelenési ideje által determináltan strukturálta a város társadalmát (a tanulmányt 1939-ben publikálták). Emellett a disszimilációs index alkalmazásával kalkulált városon belüli elkülönülési arányok ismertetését sem szerencsés olyan félreérthető magyarázattal terhelni, mint hogy „a fővárosi izraeliták 30–34 százalékát kellett volna szétköltöztetni ahhoz, hogy a zsidók és nem zsidók megoszlása azonos legyen a város kerületein belül”. (141. old.) Megítélésem szerint Szilágyi Zsolt biztosan és kimerítően használja fel forrásait, mégis ugyanitt, a városon belüli megoszlás, elkülönülés és mobilitás vizsgálatánál érdemes a kataszteri iratanyagot is felhasználni, ami szerencsés esetben több időmetszetből ad lehetőséget a város nyitottságának vizsgálatára. Ugyanakkor a földtulajdonlással kapcsolatos okfejtés, amely szerint „a földbirtok, noha nem annyira vagyonképző, mint inkább presztízst nyújtó” (147. old.) volt, a fentiek

³ Bárh János: *Tanyák a változó időben*. Forrás, 32. évf. (2000) 11. sz. 5–10.

⁴ A rétegződés szintjei: agrárproletárok, félproletárok, kisparasztkok, középparasztkok, dagparasztkok, középbirtokosok és „nagybirtokosok”.

⁵ Timár Lajos: *A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon*. Aetas, 7. évf. (1992) 4. sz. 73–82.

alapján további kibontásra érdemes megállapítás.

A kötet összegzésében Szilágyi összefoglalja a kötet főbb megállapításait, melyek eredményeként a város földrajzi adottságai és a helyi mentalitás több ponton kimutatható szoros összefüggésére mutat rá. (152. old.) A bibliográfiai részt követő függelékben Kecskemét 1920–1939/40 közötti időjárásai és demográfiai adatait, az egyik interjú rövidített, szerkesztett változatát és az agrártársadalom klasszifikációjára vonatkozó főbb és magyarázó adatokat ismerhetjük meg. A könyv a társadalomtörténeti résszel

kiegészülve és olyan sokszínű, jól használható források kiaknázásával, amilyeneket például a népszámlálások, az anyakönyvek vagy az említett kataszteri iratok is jelentenek, idővel olyan klasszikus munkává emelkedhet, mint amilyenek Tóth Zoltán Szekszárd, vagy opponense, Kövér György Tiszaeszlár társadalmát bemutató kötetei.⁶ Ismerve a szerző felkészültségét és alaposágát, rajta ez nem fog múlni...

KOLOH GÁBOR

⁶ Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest, 1989.; Kövér György: *A tiszaeszlári dráma*. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.

Virilisektől a káderekig

Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948) ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014. 430 oldal

Izgalmas című munkát adott közre Rigó Róbert. A címben az elitváltás a szociológiai igényt, a település megadása a lokális monográfia ígérését, az időhatár pedig a megszokott 1945-ös politikatörténeti cezúra meghaladásának ígérését hordozza. Az olvasó várákoszai alapvetően teljesülnek, fontos kötetet tett le az asztalra a szerző, amely remélhetőleg hasonló lépték mentén vizsgálódó kutatások sorát inspirálja majd, már a közeljövőben. Jóllehet a korszakolás tálcán kínálná magát, mégis unikálisnak számít, hogy valaki az 1938–1948 közötti tíz évet elemzi.

Az 'elitváltás' többes számban történő használata legalább részben magyarázatra szorul. Az 1945-ös cezúra ugyanis a kecskeméti sajátosságokhoz igazodva tovább árnyalható. A szerző első elitváltásként – alapvetően a gazdasági pozíció felől ragadva meg az elit tartalmát – a helyi zsidó gazdasági elit 1944-es deportálását határozza meg. A városi politikai elit kapcsán használt viriliszjegyzékek forrásértéke ugyanakkor megkérdőjelezhető, elsősorban abból a szempontból, vajon minden lényegi szereplő beleesett-e a viriliszjegyzékek felőlelte körbe. Rigó ugyan ezt nem fejt ki bővebben, de a helyi vezetőréteg kiemelt (vagy éppen kétszeresen számított) jövedelme következtében az elit valószínűleg mind az önkormányzati, mind az állami funkciókban teljes körűen megjelent a virilisek között is.

A front átvonultával, 1945 első felében megrendült, de nem szakadt meg az 1945 előtti folytonosság, még ha immár nem is annyira a pozíciókban gyökerezett az elit befolyása, inkább a korábban megszerzett presztízből táplálkozott. 1946–1947-ben egy kevésbé domináns, a későbbi diktatóri-

kus renddel mindazonáltal összhangban levő, az erőszakszervezetek megerősödését hozó elitcsere is kimutatható, hogy azután 1948-ra – ha másként nem, nyugdíjazással – végleg eltűnjön a régi elit.

Érdeemes röviden kitérni a szerző által követett műfajra és módszerre is. A kötet kétpólusú: mivel a tárgyalt átmeneti korszakban kiemelkedő fontosságú volt a politika, azaz az események szintje, ez semmi képpen nem volt figyelmen kívül hagyható. Emellett mindvégig megmarad az a mélyebb érdeklődés is, amely a háttérben megragadható társadalomtörténeti folyamatokra kíváncsi – különös tekintettel a helyi elitre. Rigó széles forrásbázissal dolgozik, ami kiváló lehetőség, de az adatok mozaikossága miatt egyfajta – összességében szerencsés – kényszerhelyzet is. Az iratanyag mozaikszerepességéből egyúttal a rekonstrukció mozaikossága is következik, a vizsgált egyes esetek mint példák kerülnek bemutatásra. Mégsem támad az az érzésünk, amely a történeteszi gyakorlatban oly gyakran előfordul, tudniillik amikor az egyedít úgy állítja példaként a kutató, hogy egyszersmind az általánosság ismérveivel is felruhazza. Jelen esetben a felsorolt számos példa egy-egy átfogóbb közigazgatási jelentés tükrében lényegében az általános gyakorlatot szemlélteti, legyen szó zabrálásról, nemi erőszakról, illetve általánosabban: a mindennapi élet kiszámíthatatlanná válásáról.

Mint minden ilyen vállalkozásban, itt is jelentkezett az a probléma, hogy a helyi szint történéseit mennyiben kell becsatornázni az országos események sorába, azaz megtalálni az arányt a helyi és az országos között. Összességében sikeres a makroszint megjelenítése a lokális porondon, s nem-hogy nem válnak zavaró intermezzókká a köztörténeti átvezetők, de a vonatkozó törvénycikk, események, beszédek stb. felvételése nagymértékben segíti a Kec-

keményen kialakult szituáció megértését. Úgy is fogalmazhatok, hogy a szerző egyik ki nem mondott célja a front mint igazodásra kényszerítő állapot gyakorlatának megragadása. Ebben a társadalmi plazmaállapotban hevíltlen lüktet és képlékeny minden, az érvényüket veszített korábbi normákhoz kötődés pedig inkább jelent életveszélyt, mintsem a túlélést segítő rutintechnikát. Társadalomtörténeti szempontból világos a kérdés: az egyéni cselekedetek akár a hatalom, akár a kisember horizontján mikortól válnak strukturálisan figyelembe veendő erővé? Ahogy az ehhez kapcsolódó másik kérdés is: vajon mennyire lehet reprezentatív egy lokális vizsgálat? A konkrét esetre vonatkoztatva azt gondolom, hogy Rigó munkáján keresztül igen jól megismerhetők azok a stratégiák (sablonok), amelyekkel a kommunisták meg kívánták ragadni a hatalmat. A további esettanulmányok jelentősége azonban éppen ez: a lokális társadalmak társadalomtörténetén keresztül valódi tartalommal ruházni fel az olyan eufemisztikus tartalmú kifejezéseinket, mint a „front átvonulása”, „felszabadulás”, „a háború végén”, „a parlamentáris demokrácia három éve” stb. Ezek révén így nemcsak a közösség történetének tapasztalattörténeti források mentén haladó rekonstrukciója lehetséges, de összességében a makroszint strukturális jelentőségű tartalmainak felfedezése és kiértékelése is.

A Kecskemét életét felforgató események bemutatása azonban nem halványítja el Rigó tulajdonképpeni célját, a helyi elitben végbement törések és az esetleges kontinuitást lehetővé tevő mechanizmusok megjelenítését. A szerző a szóban forgó személyeket az általuk befutott életpályák ismertetésével hozza életközelségbe. Miközben tehát egy-egy változó segítségével szociológiai jellemzőiket vázolja, ügyel arra, hogy a cellaadat mögötti sorsok ne rekedjenek meg a számtani átlag szintjén. Ezzel együtt egy ponton módszertanilag vitathatónak tartom a szerző eljárását. Azt ugyanis, hogy az elitpozíciók köre nem kerül megnevezésre s ez-

által lehatárolásra, hanem egyszerűen első sorban a fontosnak tekintett közéleti pozíciókat rendeli e fogalom alá: „A vizsgált időszak egészében a városban jelentősebb hatalmat biztosító (elitpozíciókat) betöltő személyeket tekintettem a helyi elit tagjainak.” (18. old.) Nem egyértelmű azonban, hogy például egy 1942-es virilisjegyzék mennyiben kompatibilis egy 1945. évi nemzeti bizottsági tagsági ívvel. Véleményem szerint erőteljesebben ki lehetett volna domborítani, hogy van a pozícióknak vagy az azokat megjelenítő funkcióknak egy többé-kevésbé állandó köre, s az ezeket betöltők sorolódnak a helyi elithez. Ennek ellenére, bár explicit nem került rögzítésre az elitpozíciók köre, aligha lehet kétségünk afelől, hogy senki sem maradt ki összegzéséből azok közül, aki ezekben az években pozicionálisan megkerülhetetlen személy volt.

Rigó sok fontos, nemcsak a leendő kutatások, de a meglevő narratívák számára is összehasonlítási alapul kínálkozó megállapítást tesz.

Ezek sorában az első az, hogy az országos kitekintésben leginkább kiegyenlített társadalmi különbségekkel jellemezhető városban a szélsőségeknek nem volt tere. 1939-ben a nyilasok nem is tudnak elindulni a választásokon. (82. old.) 1944-ben az MKP-nak sem volt helyben tagsága, csak Molnár Erik, illetve „büntetett, kétes hírű emberek”. (296. old.) A zsidótörvényeknek a német megszállásig – már amennyire ezt az iparjogosi tványok száma tükrözni képes – lényegében nem volt tényleges korlátozó szerepe a helyi zsidók által működtetett vállalkozásokra nézve. (69. old.) Ugyanez igaz az ügyvédekre is, számuk 1938-ban és 1943-ban is 22 fő. (71. old.) E védettséget a szerző a nagyfokú informalitásra vezeti vissza. A város társadalmában mint közösségben a szoros kortársi, szocializációs kapcsolatok, ismeretségek legtöbbször felülírták a politika által elvárt indulatokat. Kovács Bálint református lelkész visszaemlékezése szerint a zsidó osztálytársak tanulóként természet-

szerüleg barátkoztak a keresztényekkel, miként – formalizáltabb síkon – a római katolikus és református egyházi ingatlanok fő bérlői is zsidók voltak. (80–81., 95. old.) A kortársi emlékezetet a levéltári források is megerősítik: a szélsőséges nézeteket valló személyek szinte mindig kívülről érkeztek a közösségbe. (290., 395. old.) Rögtön adódik a kérdés: hogy volt ez másutt a nyilas, azután az úgynevezett koalíciós, majd pedig a fordulat éve utáni időszakban?

A szélsőségek helyi beágyazottságának csekély voltát mutatja egy már 1945-ben akuttá váló probléma is. Az 1945. március 26-án megalakult népbíróságon – miután munkájában kézzelfogható volt a kommunista nyomás – 1945 augusztusára egyetlen jogvégzett ember sem akart népjogvéd lenni, és a jogvégzettek hiányát még októberre sem sikerült enyhíteni. (229–232. old.) A jogvégzettek passzivitása tudatos önvédelemnek tekinthető, miként azt a szocdemeket erősítő Fekete Sándor megfogalmazta, „...[n]em akarják magukat az emberek a demokrácia ügyéért lejártni.” (231. old.) Rigó egyértelműen igazolja, hogy a kecskeméti népbíróság működésében és ítéleteiben mindvégig érvényesült a koncepció mechanizmus, amikor az eljárás nem baloldali személyek egzisztenciális és társadalmi ellehetetlenítését szolgálta. (235–236. old.) A B-listázás esetében közismert a koncepció-mechanizmus, Rigó itt is árnyalt elemzéssel mutatja be a régi tisztviselői kar kiszorításának stratégiáját és gyakorlatát. (312. old.)

A kötet a tekintetben is új elemet tartalmaz, hogy tudatosítja: az elitváltás ezekben az években egyúttal vagyoni átrendeződést is jelent! A szerző aprólékosan mutatja be, hogy először a deportált zsidók, majd a város kiürítése után az elmenekültek otthonai miként lesznek először német katonák és tiszték, majd orosz katonák és tiszték (kinék-kinek rangja szerint) martalékvá. A rekvirálás, fosztogatás azonban nem csak a hadseregek privilégiuma. A zsidók szervezett kifosztása – egybekötve a vitézi szék

megerősítésével – a tisztviselői szociálpolitika részét képezte (95. old.), de beszédes az a becslés is, hogy a helyiek körülbelül 20%-a birtokolt ilyen javakat. (385. old.) Ez a gyakorlat azonban a front átvonulását követően sem maradt abba, sőt, ismét hatósági szintre emelkedett, amit jól mutat, hogy a kommunisták uralta „Kecskeméti Rendőrfőkapitányság kebelében önálló beszerzési csoport alakult”. (218. old.) Az újonnan létrejött nemzeti bizottság tisztviselői is érvényesítették e téren vélt előjogaikat: a magánszemélyek és az MKP mellett az új demokratikus pártok is igényeltek ingóságokat – a városháza pincéjében elraktározott zsidó vagyonból is. A magánszemélyek esetében Rigó jelzi a két végletet: egyrészt azon igénylőket, akiknek mindene megsemmisült, s az újrakezdés elemi igényeihez szabottan kértek ingóságokat (ágy, ágynemű, edények), míg másokat a minőségi csere lehetősége motivált (festmények, szőnyegek). (156–157. old.) A sok bagatell, ugyanakkor az érintettek szintjén kicsinyes, megalázó procedúrát jelentő szituáció közül kiemelem Riha Emil tüzér alezredes feleségének esetét, aki „[h]osszas keresés után” jött rá, „hogy 2 db rekamiénk a Magyar Kommunista Párt kecskeméti szervezeténél, a volt Úri kaszinó helyiségében van”. (155. old.) Tehetetlenségében az ekkor már népjóléti miniszterré lett Molnár Eriknek írt, aki válaszlevelében csodálkozott, hogy „utasítását nem fogadta meg a helyi szervezet, és hogy a rekamiét nem adták vissza”. Riháné ekkor – már 1946 őszén – a helyi nemzeti bizottsághoz fordult: „gyermekeimmel [...] a földön alszunk, ágyneműnk nincs, mialatt rekamiéinkat a Magyar Kommunista Párt kecskeméti szervezete használja”. (156. old.)

Sajátos ellentmondás, hogy a helyi kommunisták magánemberként is vonzódtak a vagyonhoz, mással nem magyarázható például a Bácskából menekült svábok kifosztása vagy azok a vagyonszerzési stratégiák, amikor a kifosztásra kiszemelt személyt először letartóztatásba helyezték vagy internálták. Azaz a középosztálybeliek és

régi elithez tartozók ellehetetlenítése már 1945-ben sem csak az osztályharc jegyében, hanem nagyon direkt módon a zsákmányszerzés jegyében is zajlott. (208–211. old.)

A könyv további erénye, hogy miközben megismerteti a frontállapotot, a paradoxonok felett sem siklik el. Ilyen például az az eset, hogy a zsidó ingóságokat kezelő m. kir. pénzügyvizsgáztóság helyi vezetője, Halmi Lajos olyan korrekten iktatja és őrzi a reábitzott vagyont, és sikerül megakadályoznia a zabrálást és osztogatást, hogy emiatt a túlélő zsidók közbenjárására a népbíróság is felmentette. (101–103. old.) Egy másik bizarr szituáció az, hogy 1944 őszén–telén a városnak azért nincs pénze gabonasegélyre, mert a zsidók deportálása következtében a városi adóbevételeknek csak 62%-a folyt be. (127–128. old.)

Kecskemét a főváros bevételeire készülő szovjet hadsereg fontos hídfőállása volt. A vézskorszak megjelenítése mellett a szovjet bevonulás valós tartalmát is plasztikusan sikerült ábrázolnia Rigónak. Nem elsősorban annak látványos, a helyi emlékezetben akár mindmáig fennmaradt elemeit, mint amilyenek az értelmetlen pusztítás és erőszak esetei, hanem mindezek hátterében a helyi társadalom alkalmazkodási törekvéseit. Az alkalmazkodás járatlan úton haladt, mert a szovjet katonák reakciói teljesen kiszámíthatatlanok voltak, ugyanolyan szituációkban egyszer tömegesen végeztek ki embereket, máskor pedig védelmet nyújtottak.

Összességében azonban hihetetlenül magas szinten állandósult az erőszakszint, mint egy forrás beszámol róla, „nincs olyan nap, hogy két-három gyilkosság ne történjen”. (136. old.) A helyi társadalom jellemző védekezési technikái közül a legsikeresebb talán az volt, hogy aki tudott, igyekezett tisztet fogadni, ami védelmet nyújthatott a zabrálás és erőszak ellen. A lakosság mellett legrosszabb ruháit vette elő, hogy a szovjet katonák ne érezzenek kísértést annak elvételére, illetve így proletárnak tűnjenek.

Az elitváltás problematikájához visszatérve, Rigó vizsgálata igazolja, hogy a kommunistáknak már 1944 decemberében kész forgatókönyvük volt a hatalomátvételre (lásd a hivatalok, a sajtó megszállása), amire helyi szinten is megvoltak az embereik (Várady József, Bánó Mihály). Jó lenne ugyanakkor tudni, hogy volt-e már ekkoriban is közös képzés e személyek számára. Óhatatlanul is felmerül a kérdés, vajon az amúgy tanulatlan huszonéves Bánó frissen kinevezett rendőrkapitányként hol sajátította el a reakció leleplezésének nyelvi fordulatait. (Vö. 216. old.) Fontos lenne ezen a ponton az ekkor még hivatalosan parasztpárti, de közismerten kriptokommunistává lett belügyminiszter, Erdei Ferenc belügyminiszter szerepének feltárása is.

Rigó elemzéséből kitűnik, hogy a szovjet hadsereg nemcsak a megszálló hatalmat jelentette, hanem az ideiglenes kormányt megkerülve helyben a kommunisták felfegyverzője is volt. (211. old.) Az MKP-t ennek ismeretében valóban joggal tekinthetjük a szovjetizálás trójai falóvának. Az MKP vezetésű baloldal kezdettől dominált a törvényhatóságban, s már 1945 márciusában megindult a nyomásgyakorlás a vallásos tisztviselőkre és NB-tagokra (178. old.), júliusban pedig Faragho Gábor nemzetgyűlési mandátumát és miniszteri megbízatását is sikerült visszavonatni, ismét csak kommunista nyomásra. Egy majdani összehasonlítható kutatás alapkérdése lehet, hogy Kecskemét mennyiben tekinthető a kommunista hatalomátvétel kísérleti terepének. A kommunista túlkapasok szankcionálása erőtlén kísérlet maradt: a legtöbb kegyetlenkedésben érintett Bánó Mihály rendőrkapitányt büntetesképp kizárták a pártból. (211. old.) Ez a később tipikus mozzanat előrevetíti, hogy a párt a jogállami intézményrendszer átlépésével, a szankciót szimbolikus szinten gyakorolva, a bűnösöket a külvilág felé felmentve játszotta ki a társadalom elemi jogigényét.

Az eddigieket összefoglalva, Rigó Róbert nemcsak hiánypótló munkát tett le az asz-

talra, de új utakat is jelez. A meglevő front- és felszabadulás-narratíva lokális forrásbázisú dekonstruálásával párhuzamosan erőteljesen nyitott a tapasztalattörténeti szempontok alkalmazása irányába. Ha példája követésre talál, egy ilyen fordulat önmagában is nagy nyeresége lenne társadalomtörténetünknek, ugyanakkor Rigó elitvizsgálá-

tára, korszakolására, tipizálási törekvéseire már most mint a továbblépéshez és az összehasonlításhoz szükséges, figyelmen kívül nem hagyható eredményre kell tekintenünk.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Békítő szándékkal

Demmel József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014. 283 oldal

Immáron második alkalommal nyílt lehetőségem Demmel-könyvről ismertetőt írni.¹ A történész, szlovakista szerző fiatal kora ellenére már harmadik monográfiáját² készítette el – számos cikk, tanulmány mellett – a 19. századi felső-magyarországi magyar-szlovák kapcsolattörténet témaköréből, így méltán nevezhető a terület egyik magyarországi szakértőjének. Demmel az Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézetének tudományos munkatársa, a Korridor című magyar-szlovák történelmi folyóirat felelős szerkesztője.

Három monográfiája után talán nem túlzás azt állítani, hogy Demmel József a 19. századi magyar-szlovák kapcsolatok történetének újraértelmezésére vállalkozott, célját a viszony homályos területeinek tisztázásával igyekszik elérni, hiszen a feltárt új ismeretek a legtöbb esetben meghaladták a korábbi álláspontokat. Demmel vállalkozását úttörőnek is nevezhetjük, mely jelző világosan mutatja, hogy a szerző túl-

zott mértékben nem támaszkodhatott a korábbi történészgenerációk munkáira, mely körülményt inkább áldani, mint átkozni illelénk, mert valljuk meg, ellenkező esetben fenyegetne a veszély, hogy a szerző saját (új) gondolatai háttérbe szorulnak a kipróbált (begyakorolt) gondolatokkal szemben.

Kellemes színű borító, Turóc megye domborzati térképével díszítve, egy pipáját szívó, merengő férfi képe. A címet olvasva könnyen azt gondolhatjuk, a képen Justh József látható, pedig az egy Varzély nevű, Árva megyei szlovák nemeset ábrázol, akit a szlovák felkelők serege fogott el 1849-ben. A szerző vélhetően azért választotta ezt a képet, mert Varzély esete – Justh mellett – tipikusnak mondható, a könyvben széleskörűen elemzett probléma szimbóluma is lehet.

Már a prologus is világosan szól Demmel szándékáról, hogy a korábbiaktól merőben eltérő szemléletmódon keresztül vizsgálva, új kérdések feltevésével a 19. századi magyar-szlovák kapcsolatok mélyrétegeit tárja fel.

A szerző azért Justh Józsefet választotta központi figurának, mert az ő élettörténetén keresztül egy, a korábbi történészgenerációk által mostohán (de leginkább sehogyan sem) kezelt társadalmi réteggel – a szlovák anyanyelvű magyar nemességgel – ismerkedhet meg az olvasó. Justh József személyes históriáját tartalmazza e könyv, s ami a történelmet kutatók számára még fontosabb, láthatóvá teszi mindazokat az élethelyzeteket, dilemmákat, melyeket tipikusnak nevezhetünk a vizsgált társadalmi csoport majd minden tagja esetében. (Elő térbe állítja a többes nemzeti identitás problémáját, mely leginkább akkor válik kínzóvá, amikor az illető valamilyen okból színvalásra kényszerül.)

A könyv szerkezeti felépítését tekintve elő- és utószóra, tizenegy főfejezetre (ezek

¹ Lásd: Benyus Máté: *Egy magyar történész a legnagyobb szlovákról*. Aetas, 28. évf. (2013) 3. sz. 222–225.

² „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...”. Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Pozsony, 2009.; *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony, 2011. Továbbá az ő munkájának is köszönhetően – szövegek válogatása, előszó és jegyzetek megírása – jelenhetett meg a Štúr legfontosabb írásait tartalmazó kötet: *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa*. Válogatott írások. Pozsony, 2012. A felsorolt kötetek mindegyike a Kalligram Kiadó gondozásában jelent meg.

alfejezetekre), irodalomjegyzékre és névmutatóra tagolódik. A fejezetek könnyen áttekinthetők, jól szerkesztettek, a fogalmazás lényegre törő, nem terjengős.

Az olvasó az első két fejezetben megismerkedhet a felső-magyarországi szlovák anyanyelvű nemesség életének kereteivel, a szerző részletesen a Turóc megyei nemesség helyzetét tárgyalja, hiszen a „főhős” családja a megye meghatározó familiái közé tartozott, maga Justh József pedig magas hivatalváltást a megyei politikában, másrészt a szlovák nemzeti elit ebben a megyében, Turócszentmártonban rendezte be központját. A kérdésre, hogy miért épp erre, a korban jelentéktelennek ítéltető városra esett a szlovák nemzeti vezetők választása, a könyv nemcsak egyszerű, száraz választ ad, hanem a felső-magyarországi nemességre vonatkozóan is érdekes adalékkal szolgál. Ez a megye számos, a szlovák nemzeti fejlődést és nemzeti gondolkodást meghatározó eseménynek adott helyszínt.

Demmel könyvében elsődleges szerep jut a mikrotörténelmi kutatási módszereknek, hiszen – mint azt már az előző fejezetben is említettem – egy megye politika- és társadalomtörténelmi elemzését nyújtja, ahol az érthetőség megköveteli, a megyei kereteket elhagyva, az országos politika szintjére lépve. Az olvasó az országos politika kis közösségekre – jelen esetben egy megye társadalmára – gyakorolt hatását is megfigyelheti (ugyan nem ez a munka fő témája, de az olvasók könnyedén felfedezhetik a speciális eseten túlmutató, általános összefüggéseket is). A reformkortól megjelenő új eszméirányzatok megyei politikai elite gyakorolt hatására, (politikai) motivációik átalakulására (vagy épp változatlanóságára) vonatkozóan szintén hasznos információkkal szolgál a szerző (különösen a „*Nálunk, hol magyar nincs is*” című fejezet *Politikai törésvonalak, Nyelvi törésvonalak, Generációs törésvonalak* alfejezetei.)

Justh József és a Turóc megyei vezetés számos cselekedetére nehezen lehetne raciónalis (és bizonyítékokkal alátámasztható)

magyarázatot találni, a téves következtetésektől a Demmel által alkalmazott kutatási módszer mentheti meg az olvasókat („*Turóci szolidaritás*” című fejezet). A szerző a magyarországi evangélikus társadalom kapcsolathálózatait vizsgálva a tagok közötti hálózatok mélyrétegeit tárja fel, így válik érthetővé, hogy Justh és a szlovák nemzeti vezetők még a kiélesedő nemzeti ellentétek dacára sem fordítottak végérvényesen hátat egymásnak, sőt számos kérdésben (például az evangélikus egyház szervezeti, dogmatikai, oktatási ügyeiben) egyeztetett a véleményük. Ugyancsak az evangélikus társadalmi hálózatokat vizsgálva válik érthetővé, miért alkalmazta Justh fiai nevelőjeként a még fiatal Pavel Mudroňt, aki később a Szlovák Nemzeti Párt (és a szlovák nemzeti mozgalom) vezetője lett. Az eset különlegessége, hogy Justh előtt ismeretes volt Mudroň szlovák nemzeti (vagy, ha úgy tetszik, pánszláv) elköteleződése, ezt azonban a magyar nemes nem tekintette problémának, nem érezte annak veszélyét, hogy fiai elméjét esetleg „bűnös gondolatokkal” mételjezi majd a szlovák tanító. Számos forrást alapul véve, Demmel valószínűnek tartja, hogy Justh József anyanyelve a szlovák lehetett, a magyar nyelvet csak később sajátította el, több egykorú forrás kiemeli Justh magyar nyelvű szónoklatainak alacsony színvonalát (a „*Szlovák vagy magyar*” című fejezet).

Justh József először a magyarsággal való kapcsolatát a magyar országgyűlésen. Turóc megyében a család politikai hagyományait követve (és természetesen személyes meggyőződése, valamint kitűnő szervezőtehetsége eredményeként) a liberális ellenzék vezetője lett. Velük szemben a megye legtekintélyesebb familiája (a megye főispáni tisztességét rendre e család valamely tagja töltötte be), a hagyományosan konzervatív pártállású Révayak álltak. Érdekes adalék, hogy mindezek ellenére Justh 1833-ban feleségül vette Révay Paulinát, s ez már (a családi elbeszélések szerint) a tizenharmadik Révay–Justh házasság volt.

1847 őszén Justhot sógorával, Révay Simonnal (mindketten liberális elveket vallottak) országgyűlési követté választották; Justh az utolsó rendi országgyűlésen a liberális reformnemesség nézeteit képviselte. Justh József és Révay Simon (az utóbbit főispánná nevezte ki István nádor) 1848 nyarára a Batthyány-kormány legfőbb turóci támogatóiként a megye politikai „hangadói” lettek. Justh 1861-ben a Deák Ferenc vezette Felirati Párthoz csatlakozott, 1865–1875 között a Deák-párt Turóc megyei reprezentánsaként vett részt az országgyűléseken. 1869-ben a Deák-párt elnökének választották, tisztségét 1875-ig, a Tisza Kálmán vezette Balközép párttal történő egyesülésig viselte. Ez idő alatt szűkebb pátriájában igyekezett megszilárdítani csoportja hatalmát, már nem a korábbi konzervatív nemesi csoportosulás, hanem a helyükre lépő szlovák nemzeti mozgalom ellenében. A hatalom megtartásának kipróbált és előszeretettel gyakorolt eszközei voltak: választási csalás, megvesztegetés, s bár a politikai korrupció – mondhatni – általános jelenség volt a dualizmuskori Magyarországon (is), a megyéket összehasonlítva, Turóc ebben a tekintetben is előkelő helyen szerepelt. Justh hatalomkoncentráló törekvései végül is sikeresek voltak, ifjabb Justh József alispáni, másik fia, Sándor szolgabírói tisztséget töltött be, de a többi hivatal nagy részét is a családdal jó viszonyban lévő személyek viselték.

Külön fejezetben kell tárgyalni Justh József szlovák nemzeti mozgalomhoz fűződő viszonyát, mely több ponton ellentmondásosnak tűnik ugyan, mindennek ellenére nem nélkülözte a logikát. Az első próbatétel elé az 1848–1849-es események idején állította őt a történelem, ekkor tapasztalhatta ugyanis, milyen társadalmi támogatottsággal rendelkezik a „pánszláv” mozgalom.³

Justh 1848-ban a magyar nemzeti célok mellé állt, a magyar politikai elitével megegyező volt a véleménye a szlovák nemzeti mozgalomról, annak leszerelését azonban mindenképp békés úton akarta elérni. Szlovák nyelvű, de a magyar kormány álláspontját tolmácsoló lapot (*Slovácké noviny*) szerkesztett a magyar kormány felhatalmazásával. A lap első száma 1848. június 3-án jelent meg, és ugyan alig fél évig működött, sikerült lehetetlen helyzetbe hozniuk az első szlovák nyelvű politikai lapot, a *Slovenské národné novinyt*, mely hamarosan megszűnt.

Justhot 1848. április 20-án Bars megyébe főispánnak, öt hónappal később, Turóc megyébe kormánybiztosnak nevezte ki Szemere Bertalan. A két megyében folytatott tevékenységét vizsgálva Demmel megállapítja, hogy Barsban sokkal keményebben lépett fel a szlovák nemzeti mozgalom helyi képviselőivel szemben, mint Turócban. A szerző szerint a turóci nemesség arra törekedett, hogy az országos események lehetőleg ne „bolygassák meg” a helyi viszonyokat, ezzel magyarázható a megyei politikai elit összezárása, a nemzeti ellentéteken felülemelkedő magatartása. (*Turóci szolidaritás*” és *„1848 tapasztalata”* című alfejezetek). Justhnak még több érdeke fűződhetett mindehhez, hiszen ő ekkorra jelentős hatalmat birtokolt a megyében.

Ellentmondásosnak tűnik Justh Józsefnek a turócszentmártoni szlovák kongresszuson (1861. június 6–7.) vállalt szerepe is. E két nap alatt összesen 21 alkalommal szólalt fel – nála többször csak Štefan Marko Daxner, a gyűlés vezetője és a memorandum megfogalmazója kért szót. Meglepőnek tűnhet, hogy nemcsak egyetértett a memorandum megfogalmazott célokkal, s több helyen pontosította is annak szövegét, hanem önmagát többször is a szlovák nemzethez tartozónak vallotta. Demmel szerint Justh József, Révay Simon és Szentiványi

³ Találó a „Magyar ügyünk itt kevés sympathiával bír” fejezetcímként szolgáló idézet, mely Justh József, akit 1848-ban Turóc me-

gye kormánybiztosának neveztek ki, első jelentéséből származik. (81–82. old.)

Márton a magyar és a szlovák politikai elit közötti közvetítő szerepét vállalták magukra a kongresszuson való részvétellel. A szerző érdekes elmélettel áll elő, Victor Turner, skót antropológus társadalmidráma-elméletét – melyet a magyar történetírásban legutóbb Kövér György alkalmazott a tiszzaeszlári vérvád kapcsán – vonatkoztatja a 19. századi magyar–szlovák relációra. (182–183. old.) Egykorú forrásokkal bizonyítja, hogy Justhék valóban közvetítőként értékelték saját szerepüket. A felső-magyarországi megyék vezetése viszont petíciókat küldött a kormánynak, melyben elhatárolódtak a memorandumban megfogalmazott céloktól – ha nem is tartottak abban mindent elvetendőnek, de az önálló szlovák közigazgatási kerület megalakítása legtöbbjük számára elfogadhatatlan volt. Justhék minden bizonnyal a kormány részéről érkező informális nyomás hatására gyorsan szakítottak a szlovák nemzeti törekvések képviselésével, ezt követően a nyilvánosság előtt már nem vállalták identitásuk szlovák elemeit, magukat egyértelműen a magyar politikai elithez sorolták.

Demmel kiemeli, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény nem az öntudatos nemzetiségi eliteket, hanem elsősorban a nemzeti szempontból még nem elkötelezett nemzetiségi csoportokat igyekezett megnyerni a magyar nemzeti eszmének. Ekkor már Justh József is úgy vélte, hogy az 1861-ben tapasztalható, a nemzetiségi vezetőkkel a megbékélés lehetőségeit kereső szemléletmód helyét egy másik vette át. A magyar politikai elit meghatározó része érzékelte, hogy amit ők a nemzetiségeknek adható jogok maximumának tartanak, azokat a nemzeti mozgalmak vezetői legfeljebb tárgyalási alapnak fogadják el. Justh József egyértelműen kiállt Magyarország integritása mellett. Még 1867-ben, a köztörvényhatóságokról szóló miniszteri javaslat tárgyalása alkalmával felvetette, hogy a nem magyar nemzetiségek által lakott területek törvényhatósági testületeiben bárki használhassa anyanyelvét. Javaslátát a parlament is he-

lyesléssel fogadta, s a közigazgatás bizonyos szintjein szabad anyanyelvhasználatot engedélyező rendelkezés az 1868-as nemzeti-ségi törvényben is szerepelt.

Justh 1861 után identitásának szlovák rétegeit csak „megyjében” és csak titokban vállalta. Számos, a szlovák nemzeti mozgalom vezetőitől származó kezdeményezést támogatott, megvalósításukban azonban többnyire csak névleges szerepet vállalt, aktív részvétele esetén neve titokban maradt. Ilyen volt például a turócszentmártoni takarékpénztár, az első turócszentmártoni nyomda, a város első szlovák gimnáziuma vagy a városi kaszinó megalapítása.

Demmel foglalkozik a szlovák kulturális intézmények – a turócszentmártoni, a nagy-rőcei és a znióváraljai szlovák tannyelvű gimnázium és a *Matica slovenská* – elleni szigorú fellépés hátterével is. Eötvös József halála és Deák Ferenc közéletből való visszavonulása után paradigmaváltás történt a magyar (politikai) elit nemzetiségpolitikai gondolkodásában. A megértő helyébe türelmetlen szemléletmód lépett. Az új irányzat egyik legfőbb képviselője Grünwald Béla volt, aki zólyomi főjegyzővé történt kinevezésétől kezdve (1867) határozottan fellépett a szlovák nemzeti mozgalom megyei képviselőivel és céljaikkal szemben. Zólyomi alispánként 1874 elején lépett fel nyíltan a gimnáziumok, az év végén pedig a *Matica slovenská* ellen, bezárásukat sürgetve. Hogy miért épp ekkor állt elő ezzel a javaslattal, Demmel az eseményekkel egykorú szlovák forrásokra támaszkodva egyedi magyarázat-lehetőséget vázol fel. Eszerint Grünwald számára a végső lökést egy Viliam Pauliny-Tóth – aki ekkor a *Matica slovenská* alelnöke volt – által írt és a *Národné noviny*-ben folytatásokban *Spanyol komédia* címmel közölt, Grünwaldot és a zólyomi tisztikart kifigurázó, szatirikus mű adta. A mű főszereplőjét, Don Bellos Rinaldos de la Horcát Pauliny-Tóth így jellemezte: „...a Barcelona környéki spanyol banditák egyhangúan megválasztott főnöke, aki sok éven keresztül veszélyeztette a köznyugalmat,

rendet, a vagyon- és személybiztonságot (nevezetesen a 13-14 éves szüzlányokét)”. (216–217. old.) Demmel a mű nagy sikerét tanúsító forrásokat talált, arra vonatkozóan viszont, hogy a kortárs olvasók Grünwaldra ismertek-e a banditafőnök személyében, nem lelt adatokat. A komédia szerzője a főhős nőügyeit is részletezi, és ez lehetett a fő kapcsolódási pont Don Bellos Rinaldos de la Horca és Grünwald Béla között. Ez a támadás személyeskedő hangvételű volt, Grünwald becsületét kezdte ki, ezért Demmel nem tartja kizártnak, hogy valóban ez lehetett az alispán fellépését közvetlenül kiváltó ok. Megbízható források hiányában Demmel csak feltételezi, hogy Grünwald az őt ért rágalmak miatt hagyta el Zólyom megyét, és lépett az országos politika színterére. Grünwald határozott fellépésének és kitartásának eredményeképp 1874 őszén bezáratták a három szlovák tannyelvű gimnáziumot, 1875-ben pedig a *Matica slovenská* jutott hasonló sorsra.

Ebben az időszakban Turóc megyében ugyan még mindig a Justh-csoport tagjai viselték a főbb megyei pozíciókat, hatalmuk jelentős mértékben erodálódott, a megyei lakosság csekély hányada támogatta őket, éppen ezért kényszerültek együttműködésre a náluk jóval népszerűbb szlovák nemzeti mozgalommal. A Grünwald által támadott intézmények közül három is Turóc megyében működött, ezért törekvéseivel azonosulni tudó megyei vezetésre volt szüksége, csakhogy ebben a megyében ez nem volt adott, de Grünwald elérte, hogy a belügyminisztérium teljes klientúracserét hajtson végre Turóc megyében.

1875 őszén Justh József önkezeivel próbált véget vetni életének, ám terve meghiúsult, s ezt követően egy budai elmeógyintézetbe szállították. Öngyilkossági kísérletének hátterében minden bizonnyal az

1872-es választások óta egyre fenyegető pénzügyi gondok, a Turóc megyei politikai átrendeződés, mely hatalmának (melyet rengeteg energiárfordítással szerzett és tartott meg) végét jelentette, illetve egyéb közéleti problémák álltak. Justh 1875. december 5-én hunyt el, a hivatalos közlemény szerint egy megfázásból eredő bélgyulladás következtében, ám Demmel szerint nem zárható ki, hogy az idős férfi maga vetett véget életének.

Demmel munkája során bőséges magyar és szlovák nyelvű forrásanyagot és szakirodalmat használt fel. Egyik törekvése – s ehhez a vizsgált társadalmi réteg kiváló példákat szolgáltat – az volt, hogy bemutassa, a nemzeti eszme megjelenése és elterjedése után is maradtak olyan identitásformáló tényezők, melyek alkalomadtán feloldhatták a nemzeti ellentétekből fakadó konfliktushelyzeteket. Érdemes lett volna legalább egy-egy alfejezetben foglalkozni Justh József identitásának főbb elemeivel: mit jelentett Justh számára, hogy ő szlovák anyanyelvű, turóci, evangélikus, magyar (politikai/nemzeti elkötelezettségű) nemes? Egyáltalán ilyen kategóriákkal jellemezte-e magát? Plasztikusabban lehetne szemléltetni, milyen lehetett szlovák anyanyelvű, magyar tudatú nemesként élni Felső-Magyarországon a 19. században, ha a szerző tüzetesebb vizsgálat alá vonta volna a szóban forgó nemesi réteg regionális tudatát és a felekezethez tartozás identitásképző szerepét. Demmel eredeti kontextusában és dinamikájában ábrázolja a szlovák anyanyelvű magyar nemességet, az olvasó új ismeretekkel gazdagodik, de kiterjedt előismeretek szükségesek a könyvben foglaltak könnyebb megértéséhez.

BENYUS MÁTÉ

A hisztéria kihalt, vagy nem is létezett?

Andrew Scull: A hisztéria felkavaró története. Holnap Kiadó, Budapest, 2013. 190 oldal

Andrew Scull az Oxford Universityn folytatott tanulmányok után a Princetonon doktorált 1974-ben. Kutatási témái között több mint harminc éve szerepel a pszichiátriai rendellenességek története. Jelenleg a San Diego-i Egyetem Szociológia Tanszékének professzora. Könyve immár több évtizednyi kutatás egyfajta összefoglalásának tekinthető.¹ A kötetet igencsak meglepő módon Lafferton Emese magyar vonatkozású tanulmánya zárja az 1880–1890-es évek hisztériakutatásáról. Lafferton Emese a Közép-Európai Egyetemen (CEU) doktorált 2003-ban, disszertációját a magyarországi pszichiátria 1850 és 1908 közötti történetéről írta.

Andrew Scull *A hisztéria felkavaró története* című könyvével, amint azt ő is állítja, igen nehéz, talán lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozott. A hisztériának ugyanis már a definiálása is komoly problémákba ütközik. Amint Scull a 17. század elejétől szinte napjainkig nyomon követi, a 'hisztéria' kifejezés használata és a hisztéria mint diagnózis erősen függött nemcsak az adott kor orvostudományának fejlettségétől, de a társadalmi berendezkedéstől, kulturális értékektől, olykor a korabeli orvosok normarendszerétől, sőt akár egyéni érdekeiktől is.

¹ A tárgyalt könyv angol nyelvű kiadása: *Hysteria: The Biography*. Oxford, 2009. Andrew Scullnak több könyve is megjelent korábban e témában, a teljesség igénye nélkül: *The Most Solitary of Afflictions: Madness and Society in Britain 1700–1900*. Haven–London, 1993.; Jonathan Andrewsál közösen: *Undertaker of the Mind: John Monro and Mad-Doctoring in Eighteenth-Century England*. Berkeley–London, 2001.; *The Insanity of Place/The Place of Insanity: Essays on the History of Psychiatry*. London, 2006.

A betegséget mint kulturális terméket Scull általában véve vizsgálja, azonban míg az organikus rendellenességeknek vannak általános szimptomái, a hisztéria sokkal nehezebben körülhatárolható jelenség, hiszen „kaméleonként képes utánozni bármely más betegség tüneteit, s remekül beilleszkedik az őt körülvevő mindenkori kultúrába”. (8. old.)

Az első alapvető probléma, mely a könyv által bemutatott majdnem négyszáz évben újra és újra felmerül, az, vajon a hisztéria testi (organikus) eredetű-e vagy sem. Ha testi okai vannak, akkor mely szerv megbetegedése okozhatja azért? Hogyan lehet a tüneteket enyhíteni és gyógyítani? Ha azonban nincsenek megfigyelhető szervi elváltozások a háttérben, akkor betegség-e egyáltalán, vagy valóban csupán társadalmi konstrukció? Ebben az esetben a hisztériásokat pusztán szimulánsoknak kell tekintenünk? Ezeket a kérdések nemcsak Scull, de az elmúlt századok hisztériás betegekkel foglalkozó orvosai szinte kivétel nélkül feltették maguknak. Scull oly módon igyekszik a válaszok nyomára bukkanni, hogy kronologikusan bemutatja a hisztériásként diagnosztizáltak ismérveit: kiket vélték hisztériásoknak, kik foglalkoztak velük, valamint mit sejtettek e mögött, és milyen módszerekkel próbálták orvosolni?

Scull a 17. század eleji London híres, hírhedt történetét, a kislány Mary Glover és szomszédasszonya, Elizabeth Jackson konfliktusát választotta kiindulási pontként. A fiatal Mary Elizabeth-től való félelmében vagy éppen agyafűrt módon bosszúvágytól vezérelve, az asszony jelenlétének hatására különös tüneteket produkált. Képtelen volt enni, átmeneti vakság, némaság tört rá, rohamai voltak, furcsa pózokat vett fel, s mindezekért többnyire extatikus állapotban Jacksont vádolta. Az ügy bíróság elé került, mely hosszas vita és vizsgálatok után

Elizabeth Jacksont boszorkányság büntette miatt egy év börtönre ítélte. Habár valószínűleg korábban is voltak hasonló jelenségek, nem véletlen Scull választása. Az esetet komoly vita követte, melynek során egy igen előkelő orvos, Edward Jordan védelmébe vette Jacksont, és a kor felfogásának megfelelően Mary tüneteit a méhével kapcsolatos szervi rendellenességhez kötötte, azonban okokat nem tudott megjelölni, ahogy gyógymódot sem. Mindezek fényében a bíró hajthatatlan maradt, és elítélte Jacksont. Döntését alátámasztani látszott, hogy Mary tüneteit csak a puritánok által bevett ördögűző technika tudta megszüntetni. Noha többekben felmerült, hogy Mary esetleg szimuláns, ezt mind Jordan, mind a bíró elvetette.

Habár a neurológia mint önálló tudomány megjelenése csak fél évszázaddal később következett be, már Edward Jordan is elsősorban szervi okokra gyanakodott. A Mary Glover kontra Elizabeth Jackson eset során tehát felmerültek a lehetséges okok, melyeknek a következő évszázadokban a hisztéria jelenségét tulajdonították: valamely szerv, de elsősorban a női nemi szervek rendellenessége, vallási hiedelmek mint magyarázó tényezők, illetve a pusztá szimuláció valószínűsége. Ugyanakkor a hisztéria férfiak körében való megjelenése ekkor még váratott magára, pontosabban a felsorolt elméletek és elképzelések eleve kizárták annak lehetőségét, hogy férfiakat hisztériásokként diagnosztizáljanak.

Scull a továbbiakban igen nagy kört ír le a hisztéria 17. századi neurológiai vizsgálatától, azaz a jelenség voltaképpen megjelenésétől a modern orvostudományban egészen a 20. század második felében bekövetkezett tulajdonképpen eltűnéséig. Mindközben részletesen bemutatja a 'hisztéria' olykor, nem meglepő módon, igencsak nehezen követhető jelentésbeli változásait, értelmezéseit és a „gyógymódokat”, melyek különböző formái vissza-visszatértek a századok során. A szót nem ritkán mintegy gyűjtőfogalomként használták, és valójában

szinte minden olyan betegséget vagy tünetegyüttest, melyre nem találtak magyarázatot, ebbe a kategóriába alá sorolták. Scull kitűnően követi nyomon és mutatja be azokat a társadalmi tényezőket és érdekeket, melyek erősen befolyásolták a hisztériával kapcsolatos elképzeléseket mind az orvosok, mind a betegek körében.

A 18. század elején frissen létrejött Egyesült Királyság egyik legnevesebb orvosa, George Cheyne egyenesen „angol kedélykór”-nak nevezte az idegek rendellenességeivel összefüggő betegségeket. Noha a betegségeket Európa nemzetei általában nem szívesen kapcsolták országukhoz, úgy vélte, az „ideges zavarok, így a melakór, a gőzölgés, a hipocondria és a hisztériás hangulatzavarok” elterjedtségének magas foka egyrészt az angol nemzet, másrészt a művelt, jellemzően a felsőbb osztályok privilégiuma. (38. old.) Cheyne konklúziója a neurológiai betegségeket illetően nyilvánvalóan nem helytálló, de Scull számára fontosabb az a jelenség, ami Cheyne érvelése mögött rejtett. Az orvosoknak ugyanis ahhoz, hogy meg tudjanak élni, szükségük volt egy minél szélesebb és minél rangosabb tagokból, családokból álló pacientúrára. Ennek sem a kialakítása, sem a fenntartása nem volt egyszerű feladat, nyilvánvalóan meg kellett felelni elvárásaiknak, s erősen javallott volt nem megsérteni az előkelő betegeket érzéseikben. Scull sokat idéz kortárs orvosok műveiből, feljegyzéseiből, így tudomást szerezhethünk Cheyne-nek ebbéli igyekezetéről is. Cheyne a hisztéria tüneteit testi rendellenességekhez kötve védelmébe vette az előkelő családokból származó betegeit, akiket sokszor vádoltak pusztá szeszélyességgel, sőt színleléssel, természetesen főként „tanulatlan” emberek. Scull nem állítja, hogy ne lehetettek volna ezek a megbetegedések valóban gyakoribbak a jobb módban élő, művelt rétegek körében, de véleménye szerint ez a teória nyilvánvalóan praktikus volt az orvosok és megnyugtató az általuk kezelt előkelő betegek számára.

Scull szemléletesen mutatja be a 19. század második, illetve a 20. század első felére virágkorát élő európai és észak-amerikai hisztériakutatást. Brudennel Carter angol háziorvos már a 19. század közepén pszichés okokat is, illetve a szexuális vágy eltitkolását, beteljesületlenségét tette felelőssé a hisztériás megbetegedésekért (nem kizárólagosan és feltétlenül), modern gondolataival mégis újfent elsődlegesen a női nemhez kapcsolva a jelenséget. Scull fontosnak tartja hangsúlyozni ezt mint a nemek közötti egyenlőtlenségek különös megjelenési formáját, mely egyszerre volt bizonyíték, illetve eszköz a kortárs férfiak kezében a nemi egyenlőtlenségek fenntartásához. Az olyan orvosok, mint Carter nemi előítéleteikkel terhelve fogadták rendelőjükben a női páciensek hadát hisztériás tünetekkel, akiket betegnek tekintettek, ugyanakkor ők is megerősítették a már meglévő előítéleteiket a nőkkel szemben ennek a meglehetősen torz mintának köszönhetően.

Amint azt Scull külön-külön fejezetben bemutatja, a „hisztériás nők” elméletet Amerikában és Európában is egy-egy jelentős történelmi esemény volt képes legalábbis megkérdőjelezni: az amerikai polgárháború, illetve az I. világháború tapasztalatai. Tábori orvosok ugyanis hisztériás tünetekkel jelentkező férfiak tömegével találták magukat szembe. A polgárháborút követően olyannyira zűrzavaros volt a helyzet, hogy amint Scull megjegyzi, „csak a véletlenül múltott, hogy valaki a neurológiai rendelők kitaró látogatója lett, vagy hirtelen egy tébolydában kattant mögötte, akarata ellenére a zár”. (66. old.) Ennek ellenére a női nemi és szaporítószervek sok orvos szemében újfent a hisztéria elsődleges felelőssévé váltak. Miután azonban a sokszor brutális eljárások (méh-, illetve petefészek-eltávolítások, a csikló kimetszése) sem orvosolták a problémákat, sokan kételkedtek a hisztéria organikus eredetében, s felmerült az is, hogy a tünetek színleltek. Scull ugyan direkt módon nem hangsúlyozza, de roppant meglepő és izgalmas, hogy a hisztéria okaira vo-

natkozóan az orvostudomány jelentős fejlődése ellenére szinte ugyanazokat a magyarázatokat olvashatjuk csaknem háromszáz évvel később is, mint Mary Glover ügyében. A 19. század végéhez közeledve tulajdonképpen még mindig nem létezett széles körben elfogadott magyarázat a hisztériára, sem bevált módszer a kezelésére.

Scull egy-egy fejezetben foglalja össze Jean-Martin Charcot és Sigmund Freud munkásságát. Charcot jelentőségét főleg abban látja, hogy nem minősítette kizárólag női betegségnek a hisztériát, noha híres kedd esti előadásaiban kizárólag női pácienseket mutatott be közönség előtt. További újdonság, hogy a munkások körében is igen elterjedtnek vélte a hisztériát (kemény és megterhelő fizikai munkát, illetve örökletes degenerációt sejtett a háttérben), másrészt azt nem tartotta kizárólagosan a felsőbb osztályokra jellemzőnek. A traumát mint lehetséges kiváltó okot már ő is felvetette, de a végsőkig kitartott véleménye mellett, miszerint elsődlegesen az idegrendszerben kell keresni a hisztéria okát. Freud volt az, aki Breuerrel közösen arra a következtetésre jutott, hogy a hisztériában szenvedők „elsősorban emlékeiktől szenvednek”. (106. old.) Freud azonban újra a felsőbb osztályok betegségének tulajdonította a hisztériát, és összekötötte a tanultsággal, tehetséggel, finomsággal. Ahogyan Scull ezzel kapcsolatban epésen megjegyzi, elődeihez hasonlóan nyilván Freud is rájött, hogy patientúrát szélesítendő nem árt hízelegni a jómódú betegeknek. (107. old) Scull azt is világosan látja, hogy a drága kezelést nyilvánvalóan nem mindenki engedhette meg magának, így Freud, de Charcot vagy elődeik mintája is torzított volt, mégis abból következettek és általánosítottak. Azt azonban Scull nem hangsúlyozza, hogy a hisztériával foglalkozó orvosok mennyire kizárólagosan csak a saját maguk által tapasztaltakra hagyatkoztak elméleteik felállításakor, így azt is sejtethetjük, hogy az orvosokkal szemben a határozottság és a rendíthetetlen önbizalom, mondhatnánk önhietség alapvető társadal-

mi elvárás volt. A könyv alapján az a benyomásunk támad, mintha a társadalmaknak vagy legalábbis néhány rétegüknek, csoportjuknak kifejezetten szüksége volt a hisztériára. A hisztériával foglalkozó orvosok többségéről Scullnak nincsen túl jó véleménye, aminek hangod is ad, elemzéseiben szinte kivétel nélkül hangsúlyozza, hogy anyagi ambíciók befolyása érvényesült diagnózisai felállításakor, sokszor azonban a beteget sem kíméli, akik olykor paradox módon, de mégis jól jártak betegként való kezelésükkel. Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy a hisztériásként azonosítottak többsége valóban szenvedett, és a kezeléseket sok esetben komoly fájdalommal, sőt, mint fentebb láttuk, akár csonkítással jártak.

Scull könyve utolsó fejezetében jut el ahhoz a kérdéshez, mely talán egész kutatásának alapkérdése: Hová lett a hisztéria? Miért nem találkozunk ma hisztériás nők tömegeivel a magánrendelőkben és gyógyintézetekben? Scull szerint bizonyos tekintetben természetes, hogy a tudomány fejlődésével némely betegségek eltűnnek, vagy más névvel illetjük őket, továbbá megjegyzi, hogy a pszichoanalízist napjainkban már sokan nem tartják megfelelő módszernek a hisztéria kezeléséhez. Mindemellett úgy tűnik, a 20. század második felére a hisztéria egyszerűen elveszítette funkcióját. Sem a betegeknek, sem az orvosoknak nincsen már többé szükségük rá. Szintén nem elhanyagolható tényező, hogy a színlelés gyanúja továbbra is fennáll a hisztériás tüneteket produkálókkal szemben. Scull kiemeli, hogy a pszichofarmakológia korában élünk, minden egészségügyi problémára létezik megfelelő tabletta, és talán kissé sarkítva, véleménye szerint ezzel a problémákat megoldottnak tekintik. Érdekes ellentmondás azonban, hogy a hisztériának, melynek tüneteit napjainkban szorongásos zavarokhoz kötik, tehát általánosan elfogadott, hogy pszichés oknak tulajdonítható, mégis létezik gyógyszeres kezelése is. Scullnak nincsenek illúziói, világosan látja, hogy a gyógyszer-

gyárak hatalmas bevételre tesznek szert, ugyanakkor nemcsak az orvosok, de a páciensek is hisznek a gyógyszerek hatékonyságában.

Számunkra nem marad más hátra, mint kideríteni, „hogyan milyen zugokban és hasadékokban húzzák meg magukat a régi hisztéria maradványai és foszlányai”. (141. old.) Scull Charcot nyomán elképzelhetőnek tartja, hogy a hisztéria mindig is jelen lesz társadalmunkban, noha talán a kameleonhoz hasonlóan napjainkban és a jövőben más formákat ölt majd, mint a 19. században. A 20. század második felétől a neurológusok hamar lerázzák a hisztériásokat, ugyanis nem kötik tüneteiket neurológiai zavarokhoz, a modern pszichiátria pedig szinte azonnal gyógyszeres kezelés alá vonja őket, részletes kivizsgálásukban tehát senki sem érdekelt, „a hisztériások tehát a modern orvostudomány érinthetetlenjeivé váltak”. (144. old.) Az imént idézett mondat mint konklúzió azonban nehezen érthető, a fordítás ugyanis sajnos nem elég pontos. Az eredeti szövegben a szerző úgy fogalmaz, a hisztériások maguk szembesülnek azzal, hogy érinthetetlenek, alapos kezelésüket tulajdonképpen senki nem vállalja. Úgy vélem, Scull inkább a hisztériás betegeknek ezt a keserű tapasztalatát szerette volna itt hangsúlyozni.

A könyvet záró rész, Lafferton Emese magyar vonatkozású fejezete a 19. század végi hisztéria- és hipnóziskutatással foglalkozik. Habár a szűk keretek ellenére igen színes és izgalmas képet fest a hisztéria hazai történetéről, amint azt korábban jeleztem, véleményem szerint nem kellőképpen indokolt a tanulmány elhelyezése e kötet végén. Egyrészt erőltetettnek tűnik, hogy Scull kilenc fejezete után, melyek kerek egész alkotnak, 10. fejezetként *Hisztériakutatás Magyarországon* címmel kapcsolódik Lafferton munkája a könyvhöz, másrészt óhatatlanul hiányérzete támad az olvasónak, hiszen a nemzetközihez képest a magyarországi történetnek csak egy apró szeletét ismerheti meg.

Lafferton célja mindenesetre alapvetően megegyezik Sculléval, hiszen a hisztéria orvosok és a társadalom általi megítélését kívánja bemutatni, emellett azonban a hipnózissal való kapcsolatát is igyekezik vizsgálni. A hazai olvasók számára izgalmas összefoglalást nyújt a tárgyalt korszakban nagyon is komoly magyarországi kutatások bemutatásával, összevetésükkel Scull nemzetközi példáival. Charcot-hoz hasonlóan Magyarországon is a legtöbb tudós elismerte, hogy férfiak is lehetnek hisztériások, ennek ellenére ők is női páciensekkel dolgoztak, illetve kísérleteztek. Ugyancsak elfogadták a degenerációs elméletet, mely a hisztériát jól látható testi jegyekhez, illetve az alsóbb osztályokhoz kötötte. Laufenauer Károly, Hőgyes Endre, Schaffer Károly és kollégái szintén hipnóziskísérleteket alkalmaztak hisztériás betegeiken. Mint azt Lafferton kiemeli, a hipnózist minden betegség gyógyításához, kezeléséhez alkalmasnak találták, hiszen a páciens olyan állapotba kerül, melynek során majdnem teljesen kiszolgáltatottá, így akár érzéketlenné is válhat a fizikai fájdalomra. Lafferton tanulmánya kitűnően mutat rá, hogy a századforduló környékén a hipnózis a társadalom szinte minden rétegében elterjedt volt, az alsóbb szinteken akár spiritiszta szeánszok formájában. Ennek fényében a kortársak is érzékelték, hogy a hipnózissal bizony vissza lehet élni. Rá-

adásul a 19. század végére több orvos is úgy látta, hogy inkább árt, mint használ a betegeknek.

A könyv végére sem válik világossá, mit is tudunk kezdeni a hisztériával, annak megjelenési formáival. Scull ezt nem is ígérte, ehelyett igen szemléletesen és alaposan bemutatta a hisztériáról alkotott képet, helyét és bizonyos mértékben funkcióját az egyes társadalmakban. Elképzelhető, hogy a hisztéria valóban nem volt más, mint társadalmi konstrukció, de ha azzá redukáljuk, akkor vizsgálendő társadalmi jelenségként kell kezelnünk. A kis Mary Glover, a viktoriánus Anglia felső középosztálybeli feleségei vagy az I. világháború „gránátsokkosai” attól függetlenül, hogy tüneteik a tudatalattira vezethetők-e vissza, vagy tudatos szimuláción alapultak-e, mindenképpen valamilyen szituációra vagy jelenségre reagáltak. Ennek fényében pedig a hisztéria akár létezett, akár nem, feltétlenül kutatásra érdemes, hiszen sokat elárul a társadalmakról, melyekben felütötte a fejét, és a bennük lévő feszültségekről. A hisztéria történetének kutatása során Scull a társadalmi egyenlőtlenségek és azok újratermelődésének színes tárházát volt képes bemutatni.

BUCHMÜLLER PÉTER

A kultúrtranszfer professzionális közvetítői

Maria Rózsa: Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle der Kulturvermittlung. Kontakte, Parallelen, Literaturvermittlung, Redakteure und Mitarbeiter. (Studien zur Literaturwissenschaft, 6.) Gabriele Schäfer Verlag, Herne, 2013. 278 oldal

Rózsa Mária a magyarországi sajtó történetének ismert kutatója, akinek fő kutatási területe eddig a Magyarországon a 19–20. században megjelent német nyelvű kulturális heti-, illetve napilapok története volt. E téma kutatása hazánkban első virágkorát az 1930-as években élte, amikor számos publikáció jelent meg; az azt követő apály után az elmúlt évtizedekben azután új lendületet vett, többek között éppen Rózsa Máriának köszönhetően. A most tárgyalt kötet második része a szerző szintén 2013-ban magyar nyelven megjelent könyve¹ bizonyos fejezetei némileg módosított szövegének német nyelvű fordítását tartalmazza. Két Pest-Budán a reformkorban megjelenő német nyelvű divatlap, a Sigmund Saphir által szerkesztett *Pesther Tageblatt* (1839–1845), valamint a Hermann Klein (később: Kilényi János) által kiadott *Der Ungar* (1842–1848) számaint veszi sorra, s közleményeiket ismerteti tematikus tagolásban. Mindkét magyarországi lap, ahogy Rózsa megállapítja, „német nyelvű, de magyar szellemű” volt. (251. old.) Elsőrendű feladatuknak a magyar irodalom és más kulturális ágak termékeinek és eredményeinek közvetítését tekintették a magyarországi német anyanyelvű polgárság számára, külön kiemelendő érdemük a magyar irodalom egyes műveinek fordításban való megjelen-

tetése. Emellett a liberális reformmozgalom célkitűzéseinek népszerűsítése is megfigyelhető. Kiemelt figyelmet tulajdonítottak Széchenyi István gróf fellépésének a Pesti Hírlap ellen 1841-ben, a zsidók emancipációjára vonatkozó javaslatoknak az évtized elején, emellett érdeklődést tanúsítottak a fel-fellángoló vita iránt a magyar nyelv hivatali nyelvvé tételéről.

Ami újdonságot a szóban forgó kötet ígér, az két kortárs bécsi német nyelvű hasonló folyóirat vizsgálata és elemzése, a két magyarországi lappal való összevetés. Rózsa Mária nem sok támpontot ad arra vonatkozóan, hogy miért éppen az általa tárgyalt négy lapot választotta. Vélhetően az motíválta döntését, hogy számos személyes, illetve szellemi érintkezési pont *vica versa* kimutatható közöttük. A bécsi *Sonntags-Blätter für heimatliche Interessent* (1842–1848), melyet Ludwig August Frankl szerkesztett, az ausztriai sajtótörténeti munkák egyébként is kiemelik mint a kor modern irodalmi lapmintáját követő vállalkozást, amely színvonalát tekintve a többi bécsi lap-társa fölé magasodott. Nem véletlen, hogy ezt a lapot mindkét tárgyalt pesti német sajtóorgánium figyelemmel kísérte, szemlélte, míg másfelől Frankl publikációi megjelentek magyarországi lapokban is. A Moritz Gottlieb Saphir által szerkesztett *Der Humorist* (1837–1848) esetében még direk-tebbek a személyes kapcsolódások, hiszen Saphir magyarországi születésű volt, újságírói pályáját is itt kezdte, majd Bécsben folytatta, magyarországi rokoni és ismerősi kapcsolatait mindvégig ápolta, s szerkesztői tevékenységével párhuzamosan újságíróként is meg-megjelent magyarországi német lapokban.

A német lapok elemzése során a szerző távolról sem támaszkodhatott oly kiterjedt korábbi szakirodalmi eredményekre, mivel,

¹ Rózsa Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúra-közvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*. Budapest, 2013. (Irodalomtörténeti Füzetek 173.)

ahogy maga is megállapítja, az ausztriai saját történetéről rendelkezésre álló szakirodalom általában véve meglehetősen „elavult” (8. old.), az elmúlt évtizedekben ez a terület nem állt az ausztriai kutatók érdeklődésének előterében.

Őszintén üdvözlendő az a törekvés, hogy a magyarországi német sajtótermékek vizsgálatából kilépve összehasonlító kutatások is folyjanak, a bécsi német sajtó elemzésével kiegészítve eddigi ismereteinket. Hiszen ha igaz, amit Rózsa Mária is megállapít, hogy a magyarországi német nyelvű lapokat szerkesztő újságírók „a kultúrtranszfer professzionális közvetítői”² voltak, logikus lépés feltérképezni, hogy a „transzfer” egy lehetséges végpontján, a Habsburg Birodalom központjában megjelenő lapok mit „fogtak” az elindított üzenetből. Bécs mint lehetséges transzfer végpont akkor is kínálkozó vizsgálati tárgy, ha Rózsa Mária korábbi kutatásai azt sejtetik, hogy a magyarországi német kulturális lapok a külföldi irodalmi és kulturális termékek szemléje, illetve közlése során jóval nagyobb figyelmet szenteltek a németországi, tegyük hozzá, valóban kimagasló irodalmi alkotásoknak, de még a francia vagy orosz irodalom gyöngyszemeinek is, mint az ausztriai írók, költők alkotásainak, bár nem hiányoznak az azokra való utalások sem. A *Der Ungar* vonatkozásában erről meglehetősen bőszeges információkat kapunk a szóban forgó kötetben, a *Pesther Tageblatt* is, ahogy Rózsa írja, „számtalan” verset közölt ausztriai költőktől, de mivel azok művészi értéke nem volt kiemelkedő, s a biedermeier kordivat alkalmi darabjai voltak, a szerző részletesen nem foglalkozik azokkal. Ugyanakkor a bécsi kulturális élet egyéb eseményeinek (kiállítások, hangversenyek stb.), úgy tűnik, ezek a pesti lapok nem sok jelentőséget tulajdonítottak, azokból nemigen lehetett folyamatosan tájékozódni arról, mi folyik kulturális téren a birodalmi fővárosban.

A szerző a két bécsi lapot is nagyon alaposan szemlézi, az azokban Magyarországot valamilyen formában érintő valamennyi cikk tartalmát ismerteti röviden tematikus tagolásban (történelem, művészet, országismeret, szépirodalom, recenziók, természettudományok), azokon belül kronológiai rendben. Ebből a szerkezetből azonban két probléma adódik: egyrészt az egymás utáni mechanikus felsorolás ellankasztja az érdeklődést, kevés a súlyozás és értékelés az ismertető információközlés mellett; másrészt igen sok az ismétlődés. Veszter Sándor tánctanárról például négy alkalommal is közöl a szerző információkat, de egyetlen alkalommal sem utal a többi említésre. Néha az az olvasó benyomása, mintha négy különálló tanulmányból állna a kötet, melyeket nem összeillesztettek, inkább csak egymás mellé állítottak. Így azután összehasonlításról nemigen beszélhetünk, inkább egymás melletti felmutatásról, ami persze hasznos, de további elemzéseket igényelne. E szerkezetből adódóan a főszerepet játszó újságírók, szerkesztők, tudósok életútjának rövid ismertetése sem feltétlenül első előfordulásukkor történik, ami szintén megnehezíti az olvasó dolgát. Bemutatásukkal egyébként is igen takarékosan bánik a szerző, a bécsi lapok publikációiban visszavisszatérő Dux Adolfról, Römer Flórisról, Rummy Györgyről, Leopold Kompertről, de akár Zerffi Gusztávról is mindenképpen érdemes lett volna részletesebb pályaképet rajzolni a német olvasó számára.

A kötet történészek számára is figyelemre méltó megállapítása az, hogy a bécsi és magyarországi német lapok között kölcsönös volt az egymásra figyelés, történhetett ez cikkek átvételének formájában, de feltűntek ugyanazon szerzők a Lajtán innen és túl is. A bécsi lapok beszámoltak magyar nyelvű irodalmi munkák megjelenéséről, jelentős szerepet vállaltak fordításokon (például Dux Petőfi-fordításain), illetve magyar könyvek német fordításairól közölt ismertetéseken keresztül a magyar irodalom népszerűsítésében Magyarországon kívül. (Ér-

² Rózsa: *Pesti német nyelvű lapok*, 27.

dekes szempont lehetett volna annak külön vizsgálata, hogy közleményeikben milyen arányban hagyatkoztak átvételekre, illetve milyen arányban közöltek saját cikkeket.) Ezek a híradások közelebb hozhatták a bécsi polgárokhoz és kedvező színben festették le a magyar kulturális pezsgést a tárgyalt másfél évtizedben. Igen fontos tényező ez, hiszen az éledező ausztriai politikai röpirat-irodalmat sokkal inkább a magyar politikai viszonyokkal és a Magyarország alkotmányos különállását erőteljesen hangsúlyozó liberális ellenzékkel szembenálló hangok dominálták – fontos és érdekes ellenpontot képeztek eszerint az irodalmi lapok. Igen jellemzőek a Klein (Kilényi) által munkatársnak felkért bécsi újságíró, Moritz Mahler 1847-ben papírra vetett humoros sorai: „Bécsi újságíróként a bécsi újságírás irányában kötelességem a túlságosan elszaporodott »Magyar«-nak, ahol csak lehet, ártani. Erre nincs jobb eszköz, mintha munkatársnak állok.” (188. old.) Rózsa Mária megállapítása, miszerint mindkét bécsi lapot „kifejezett érdeklődés” jellemezte Magyarország, a magyar történeti témák, a magyar kultúra iránt (252. old.), mindenképpen átszínezi a magyarországi és a bécsi kulturális elit egymás iránti fogékonyságáról kialakított eddigi képünket. Ugyanakkor pusztán a magyar vonatkozású cikkek szemlélésével nem lehet azt körvonalazni, hogy ez az érdeklődés mennyire volt intenzív például a birodalom szláv nyelvei és kulturái iránti érdeklődéshez viszonyítva. A lapok ismertetése során a kötetben olvashatók összefoglalók orosz, angol kultúrát érintő közleményekről, de a birodalom nem német és nem magyar népeinek kultúráit érintő írások egyáltalán fel sem tűnnek. Nem valószínű pedig, hogy ezek ennyire kívül rekedtek volna a bécsi kulturális lapok horizontján. Számbavételük nélkül pedig nem lehet helytálló képet rajzolni e bécsi lapok kulturális orientációjáról.

Különösen érdekes történeti szempontból természetesen az 1848-as esztendő cikkeinek ismertetése, hiszen, ahogy Rózsa is

hangsúlyozza, a bécsi irodalmi lapok is átpolitizálódtak ezekben a hónapokban. Frankl a radikális-demokrata nézetekhez állt közel, de lapja a történeti értékelések szerint igyekezett mértéket tartani. Ez tapasztalható a magyar vonatkozású híradásokban is. Érezhető a magyarok iránti szimpátia – 1848 őszén is, amikor a konzervatív és liberális sajtó Ausztriában már a magyarokkal való elkerülhetetlen leszámolásról cikkezett –, ugyanakkor lapjában megjelentek a magyarországi elitnek a nem magyar nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját bíráló cikkek is. Saphir lapjának irányvonalát jóval visszafogottabbnak minősíthetjük, álláspontja ugyan nem ellenséges, de nem is támogató a magyar kormányzati törekvésekkel kapcsolatban. E lapok vizsgálata segíthet számunkra körvonalazni, hogyan látta az ausztriai közvélemény a Batthyány-kormány, illetve általában véve a magyar politikai elit törekvéseit a birodalmon belül a nemzetállami ismérvek lehető legtöbbjével rendelkező magyar nemzetállam megteremtésére.

Végezetül három apró észrevételt tartunk szükségesnek: A szerző, ahogy említett magyar nyelvű könyvében, itt is kitér arra, hogy 1847-ben a bécsi kormányzat nyomást igyekezett gyakorolni Apponyi György gróf magyar kancellárra annak érdekében, hogy korlátozzák a *Der Ungarn* mozgásterét (politikai tekintetben, illetve kereskedelmi hirdetések felvételét illetően) annak érdekében, hogy a kormányzat által szubvencionált, 1845-ben indult *Pesther Zeitung* számára kedvezőbb feltételeket teremthessenek, s Szemző Piroska nyomán közvetlenül összeköti ezt azzal, hogy a lap 1848. szeptember 29-én megszűnt. (182. old.) Az időközben teljesen átrajzolódó politikai közeg azonban kizárja, hogy e két esemény ok-okozati viszonyban álljon egymással. Azt is tévesen állítja a szerző, hogy Széchenyi István gróf, bár részt vett az 1840-es évek elején a Jelenkor című lap megújításában, de abban nem jelent meg cikke. (214. old.)

S persze 'Güns' nem Keszthely, hanem Kőszeg városának német neve. (242. old.)

Rózsa Mária könyve, amint eddigi munkái is, adatokban gazdag leírását adja a kiválasztott négy sajtóterméknek Természetesen egy sajtótörténeti munkának nem célja az, hogy kimerítően tárgyalja a magyar és ausztriai kulturális és politikai elitek kapcsolatrendszerét, ugyanakkor a steril sajtótörténeti ismertetések további elemzéséhez ez elengedhetetlen lenne. Leginkább a forradalom időszakának tárgyalásakor hiány-

zik ez a jelen kötetből, enélkül ugyanis a közlemények kontextusa az akkoriban gyorsan változó politikai viszonyok közepette teljes mértékig homályban marad. A történészek feladata tehát, hogy kialakítsák, hogyan is hasznosíthatók a sajtótörténet ezen ismeretei tágabb művelődés- vagy akár politikatörténeti szempontból.

DEÁK ÁGNES

Számunk szerzői

BENYUS MÁTÉ	egyetemi hallgató, SZTE BTK, Szeged
BODNÁR-KIRÁLY TIBOR	PhD hallgató, ELTE BTK, fiatal kutató, Nemzeti Közszołgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest
BUCHMÜLLER PÉTER	PhD hallgató, ELTE BTK, Budapest
CIEGER ANDRÁS	történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE BTK, Szeged
GYARMATI ENIKÓ	szabadfoglalkozású történész, doktorjelölt, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN	társadalomtörténész, ELTE TáTK, MTA-NEB Vidéktörténeti Témacsoport, Budapest
JOBBÁGY ANDRÁS	kulturális újságíró, Budapest
OLGA KHAVANOVA	történész, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztika Intézete, Moszkva
KOLOH GÁBOR	PhD hallgató, ELTE BTK, Budapest
NAGY PÉTER	doktorjelölt, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
PALOTÁS ZSOLT	doktorjelölt, SZTE BTK, Szeged
RÁCZ LAJOS	környezettörténész, SZTE JGYPK, Szeged
SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR	doktori kutató, Universität Bielefeld
SOMOGYVÁRI LAJOS	oktatástörténész, Pannon Egyetem MFTK Tanárképző Központ, Tab
SÜLI ÁTILTA	őrnagy, kutató, Hadtörténeti Intézet, Budapest
TASINÉ CSÚCS ILDIKÓ	könyvtáros, SZTE Klebelsberg Könyvtár, Szeged

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF készítette.

Contents

Essays

OLGA KHAVANOVA

"I cannot court you with other news now..." Themes and topoi of the clients' letters in eighteenth-century Hungary 5

TIBOR BODNÁR-KIRÁLY

Samuel Decsy and the Pannóniai Féniksz. The notion of "national character" in the discourses on the development of language and nation at the end of the 18th century in Hungary 17

ZSOLT PALOTÁS

The activity of Sidi Soliman Mellimelli in the United States, 1805–1806 44

ATTILA SÜLI

A story of treachery: the life of honvéd major Manó Balázs 57

ENIKŐ GYARMATI

Johann Caspar Bluntschli and Baron Joseph Eötvös about the German Unity. Thoughts on the (con)federal versions of German Unity in the 1860s 75

LAJOS SOMOGYVÁRI

Representations of youth culture in the Hungarian pedagogical periodicals (1960-1970) 103

NAGY PÉTER

Factory workers as Members of Parliament. In the limelight of political life in the last decade of the Kádár regime, according to MPs with a working-class background from the neighbourhood of Ózd 122

Workshop

ANDRÁS JOBBÁGY

Miracle and society: an analysis of sources about the weeping of Virgin Mary's picture at Máriapócs in 1905 140

ILDIKÓ TASINÉ CSÚCS

"I am afraid that you, sirs chose the wrong place". Notes on the Hungarian-Soviet Cultural Society under the presidency of Lajos Zilahy .. 154

Theory and method

ZOLTÁN BOLDIZSÁR SIMON

Interpretation and historicism 172

Panorama

ANDRÁS CIEGER

Pictures of our character. Satirical papers in the service of nation-building. (Book review with a publication of primary sources) 188

Reviews

The dormant hospital (Enikő Rüszt-Fogarasi: <i>Egy elfeledett intézmény. A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története. L'Harmattan, Budapest, 2010</i>) LAJOS RÁCZ	196
Gold from sand (Zsolt Szilágyi: <i>Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. [Kecskeméti Örökség Könyvek, 2.] Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, Kecskemét, 2012</i>) GÁBOR KOLOH	200
From virilists to cadres (Róbert Rigó: <i>Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948). ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014</i>) KRISZTIÁN HORVÁTH-GERGELY	204
With the intention to placate (József Demmel: <i>Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram, Pozsony, 2014</i>) MÁTÉ BENYUS	209
Is hysteria extinct, or has it not existed at all? (Andrew Scull: <i>A hisztéria felkavaró története. Holnap Kiadó, Budapest, 2013</i>) PÉTER BUCHMÜLLER	214
The professional mediators of cultural transfer (Maria Rózsa: <i>Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle der Kulturvermittlung. Kontakte, Parallelen, Literaturvermittlung, Redakteure und Mitarbeiter. [Studien zur Literaturwissenschaft, 6.] Gabriele Schäfer Verlag, Herna, 2013</i>) ÁGNES DEÁK	219
Authors	223

NŐI ÉLETVILÁGOK

A tartalomból

Tóth Zoltán:

I. Tóth Zoltán társadalomszemlélete

Benda Judit:

A csendes háttér. Nők munkalehetőségei a középkori Budán

Ogilvie, Sheilagh – Küpker, Markus – Maegraith, Janine:

A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Württembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai

Granasztói Olga:

A szépnem hazaszeretete, avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben

Dömötör Ildikó:

Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből – Julia Pardoe útleírása 1839–40-ből

Farkas Gyöngyi:

Irén szerint a világ. Egy szatmári parasztasszony története

Gál Etelka:

A nő mint munkaerő Derzstomajon

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2015-ös évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 2015. évi tematikus számai:

59. Áldozatnarratívák (megjelent)

60. Női életről

61. Vállalattörténet

62. Nemzeti tudomány

Megrendülten adjuk hírül olvasóinknak, hogy folyóiratunk egyik alapító szerkesztője, volt főszerkesztője és 1985 óta folyamatosan munkatársa, Koszta László súlyos betegség után 2015. július 18-án elhunyt.

Most már csak a hiánya lesz velünk.

Az Aetas egykori és jelenlegi szerkesztői és munkatársai

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A hatvanas évek vége a morális pánik korszaka volt az egész világon, elég csak a hippy-mozgalomra, a nyugati diáklázadásokra vagy a szocialista blokkon belül mutatkozó hasonló jelenségekre gondolnunk. A figyelem a fiatalságra terelődött, s az így létrejövő kulturális alakzatok (galeribűnözés, huliganizmus, orgiába torokló házibulik, a zene hangjaira megőrülő fiatalok) visszahatottak a diskurzus tárgyára. A fiatalok egy része kezdte magát galeritagnak vagy huligánnak nevezni, esetleg egy új generáció tagjának. Ugyanakkor ezek a kategóriák egyáltalán nem statikusak: egy részüket integrálja a többségi beszédmód, más részüket pedig kiszorítja és marginalizálja. Ugyanahhoz a jelenséghez többfajta, egymást kiegészítő, magyarázó vagy cáfoló megközelítési mód tartozik – a galeri fogalomköréből éppúgy ki lehet bontani a táncházmozgalom gyökereit, mint a fiatalkori bűnözés és züllés alapformáit. Az eltérő viszonyulások a források jellegéből is fakadnak: a fényképekből kiindulva a magyarázatok felállításában felhasználom a pedagógiai újságcikkeket, tanulmányokat, rendőrségi beszámolókat, törvényeket, párthatározatokat, ifjúsági irodalmat és a szereplők közzétett visszaemlékezéseit. A kiindulási alapot a magyar pedagógiai sajtó által megjelenített ifjúsági szubkultúrák képzetei jelentették, a fotókból kiinduló elemzések vázolják fel azt a kontextust, melyben értelmet nyernek e sajátos életrészekhez kapcsolódó cselekvések, attitűdök és viselkedési minták.

Somogyvári Lajos tanulmányát számunk 102-119. oldalán olvashatják.
